

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
NAXÇIVAN BÖLMƏSİ

НАХЧЫВАНСКОЕ ОТДЕЛЕНИЕ НАЦИОНАЛЬНОЙ
АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА

NAKHCHIVAN SECTION OF THE NATIONAL
ACADEMY OF SCIENCES OF AZERBAIJAN

ISSN 2218-4783

XƏBƏRLƏR

İCTİMAİ VƏ HUMANİTAR ELMLƏR SERİYASI

ИЗВЕСТИЯ

СЕРИЯ ОБЩЕСТВЕННЫХ И ГУМАНИТАРНЫХ НАУК

NEWS

THE SERIES OF SOCIAL AND HUMANITIES SCIENCES

Cild 9, № 3

Naxçıvan – 2013

Redaksiya heyəti:

Akademik **İ.M.Hacıyev** (baş redaktor), akademik **İ.Ə.Həbibbəyli**, Akademik **N.M.Vəlixanlı**, AMEA-nın müxbir üzvü **Y.M.Mahmudov**, professor **Ali Birinci** (Türkiyə), AMEA-nın müxbir üzvü **Ə.A.Quliyev**, professor **Şükrü Haluk Akalın** (Türkiyə), AMEA-nın müxbir üzvü **V.H.Əliyev**, professor **Osman Horata** (Türkiyə), AMEA-nın müxbir üzvü **Ə.X.Nuriyev**, AMEA-nın müxbir üzvü **Q.İ.Qədirzadə**, AMEA-nın müxbir üzvü **V.B.Baxşəliyev** (məsul katib), tarix elmləri doktoru, professor **F.Y.Səfərli**, iqtisad elmləri doktoru, professor **A.İ.Şirəliyev**, filologiya elmləri doktoru, professor **M.A.Cəfərli**, filologiya elmləri doktoru **A.N.Bağirov**, filologiya elmləri doktoru **Y.S.Səfərov**, filologiya elmləri üzrə fəlsəfə doktoru **F.H.Rzayev**, siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru **R.Z.Rəhimli**.

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Naxçıvan Bölməsinin
“Xəbərlər”i, 2013, № 3, 313 s.

Jurnal 25 noyabr 2004-cü il tarixdə Azərbaycan Respublikası Ədliyyə
Nazirliyində qeydiyyatdan keçmişdir (şəhadətnamə № 1140)

MÜNDƏRİCAT

TARİX

İsmayıl Hacıyev. Naxçıvan Evliya Çələbinin “Səyahətnamə”sində.....	9
Fəxrəddin Səfərli. Naxçıvan epigrafiq abidələri tarix-mədəniyyət abidəsi kimi.....	19
Həmzə Cəfərov. Müstəqilliyin ilk illərində Naxçıvanda təhsil (1991-1993-cü illər).....	28
Sara Hacıyeva. Orta əsrlərdə Naxçıvanda istehsal olunan sənətkarlıq məhsulları.....	35
Yaşar Rəhimov. I rus inqilabından I dünya müharibəsinə qədər Naxçıvanda sosial-iqtisadi vəziyyət.....	42
İlhami Əliyev. XVI-XVIII əsrin əvvəllərində Naxçıvanın ticarət əlaqələri.....	49
Təranə Behbudova. 1877-1878-ci il Rusiya-Osmanlı müharibəsinin Şimali Azərbaycanın ictimai-siyasi şəraitinə təsirinə dair.....	57
Yeganə Məmmədova. XIX əsrdə Naxçıvanda təhsil: zemstvo məktəbi, xalq məktəbi, ibtidai məktəb.....	63

ARXEOLÖGİYA VƏ ETNOQRAFİYA

Vəli Baxşəliyev. Səderək Kültəpəsinin Erkən Dəmir dövrü keramikası.....	70
Toğrul Xəlilov. Naxçıvan abidələrinin öyrənilməsi və qorunmasında əldə olunmuş nailiyyətlər.....	78
Zeynəb Quliyeva. Erkən Dəmir dövründə Şərurun qala tipli yaşayış yerləri.....	86
Lamiz Əhmədova. Şamaxı və Qobustanın ilk orta əsr bəzək əşyaları (arxeoloji materiallar əsasında).....	96
Qənirə Pirquliyeva. İçərişəhər tarix muzeyinin numizmatika fondundakı bəzi antik dövr sikkələri.....	101
Asəf Orucov. Xalq məişətində quşların yeri.....	113

AZƏRBAYCAN DİLİ

Firudin Rzayev. Naxçıvan, Boğazköy yazıları və hürrü prototürkləri.....	118
Zülfüyyə İsmayıl. Qeyri-təyini ismi birləşmələrin sintaktik mövqeyi.....	130
Nuray Əliyeva. Naxçıvan qrupu dialekt və şivələrində saitlərin əvəzlənməsi.....	135
Rəşad Zülfüqarov. Ordubad dialektində müxtəlif əlamətlərinə görə heyvanlara verilən adlar haqqında.....	140
Elbəyi Maqsudov. Bir daha “daş” söz-şəkilçisi haqqında.....	147

FOLKLOR VƏ ƏDƏBİYYAT

Aygün Orucova. Cəlil Məmmədquluzadənin heca vəznli şeirləri.....	153
Nərgiz İsmayılova. Naxçıvan ədəbi mühitində qərb amili.....	158
Günay Şirəliyeva. Kəmalə Ağayevanın yaradıcılığında ümumdünyəvi mövzuların təəcəssümü.....	164

Nazirə Əsgərova. Lətifə janrının yumor özəllikləri.....	170
Nigar Sadıqzadə. Romantizmin tədqiqində naxçıvanlı ədəbiyyatşünasların rolu.....	176
Nurlana Əliyeva. XIV-XV yüzilliklərdə Naxçıvanda ədəbi-mədəni və elmi mühit...	181
Ramiz Qasimov. Cəlil Məmmədquluzadənin yaradıcılığında şəxsiyyət problemi.....	187
Səbuhi İbrahimov. Əliqulu Mirzayi Naxçıvaninin “Əqaide-fəlsəfə” əlyazma əsəri-nin filoloji-tekstoloji tədqiqi.....	196
Fəxrəddin Eylazov. Fəzil Naxçıvani haqqında ilk söz.....	206

İNCƏSƏNƏT

Əli Qəhrəmanov. Naxçıvan bəstəkarlıq məktəbində Məmməd Ələkbərovun yeri.....	212
Gülənə Qənbərova, Naci Ədi. Naxçıvanın Səlcuq-Atabəylər dövrü memarlıq abidələri.....	218
İnara Məhərrəmovə. Müasir mövzulu ilk Azərbaycan operası.....	229

İQTİSADİYYAT

Asəf Qəribov. Azərbaycanın global iqtisadiyyata inteqrasiyası və beynəlxalq rəqəbət qabiliyyətinin artırılması istiqamətləri.....	235
Asif Şirəliyev. İxtisaslaşdırma kənd təsərrüfatının inkişafının mühüm amilidir.....	243
Cavadxan Qasimov. Naxçıvan Muxtar Respublikası sosial-iqtisadi inkişaf zirvəsində.....	248
Həsən Məmmədov. Milli iqtisadiyyatın dayanıqlı inkişafının regional problemləri.....	254
Mehriban İmanova. Nağdsız hesablaşmalar iqtisadi inkişafa təkan verən amildir...	260
Nuriyyə İbrahimova. İnvestisiya fəaliyyəti iqtisadiyyatın inkişaf etdirilməsinin başlıca amili kimi.....	266
Polad Əliyev. Naxçıvan Muxtar Respublikasında sənaye istehsalının iqtisadi səmərəliliyi.....	271
Teymur Abbasov. Elmi-texniki tərəqqi və aqrar sektorun inkişafının əsas istiqamətləri.....	278
Mehdi Bağirov. Aqrar sahədə istehsal və satış münasibətlərinin formalaşmasına təsir edən amillər və münasibətlərin tənzimlənməsi.....	286
Vüsalə Abbasova. Naxçıvan Muxtar Respublikasının sosial inkişafı.....	295

BİBLİOQRAFİYA

Fəxrəddin	Səfərli.	Əliyev Əğnaslı Ələ	dünyalı
tühfə.....	304		

СОДЕРЖАНИЕ

ИСТОРИЯ

Исмаил Гаджиев. Нахчыван в «Сейяхатнаме» (книга путешествий) Эвлии Челеби.....	9
Фахрадин Сафарли. Эпиграфические памятники Нахчывана как историко-культурные памятники.....	19
Гамза Джафаров. Образование в Нахчыване в первые годы независимости (1991-1993 годы).....	28
Сара Гаджиева. Ремесленное производство в средние века в Нахчыване.....	35
Яшар Рагимов. Социально-экономическая жизнь Нахчывана с I русской революции до I мировой войны.....	42
Ильхам Алиев. Торговые связи Нахчывана в XVI-начале XVIII вв.....	49
Тарана Бехбудова. К влиянию Российско-Османской войны 1877-1878 гг. на общественно-политической ситуации Северного Азербайджана.....	57
Егана Маммадова. Образование в Нахчыване в XIX веке: земская школа, народная школа, начальная школа.....	63

АРХЕОЛОГИЯ И ЭТНОГРАФИЯ

Вели Бахшалиев. Керамика эпохи раннего железа поселения Садарак Кюльтепе.....	70
Тогрул Халилов. Достижения в изучении и охране памятников Нахчывана.....	78
Зейнаб Кулиева. Поселения крепостного типа Шарура в эпоху раннего железа.....	86
Ламия Ахмедова. Раннесредневековые украшения Шемахи и Гобустана (На основе археологических материалов).....	96
Ганира Пиргулиева. Некоторые монеты античного периода из нумизматического фонда музея истории «Ичеришехер».....	101
Асеф Оруджев. Место птиц в народном быте.....	113

АЗЕРБАЙДЖАНСКИЙ ЯЗЫК

Фирудин Рзаев. Нахчыван, богазкёйские письмена и прототюрки хурри фольклор и литература искусство экономика.....	118
Зульфия Исмаил. Синтаксическая позиция именных неопределительных словосочетаний.....	130
Нурай Алиева. Замена гласных в Нахчыванской группе диалектов и говоров.....	135
Рашад Зульфугаров. О наименованиях животных по различным признакам в Ордубадском диалекте.....	140
Элбайи Магсудов. Еще раз о слове-аффиксе “Daş”.....	147

ФОЛЬКЛОР И ЛИТЕРАТУРА

Айгюн Оруджова. Слоговый размер в стихотворениях Джагила Мамедкулизаде.....	153
Наргиз Исмаилова. Западный фактор в Нахчыванской литературной среде.....	158

Гюнай Ширалиева. Выражение общемировых тем в творчестве Кемале Агаевой..	164
Назира Аскерова. Особенности юмора в жанре анекдота.....	170
Нигар Садыгзаде. Роль нахчыванских литературоведов в исследовании романтизма.....	176
Нурлана Алиева. Литературно-культурная и научная среда Нахчывана в XIV-XV веках.....	181
Рамиз Касымов. Проблема личности в творчестве Джалила Мамедкулизаде.....	187
Сабухи Ибрагимов. Филологическо-текстологический анализ труда Али-гулу Мирзаи Нахчывани «Эгаиде-фелсефи».....	196
Фахраддин Эйлазов. Слово о Фазиле Нахчывани.....	206

ИСКУССТВО

Али Кахраманов. Место Мамеда Алекперова в нахчыванской композиторской школе.....	212
Гюльнара Ганбарова, Наджи Эдди. Архитектурные памятники нахчывана сельджукско-атабекского периода.....	218
Инара Магеррамова. Первая Азербайджанская опера на современную тему...	229

ЭКОНОМИКА

Асаф Гарибов. Интеграция азербайджана в глобальную экономику и направления повышения международной конкурентоспособности.....	235
Асиф Ширалиев. Специализация – важный фактор развития сельского хозяйства.....	243
Джавадхан Касымов. Нахчыванская автономная республика на вершине социально-экономического развития.....	248
Гасан Мамедов. Региональные проблемы устойчивого развития Национальной экономики.....	254
Мехрибан Иманова. Безналичный расчет – фактор, дающий толчок экономическому развитию.....	260
Нурия Ибрагимова. Инвестиционная деятельность как важный фактор развития экономики.....	266
Полад Алиев. Экономическая рациональность промышленного производства в нахчыванской автономной республике.....	271
Теймур Аббасов. Научно-технический прогресс и основные направления развития аграрного сектора.....	278
Мехти Багиров. Факторы, влияющие на формирование производственных и сбыточных отношений в аграрной отрасли и регулирование этих отношений...	286
Вусале Аббасова. Социальное развития нахчыванской автономной республики...	295

BİBLİOQRAFİYA

Fəxrəddin	Səfərli.	Əliyev Əgənaslı Ə. Ə.	dünyərlili
tühfə.....		304	

CONTENTS

HISTORY

Ismail Hajiev. Nakhchivan in Evliya Tchalabi's "Sayahatname (book of travels)".....	9
Fakhraddin Safarli. The epigraphical monuments of Nakhchivan as the historical and cultural monument.....	19
Hamza Jafarov. Education in Nakhchivan in first years of independence (1991-1993).....	28
Sara Hajiyeva. Craft manufacture in the middle ages in the Nakhchivan.....	35
Yashar Rahimov. Economic life of Nakhchivan from the first Russian revolution until the world war I.....	42
Ilhami Aliyev. Commercial relations of Nakhchivan in the 16 th and at the beginning of the 18 th centuries.....	49
Tarana Behbudova. About influence of the Russian-Ottoman war of 1877-1878 on the socio-political situation of northern Azerbaijan.....	57
Yegana Mammadova. XIX əsrdə Naxçıvanda təhsil: zemstvo məktəbi, xalq məktəbi, ibtidai məktəb.....	63

ARCHAEOLOGY AND ETHNOGRAPHY

Veli Bakhshaliyev. Early iron age ceramics of the settlement of Sadarak Kültepe....	70
Togrul Khalilov. Achievements in studying and protection of monuments of Nakhchivan.....	78
Zeynab Guliyeva. Settlements of fortress type in Sharur during the early iron age....	86
Lamia Ahmedova. Early middle age jewelry of Shamakha and Gobustan (On the basis of archaeological materials).....	96
Ganira Pirgulyeva. Some coins of antique period from numismatic fund of the history museum "Icherisheher".....	101
Asaf Orujov. Place of birds in the national everyday life.....	113

AZERBAIJAN LANGUAGE

Firudin Rzayev. Nakhchivan, boghazkoy writings and hurru prototurkis folklore and literature.....	118
Zulfiyya Ismayil. Syntactic position of the non-attributive nominal word-combinations.....	130
Nuray Aliyeva. Substitution of vowels in Nakhchivan group of dialects and patois.....	135
Rashad Zulfugarov. About the names given to animals for their different signs in Ordubad dialect.....	140
Elbayi Magsudov. Once again about the word-affix "dash (Daş)".....	147

FOLKLORE AND LITERATURE

Aygun Orujova. Jalil Mammadquluzadeh's poems with syllable metre.....	153
--	-----

Nargiz İsmayilova. West factor in the Nakhchivan literary milieu.....	158
Gunay Şiraliyeva. Expression of universal themes in works of Kamala Agayeva...	164
Nazira Asgarova. Features of humour in the anecdote genre.....	170
Nigar Sadigzadeh. Role of nakhchivan's literary critics in research of romanticism...	176
Nurlana Aliyeva. Literary-cultural and scientific milieu of Nakhchivan in XIV-XV centuries.....	181
Ramiz Gasimov. Problem of the person in works of Jalil Mammadguluzadeh.....	187
Sabuhi İbrahimov. Philology-textual analyses of Aligulu Mirzayi Nakhchivani's work of "Aqaide-felsefi".....	196
Faxraddin Eylazov. The first word about Fazil Nakhchivan.....	206

ART

Ali Gahramanov. Mammad Alakbarov's role in nakhchivan composer school.....	212
Gulnara Ganbarova, Naci Edi. Nakhchivan architectural monuments of Seljuk-Atabeys period.....	218
Inara Maharramova. The first Azerbaijanian opera on the modern subject.....	229

ECONOMICS

Asaf Qaribov. Integration of azerbaijan to global economy and directions of increase of international competitive ability.....	235
Asif Shiraliev. Specialization is the main factor of agriculture development.....	243
Javadkhan Gasimov. Nakhchivan autonomous republic at the top of social and economic development.....	248
Hasan Mammadov. Problems of regional sustainable development of the national economy.....	254
Mehriban İmanova. Non-cash payments is a factor of economical growth.....	260
Nuriya İbrahimova. Investment activities as the important factor of economical development.....	266
Polad Aliyev. Economic efficiency of industry in nakhchivan autonomous republic...	271
Teymur Abbasov. Scientific-technological progress and main directions of development of agrarian sector.....	278
Mehti Bagirov. Regulation of relation and factors which is influenced on formation of production and sale relations.....	286
Vusale Abbasova. Social development of the autonomous republic of nakhchiva.....	295

BİBLİOQRAFİYA

Fəxrəddin Səfərli. Əliyev Əgnaşlıqda dəyərli töhfə.....	304
--	-----

TARİX

İSMAYIL HACIYEV

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: ismayil_haciyev@yahoo.com

NAXÇIVAN EVLİYA ÇƏLƏBİNİN “SƏYAHƏTNAMƏ”SİNDƏ

Məqalədə XVII əsrdə yaşayıb-yaratmış Türkiyənin məşhur coğrafiyaşünas-səyyahı Evliya Çələbinin Azərbaycana, eləcə də Naxçıvana səyahəti araşdırılır. Tədqiqatlarla müəyyən edilmişdir ki, Evliya Çələbi dünyanın çox ölkələrini gəzmiş və qeydləri əsasında 10 cildlik “Səyahətnamə” əsərini yazmışdır. Səyyah 4 dəfə Azərbaycanda olmuş, ölkəmizin tarixi, şəhərləri, adət-ənənələri, abidələri, iqtisadi və təsərrüfat həyatı haqqında məlumatlar vermişdir. E.Çələbi I səyahətində Səderək, Qarabağlar və Naxçıvanda olmuşdur. Müşahidələri və gördükləri əsasında müəyyən məlumatlar vermişdir ki, XVII əsr Naxçıvanın öyrənilməsində bu məlumatlar ilk mənbə rolunu oynayır.

Açar sözlər: *Evliya Çələbi, “Səyahətnamə”, səyyah, IV Murad, Azərbaycan, Naxçıvan, şəhər, məscid, hamam, karvansara.*

XVII əsrdə yaşayıb yaratmış Türkiyənin məşhur coğrafiyaşünas-səyyahı Evliya Çələbi (1611-1682(85)) dünyanın çox ölkələrini gəzmiş, həmin ölkələrlə tanış olmuş, gördüklərini və müşahidə etdiklərini on cildlik “Səyahətnamə” əsərində yazmışdır. Bir çox şərq və qərb səyyahlarının yazdığı bu cür əsərlərdə Azərbaycanla əlaqəli müşahidələr və məlumatlar mövcuddur. XVII əsrin tanınmış türk səyyahı olan Evliya Çələbinin on cildlik “Səyahətnamə”si bunlar arasında müstəsna yer tutur. “Səyyah öz Səyahətnaməsində maraqlı və dəqiq müşahidələr, tarixi məlumatlar, dəyərləndirmələr vermişdir ki, bu da material qıtlığı səbəbilə xüsusi maraq doğuran XVI-XVII əsrlər Azərbaycan tarixi üçün mənbə mahiyyətindədir” (4, s. 8).

“Səyahətnamə” xronoloji ardıcılıqla tərtib olunmuş on cilddən ibarətdir. I cild İstanbul; II cild Qaradəniz, Azərbaycan, Gürcüstan, Şərqi Anadolu; III cild Orta Anadolu, Suriya, Fələstin, Balkanlar; IV cild Şərqi və Cənub-Şərqi

Anadolu, İran, Azərbaycan; V cild İran, Krım, Balkanlar, Trakya; VI cild Serbiya, Macarıstan, Rumıniya; VII cild Almaniya (Avstriya), Macarıstan, Krım, Qafqaz; VIII cild Krım, Yunanıstan, Macarıstan; IX cild Həcc ziyarətinə getməsi; X cild Qahirə səfərindən bəhs edir.

Evliya Çələbi müxtəlif sərhəd qapılarından girməklə və hər dəfə fərqli bölgələrində gəzməklə Azərbaycanda 4 dəfə olmuşdur. İlk və son səfərində Qara dəniz və Şimali Qafqaz ölkələrindən keçməklə (1646-48; 1665) Bakıya şimal tərəfdən daxil olsa da, sonrakı (1648-50; 1665-66) səfərləri cənub-qərb istiqamətlərindən başlayır.

Evliya Çələbi səyahətnaməsinin Avropa səyyahlarının eyni janrda olan əsərlərindən üstün cəhəti ondan ibarət idi ki, o, gəzdirdi, görə-görə keçirdi aləmin adamı idi və gördükləri ona həm doğma, həm də tanış idi. Bu, yad baxış deyil, gəzdirdi, gördüyü yerlərin yaxın, məhrəm adamının baxışı idi. Buna görə də müşahidələri dəqiq, məlumatları sağlam və doğrudur. Onun bəzi məsələləri aydınlaşdırarkən işlətdiyi sözlər və bir qədər qaba vəsflər bir düşmən münasibəti deyil, o dövrdə Osmanlı və Səfəvi cəmiyyətləri arasında, eləcə də yazılı mənbələrdə işlədilən qəlibləşmiş ifadələrdir. Belə ki, əsərin ümumi məzmununda görünən odur ki, Evliya Çələbinin Azərbaycanla əlaqələri müsbət, unudulmayacaq dərəcədə gözəl təəssüratları olmuşdur. Bəhs edərkən işlətdiyi “can Bakı”, “can Azərbaycan”, “xaki-paki Azərbaycan”, “Təbrizi-dilaviz”, “Nəqşicahan” (Naxçıvan), “gəncineyi-raz dilnuraz Gəncə qalası”, “Adəmə həyat və can bəxş edən Təbriz” və bu kimi vəsfedici ifadələr buna sübutdur.

Səyyah gəzib dolaşdığı ölkələrdə yaşayan xalqların tarixi, etnoqrafiyası, dili, təsərrüfat həyatı, gördüyü şəhərlər, kəndlər və başqa coğrafi məntəqələr haqqında zəngin material toplamışdır. Topladığı materiallar əsasında məşhur “Tarix-i səyyah”, yəni “Səyyahın tarixi” (daha çox “Səyahətnamə” adı ilə məşhurdur) əsərini yazmışdır.

Evliya Çələbi səyahətnaməsi dünyanın olduqca böyük ərazisi barədə çox qiymətli məlumatlar, faktik materiallar xəzinəsidir. Qiymətli tarixi mənbə kimi bu əsər haqqında məlumat verdiyi ölkələrdə diqqətlə tədqiq olunur. Dünyanın ən məşhur alimləri Evliya Çələbi səyahətnaməsi haqqında yüksək rəy söyləmişlər. Görkəmli şərqşünas V.Bartold göstərirdi ki, Evliya Çələbi səyahətnaməsi coğrafi, etnoqrafik, linqvistik materialların zənginliyinə, dolğunluğu və hərtərəfliliyinə görə ən yaxşı ərəb coğrafiyaşünaslarının əsərlərini də özündən çox geridə qoyur (8, s. 114).

Evliya Çələbi mədrəsədə təhsil almış, ərəb, fars, latın, yunan, tatar və s. dilləri mükəmməl öyrənmişdi. Bir müddət sarayda, sonralar isə sipahi (süvari) qoşununda xidmət etmişdir. 1640-cı ildən başlayaraq ömrünün təqribən 50 ilini səyahətdə keçirən Evliya Çələbi gah səyyah, gah rəsmi nümayəndə, gah da hərbi yürüş iştirakçısı kimi ölkələri gəzmişdir (1, s. 572).

Evliya Çələbi dəfələrlə Azərbaycanda olmuş, öz səyahətnaməsinə yurtdumuzun iqtisadi həyatı, yaşayış məntəqələri, tarixi, xalqımızın adət-ənənələri,

abidələrimiz haqqında olduqca maraqlı məlumatlar daxil etmişdi. O, 1646-1648-ci illərdə Qafqaza etdiyi ikinci səyahət vaxtı Cənubi və Şimali Azərbaycan şəhərlərini və əyalətlərini çox diqqətlə öyrənmişdi. Evliya Çələbi Sultan IV Muradın sarayında qulluq adamı olmuş, Ərzurum gömrükxanasının katibi, Şərqi Anadolunun vergi müvəkkili işləmiş, Türkiyə qoşunlarının Gürcüstan, Azərbaycan və Şimali Qafqaz yürüşlərində iştirak etmişdi. 1647-ci ildə Azərbaycanda olarkən o, Türkiyə diplomatik elçiliyinin üzvü olmaqla, yenə də yüksək dövlət məmuru kimi tanınırdı (5, s. 255). Buna görə də müəllifin yazısı və hadisələrə onun yanaşması rəsmi Osmanlı dairəsinin baxışını əks etdirir. Buna baxmayaraq Çələbi “Səyahətnamə”si Azərbaycan tarixi üzrə tutarlı qaynaqlardan biri sayılır. Xüsusilə onun Azərbaycanın şəhərləri və kəndləri, əhalisi, yolları, tarixi abidələri, təsərrüfat həyatı, yerli adətləri və s. haqqında məlumatları qiymətləndirilir.

Evliya Çələbi Azərbaycanda 1647-ci ildə uzunmüddətli bir səfərdə olmuşdur (3, s. 3). Artıq bu zaman Səfəvi-Osmanlı müharibələri qurtarmış və Azərbaycan bütövlükdə yenidən Səfəvi dövlətinin tərkibinə daxil edilmişdi, ölkə daxilində məhsuldar qüvvələrin inkişafı üçün müəyyən şərait də yaranmışdı. Məhz buna görə də türk səyyahının Azərbaycan haqqındakı yazılarında ölkələrin təsərrüfat həyatında nisbi yüksəliş olduğu müşahidə edilir. Yeri gəlmişkən onu da qeyd etməliyik ki, Evliya Çələbi ölkədə siyasi hadisələri işıqlandırarkən Osmanlı Türkiyəsi sultanlarının işğalçılıq fəaliyyətinə bəraət qazandırmağa çalışırdı.

Çələbinin səyahət yolu qədim Azərbaycan torpaqlarından – Urmiyadan başlamış Naxçıvan, İrəvanı keçməklə Təbrizə, Bakıya uzanır. O, əsərdə Azərbaycanın iqtisadi həyatına toxunmuş, xüsusilə kənd təsərrüfatından bəhs etmişdir. Səyyah Azərbaycanın olduğu əyalətlərində dənli və bostan bitkilərinin, habelə bağçılığın inkişaf etdiyini göstərməklə bərabər burada yetişdirilən yüksək keyfiyyətli kənd təsərrüfatı məhsullarından da söz açmışdır. Evliya Çələbi Azərbaycanın kəndlərində və şəhər ətrafında on növ dadlı üzümün, 18 növ narın, “insan başı boyda” heyvanın (Naxçıvanda) olmasından bəhs edir. Onun yazdığına görə Azərbaycandan İran şahına ildə yüz dəvə yükü quru meyvə, qayısı, gavalı, heyva, əncir, üzüm və s. göndərilirdi. Evliya Çələbi Təbriz, Mərənd, Xoy, Gəncə, Şamaxı, Niyazabad, Bakı və s. şəhərlərin ətrafındakı əkin sahələrindən və bağlardan böyük həvəslə bəhs edir.

Türk səyyahı Azərbaycanın Maku, Qarabağlar, Naxçıvan, Qarabağ, Tasuc, Mərənd, Təbriz, Marağa, Uçan (Ucan), Qəhrəvan qalası, Ərdəbil, Xoy, Gəncə, Ərəş, Şəki, Niyazabad, Şamaxı, Bakı, Şabran, Dərbənd və bir çox başqa şəhərlərində, yaşayış məntəqələrində olmuş, gördüklərini qələmə almışdı. Səyyah Azərbaycan şəhərlərindən bəhs edərkən onları həddən artıq şişirdilmiş şəkildə tərifləyir. Bu da təsadüfi deyildir. Azərbaycanın bir çox şəhərləri, xüsusilə Təbriz, Ordubad, Naxçıvan, habelə Şamaxı 1635-ci ildə Sultan IV Muradın vaxtında fəth olunarkən dağıntılara məruz qalmışdı. Buna baxmayaraq bir neçə

ildən sonra həmin şəhərlərdə olan Evliya Çələbi bu barədə bir kəlmə belə danışmır. Əksinə, səyyah həmin şəhərlərin abad olmasından bəhs edir. Halbuki, 1664 və 1673-cü illərdə Azərbaycanın şəhərlərində olan fransız səyyahları Tavernye və Şarden Osmanlı işğalından sonra Azərbaycan şəhərlərinin darmadağın olmalarından xəbər verirlər.

Evliya Çələbi daha çox şəhərlərin adlarından, adların mənasından, bünövrəsinin qoyulması tarixindən, şəhərlərin topoqrafiyasından, əhalisinin mənsubiyyətindən və türk əsgərlərinin bu və ya digər şəhərləri almalarından danışır.

Bununla belə, Evliya Çələbinin bəzi şəhərlərin, o cümlədən Bakının iqtisadiyyatı, xüsusilə Bakı kəndlərində hasil edilən neft haqqında verdiyi məlumat təqdirəlayiqdir. Çələbi həmçinin Abşeronun kəndlərində əldə edilən kənd təsərrüfatı məhsulları barədə də ətraflı məlumat verir. Müəllif Dərbənd haqqında, bu şəhərin Xəzər ticarətindəki əhəmiyyətindən də bəhs etmişdir.

Evliya Çələbinin təsviri ilə Bakı, Gəncə, Naxçıvan qalası tarixi sevən hər bir oxucunun gözləri qarşısında açılır. Səyyahın Azərbaycanda gördüyü hər şey: bazarlar, karvansaralar, məscidlər, hamamlar, əhalinin adət və davranışları maraqlandırdıqları üçün onun qeydləri bu gün həmin dövrün sosial-mədəni həyatı haqqında əvəzsiz material verir. Azərbaycan şəhərləri bu əsrdə siyasi, inzibati mərkəzlər olmaqla bərabər, həm də ölkənin iqtisadiyyatı və ticarətində, mədəni və elmi həyatında mühüm rol oynayırdı.

Evliya Çələbi Azərbaycana, öz ifadəsi ilə “Əcəmə” dörd dəfə səyahət etmişdir. Bunlardan birincisi (1646-1647-ci illər) həm şimala, həm də Cənubi Azərbaycana, ikincisi (1647-ci il) yalnız Cənubi Azərbaycana, üçüncüsü (1655-ci il) isə Şimali Azərbaycana olmuşdur: “1056-cı il tarixində Ərzurumdan Əcəmə getdim və 1060-cı il tarixində Bağdaddan yenə Əcəmin Həmədan və Dərgəzininə getdim və 1057-ci il Dəmirqapısı və Şirvan və Şamaxısı və Gilan və Bakısına vardım və yenə indi Rumiyyə və Xoy və Mərənd və Təsuy və Qumla və Təbriz diyarlarını gördüm” (4, s. 20).

Evliya Çələbinin olduğu bu ölkə haqqında verdiyi məlumatlar olduqca genişdir və “Səyahətnamə”də təqribən 200 səhifəni əhatə edir. Müəllif burada səfər zamanı keçdiyi əyalətlər, şəhərlər, qəsəbələr və kəndlər haqqında tarixi, ictimai və siyasi məlumatlarla yanaşı, bu torpaqlarda yaşayan xalqların etnik, dil, din, adət-ənənə kimi bir sıra xüsusiyyətləri ilə əlaqəli çox dəyərli məlumatlar verir.

Evliya Çələbinin Azərbaycan torpaqlarına ilk səfərində təqib etdiyi marşrutun ana xətləri qısaca olaraq belədir: Həsənqalası, Xınıs, Ziyaəddin, Şoşik, Maku, Qarabağlar, Naxçıvan, Mərənd, Təbriz, Marağa, Ərdəbil, Xoy, Rəvan, Gəncə, Şəki, Niyazabad, Şamaxı, Bakı, Şabran, Dəmirqapı. Göründüyü kimi, Evliya Çələbi Azərbaycana birinci səfərində Naxçıvanda olmuşdur. Ərzurumdan səfərə çıxan Evliya Çələbi Həsənqalası, Çoban körpüsü, Xınıs qalası, Ziyaəddin qalası, Şoşik qalası, Maku qalası, Qarış qalasını keçdikdən sonra Zucxan qəsəbəsinə çatır. Bu qəsəbə haqqında məlumat verən Evliya Çələbi ya-

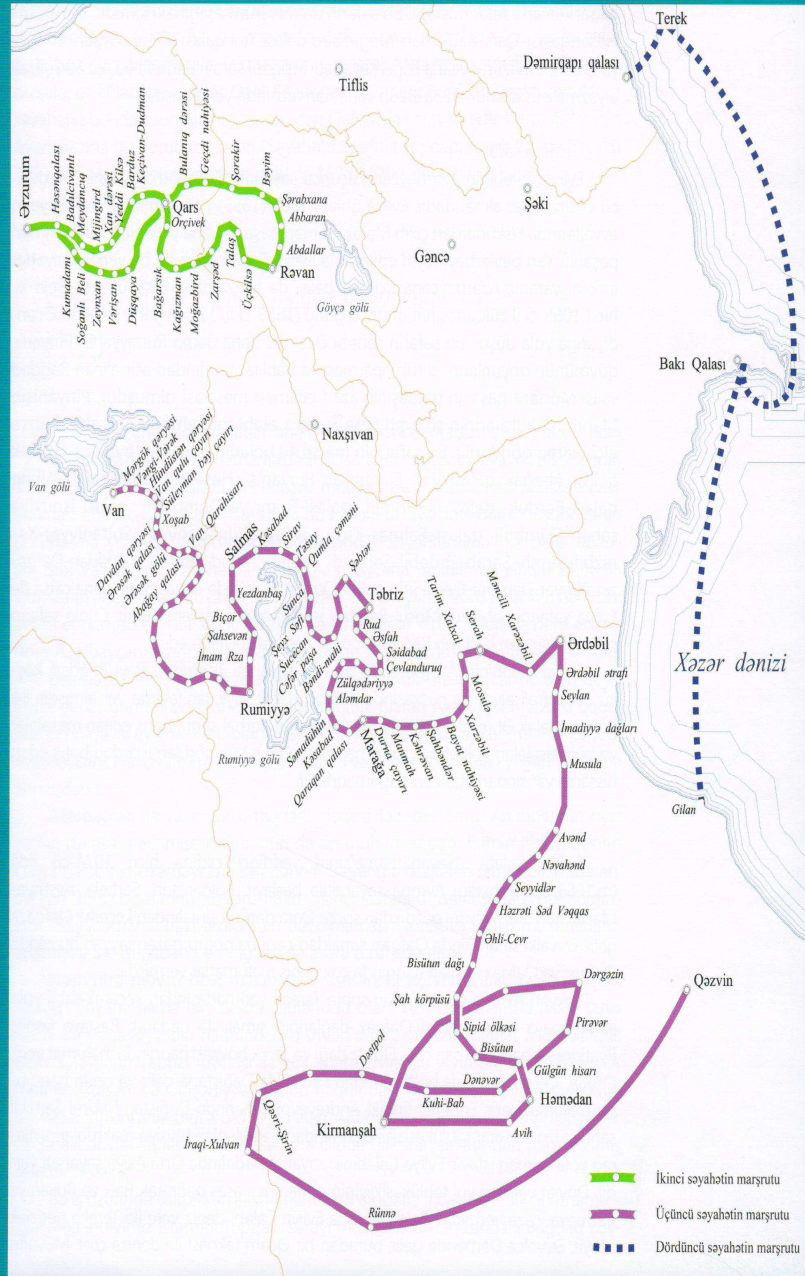
zır: “Bu şəhər Naxçıvan torpağı hüdüdlərində Naxçıvan xanının xas torpağıdır. Olduqca abad və çiçəklənən bir qəsəbədir...” (4, s. 40).

Səyyah Səderək (Sidirgi) qəsəbəsi, Sidirgi istisuyu və Əhməd bəy zaviyəsi haqqında məlumat verir. Göstərir ki, Naxçıvan torpağında İmam Rza

Evliya Çələbinin Azərbaycana birinci səyahəti

Evliya Çələbinin Azərbaycana ikinci, üçüncü və dördüncü səyahəti

vəqflərindəndir. Bütün vergilərdən başqa abad və müzəyyən bir evli, bağ və bağçası hesabsızdır, abu-havası lətif qəsəbədir ki, cümlə xalqı şielərdir... Şəhər xaricində bağlar kənarında yüksək qübbəli isti bulaqlar vardır... Naxçıvan torpağında beş yüz evli, bağlı-bağçalı abad qəsəbədir. Üç camesi var. Ali-Osmanın Zal Paşazadə Əhməd paşası Naxçıvan hakimi ikən bunda İslambol tərzli minarəli bir caməyi-zibə inşa etməklə Əcəm dillərində bu qəsəbədə “Zaviyyə-Əhməd paşa” deyirlər. Hazırda bu qəsəbə yenə o dilgüşa camenin vəqflərindəndir” (4, s. 42).

Evliya Çələbi səyahəti zamanı “Naxçıvan torpağında”kı “çox qədim şəhər olan Qarabağlar barədə ətraflı məlumat verir, şəhərin tarixindən, abidələrindən söz salır. Onun məlumatına görə, bu şəhər on minə qədər evi, qırxa qədər minarəsi, çoxlu məscidi, karvansaraları, bazarları, hamamları, bağları, üzümlükləri, yaxşı havası və suyu olan bol nemətli bir yaşayış məntəqəsi idi” (9, s. 113). Səyyah buradakı bağlardan birində gəzərkən Yəzdanqulu adlı bir bağban ona 26 növ armud vermişdi. Səyyah yazır ki, “mələcə”, “abbasi”, “ordubadi” növlərindən olan armudu yeyəndə adam ağzında nabat dadı hiss edir!” (9, s. 113). Bağların çoxluğuna görə səyyah buranı Qara Bağlar adlandırır. O göstərir ki, burada “yaqut rəngli nar” yetişir. Türk səyyahı Qarabağlarda yediyi “çox dadlı plovdan” da söz açmağı unutmur: “Böyük bazarlarında pak və pakizə işçilərin bişirdiyi cürbəcür Rəvan düyüsündən plovlar və hərisəsi, sanki sifr kimi ləziz və xoş ətirlidir. İşçiləri olduqca təmizdir” (4, s. 43). “Səyahətnamə”də Qarabağlar əhalisi, onun tərkibi, xidmət yerlərində ancaq müsəlmanların (əcəmlərin) çalışdığı göstərilir: “...Ümumiyyətlə, əcəmlər yemək şeyləri satanlar içində yunan və erməni saxlamırlar. Bu yerlərdə yunanlar əslində yaşamır, yalnız ticarət işləri üçün gələnlər gözə dəyir, ancaq yəhudilər, şielər, bətrailer, kardilər çoxdur. Müxtəlif təriqət adamları xüsusilə çoxdur: cəfəri, cəbri, qədiri, hürufi, zəmini, mani və başqaları” (5, s. 257).

Evliya Çələbi “böyük şəhər olan Qarabağların təsviri”ndən sonra Nəqşicahan (Naxçıvan) haqqında məlumat verir və “bu şəhərin həqiqətən öz adına layiq olduğunu” qeyd edir. O göstərir ki, Naxçıvan “hazırda Azərbaycan ərazisində ayrıca xanlıqdır. Xanın qoşunu çoxdur; onun ehtimad əd-dövlə, kələntər, munşi, daruqə, dizçökən ağa, cikiyən ağa kimi vəzifə adamları var. Onların hamısı idarə işlərində iştirak edir. Daha sonra qazı və şeyxülislam var” (5, s. 257).

Səyyah Naxçıvanın tarixi keçmişi, memarlıq və tarixi abidələri haqqında məlumat verərək göstərir ki, “...10 min böyük ev şəhəri bəzəyir, şəhərdə 70 camiyə və ibadət yeri, 40 məhəllə məscidi, 20 karvansara, 7 gözəl hamam, minə qədər ticarət köşkü vardır” (4, s. 44).

Evliya Çələbi Naxçıvanın təbiəti və təsərrüfat həyatından da bəhs etmişdir: “Şəhər dördüncü iqlimdə, 18-ci təbiət qurşağının ortasında yerləşir; buranın iqlimi mülayim kəskindir. Bağ və üzümlükləri çox deyildir, ona görə meyvə azdır, 7 çeşid pambıq yetişir, o sıradan zəqi, münlayi, zəfrəni, ləli, xas,

bəyas, dənli bitkiləri, xüsusilə pirinc tərifə dəyər. Sənət adamları bacarıqlı ustalardır. Qələmkari, bəhramquri parçaları və əllə işlənmiş çit örtüklər bütün dünyaya bəllidir...” (9, s. 114-115). Naxçıvanda yetişən “tərifəlayiq” taxıl”, dörd növ arpa, hətta dadlı yemiş – qarpız, bu diyarın “mahir sənətkarları”, “bütün dünyada məşhur olan” parçaları, möhtəşəm imarətləri, əla hamamları, şəhərin ticarət həyatı, hətta “bu yerlərin “ağbənz gözəlləri” belə səyyahın diqqətindən yayınmamışdı.

Səyyahın qeydlərindən kişilərin və qadınların geyimləri bəlli olur: “Kişilər zər-zibalı tac üzrə başlıq sarıyıb qələmkari libas geyər və ayaqlarına əlvan keçədən çaxçur və yaşıl, qırmızı, narıncı, turuncu papuş geyərlər. Qadınları sivri başlıq geyib üzərlərinə bəyaz dördkünc üzər bürünüb ayaqlarına əlvan çəkmə geyərlər. Məhəbublari cürbəcür xəz və kürklərdən İsfahan bürkü geyib ürək ovlayan şahzadələr tək xuraman rəftar, nəzakətlə, incə şəkildə xoş söhbət edərlər...” (4, s. 45).

Evliya Çələbi Naxçıvan məscidlərindən, hamamlarından, qalalarından çox böyük həvəslə söz açır. Əhməd paşa, Fərhad paşa, Gözəl Əli, Çağaloğlu, Cəfər paşa məscidlərinin bəzəkli və naxışlı, çin fəğfuru ilə işlənmiş kaşılarla tikildiyini qeyd edir. Hətta Əhməd paşa məscidini İstanbuldakı Rüstəm paşa camisi ilə müqayisə edərək göstərir ki, bunların qübbələri çini ilə örtülmüşdür və minarələri vardır. Cənabi hamam və Zal paşa hamamlarından bəhs edərək qeyd edir: Bunlar “olduqca lətif, abu-havası xoş, təmiz və işıqlıdır, həm də dərdi varı Kaşi çinidir. Yeri gül rəngli mərmər ilə döşənmişdir. Bütün hamam dəsmalları sətrənc naxışları ilə bəzənmişdir. Şüşələri büllur, nəcəf və morandır” (4, s. 45).

Evliya Çələbinin Azərbaycan haqqındakı yazılarında zəngin etnoqrafik məlumatlar vardır. Lakin onun linqvistika barədəki fikirləri həqiqətdən xeyli uzaqdır. Məsələn, onun yazdığına görə Naxçıvanın “qara camaatı” əsasən “dehqanı” (kəndli) dilində, zadəganlar, alimlər, şairlər və bu kimi şəxslər qədim dillərdə – “pəhləvi” və “monqol” dillərində danışirlar. Qeyd etməliyik ki, pəhləvi dilinin Azərbaycana heç bir aidiyyəti yoxdur. Monqol dilinə gəldikdə isə, bu dil Evliya Çələbi İran və Cənubi Qafqaza gəlməzdən xeyli əvvəl danışıda tətbiq olunurdu (3, s. 4-5). “Dehqanı”, yəni “kəndli” dili barədə bəhs edərkən, çox güman ki, Evliya Çələbi fars və ya tat dilini nəzərdə tuturdu. Bu isə həqiqətdən xeyli uzaqdır. Məlumdur ki, Evliya Çələbi Azərbaycanda olduğu zaman, ölkə bütövlükdə Səfəvi dövlətinin tərkibində idi. Səfəvi dövlətində I Şah Abbasa qədər Azərbaycanda dövlət dili Azərbaycan-türk dilinin olması heç bir şübhə doğurmur. I Şah Abbas Səfəvi dövlətinin paytaxtını 1599-cu ildə İsfahana köçürdükdən sonra da orduda və sarayda Azərbaycan-türk dili tətbiq olunmağa başladı. Yeri gəlmişkən onu da qeyd edək ki, hətta XIX əsrin əvvəllərində İranda Fətəli şah qonaqlarını salamlayarkən onlara “xoş gəldin” deyərdi.

Beləliklə, bir çox yazarların “Türkiyənin ibn Bəttutəsi” adlandırdıqları Evliya Çələbi gəzib gördüyü ölkələrin etno-demoqrafiyası, toponimiyası, tarix və mədəniyyət abidələri ilə yanaşı, sosial-iqtisadi vəziyyəti və siyasi tarixi haq-

qında zəngin məlumatlar vermişdir ki, həmin məlumatlar həmin ölkələrin öyrənilməsində ilk mənbə rolunu oynayır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. 10 cildə. III c., Bakı, 1979, s. 572.
2. Bayramlı Z., Əzizli B. Azərbaycan Evliya Çələbinin 1654-cü il “Səyahətnamə”sində. Bakı: Azərbaycan, 2000, 160 s.
3. Evliya Çələbi. Səyahətnamə (Azərbaycan tarixinə aid seçmələr). Türk dilindən işləyən və şərhlərin müəllifi prof. Seyidağa Onullahi. Bakı: Azərənşr, 1997, 92 s.
4. Evliya Çələbi Səyahətnaməsində Azərbaycan. Nəşrə hazırlayan Mehmet Rıhtım. Bakı: Qafqaz Universiteti Nəşriyyatı, 2012, 296 s.
5. Evliya Çələbi. Səyahətnamə // Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar. Bakı: Çıraq, 2007, s. 255-264.
6. Mahmudov Y. Səyyahlar, kəşflər, Azərbaycan. Bakı: Gənclik, 1985, 188 s.
7. Evliya Çələbinin doğumunun 400 yılında Uluslararası Evliya Çelebi Sempozyumu bildiriləri. İstanbul: Gelişim Üniversitesi, 2012.
8. Бартольд В. История изучения Востока в Европе и России. Ленинград, 1925.
9. Эвлия Челеби. Книга путешествий. Вып. 3, Москва: Наука, 1983.

Исмаил Гаджиев

НАХЧЫВАН В «СЕЙЯХАТНАМЕ» («КНИГА ПУТЕШЕСТВИЙ») ЭВЛИИ ЧЕЛЕБИ

В статье изучаются путешествия знаменитого турецкого географа-путешественника XVII века Эвлии Челеби. Выявлено, что, побывав во многих странах мира, Эвлия Челеби на основе записок написал 10-ти томную «Книгу путешествий». 4 раза побывав в Азербайджане, он дал подробную информацию об истории, городах, традициях, памятниках, экономической и хозяйственной жизни нашего народа. Э.Челеби во время своего первого путешествия побывал в Садараке, Карабагларе и Нахчыване. Его сведения на основе наблюдений и увиденного являются первичным источником в изучении Нахчывана XVII века.

Ключевые слова: Эвлия Челеби, «Сейяхатнаме», путешественник, Мурад IV, Азербайджан, Нахчыван, город, мечеть, баня, караван-сарай.

Ismail Hajiev

**NAKHCHIVAN IN EVLIYA TCHALABI'S
"SAYAHATNAME (BOOK OF TRAVELS)"**

The famous Turkish geographer-traveler lived in the XVII century Evliya Tchalabi's journey to Azerbaijan, to Nakhchivan as well is investigated in the paper. It has been determined by the investigations that Evliya Tchalabi had journeyed a number of countries of the world and according to his notes he had formed a ten-volume work "Seyahetname (Book of Travels)". The traveler had been in Azerbaijan four times, informed on the history, cities, traditions and customs, monuments, economical life of our country. Evliya Tchalabi had been in Sederek, Karabaglar and Nakhchivan during his travel. According to his observes and notices he had given certain information which plays a part as initial source in investigating XVII century Nakhchivan.

Key words: *Evliya Tchalabi, "Seyahetname" (Book of Travels), traveler, Murad the IV, Azerbaijan, Nakhchivan, city, mosque, bath house, caravanserai.*

FƏXRƏDDİN SƏFƏRLİ

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: hacifexreddin@yahoo.com.tr

NAXÇIVAN EPIQRAFİK ABİDƏLƏRİ TARİX-MƏDƏNİYYƏT ABİDƏSİ KİMİ

Məqalədə Naxçıvan bölgəsində indiyədək gəlib çatan epigrafiq abidələrdən bəhs olunur. Qeyd edilir ki, ərəb əlifbasının müxtəlif xətləri ilə həkk olunmuş bu abidələr Azərbaycanın orta əsrlər dövrü tarix və mədəniyyətinin müxtəlif problemlərinin obyektiv, hərtərəfli və dərinlən öyrənilməsində mühüm rol oynayırlar.

Açar sözlər: *Naxçıvan, epigrafiqa, kitabə, kufi xətti, sufi.*

Tarix və mədəniyyətin hər hansı bir problemini araşdırarkən tədqiqatçı yanlış yola düşməmək, məsələni hərtərəfli və obyektiv həll etmək üçün mənbələrdə əks olunan faktlara tənqidi yanaşmalı, onları hərtərəfli təhlil və saf-çürük etməli, dəqiq və heç bir mübahisə doğurmayan faktlara söykənməlidir. Bu baxımdan tarixin ən düzgün, tək-tək istisnalar nəzərə alınmazsa, yazıldığı zaman necə olmuşdursa, bizə də olduğu kimi, təhrif olunmamış şəkildə gəlib çatan, maraqlı faktlarla zəngin olan kitabələr – epigrafiq abidələr özünəməxsus yer tutur. İnsanların ən qədim zamanlardan, Mustye dövründən başlayaraq məskunlaşdığı Naxçıvan bölgəsi digər maddi-mədəniyyət nümunələri ilə yanaşı, tədqiqatçılar tərəfindən “Kiçik mənbələr”, “Abidələrin daş pasportu”, “Tarixin daş səhifələri” kimi səciyyələndirilən, tarixin ayrı-ayrı dövrlərinə aid, müxtəlif əlifbalarla həkk edilmiş epigrafiq abidələrlə də çox zəngindir. Burada tək-tək hallarda mixi, arami və kiril əlifbası ilə yazılmış daş sənədlərə – kitabələrə rast gəlinə də, zəmanəmizədək gəlib çatan epigrafiq abidələrin böyük əksəriyyətini ərəb əlifbası ilə həkk olunmuş kitabələr təşkil edir. Bunun əsas səbəbi isə bölgənin əhalisinin VII əsrin ortalarından etibarən islamın qəbulu ilə müsəlmanlaşmış türklərdən ibarət olmasından, islamlaşdıqdan sonra onların yazı vasitəsi kimi ancaq ərəb əlifbasından istifadə etmələri olmuşdur. Bu səbəbdən də bütün Azərbaycan ərazisində olduğu kimi Naxçıvan bölgəsində də ərəb əlifbası ilə həkk edilmiş, bəzən tarixi ədəbiyyatda müsəlman kitabələri kimi təqdim olunan epigrafiq abidələr daha üstünlük təşkil edir.

İslamın banisi Məhəmməd peyğəmbərin 632-ci ildə vəfatından sonra islamı yaymaq məqsədi ilə ətraf ölkələrə yürüş edən ərəblər VII yüzilliyin II ya-

rısı – VIII yüzilliyin əvvəllərində Azərbaycanı istila edərək əhalini islamlaşdırdıqdan sonra ərəb əlifbası burada başqa əlifbaları sıxışdırıb aradan çıxarmış, yazıda hakim əlifbaya çevirmiş, işlənməyə başladığı vaxtdan ta 1929-cu ilə – latın qrafikası əsasında yaradılmış əlifbaya keçirilməsinə qədər əsas yazı vasitəsinə çevrilmişdi. Min üç yüz ilə yaxın bir dövrdə davam edən bu müddətdə ərəb dili Azərbaycanda elm və təhsil dili olmuş, bütün elmi, ədəbi əsərlər ərəb əlifbası ilə yazılmış, epigrafiq abidələr – kitabələr də bu əlifba ilə həkk edilmişdir. Azərbaycanlılar hətta bu əlifbanın inkişafı sahəsində çalışmış, Təbriz xəttatlıq məktəbinin nümayəndəsi Mirəli Təbrizi nəstəliq xətti kimi gözəl xətt nümunəsi yaratmışdır.

Naxçıvan bölgəsi ərəb-fars dilli epigrafiq abidələrinin zənginliyi cəhətdən Azərbaycanda əvvəlinci yerlərdən birini tutur. Bölgənin özündə isə bu abidələr Ordubad və Culfa rayonlarında daha geniş yayılmışdır. Ərazidə indiyədək qalan çoxsaylı müsəlman epigrafiqası abidələri ərəb əlifbasının müxtəlif xətləri (kufi, süls, nəsx, nəstəliq və s.) ilə həkk edildiyi kimi onların əksəriyyəti dövrün tələblərinə uyğun olaraq ərəb dilində, bir hissəsi fars dilində, az bir qismi isə qarışıq ərəb-fars dillərində daşlara həkk edilmişdir. Görkəmli ərəbşünas V.A.Kraçkovskayanın yazdığı kimi ərəb dilində ifadə olunan islamın qəbulu, qeyri-semit mənşəli bir çox xalqların məişətinə Quranla birlikdə daxil olmuş, ərəb mədəniyyəti genişlənmiş, həmin ərazilərdə ərəb qrafikası da qəbul edilmişdi. Ərəb epigrafiqası abidələri İran, Türk, Monqol mənşəli xalqlarda belə əmələ gəlmişdir (1, s. 59). Nadir hallarda olsa da, bölgədə Azərbaycan dilində yazılmış mətnlərə də rast gəlinir. Bunun isə əsas səbəbi I Şah İsmayıl Səfəvi tərəfindən yaradılmış ilk vahid, müstəqil Azərbaycan dövləti olan Səfəvilər imperiyasında türk dilinin dövlət səviyyəsinə qaldırılması, diplomatik danışıqların və yazışmaların bu dildə aparılması, Azərbaycan-türk dilinin sarayda əsas danışiq və orduda komanda dilinə çevrilməsi idi (1, s. 60).

Naxçıvan ərazisində qeydə alınan və tədqiq olunan bu kitabələri şərti olaraq aşağıdakı şəkildə qruplaşdırmaq olar: 1. İnşaat kitabələri; 2. Xatirə kitabələri.

Naxçıvan ərazisindəki ərəb əlifbası ilə həkk edilmiş kitabələr XIX yüzilliyin 30-cu illərindən etibarən tədqiq olunmağa başlamışdır. Keçən müddət ərzində alim və şərqşünaslardan X.M.Fren, N.V.Xanikov, M.Hartman, İ.Əzimbəyov, Ə.Ələsgərzadə, S.Kərimzadə, M.Nemət, H.Səfərli və başqaları onların tədqiqi ilə məşğul olmuşlar. XX yüzilliyin 70-ci illərindən sistemli tədqiqat obyektinə çevrilmiş bu abidələrin məlumatları əsasında çoxlu kitab, monoqrafiya və məqalələr yazılmış, dissertasiya (11) müdafiə edilmişdir. İndiyədək bölgədə 600-dən artıq kitabə qeydə alınaraq tədqiq olunmuş, onların Azərbaycanın orta əsrlər dövrü tarix və mədəniyyətinin öyrənilməsində sanballı qaynaq kimi əhəmiyyəti açıqlanmışdır.

Bölgədən toplanılan çöl materialları və tədqiqatçıların məlumatları təsdiq edirlər ki, islamın qəbulundan sonrakı ilk dövrlərdən başlayaraq əhalisi müsəlman türklərdən ibarət olan Naxçıvan bölgəsində müsəlman epigrafiqası abi-

dələri meydana gəlmişdir. Zaman keçdikcə bu kitabələrin çoxu təbii və s. qüvvələrin təsirindən aşınmış, məhv olmuş, zamanəmizədək gəlib çatmamışlar. Ancaq həmin kitabələrdən bəzi nümunələr XIX yüzillikdə və XX yüzilliyin əvvəllərində tədqiqatçılar tərəfindən qeydə alınaraq tədqiq olunmuşlar. Naxçıvan bölgəsində bizə məlum olan ilk belə nümunə 1901-ci ildə Ordubad şəhərindəki Came məscidinin ətrafında bərpa işləri aparılarkən torpağın altından tapılmış hicri-qəməri təqvimə il 111-ci il (miladi 729-cu il) tarixli (4, s. 7-8; 6) və M.Arxaşskinin 1851-ci ildə Ordubad şəhər qəbiristanlığında N.V.Xanikov üçün qeydə aldığı hicri 227-ci il (miladi 842-ci il) tarixli (8) kitabədir.

Bölgəmizdə müsəlman intibahı dövrünə aid bir neçə kitabə gəlib çatmışdır. Bu kitabələrin ən qədimi Naxçıvan şəhərinin cənub tərəfində – Şahab məhəlləsində əzəmətlə ucalan, Əcəmi yadigarı Yusif Küseyir oğlu türbəsinin inşa tarixini əks etdirən hicri 557, miladi 1162-ci ilə aid kitabədir. Sonrakı yerdə yenə Əcəmi Əbubəkr oğlu Naxçıvani yaradıcılığının məhsulu olan Möminə xatın türbəsinin 1186-cı və bu türbənin qarşısında olan qoşa minarəli baştağın 1187-ci ilə aid kitabələri dayanır. Ərazidə bizə məlum olan ən qədim məzar kitabələri isə Ordubad bölgəsinin Darkənd, Azadkənd kəndlərində və Xaraba Gilanda qeydə alınmış hicri 564-cü ilə (miladi 1174-cü il) (7, s. 309), hicri 631-ci ilə (miladi 1234-cü il) (7, s. 306), hicri 600-cü ilə (miladi 1204-cü il) (7, s. 310) və hicri 700-cü ilə (miladi 1300-cü il) aid epitafiyalardır (9, s. 58).

Ərazimizdə Qarabağlar memarlıq kompleksinə daxil olan qoşa minarənin baştağı üzərindəki kitabə istisna olmaqla hələlik XII-XIII yüzilliklərə aid müsəlman epiqrafikası abidəsi çox olmasa (keçən yüzilliyin əvvəllərində tədqiqatçılar bu dövrə aid çoxlu kitabələr tədqiq etmişlər (7, s. 306-309). Ancaq bu kitabələr 1828-ci ildən sonra ərazidə yerləşdirilən ermənilər tərəfindən məhv edildikləri üçün indiyədək gəlib çatmamışlar) da, XIV yüzilliyə aid çoxlu kitabələr gəlib çatmışdır. Həm də bu kitabələr əsasən möhtəşəm memarlıq abidələri üzərində qoyulmuş inşaat kitabələrindən ibarətdir.

Bölgədə Azərbaycan Atabəylərindən Şəmsəddin Eldəniz, Məhəmməd Cahan Pəhləvan, Elxani hökmdarı Əbu Səid (1316-1335), Qaraqoyunlu Cahanşah (1435-1467), Səfəvi dövlətinin əsasını qoymuş Şah İsmayıl Səfəvi (1501-1524), Səfəvi II Şah Təhmasib (1722-1732), Nadir şah Əfşar (1736-1747), Naxçıvan xanlarından Murad xan, Heydərqulu xan, Şükurulla xan və başqa Azərbaycan hökmdarlarının adları qeyd olunmuş kitabələr qeydə alınmış və tədqiq olunmuşdur.

Mətnlərinin geniş və qısa, əhatəli, yaxud yığcam, qəmli və həzin, həyəcanlı və soyuqqanlı, böyük və ya kiçik olmasından asılı olmayaraq epiqrafik abidələrin məlumat dairəsi çox genişdir. Bu kitabələr bəzən başqa heç bir qaynaqdan məlum olmayan məlumatlar təqdim etməklə tariximizi yeni faktlarla zənginləşdirir, bu sahədə bilik dairəmizi genişləndirirlər. Kitabələrin bizə çatdırdığı dəqiq və mübahisə doğurmayan faktlar digər qaynaqların məlumatlarını tamamlayır, tarix və mədəniyyətimizin bir sıra problemlərinin obyektiv tədqiq-

qində mühüm rol oynayırlar.

Bu kitabələrin verdiyi məlumatlar əsasında Naxçıvan bölgəsindəki bir sıra tarix-memarlıq abidələrinin (Yusif Küseyir oğlu və Möminə xatun türbələri, Naxçıvan və Nehrəm imamzadələri, Dəstə məscidi, Nüsnüs məscidi, Mingis məscidi, Ordubad mədrəsəsi, Vənənd məscidi, Əlincəçay xanəgahı, Əmirxan türbəsi və s.) təyinatı, inşa tarixi, sifarişçisi, memarı haqqında dəyərli məlumatlar əldə edilmişdir. Məhz bu kitabələrin köməyi ilə Əcəmi Əbubəkr oğlu Naxçıvani, Xacə Cəmaləddin, Şeyx ibn Cühənnə, İmamqulu Nəzərəli oğlu, Hacı Məhəmməd Nəqi, Məhəmməd Təqi və başqaları kimi digər qaynaqlardan məlum olmayan görkəmli memarların adları aşkar olunaraq elmi dövriyyəyə daxil edilmişdir.

Naxçıvan bölgəsində indiyədək gəlib çatan müsəlman kitabələrinin böyük bir hissəsini qəbirüstü xatirə abidələri (başdaşı, sənduqə, daş qoç və qoyun heykəlləri) üzərində həkk olunmuş məzar kitabələri təşkil edir. Əsasən bu dünyanın faniliyi, ölümdən sonrakı həyatın və Allahın əbədiliyi haqqında fikri təlqin edən dini xarakterli kəlam və Quran ayələri ilə başlayan bu kitabələrin mövzu dairəsi çox genişdir. Onlar özlərində sırasıyla vətəndaşın ölümündən (mərhəmətin adı, titulları, atasının adı, ölüm tarixi və s.) tutmuş mürəkkəb siyasi-tarixi hadisələrə də maraqlı məlumatlar əks etdirirlər. Məhz bu kitabələrin məlumatları sayəsində orta əsrlər zamanı bölgəmizdə yaşamış bir sıra görkəmli şəxsiyyətlərin, o cümlədən dövlət xadimlərinin (Böyük sədr Rükən əd-Din əmid əl-Mülk, Böyük sədr Məhəmməd Əhməd oğlu, Qazi Məcd əd-Din, Uluq Qutluq Lala bəy, Tacəddin Əlişah, Hacı Məhəmməd, Əbu Məhəmməd Atabək Vənəndi və s.), hərbi sərkərdələrin (Əmir Mənsur, Əmir Bədiül-Mülk, Əmir Seyyid Əhməd əl-Oğul-Şami, Əmir Şahmənsur və s.), orta əsrlərdə Naxçıvan bölgəsində fəaliyyət göstərən müxtəlif sufi təriqətlərinə mənsub xanəgahların rəhbərşeyxlərinin (Şeyx Əbu Səid, Şeyx Hacı lələ Məlik, Şeyx Hacı Hilalullah, Şeyx İslam, Şeyx Nu-rəddin, Şeyx Məhəmməd, Mövlana Şəmsəddin Məhəmməd və s.), görkəmli sənətkarların (Nəcməddin, Abid, Əbülqasim, Məhəmməd Saleh əl-Hüseyni Qəzvini, Məhəmməd İsmayıl Əbd əl-Nəsiri, Mirzə Süleyman və s.) və başqalarının adı, atasının adı, daşdığı titullar, vəfat tarixi və s. aşkar olunaraq elmi dövriyyəyə daxil edilmişdir. Həmçinin bununla yanaşı, həmin şəxsiyyətlərin çoxunun qəbirlərinin yeri müəyyən olunmuşdur.

Qəbiristanlıqlarda tədqiq olunan məzar kitabələrinin məlumatları əsasında həmin məzarlıqların özlərinin və mənsub olduqları bir sıra yaşayış məskənlərinin (Kotam, Köçəri, Aşağı Aza (Azadkənd), Xanəgah, Cəmaləddin və s.) yaşı təxminini də olsa, təyin olunmuş, elmi dövriyyəyə daxil edilmişdir. Həmçinin ərazidə olan kitabələrin köməyi ilə bir neçə yaşayış məntəqəsinin adları dəqiqləşdirilmiş, onların orta əsrlərdəki ilkin səslənmə forması müəyyənləşdirilmişdir.

Bölgəmizdə bu iki qrupa daxil olmayan başqa kitabələr də vardır. Bu nəinki Azərbaycanda, hətta bütün Yaxın Şərqdə çox nadir hallarda təsadüf edi-

lən dövlət sənədlərinin, şah fərmanlarının mətninin daş üzərində həkk edilmiş nüsxəsidir. Belə bir nümunə Naxçıvan diyarının Ordubad şəhərində indiyədək tamamilə salamat vəziyyətdə gəlib çatmışdır. Bu, Səfəvi hökmdarı I Şah Abbasın Ordubad şəhər əhalisinin xəzinəyə veriləcək bir sıra vergilərdən azad olunması haqqında hicri-qəməri təqvimlə 1012-ci ilin Şəban ayında (04.01.-02.02.1604-cü il) imzaladığı fərmanın daşa həkk edilmiş nüsxəsidir. Ordubad şəhər Came məscidinin şərqdən giriş qapısının baş tərəfindən qoyulmuş bu kitabənin təqdim etdiyi məlumatlar Səfəvi-Osmanlı müharibələrinin tarixi, Qızılbaş hökmdarlarının vergi siyasəti, əhalidən alınan vergilər və s. bu kimi tarixi problemlərin öyrənilməsi üçün çox dəyərli qaynaqdır (9, s. 80-83; 10). Bu və digər kitabələrdə görkəmli alim Nəsirəddin Tusi nəslinin, bu nəslə mənsub adamların adlarının qeyd olunması sübut edir ki, Tusi nəslə qədim zamanlardan Naxçıvanın Ordubad bölgəsində yaşamış və indi də yaşamaqdadırlar. Bu məlumatlar təsdiq edir ki, Nəsirəddin Tusi əslən Ordubadlıdır.

Naxçıvanın epigrafiq abidələri, o cümlədən Vənənd kənd Came məscidinin kitabəsi Səfəvi-Osmanlı müharibələrinin bölgəyə dağıdıcı təsirini öyrənmək üçün çox sanballı qaynaqdır. Ordubad şəhərində bir məzar kitabəsində Nadir şahın Hindistana yürüşünün xatırlanması tarixi cəhətdən çox əhəmiyyətlidir. Bu cəhətdən Hülakilərin tənəzzülü – Çobanilərin hakimiyyəti dövründə, 1346-cı ildə Naxçıvan şəhərində qətlə yetirilmiş böyük sədr Məhəmməd Əhməd oğlunun məzar kitabəsi də elmi-tarixi dəyəri ilə diqqəti cəlb edir.

Ərazidə qeydə alınan və öyrənilən kitabələr əsasən ərəb əlifbasının kufi, süls, nəsx və nəstəliq xətləri, nadir hallarda başqa xətlər ilə həkk edilmişlər. Orta əsrlər zamanı memarlıq və xatirə abidələrinin bəzədilməsində canlı rəsmlərinin, xüsusilə insan təsvirlərinin çəkilməsinə icazə verilmədiyindən xəttat və həkkaklar yazıdan həm də yaratdıqları abidənin bəzədilməsində bəzək elementi kimi yararlanırdılar. Onlar ərəb əlifbasının müxtəlif xətlərindən, həmin xətlərin yuvarlaqlığından və elastikliyindən məharətlə istifadə edərək onları həndəsi və nəbatəti ornamentlərlə bacarıqla əlaqələndirmiş, hərflərarası boşluqları ustalıqla bu ornamentlərlə doldurmuş və gözəl bəzək ünsürləri əldə etmişlər. Biz Naxçıvan abidələrinin timsalında bunun ən gözəl nümunələrini görürük. Bu abidələr orta əsrlər zamanı ərazidə bədii daşyonma və xəttatlıq sənətinin yüksək inkişaf səviyyəsində olduğunu göstərən mötəbər qaynaqlardır. Kitabələrdə rast gəlinən bəzək motivlərindən əlavə sadə və mürəkkəb kompozisiyalı müxtəlif bəzəklərə və təsvirlərə də rast gəlinir ki, onların köməyi ilə Azərbaycanda daş üzərində işləmə və bədii daşyonma sənətinin inkişaf mərhələlərini izləmək olur.

Bu abidələrin üzərində həmçinin mərhumun cinsini, sağlığındakı məşğuliyyətini, peşəsini, cavanlığını, qocalığını və s. əks etdirən müxtəlif məzmunlu təsvirlərə də rast gəlinir. Bu təsvirlər xalqımızın məişətini, məşğuliyyətini, adət-ənənəsini, ümumiyyətlə etnoqrafiyasını öyrənmək üçün ən etibarlı qaynaqlar kimi diqqəti cəlb edirlər. Bütün bunlar, xüsusilə orta əsr Azərbaycan heykəltəraşlığının nadir nümunələri olan, yerli ustalar tərəfindən müxtəlif növ

daşlardan hazırlanmış daş qoç və qoyun heykəlləri sübut edirlər ki, keçmişdə bölgəmizin bir sıra yerlərində daş üzərində işləmə sənəti üzrə mərkəzlər fəaliyyət göstərmişdir. Toplanan çöl materiallarına və tədqiqatlarımıza əsasən həmin mərkəzlərdən bir neçəsinin yeri (Culfa, Kırna, Tivi, Biləv, Sədərək, Yuxarı Buzqov və s.) müəyyənləşdirilmişdir.

Kitabələrdə qeyd olunan titul və epitetlərə əsasən, Azərbaycanda feodal cəmiyyətinin mürəkkəb strukturunu, ayrı-ayrı şəxsiyyətlərin ölkənin ictimai və siyasi həyatındakı yerini və rolunu öyrənmək mümkün olmuşdur. Kitabələrdə aşkar edilən titullar orta əsrlər zamanı bölgədə yüksək vəzifəli dövlət xadimlərinin, vəzifəli şəxslərin, görkəmli şəxsiyyətlərin, müxtəlif dərviş ordenlərinə məxsus adamların, o cümlədən amid əl-Mülk, böyük sədr, isfəhsalar, əmir, müctəhid, mövlana, alim, abid, şeyx, ustad, dabbaq, əttar və s. titullar daşıyan adamların yaşayıb fəaliyyət göstərmələrindən xəbər verirlər. Bu titul və istilahların təhlili sosial-siyasi tarix, inzibati ərazi bölgüsü, dövlət quruluşu və idarəsi məsələlərinin öyrənilməsində xüsusi əhəmiyyətə malikdir.

Kitabələrin təqdim etdiyi məlumatlara əsasən deyə bilərik ki, Naxçıvan bölgəsi orta əsrlər zamanı müsəlman şərqində geniş yayılmış dini-siyasi, fəlsəfi cərəyan olan sufi təriqətlərinin geniş yayıldığı və fəaliyyət göstərdiyi yerlərdən biri olmuşdur. Kitabələrdə adları aşkar olunan sufi şeyxləri, onların daşdığı titullar (şeyx, kamil şeyx, arif, abid və s.) göstərir ki, ərazidə sufilikdə ən yüksək məqama çatmış adamlar yaşamış, onlar müxtəlif yerlərdə öz xanəqahlarını quraraq fəaliyyət göstərmiş, mənsub olduqları təriqətin ideyalarını yaymışlar. Orta əsr qaynaqları, o cümlədən epigrafiq faktlar təsdiq edir ki, Naxçıvan bölgəsində “Səfəviyyə”, “Bəktəşiyyə”, “Hürufiyyə”, “Qələndəriyyə”, “Nöqtəviyyə” və başqa bu kimi sufi təriqətlərinə mənsub dərvişlər fəaliyyət göstərmişdir (3, s. 14).

Kitabələrdə, xüsusilə, məzar kitabələrində tez-tez adamlara güclü psixoloji və həyəcanlandırıcı təsir göstərən Quran ayələri, hədislər və digər dini xarakterli mətnlərə rast gəlinir. Bu mətnlər əsasən yaşadığımız dünyanın fani, bütün yaranmışların ölümə məhkumluğu, ancaq böyük Allahın və o dünyanın əbədi olması, Allaha və onun rəhmətinə inam, axirətə-əbədiyyətə ümid və s. bu kimi fikirlər aşılayır, beləliklə, əzizlərini itirərək qəbiristanlığa gələn adamlara sanki təsəlli verirlər.

Məzar kitabələrinin mətnlərində Quran ayələri və digər dini xarakterli mətnlərlə yanaşı, Səfəvi şahlarının yeritdiyi şiəlik siyasətinin təsiri ilə şiəlik ehkamları, 14 məsumun adları (Məhəmməd peyğəmbər, qızı Fatimə və 12 imam) və başqa formullar da öz əksini tapmışdır. Bütövlükdə götürüldükdə bu mətnlərin hamısı formaca müxtəlif olsalar da, məzmunca, demək olar ki, oxşardırlar və bir-birini tamamlayırlar. Onlar orta əsr islam ideologiyasından Səfəvi şahlarının yeritdiyi şiəlik siyasətinin öyrənilməsi üçün əhəmiyyətli mənbələrdəndir.

Memarlıq abidələri, xüsusilə, qəbirüstü xatirə abidələri üzərində, dini xarakterli yazılardan başqa, islam dininin güclü təsiri hiss olunan mənzum par-

çalara, kiçik şeir nümunələrinə də rast gəlinir. Mərhumun şərəfinə həkk edilmiş bu mətnlər xalq yaradıcılığından, orta əsr şairlərinin əsərlərindən götürülmüş mərsiyə və elegiya formalı şeirlərdir. Bu şeir parçaları içərisində müsəlman dünyasının bir sıra görkəmli nümayəndələrinin, o cümlədən VIII-IX əsrlərdə yaşamış ərəb şairi Əbül-Ətəhiyənin yaradıcılığından nümunələrə rast gəlinir.

Mətnlərində Şərq poeziyasının müxtəlif nümunələrinə təsadüf edilən bu kitabələr bir daha təsdiq edir ki, belə gözəl abidələri yaradan sənətkarlar öz peşələrinin kamil ustası olmaqla bərabər, ərəb və fars dillərini də bilmiş, Şərq poeziyasına bələd olmuşlar. Kitabələrdə bizə qədər gəlib çatan mənzum parçaların köməyi ilə Azərbaycanın Şərq ölkələri ilə ədəbi və mədəni əlaqələrini işıqlandırmaq, bu haqda müəyyən fikirlər söyləmək mümkündür. Həmçinin bu şeir parçaları Azərbaycanda ictimai və ədəbi fikir tarixini öyrənmək üçün də mühüm və orijinal vasitələrdən biridir.

Bölgədə indiyədək gəlib çatan kitabələr ərəb paleoqrafiyasına dair zəngin material verirlər. Bu kitabələr əsasən ərəb əlifbasının kufi, nəsx, süls, süls elementli nəsx xətləri ilə həkk edilmişlər. Tədqiq olunan epigrafiq abidələr təsdiq edir ki, XII-XIV əsrlərdə kitabələrin həkk edilməsində xəttatlar və həkkaklar kufi xəttindən, XIV-XVII əsrlərdə süls, nəsx, süls elementli nəsx xətlərindən yararlanmışlarsa, XVII əsrin sonları-XVIII əsrdən başlayaraq kitabələrin yazılmasında XIV-XV yüzilliklərdə yaşamış Təbriz xəttatlıq məktəbinin yetirməsi, əslən azərbaycanlı Mövlana Zəhirəddin Mir Əli Təbrizi tərəfindən yaradılmış nəstəliq xəttindən geniş istifadə edilmişdir.

Naxçıvanda indiyədək qalan qəbirüstü xatirə abidələri bizədək çoxlu memarlıq forma və ünsürlərini gətirib çıxarmışlar. Bu baxımdan əsas yeri yuxarıdan çatma tağla, yarım dairə, düzbucaqlı, itibucaqlı formada tamamlanan başdaşı tipli xatirə abidələri tutur. Başdaşların səthi, xüsusilə kənar haşiyələri həndəsi və nəbatı ornamentləri ilə gözəl bəzədilir, müxtəlif formalı çiçək və rozetkalar həkk olunurdu. Abidələrin bəzədilməsində istifadə olunan digər memarlıq forma və ünsürlərinə də təsadüf edilir. Bu baxımdan vaxtilə Culfa bölgəsindəki Əlincəçay xanəqahından aşkar olunmuş, hazırda Naxçıvan Dövlət Tarix Muzeyində mühafizə edilən XV yüzilliyə aid sənduqə tipli qəbirüstü xatirə abidələrinin (2, şəkil 5, 6, 7), 2008-ci ildə Naxçıvan şəhərindəki “Naxçıvan-qala” ərazisində təsadüfən torpağın altından aşkar olunmuş və 1347-ci ildə qətlə yetirilmiş böyük sədr Məhəmməd Əhməd oğlunun xatirəsinə hazırlanmış başdaşı tipli xatirə abidəsi (5, s. 46) və s. diqqəti daha çox cəlb edir.

Azərbaycanın orta əsrlər dövrü tarix və mədəniyyətinin öyrənilməsində əsas mənbələrdən olan bu abidələr azərbaycanlı xəttat və həkkakların yüksək sənətkarlığını və incə zövqünü nümayiş etdirməklə bədii daşyonma və xəttatlıq sənəti üzrə Naxçıvan məktəbinin mövcudluğundan xəbər verirlər və tarix-mədəniyyət abidəsi kimi böyük əhəmiyyət kəsb edirlər. Bir sıra tarix-mədəniyyət problemlərini, o cümlədən Azərbaycanda ərəb qrafikasının təkamül prosesini izləməyə imkan verən bu abidələr üzərindəki müxtəlif xətlə kitabələr, həndəsi

və nəbati ornamentlər, cürbəcür təsvirlər orta əsrlər zamanı Naxçıvan ərazisində başqa peşə sahələri ilə yanaşı, bədii daşyonma sənətinin də yüksək dərəcədə inkişaf etdiyini əyani şəkildə nümayiş etdirən gözəl nümunələrdir. Bu abidələr sübut edir ki, naxçıvanlı ustalar nəinki müxtəlif daş növləri üzərində işləməyi bacarmışlar, həmçinin kövrək material olan və incə zövq, yüksək dəqiqlik tələb edən mərmər üzərində də eyni uğurla zərif naxışlar açmış, mürəkkəb kitabələr yazmış, gözəl təsvirlər həkk etmişlər. Bununla da bədii daşyonma sənətinin nadir nümunələrini yaratmışlar.

Naxçıvan ərazisində Təbriz memarlıq məktəbinə mənsub olan ustaların imzası ilə bizə gələn kitabələr göstərir ki, burada yerli ustalarla birlikdə Azərbaycanın digər qədim mədəniyyət mərkəzlərindən çıxmış sənətkarlar da yaşayıb yaratmış, yaxud da onlar arasında güclü əlaqələr olmuşdur.

Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisində epigrafik tədqiqatlar bu gün də davam etdirilir. Son vaxtlar tədqiq olunmuş kitabələrin məlumatları əsasında bir sıra yeni tarixi faktlar aşkar olunmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

1. Səfərli H. Epigrafika. Bakı: MBM, 2010, 144 s.
2. Səfərli H. Culfa bölgəsinin epigrafik abidələri. Bakı: Elm, 2002, 80 s.
3. Səfərli F. Naxçıvanda sosial-siyasi və ideoloji mərkəzlər. Bakı: Elm, 2003, 392 s.
4. Səfərli H. Ordubad şəhərinin müsəlman epigrafikası abidələri. Bakı: MBM, 192 s.
5. Səfərli H., Eylazov F. Dəyərli epigrafik sənəd // Naxçıvan Müəllimlər İnstitutunun Əsərləri, 2008, № 1, s. 46-49.
6. Seyid Səbri. Ordubad qəzasında açar ətiqə. "Şərq qapısı" qəz., 1926, 15 sentyabr.
7. Азимбеков И. Мусульманские надписи Тифлиса, Эривани и Нах. ССР // Известия «Азкомстарис»а, вып. 4 (тетрадь 2), Баку, 1929, с. 295-311.
8. Выдержки из «Записок о мусульманских надписях на Кавказе» М.Н.Ханыкова, опубликованных в «Азиатском» журнале, август 1862 г. / пер. с франц. яз. Э.К.Спитницкой. Azərbaycan MEA TIEA, Инв. № 1076.
9. Неймат М. Корпус эпиграфических памятников Азербайджана. Т. III, Баку: XXI Yeni nəşrlər evi, 2001, 216 s.
10. Нейматова М. Два указа Шаха Аббаса I / Эпиграфика Востока. Т. XVIII, Ленинград, 1967, с. 105-110.
11. Сафаров Ф.Я. Арабо-персоязычные надписи Нахичеванской АССР (XVI-XIX вв) как историко-культурные памятники. Баку, 1987, 179 с., Azərbaycan EA TIEA, Инв. № 8383.

Фахрадин Сафарли

**ЭПИГРАФИЧЕСКИЕ ПАМЯТНИКИ НАХЧЫВАНА КАК
ИСТОРИКО-КУЛЬТУРНЫЕ ПАМЯТНИКИ**

В статье исследуются эпиграфические памятники, дошедшие до нас в Нахчыванском регионе. Здесь особенно отмечается, что памятники, выгравированные разными почерками и арабскими шрифтами, играют важную и особенную роль при объективном изучении истории и культуры Азербайджана в период средневековья.

Ключевые слова: *Нахчыван, эпиграфика, надпись, почерк куфи, суфий.*

Fakhraddin Safarli

**THE EPIGRAFICAL MONUMENTS OF NAKHCHIVAN AS
THE HISTORICAL AND CULTURAL MONUMENT**

The epigraphical monuments in the Nakhchivan region remained up to nowadays are investigated in the paper. It is noted that these monuments engraved by different hands and Arabian scripts play the important role in the impartial study of different problems of history and culture of the Middle Ages period of Azerbaijan.

Key words: *Nakhchivan, epigraphy, epitaph, kufic handwriting, Sufi.*

(Akademik İ.M.Hacıyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

HƏMZƏ CƏFƏROV

Naxçıvan Dövlət Universiteti
E-mail: hamzacafarov@gmail.com

MÜSTƏQİLLİYİN İLK İLLƏRİNDƏ NAXÇIVANDA TƏHSİL (1991-1993-cü illər)

Məqalədə XX əsrin 80-ci illərin sonu – 90-cı illərin əvvəllərində Naxçıvanda sosial-siyasi vəziyyət, ümummilli lider Heydər Əliyevin Naxçıvana qayıdışı, elm və təhsil sahəsində mövcud olan problemlərin həlli və inkişafı istiqamətində həyata keçirilən tədbirlər arxiv və dövrü mətbuatın materialları əsasında təhlil edilmişdir.

Açar sözlər: *Naxçıvanda təhsil, sosial-siyasi vəziyyət, keçid dövrü, məktəbdənkənar tərbiyə müəssisələri, məktəbəqədər tərbiyə müəssisələri.*

Keçən əsrin 70-80-ci illərində Heydər Əliyevin məqsədyönlü siyasəti və təşkilatçılıq qabiliyyəti sayəsində Azərbaycanda bütün sahələr üzrə yüksək inkişaf göstəriciləri əldə edilmiş, ölkənin ümumi tərəqqisi hər bir bölgənin tərəqqisi və yüksəlişi ilə vəhdətdə getmişdir. Bu böyük insan üçün Azərbaycanın hər bir bölgəsi əziz idi. O, heç bir regiona fərq qoymayaraq doğma vətəninin tərəqqisi naminə çalışırdı. Onun Naxçıvana münasibəti, eyni zamanda Yardımlıya, Lənkərana, Qusara, Gəncəyə münasibəti kimi idi (3, s. 145). Lakin Heydər Əliyev Naxçıvan bölgəsinin mürəkkəb coğrafi-siyasi şəraitdə yerləşdiyini, bu torpağa həmişə yad əllərin uzandığını yaxşı bildiyindən muxtar respublikanın sosial-iqtisadi, hərbi-siyasi cəhətdən möhkəmlənməsinə, burada Azərbaycanın milli-mənəvi amilinin daha da artmasına çalışır, sovet rejiminin bütün imkanlarından istifadə edərək regionda sənayenin, kənd təsərrüfatının inkişafı ilə yanaşı, sosial infrastrukturun, elm və mədəniyyətin də tərəqqi tapmasına, yerli ziyalı təbəqəsinin, ixtisaslı kadr potensialının formalaşmasına rəvac verən addımlar atırdı. Əgər Heydər Əliyevə qədər Naxçıvan Muxtar Respublikası bütün iqtisadi, sosial-mədəni inkişaf göstəricilərinə görə ümumi Azərbaycan orta göstəricilərindən, xüsusən Dağlıq Qarabağ Muxtar Vilayətindən dəfələrlə geri qalırdısa, Moskvanın və Azərbaycan rəhbərliyinin muxtar respublikaya ögey münasibəti var idisə və belə münasibət bir sıra hallarda ermənilərdən qaynaqlanırdısa, Heydər Əliyev 1969-cu ildə Azərbaycana rəhbərliyə gəldikdən sonra Naxçıvana bu ədalətsiz münasibəti dərhal aradan qaldırdı. Azərbaycanın bütün bölgələri kimi Naxçıvan Muxtar Respublikasının da ahəngdar, tarazlı inkişafı təmin edil-

di. Bu məqsədlə kompleks iqtisadi-siyasi, sosial-mədəni tədbirlər həyata keçirildi. Bütövlükdə 1969-1985-ci illərdə Naxçıvan Muxtar Respublikasının inkişafında, ictimai, mədəni həyatında mühüm uğurlar əldə edilmiş, sənaye məhsulunun həcmi 1985-ci ildə 1970-ci ilə müqayisədə 4,6 dəfə (Azərbaycanda 2,7 dəfə) artmışdı.

Lakin təəssüflər olsun ki, Heydər Əliyevin böyük zəhməti hesabına Azərbaycanda əldə edilmiş yüksək sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsi 1985-ci ildən sonra kəskin surətdə aşağı düşməyə başladı.

Bütün bu mənfi meyillər Naxçıvan MSSR-in inkişafında da özünü göstərirdi. 1985-1991-ci illərdə sənaye istehsalı 26,6%, sənayedə əmək məhsuldarlığı 36,2%, kənd təsərrüfatı məcmu məhsulu 25,5%, heyvandarlıqda isə 34% aşağı düşmüşdü. Muxtar respublikada milli gəlir təqribən 5 dəfə azalmışdı (5, s. 104). Bütövlükdə ümumi məhsulun həcmi 1990-cı ildə 1985-ci ilə müqayisədə 137,1%, 1989-cu ilə müqayisədə isə 95,9 faiz təşkil etmişdi (4, s. 47; 6, s. 30).

Ermənistanın Azərbaycana hərbi təcavüzü, Naxçıvan Muxtar Respublikasını hərbi, iqtisadi, nəqliyyat blokadasına alması muxtar respublikanı ölüm-dirim təhlükəsi ilə üz-üzə qoymuşdu. Özündən əvvəlki ilə müqayisədə sənaye məhsulunun həcmi 1992-ci ildə 38,7%, 1993-cü ildə 63,5%, 1995-ci ildə isə 41,7% aşağı düşmüşdü (4, s. 47).

1988-1991-ci illərdə Azərbaycanda cərəyan edən proseslər, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ölkəmizdə, o cümlədən Naxçıvan Muxtar Respublikasında təhsil sisteminə öz mənfi təsirini göstərmişdir.

Heydər Əliyev faktorundan qıcıqlanan Azərbaycan iqtidarı muxtar respublikanı ağır vəziyyətdən çıxarmaq üçün əlini "ağdan-qaraya vurmaq belə istəməyərək daim erməni işğalı təhlükəsi ilə yaşayan bölgəni taleyin ümidinə buraxmış, Naxçıvanı bir apendist kimi kəsib atmağa belə hazır idilər". Lakin tale 1990-cı ildə Heydər Əliyevi Naxçıvana yetirməklə bu torpağı onu gözləyən bəlalardan, fəlakətlərdən hifz etdi.

1991-ci il sentyabrın 3-də xalqın təkidli tələbi ilə Naxçıvan MR Ali Məclisinin Sədri seçildikdən sonra Heydər Əliyev Azərbaycanın müstəqilliyinin təmin edilməsi, milli dövlətçilik ənənələrinin dirçəldilməsi, siyasi, iqtisadi islahatların həyata keçirilməsi, muxtar respublikada mənəvi ab-havanın saflaşdırılması istiqamətində çox zəruri və məhsuldar addımlar atdı. Qısa müddətdə siyasi sabitliyə nail olan rəhbər, öz zəngin həyat təcrübəsinə əsaslanaraq iqtisadi və sosial gərginliyi aradan qaldırmaq üçün Muxtar Respublikanın özünəməxsus geosiyasi mövqeyini nəzərə alaraq qonşu Türkiyə Cümhuriyyəti və İran İslam Cümhuriyyəti ilə həyatı əhəmiyyətli, dövrün zərurətindən irəli gələn faydalı əlaqələr yaratdı. Ən başlıcası, müdrik siyasətçinin qətiyyəti və fədakarlığı sayəsində Azərbaycanın bu qədim diyarı erməni işğalından xilas oldu. Naxçıvan Muxtar Respublikasının bugünkü mövcudluğu və inkişafı Heydər Əliyevin Azərbaycan xalqı və onun dövlətçiliyi qarşısında tarixi xidmətlərindən biridir.

Gərgin iş rejiminə baxmayaraq, Heydər Əliyev Naxçıvan Muxtar Res-

publikasının maarif və mədəni müəssisələrinə baş çəkməyi unutmur, muxtar respublikada bu sahədə keçirilən bütün tədbirlərdə iştirak etməyə çalışırdı. Böyük siyasət adamı gənc nəslin mənəvi tərbiyəsini, vətənpərvərlik ruhunda böyüməsini dövlətin əsas vəzifələrindən biri hesab edirdi. Təhsili millətin gələcəyi hesab edən Heydər Əliyev muxtar respublikada maarifin inkişafı, yüksək ixtisaslı kadrların hazırlanması üçün bütün imkanlardan istifadə etməyə çalışırdı. Blokada vəziyyətində yaşadığı şəraitdə, rəsmi Bakıdan hər hansı kömək ala bilməyən muxtar respublika rəhbərliyi bölgənin sosial-iqtisadi, humanitar problemlərinin həll edilməsi üçün bölgənin geosiyasi mövqeyindən istifadə etməli olurdu. Naxçıvan Muxtar Respublikasının qonşu Türkiyə Cümhuriyyəti və İran İslam Respublikası ilə əlaqələrində sosial-iqtisadi, mədəni aspektlərlə yanaşı, təhsil, elm məsələləri də xüsusi yer tuturdu.

1992-ci il mart ayının 22-24-də Türkiyə Respublikasında səfərdə olan Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri Heydər Əliyevin səfərinin yekunları ilə bağlı imzaladığı iş birliyi protokolunda Naxçıvan Muxtar Respublikası ilə Türkiyə Respublikası arasında iqtisadi, sosial və mədəni əlaqələrin inkişafına dair maddələrlə yanaşı, daha bir maddə (12-ci maddə) – hər il 100 nəfər naxçıvanlı gəncin Türkiyədə təhsil alması maddəsi də öz əksini tapmışdır (2, s. 674-675). Bu maddə şəxsən Ali Məclisin Sədri Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə protokola daxil edilmişdir. Onun bu təşəbbüsü öz bəhrəsini vermiş, Türkiyənin Yüksək Öyrətim Seçim Kurumunun səlahiyyətli nümayəndələri Naxçıvana gələrək test üsulu ilə 357 nəfər gəncdən 75 nəfərini Türkiyənin müxtəlif universitetlərində oxumaq üçün seçmişlər.

Naxçıvanın qonşu və dost Türkiyə ilə maarif sahəsində əlaqələrinin ən mühüm sahələrindən biri də 1992-ci ildə Naxçıvan şəhərində Türkiyənin Çağ Öyrətim İşlətmələri Anonim Şirkətinin açdığı Türk liseyinin fəaliyyətidir. İndi bu təhsil ocağı Azərbaycanın ən öndə gedən orta təhsil ocaqlarından biridir. Bundan bir il sonra (1993-cü il noyabr) Ordubad Qız liseyi, iki il sonra isə (1994-cü il oktyabr) Şərur Türk liseyi fəaliyyətə başlamışdır. Beləliklə, hazırda Naxçıvan MR-də üç türk liseyi fəaliyyətini davam etdirməkdədir.

İran İslam Respublikası ilə Naxçıvan Muxtar Respublikasının qarşılıqlı münasibətlərində də təhsil və elm məsələləri aparıcı yer tuturdu. 1992-ci ilin avqustunda Ali Məclisin Sədri Heydər Əliyevin İran İslam Respublikasına rəsmi səfəri bu əlaqələrin daha da inkişaf etdirilməsinə müsbət təsir göstərdi. Səfər zamanı Azərbaycan Respublikasının Naxçıvan Muxtar Respublikası ilə İran İslam Respublikası arasında bağlanmış müxtəlif sahələrdə əməkdaşlıq haqqında protokolun 4-cü bəndində tərəflər arasında mədəniyyət, elm, təhsil, incəsənət, nəqliyyat, turizm və idman sahələrində əlaqələrin genişlənməsi, 5-ci bəndində isə İran İslam Respublikasının gənclərinin Naxçıvanın ali və orta ixtisas məktəblərində, Naxçıvan gənclərinin isə İran İslam Respublikasının ali və orta ixtisas məktəblərində təhsil alması haqqında müddəalar öz əksini tapmışdır (2, s. 714).

Heydər Əliyevin siyasi fəaliyyətinin Naxçıvan dövründə muxtar respublikanın yeganə ali məktəbi olan Y.Məmmədəliyev adına Naxçıvan Dövlət Universiteti ilə də yaxından əlaqə saxlamış, professor-müəllim heyəti, tələbələrle görüşlər keçirmiş, ali təhsil ocağının problemlərini mövcud imkanlar daxilində həll etməyə çalışmışdı. Naxçıvanın ali rəhbəri kimi Heydər Əliyev həmin çətin və mürəkkəb şəraitdə yaşayan müəllimlərin, ziyalıların siyasi və mənəvi böhrandan çıxarmağa nail olmuşdu. Az qala unudulmuş, bir çox hallarda isə düşünülmüş şəkildə əsas hadisələrdən uzaqlaşdırılmış yerli ziyalılar məhz Heydər Əliyevin apardığı məqsədyönlü iş sayəsində Naxçıvanda qısa müddətdə ön mövqeyə çəkilmişdir. Alimlərin və müəllimlərin səsi tədricən mühitin ən qaynar nöqtələrindən eşidilməyə başlamış, ziyalılıq dirçəldilmişdir (1, s. 11-12).

1992-ci il oktyabrın 12-də Naxçıvan Dövlət Universitetində “Bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitində sərhədyanı ticarətin və iqtisadi əlaqələrin təşkili” mövzusunda keçirilmiş beynəlxalq simpoziumda Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri Heydər Əliyevin iştirak və çıxış etməsi universitet və muxtar respublikanın elmi həyatında mühüm hadisə oldu. Heydər Əliyevin bu elmi tədbirdə şəxsən iştirak etməsi, eləcə də qonşu İran İslam Respublikasından və Türkiyədən dəvət olunmuş alimlərin çıxışları simpoziumun yüksək səviyyədə keçirilməsini təmin etmişdi.

Heydər Əliyevin beynəlxalq simpoziumdakı nitqində irəli sürdüyü faydalı mülahizələr elmi forumun qarşıya qoyduğu məqsədlərin həyata keçməsi baxımından mühüm əhəmiyyətə malik olmuşdur. Ali Məclisin sədri bazar iqtisadiyyatının, sərhəd ticarətinin mahiyyəti, təşkili, məqsəd və vəzifələri haqqında əsaslı, proqram xarakterli fikirlər söyləmişdi. Müstəqillik illərində bazar iqtisadiyyatına keçid və sərhədyanı ticarət kimi tamamilə yeni olan məsələlər haqqında onun irəli sürdüyü mülahizələr təkcə muxtar respublikada deyil, bütövlükdə Azərbaycanda bu istiqamətdə düşünülmüş tədbirlərin müəyyən edilib həyata keçirilməsinə istiqamət vermişdir (1, s. 12).

Naxçıvan Dövlət Universitetinin 25 illik yubileyi də bu böyük insanın Naxçıvan Muxtar Respublikasına rəhbərlik etdiyi dövrə – 1992-ci ilə təsadüf etdi. Ali Məclisin Sədri kimi məsuliyyətli və çətin bir vəziyyətdə çalışmasına, muxtar respublikanın mürəkkəb və gərgin vəziyyətinə baxmayaraq, Heydər Əliyev yubiley mərasiminin keçirildiyi günü – noyabrın 12-ni bütünlüklə Naxçıvan Dövlət Universitetinə həsr etdi. O, universitetin ərazisini gəzmiş, kollektivlə söhbət etmiş, mövcud problemləri öyrənmiş, onların həlli yolları haqqında dəyərli tövsiyələrini vermişdi. Bakıdan, eləcə də İran və Türkiyədən gəlmiş qonaqların da iştirak etdikləri yubiley mərasimində Heydər Əliyev geniş nitq söyləmişdi. O, Naxçıvan Dövlət Universitetinin muxtar respublikanın iqtisadiyyatında, mədəniyyətində, sosial həyatında, onun inkişaf etməsində, Azərbaycanda yüksəkixtisaslı kadrların yetişməsində böyük rol oynadığını qeyd etmiş, öz arzu və tövsiyələrini universitetin tələbə və müəllimlərinə yetirmişdi. Heydər Əliyev universitet kollektivinə Naxçıvan MR-in siyasi, iqtisadi və mədəni hə-

yatında daha fəal iştirak etməyi, dünya təcrübəsindən bəhrələnməyi və mövcud imkanlardan istifadə edərək öz beynəlxalq əlaqələrinin daha da genişləndirilməsini tövsiyə edirdi (7, 1992, 18 noyabr).

Heydər Əliyevin bu nitqi ölkəmizdə ali təhsilin inkişafına həsr edilmiş ciddi bir proqram idi. O, Naxçıvan Dövlət Universitetinin timsalında Azərbaycan ali məktəblərinin qazandığı uğurları qeyd etməklə yanaşı, bu sahədə mövcud olan çatışmazlıqlara, nöqsanlara, mənfi hallara da diqqəti cəlb edərək onları qətiyyətlə aradan qaldırmağa çağırırdı. O, cəmiyyətdə müəllimin yüksək mövqe tutmasından, öz saflığını, paklığını, mənəvi təmizliyini qoruması zəruriliyindən danışaraq tövsiyə edirdi ki, “Azərbaycan xalqı öz milli azadlığı ilə yanaşı, gərək öz yüksək mənəviyyatına, yüksək əxlaqına sadıqlığını də bundan sonra daha da əziz tutsun və daha da sübut etsin. Bu sahədə, şübhəsiz ki, bizim ali-təhsilli ixtisaslıların, mütəxəssislərin, alimlərin, professorların, müəllimlərin rolu çox böyükdür. Müəllim dövrü-qədimdən hələ vaxtı ilə əhalinin əksəriyyəti savadsız olduğu bir dövrdən, lap cəmiyyətdə kiçik bir yer tutduğu vaxtdan həmişə ən yüksək hörmətə malik olan adam, ən yüksək mənəviyyata malik adam kimi xalq arasında, kütlə arasında, insanlar arasında qəbul olunmuş bir şəxsiyyətdir. Müəllim ali – orta məktəb müəllimidir, ali məktəb müəllimidir fərq etməz, bu şöhrətli, şərəfli bir addır. Müəllim dərs vermək, tərbiyə etmək sahəsində çalışan adam gərək hər dəqiqə bilsin ki, onun dərs verməyə, təhsil verməyə, tərbiyə etməyə mənəvi hüququ var... Gəlin bu 25 illik bir tarixə yekun vurarkən, yeni bir mərhələyə keçərkən bax, bu məqsədi heç vaxt unutmayaq. Nəinki unutmayaq, gərək Naxçıvan Dövlət Universitetinin bütün fəaliyyətində yüksək elmi səviyyə, cürbəcür fənlərə gənclərin cəlb olunması ən əsas vəzifələrdən biri olsun” (2, s. 368-369).

Heydər Əliyevin bu tarixi nitqi Naxçıvan Dövlət Universitetinin uzunmüddətli inkişaf proqramı idi. Onun irəli sürdüyü ideya və tövsiyələr yeni dövrdə Azərbaycan ali təhsilinin tərəqqisi üçün böyük əhəmiyyətə malikdir. Onlar bu gün də, gələcək üçün də çox aktualıq kəsb edir. Bu mənada həmin dərin məzmunlu nitq milli ali təhsilin tarixində və inkişafında mühüm rolu və ciddi təsiri olan qiymətli tarixi sənəddir (1, s. 13).

Beləliklə, Heydər Əliyevin siyasi təcrübəsi və qətiyyəti sayəsində muxtar respublikada sabitlik təmin olunmuş, demokratik, hüquqi dövlət quruculuğuna başlanmış, xalqla muxtar respublika rəhbərliyi arasında həmrəylik və birlik yaradılmışdı. Ən başlıcası isə Naxçıvan MR Ermənistanın silahlı təcavüzü və işğalı təhlükəsindən xilas olmuşdu. Böyük siyasətçinin müdrik və çoxcəhətli fəaliyyəti nəticəsində muxtar respublikada sosial-iqtisadi, siyasi, milli-mənəvi sahələrdə mütərəqqi nəticələr əldə edilmişdi. Əhalini ağır böhrandan, aclıq və səfalətdən qorumaq üçün səmərəli tədbirlər həyata keçirilmiş, qonşu Türkiyə və İranla iqtisadi, siyasi, mədəni əlaqələr yaradılmışdı. İqtisadi islahatların, daxili potensialın səfərbər edilməsi sayəsində əhalinin sosial vəziyyətini qismən yaxşılaşdırmaq mümkün olmuşdu.

ƏDƏBİYYAT

1. Həbibbəyli İ.Ə. Heydər Əliyev və Naxçıvan. Naxçıvan: Qeyrət, 2002, 80 s.
2. Qayıdış. 1990-1993. Bakı: Azərənəşr, 1996, 792 s.
3. Qədim Naxçıvanda bayram / Naxçıvan MR-75. Bakı: Azərənəşr, 1999, 287 s.
4. Nadirov A., Nuriyev Ə., Muradov Ş. Naxçıvan iqtisadiyyatı XX əsrdə. Bakı: Elm, 2000, 157 s.
5. Nağıyev Ə., Novruzov B., Allahverdiyev V., Əlirzayev Ə. Heydər Əliyev və Azərbaycan iqtisadiyyatı. Bakı: Azərənəşr, 1998, 192 s.
6. Naxçıvan statistika güzgüsündə: Tarixi, statistik məcmuə. Bakı: Səda, 1999, 115 s.
7. “Şərq qapısı” qəzeti.
8. Talıbov V.Y. Heydər Əliyev cənablarının siyasi fəaliyyətinin Naxçıvan dövrünün elm və maarifçilik məsələləri // NDU-nun Elmi əsərləri, 1997, № 1, s. 2-9.
9. Talıbov V.Y. Muxtar respublika ümumtəhsil işçilərinin 9 aprel 2002-ci il tarixdə keçirilmiş müşavirəsində çıxışı // “Şərq qapısı” qəz., 2002, 11 aprel.
10. Talıbov V.Y. Naxçıvan MR təhsil işçilərinin konfransında çıxışı // 9 sentyabr 2008-ci il, “Şərq qapısı” qəz., 2008, 10 sentyabr.
11. Talıbov V.Y. Yüzillik inkişafın zirvəsi. 1969-1999-cu illər. “Azərbaycan” qəzeti, 1999, 16 iyul.

Гамза Джафаров

ОБРАЗОВАНИЕ В НАХЧЫВАНЕ В ПЕРВЫЕ ГОДЫ НЕЗАВИСИМОСТИ (1991-1993 ГОДЫ)

В статье на основе архивных и периодических материалов анализируются мероприятия, осуществлявшиеся для разрешения проблем в развитии науки и образования, приезд великого лидера в Нахчыван, а также социально-политическое положение Нахчывана в конце 80-х и начале 90-х годов XX века.

Ключевые слова: образование в Нахчыване, социально-политическое положение, переходный период, внешкольные воспитательные учреждения, дошкольные учреждения.

Hamza Jafarov

**EDUCATION IN NAKHCHIVAN IN FIRST YEARS
OF INDEPENDENCE (1991-1993)**

The measures which were carried out for resolution of problems in development of science and education, arrival of the great leader to Nakhchivan, and also sociopolitical position of Nakhchivan in the end of 80th and the beginning of 90th years of the XX-th century are analyzed in the paper on the basis of archival and periodic materials.

Key words: *education in Nakhchivan, socio-political situation, transition period, out-of-school educational institutions, pre-school institutions.*

(Akademik İ.M.Hacıyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

SARA HACIYEVA

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: Sarahajiyeva@yahoo.com

ORTA ƏSRLƏRDƏ NAXÇIVANDA İSTEHSAL OLUNAN SƏNƏTKARLIQ MƏHSULLARI

Orta əsrlər dövrü Azərbaycanın bir sıra bölgələrində olduğu kimi, Naxçıvan bölgəsində də bir çox sənət sahələri inkişaf etmiş və burada əhalinin tələbatını ödəmək üçün çoxlu sayda məhsullar hazırlanmışdır. Sənətkarlar əhalini məişət əşyaları, toxuculuq və gön-dəri məmulatları, tikinti və təsərrüfat materialları, əmək alətləri və s. məhsullarla təmin edirdilər.

Açar sözlər: *Orta əsrlər, Naxçıvan, sənətkarlıq məhsulları, ticarət əlaqələri.*

Orta əsrlərdə Azərbaycanın iqtisadi həyatında, xüsusilə şəhərlərdə, sənət istehsalı böyük rol oynamış, yerli əhalinin məişətinə və mədəniyyətinə geniş daxil olmuşdur. IX-XII əsrlərdə sənətkarlığın şəhərlərdə cəmləşməsi prosesi daha da sürətlənmişdi. Bu sənətkarlar nəinki şəhər, həm də kənd əhalisinin tələblərini ödəyən əsas istehsalçılara çevrilmişdilər. Müxtəlif sənət sahələri ilə məşğul olan sənətkarların hazırladıqları məhsullar təkcə Azərbaycan üçün deyil, həmçinin Yaxın Şərqdə də mühüm əhəmiyyətə malik olmuşdur. Naxçıvan sənətkarlarının hazırladıqları zərif parçalar, zinət əşyaları, incə naxışlı ağ qablar, rəngarəng çeşidli keramika məmulatı və s. məhsullar Azərbaycanın digər şəhərlərinə, qonşu Cənubi Qafqaz regionlarına və Yaxın Şərq bazarlarına aparılırdı (9, s. 90). Həmçinin sənətkarlıq məmulatları beynəlxalq bazarlarda Naxçıvanın şöhrətini təmsil edirdi (4, s. 190).

Bu dövrdə sənətdaxili ixtisaslaşma nəticəsində əmək aləti hazırlayan mütəxəssis ustalar yetişir, silahsazlar, çilingərlər, bıçaqçılar, nalbəndlər öz ixtisaslarını daha da təkmilləşdirirdilər. Gön işləmədə dabbaqlarla yanaşı, xəz-dəri işləyənlər, sərraclər, çəkməçilər, çustçular, başmaqçılar, pinəçilər və s. çalışırdılar. Dərzilər arasında papaqçılar, palançılar, kürkcülər fəaliyyət göstərirdi. Toxuculuq və xalçaçılıqla əlaqəli şəkildə boyaqçılar fəaliyyət göstərirdi. Daş işləmə sahəsində memarlar, bənnalar, həkkaklıqla məşğul olan ustalar var idi. Dulmuşluqda da əmək bölgüsü onun daxilində ixtisaslaşmanın artması ilə səciyyələnirdi, tikinti məmulatı, şirsiz və şirli saxsı qab hazırlayan ustalar getdikcə müstəqil fəaliyyət göstərirdilər (2, s. 124). Sadalanan bu sənətkarlıq növləri-

nin hər birinə uyğun məhsullar hazırlanır və əhalinin tələbatını təmin edirdilər.

Naxçıvanda zəngin gil yataqlarının olması burada dulusçuluğun inkişafı üçün münbit şərait yaratmışdır. IX-XII əsrlərdə Naxçıvan dulusçuları, boşqab, piyalə, dolça, çıraq, ədviyyat qabları və s. sahəsində müvəffəqiyyət qazanmışdılar. Təkcə məişətdə işlədilən su qablarının bir neçə növü – su daşımaq üçün (səhəng, cürdək, bardaq, kuzə), su saxlamaq və süfrədə işlətmək üçün (küp, sürahi, qurqur, dolça, parç, tayqulp), yuyunmaq və dəstəmaz almaq üçün aftafa və s. saxsı qablar istehsal edilirdi (8, s. 339). Orta əsrlər dövründə dulus ustaları 50-dən çox müxtəlif növlü qab-qacaq və digər məişət əşyaları hazırlamışlar (11, s. 94). R.Məmmədov yazır ki, Naxçıvanda yerli əhalinin məişətində saxsı qablar geniş yer tuturdu (10, s. 48). İ.Şopenin verdiyi məlumata görə Naxçıvan xanlığının ayrı-ayrı kəndlərində 33 nəfər usta saxsı qab istehsalı ilə məşğul olurdu (14, s. 20). Tədqiqatçıların verdiyi məlumata görə, orta əsrlər dövründə Naxçıvan Azərbaycanın əsas dulusçuluq istehsalı mərkəzlərindən biri idi (13, s. 89). Saxsı məmulatının əldə edilməsi üçün bu ərazidə zəngin gil yataqları hər zaman mövcud olmuşdur. Bundan səmərəli istifadə edən dulus ustaları müxtəlif çeşiddə məhsullar hazırlayaraq əhalinin tələbatını yüksək səviyyədə təmin etmişlər.

Dulusçuluqla yanaşı ərazidə daşyonan ustalar da əhalinin daş əmək alətlərinə, tikinti daşlarına, sütun altlıqlarına, qəbirüstü xatirə abidələrinin hazırlanmasına olan tələbatını yerinə yetirmişlər.

Naxçıvan orta əsrlər zamanı metalışləmə ocaqlarından biri idi. XI-XV əsrlərdə Azərbaycanda metalışləmə sənəti yüksək inkişaf mərhələsi keçmişdir. Bu dövrdə metaldan müxtəlif növlü silahlar, ev avadanlığı və s. sənət nümunələri hazırlanmışdır ki, bunların da bir çoxu dövrümüzə qədər gəlib çatmışdır. Əvvəlki dövrlərdə olduğu kimi, yenə də Gəncə, Şamaxı, Təbrizlə yanaşı Naxçıvan da metal məmulatı hazırlayan mərkəzlərdən idi. XVI-XVII əsrlərdə metaldan ev avadanlığı, silah və bəzək nümunələri düzəltmək Təbriz, Ərdəbil, Marağa, Naxçıvan, Gəncə, Şamaxı və Bakı şəhərlərində xüsusilə geniş inkişaf etmişdir. Bu dövrdə Azərbaycan sənətkarları tərəfindən hazırlanmış silahlar (xəncər, qılınc, toppuz, qalxan, nizə, ox-kaman) və zirehli geyimlər (başlıq, dirsəklik, dizlik və s.) nəinki yerli bazarlarda, həmçinin xaricdə də geniş şöhrət qazanmışdır.

Metalışləmə sənətinin əsas sahələri dəmirçilik, misgərlik və zərgərlik sənəti idi. Dəmirçilik sənəti ilə məşğul olan sənətkarların istehsal etdiyi məhsullar əhalinin bu sahəyə olan tələbatını ödəyirdi. Bu sənətlə məşğul olanlar kənd təsərrüfatı alətləri ilə yanaşı, həmçinin məişətdə gündəlik istifadə olunan bir çox əşyalar düzəldir və insanların dəmir alətlərə olan tələbatlarını yerinə yetirirdilər. Kənd yerlərində əhalinin tələbatını kənd sənətkarları, xüsusilə, dəmirçilər və dulusçular təmin edirdilər (11, s. 82). Vaxtilə əkinçi babalarımızın yaxın köməkçisinə çevrilən cüt, xış, vəl, dəryaz, oraq, yaba, kətmən, dırmıq və başqa əmək alətləri dəmirçi əməyinin məhsulu kimi olduqca böyük dəyər qazanmış,

həmçinin kənd təsərrüfatı məhsullarının əldə edilməsi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir. Balta, dəhrə, dəryaz, oraq, çəkil, bıçaq, qazan, maşa, daraq, iynə, biz, çuvaldız, sac, qəndqıran, dəstər, çörək şışı, xəkəndaz, qarqara və s. məişət əşyaları da bu qəbildən olan dəmirçilik sənətinin istehsal etdiyi alətlər idi. Şəhərlərlə yanaşı kəndlərdə dəmirdən hazırlanan alətlərə tələbat daha çox olduğundan digər sənət növlərindən fərqli olaraq dəmirçilik sənəti kəndlərdə daha geniş yayılmışdır.

Metalişləmə sənətinin digər bir növü də misgərlikdir. Mənbələrin verdiyi məlumatlara görə misgərliyin müstəqil sənət növü kimi formalaşması qədim zamanlardan qab istehsalı ilə üzvi surətdə bağlı olmuşdur. Orta əsr feodal məişətinin artan tələbləri ilə əlaqədar olaraq qədim misgərlik ənənələri daha da inkişaf etmişdir. Bu dövrdə Azərbaycanda mis məmulatının hazırlanması üçün zəruri olan xam metal əsasən Qafan və Naxçıvan bölgələrində hasil edilirdi (3, s. 65). Azərbaycan tarixi muzeyinin etnoqrafiya fondunda nümayiş etdirilən, Naxçıvan ustaları tərəfindən hazırlanmış gözəl naxışlı mis qablar (7, s. 22) bu dövrdə misgərlik sənətinin xalqın məişətində xüsusi əhəmiyyət kəsb etdiyini göstərir. Misdən hazırlanan əl işlərinin 40-dan artıq növü olub və beş qrupda ümumiləşdirilir: xörək qabları, süfrə qabları, su qabları, ağartı qabları və s. məişət əşyaları. Ustalar misdən dolça, satıl, sərnic, məcməyi, aşsüzən, kəfkir, kasa, cam, qazan, çıraq və s. məmulatlar hazırlamışlar. Orta əsrlər dövrünə aid misgərlik sənəti nümunələri içərisində günümüzədək gəlib çatan və demək olar ki, ən geniş yayılanı məcməyi, qablama qazan, güləb çəkmək üçün mey, piyalə, dolça, nımçə və s. olmuşdur.

Metalişləmə sənətinin digər bir qolu zərgərlik sənətidir. Orta əsrlər dövründə Naxçıvanda zərgərlik sənətinin inkişaf etdiyini göstərən çoxlu sayda kişi və qadın gümüş kəmərləri, gümüş toqqalar, gümüş boyunbağlar, sırğalar, qızıl boğazaltı çəçik və s. kimi zinət əşyaları vardır. Təbii ki, bu zinət əşyaları o dövrdə insanların tələbatlarını təmin etmək məqsədi ilə hazırlanmışdır.

Orta əsrlər dövrünün mühüm sənətkarlıq məhsullarından biri də toxuculuq sənətinə aid məhsullardır. Toxuculuq məhsullarının çeşidi olduqca müxtəlifdir. Təsərrüfat həyatında əhəmiyyətli rolu olan qoyunun yunundan və dərisindən bir sıra döşənəcəklər (xalça, kilim, cecim və s.), geyim ləvazimatları (paltarlar) hazırlayırdılar. Rəngarəng xovlu və xovsuz xalçalar, çullar, xurcun, fərməş, çuval, parça məmulatlarından şal, mahud və s. hazırlanırdı. Toxuculuq məhsulları həm şəhərdə, həm də kənddə əsas yerlərdən birini tuturdu. Paltar, ayaqqabı və ev əşyaları istehsalı ilə bağlı olan sənətkarlıq sahələri bütün Azərbaycanda olduğu kimi, Naxçıvanda da geniş yayılmışdı. Naxçıvan bölgəsinin Naxçıvan və Ordubad şəhərlərində olduğu kimi kənd yerlərində də paltar və ev əşyaları istehsalı ilə məşğul olan sənətkarlıq sahələri üstün yer tuturdu. Həmçinin pambıq, yun və barama istehsalı burada müvafiq parça toxuculuğuna şərait yaradırdı. Qadınlar iplərdən bez toxuyur və pambıq parça hazırlayırdılar (8, s. 83-87).

Toxuculuq məhsulları arasında keçənin də xüsusi əhəmiyyəti olmuşdur. Toxuculuğun tarixi bilavasitə keçənin yaranması ilə bağlıdır. Tədqiqatçıların güman etdikləri kimi, hələ xalça istehsalından xeyli əvvəl insanlar sadə formalı keçə məmulatları hazırlamağı öyrənmişdilər. Keçələrdən yer döşənməsi, alaçıqlar üçün örtük, habelə yəhər, dolaq, qapı, namazlıq, qundaq, yapıncı və papaq kimi geyim tipləri hazırlanmışdır. Evliya Çələbi yazır ki, Səfəvilər dövründə Naxçıvanda kişilər üçün xəzdən paltar, keçədən müxtəlif ayaqqabılar hazırlanırdı (5, s. 236-237).

XVII əsrdə sənətkarlıq məhsullarına görə Azərbaycan şəhərləri arasında müəyyən dərəcədə ixtisaslaşma var idi. Təbriz əsasən qızılı və gümüşü saplarla işlənmiş məxmər, atlas, nazik ipək parçalar, qumaş çalmalar, ipək və pambıq örtüklər, Ərdəbil tafta, sadə pambıq parçalar, ipək və yun qurşaqlar, Bakı qumaş parçaları, Naxçıvan isə rəsimli parçalar (qələmkar), süfrəlik parçalar və s. istehsalı sahəsində ixtisaslaşmışdı (3, s. 280). Naxçıvan bölgəsində toxuculuğun geniş yayılması, toxuculuq alətlərinin (hana, cəhrə, daraq, kirkit və s.) hazırlanması, əhalinin məişət ehtiyaclarının ödənilməsi məqsədilə (nehrə, toxmaq, həvəng-dəstə, tabaq, beşik, çömçə-qasıq və s.) ağac məmulatlarından geniş istifadə edilirdi. Bu baxımdan toxuculuq və ağacişləmə sənəti bir-biri ilə bilavasitə bağlı olmuşdur.

Ağacişləmə sənətində şəbəkəçilik geniş yer tutmuşdur. Şəbəkə ustaları əsasən qapı, pəncərə, arakəsmə, minbər və s. hazırlayırdılar. Naxçıvan ərazisindəki bir sıra tarixi abidələrin inşasında ağacişləmə sənətinin şəbəkəçilik üsulundan biri olan taxta şəbəkə üsulundan geniş istifadə edilmişdir. Ağacişləmə sənətinin bu cür nümunələrinə Naxçıvan şəhərindəki Came məscidində, Hüseyn Cavidin ev muzeyində, Naxçıvan şəhər İmamzadə kompleksində, Ordubad şəhərindəki Ambaras məscidində, XVII əsrə aid olan Qeysəriyyə memarlıq abidəsində və bir sıra digər tarixi memarlıq abidələrində rast gəlmək olar. Naxçıvanda ağacişləmə sənətinin – dülgərlik, xarrathıq, şəbəkəçilik sahələri geniş yayılmışdır.

Orta əsrlərdə Naxçıvanda hazırlanmış və yaxşı rənglənmiş ağac hazırlanmış qablar – kasa, tabaq, təhnə və s. məmulatlar xaricə göndərilmək üçün ən yaxşı mallar idi. Həmçinin ev avadanlıqları – sandıq, mücrü, qasıq, musiqi alətləri – tar, kamança, saz kimi sənət əsərləri, o cümlədən məişətdə işlədilən ağacdan hazırlanmış güldanlar, dolçalar, şamdanlar, qənddanlar, nərd taxtaları, şahmat fiqurları və s. məhsullar ağacişləmə sənəti nümunələridir. Toxuculuğun inkişafı o dövrdə boyaqçılığın inkişafına şərait yaradırdı. Boyaqçılıq sənəti hələ qədimdən Azərbaycanın bir çox bölgələrində olduğu kimi, Naxçıvanda da geniş yayılmışdı. Naxçıvanda bu sənət yüksək səviyyədə inkişaf etdiyindən XVII əsrdə Naxçıvanın “Azadciran” mahalı Şərqin və Avropanın bir çox ölkələrini boyaqotu (marena) ilə təmin edirdi (3, s. 280). Həmçinin “qırmız” adlanan tünd-qırmızı rəngin alınmasında xırda böcəklərdən istifadə olunurdu ki, bu Azərbaycanın Mərənd və Gəncə bölgələri ilə yanaşı, Naxçıvanda da geniş yayılmışdı (11, s. 98).

O dövrdə inkişaf etmiş sənətkarlıq sahələrindən biri də ipəkçilik sənəti idi. Azərbaycanın ipəkçilik mərkəzləri arasında Ordubad şəhərini xüsusi qeyd etmək lazımdır. İpəkçilik Ordubad ərazisində uzun əsrlər boyu inkişaf etdirilmiş və tarixin sonrakı dövrlərində bu məhsula olan tələbat daha da artmışdır. XIX əsrdə Ordubad təkcə Moskvaya ildə min pud xam ipək göndərirdi (6, s. 86-89). Azərbaycanda ipək parça ən geniş yayılan parça idi və onun atlas, pərniyan, qumaş, diba, zərbaf kimi növləri də həm qadınların, həm də kişilərin geyimlərində üstünlük təşkil edirdi. Ölkənin ayrı-ayrı şəhərlərində yüksək keyfiyyətli parçalar hazırlanır, xarici ölkələrə də göndərilirdi. Geyim materialları içərisində yun və ipək parçalar əsas yer tuturdu. Azərbaycanda ən geniş yayılmış ipək məmulatlarından qanovuz, atlas, tafta, darayı, kəlağayı öz bədiiliyi və yüksək keyfiyyətliliyinə görə şöhrət qazanmışdı (8, s. 141-153). Culfa, Ordubad və Naxçıvanda bez istehsalı (bəzzazlıq) sənəti də geniş yayılmışdı.

Naxçıvanın mahir toxucu sənətkarları çoxlu miqdarda ucuz, lakin gözəl və yüksək keyfiyyətli pambıq parça istehsal edirdilər. Onların hazırladığı rəngarəng çit parçalara böyük tələbat var idi. Qadınlar saçını bir yerə yığmaq üçün cuna və kə tandan istifadə edirdilər. Buna həm də tər götürən vasitə kimi baxılırdı. Xalq arasında buna “Qəşbənd” deyilirdi. Bu baş örtüyünün sürüşməməsi üçün istifadə edilən qüllabı – (çəngəl, boğazaltı) əsasən qızıldan hazırlanır, uclarına, üstünə qarmaq yapışdırılmış qızıl pul bərkidilirdi. Cuna ağ rəngli pambıq parçadan, çarqat isə narıncı, al çəhrayı rənglərdə və bəzən də saçaqlı olurdu (1).

Orta əsrlər dövründə Azərbaycanda, o cümlədən də Naxçıvanda milli qadın geyimləri istehsal edilirdi ki, bunların içərisində üst və can köynəkləri, cüttuman, taybalaq, darbalaq, çəpgən, çərkəzi, küləcə, çalma, arxalıq, ləçək, örpək, başmaq, çust, corab, kəmərlər və s. daxil idi. Kişi geyimləri doğrama biçimli can və üst köynəklərindən, şalvar, arxalıq, çuxa, və papaqdan habelə müxtəlif ayaqqabı növlərindən ibarət idi. Kişi baş geyimləri papaq, börk, təsək, araçqın, başlıq, sarıq, əmmamə və sairədən ibarət idi (8, s. 141-153).

Naxçıvanda əhəlinin maldarlıqla məşğul olması burada gön-dəri emalının inkişafına şərait yaratmışdı. Dabbaqlar heyvanın dərisini təbii maddələrlə aşılayır, onu müxtəlif rənglərlə boyayır, çarıq gönü, meşin və s. dərilər hazırlayır, alıcıların tələbatına uyğun olaraq ayaqqabı istehsal edir, həmçinin, “altlıq”, “astarlıq”, “üzlük”, “qayıqlıq” və s. kimi dəri məmulatları hazırlayırdılar (12, s. 14-16). Ordubadlı ustalar istehsal olunan dabbaqlıq məhsullarından müxtəlif məmulatlar, o cümlədən milli kişi, qadın və uşaq ayaqqabıları (çust, məst, papış) hazırlayırdılar.

Beləliklə, orta əsrlərdə Naxçıvanda bir çox sənətkarlıq sahələrinin inkişafı əhəlinin müxtəlif məhsullara olan tələbatını yüksək səviyyədə təmin etməklə yanaşı, ticarət əlaqələrinin inkişafında da mühüm rol oynamışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Abbasova S. Azərbaycanın milli geyimləri. "Şərq Qapısı" qəz., 2011, 29 noyabr.
2. Azərbaycan arxeologiyası: 6 cildə. VI c., Bakı: Şərq-Qərb, 2008, 471 s.
3. Azərbaycan tarixi: 7 cildə. III c., Bakı: Elm, 1999, 584 s.
4. Bünyadov Z. Azərbaycan Atabəylər dövləti. Bakı: Elm, 1985, 258 s.
5. Evliya Çelebi. Seyahatnamesi: 10 cildə. I-II c., İstanbul: Üçdal Neşriyyat, 1985, 767 s.
6. Əhmədov N. Ordubad ipəkçiliyinin inkişafı tarixindən // NDU-nin Elmi Əsərləri. Humanitar seriya, 1999, № 5, s. 86-89.
7. Hacıyev İ., Amanoğlu E. Tarihə və günümüzə Naxçıvan. Ankara: Ankara Universiteti Basımevi, 1998, 92 s.
8. Həvilov H. Azərbaycan etnoqrafiyası. Bakı: 1991, Bakı, 2003, 94 s.
9. İsayev E. Böyük İpək yolu və Naxçıvan. Bakı: Elm və Təhsil, 2012, 214 s.
10. Məmmədov R. Naxçıvan şəhərinin tarixi очерki. Bakı: Elm, 1977, 158 s.
11. Mustafayev C. Xanlıqlar dövründə Azərbaycanda sənətkarlıq. Bakı: Elm, 2002, 272 s.
12. Səfərli H. Ordubad şəhərində dabbaqlıq sənəti haqqında // NDU-nin Elmi Əsərləri, 2005, № 7, s. 14-16.
13. Şahverdiyev Z. Naxçıvan bölgəsi XIX-XX əsrin əvvəllərində. Bakı: Elm, 2008, 264 s.
14. Шопен И. Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху ее присоединения к Российской империи. Санкт-Петербург: Типография императорской АН, 1852, 1231 с.

Сара Гаджиева

РЕМЕСЛЕННОЕ ПРОИЗВОДСТВО В СРЕДНИЕ ВЕКА В НАХЧЫВАНЕ

Статья посвящена производству кустарной продукции в средние века в Нахчыване. Отмечается, что ремесленное производство в Нахчыване обеспечивало потребности местного населения, а также вывозилось за пределы региона, что способствовало развитию межрегиональных связей.

Ключевые слова: *средние века, Нахчыван, ремесленное производство, торговые связи.*

Sara Hajiyeva

**CRAFT MANUFACTURE IN THE MIDDLE
AGES IN THE NAKHCHIVAN**

The paper is devoted to manufacture of handicraft production in the Middle Ages in Nakhchivan. It is noticed that craft manufacture in Nakhchivan provided needs of local population, and also was imported abroad that promoted development of inter-regional relations.

Key words: *Middle Ages, Nakhchivan, craft manufacture, commercial trade ties.*

(Redaksiya heyətinin üzvü, prof. F.Y.Səfərli tərəfindən təqdim edilmişdir)

YAŞAR RƏHİMOV

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: yaşarrahimov@yahoo.com.tr

I RUS İNQILABINDAN I DÜNYA MÜHARİBƏSİNƏ QƏDƏR NAXÇIVANDA SOSIAL-İQTİSADI VƏZİYYƏT

Məqalədə I Rus inqilabından I Dünya müharibəsinə qədər Naxçıvanın sosial-iqtisadi həyatı tədqiq edilmişdir. Bu məsələ ilə bağlı Azərbaycanın tarixçi-əlimlərinin və rus müəlliflərinin əsərlərində olan fakt və materiallar araşdırılmışdır. Bəhs edilən illərdə bölgənin sosial-iqtisadi həyatı haqqında olan məsələlər aktualıq kəsb etdiyindən belə bir mövzu seçilmişdir. Tarixi ədəbiyyatlarda və mənbələrdə Naxçıvan bölgəsində bu dövrdə, xüsusilə 1908-1914-cü illərdə duz istehsalı, maldarlığın vəziyyəti, sənətkarlıq sahələri, ticarət əlaqələri və b. məsələlər də araşdırılmışdır.

Açar sözlər: *Naxçıvan, müəllif, bölgə, mənbə, iqtisadi.*

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın digər bölgələri kimi, Naxçıvan da aqrar ölkə olaraq qalırdı. I Dünya müharibəsi ərəfəsində mülkədarların çoxu öz təsərrüfatlarını yerli şəraitə uyğunlaşdırma bilmədiklərinə görə torpaq sahələrinin böyük bir hissəsi əllərindən çıxmışdı. Əldə olan məlumata görə 1910-1915-ci illərdə Naxçıvan və Şərurda 300 mülkədar ailəsinin əlində 180500 hektar torpaq sahəsi olduğu halda, 17915 kəndli ailəsində cəmi 20200 hektar torpaq sahəsi var idi. Əkinçiliyin istehsal vasitələri ilə təminatı tələbatdan çox-çox geri qalırdı. Belə ki, 1913-cü ilin məlumatına görə Naxçıvan qəzasında 4471 xış, 59 ağac kotan, 565 dəmir kotan, 2586 dəmir dırmıq, 891 ədəd savırıq maşını, Şərurda isə 2817 xış, 2 ağac kotan, 86 dəmir kotan, 1600 ağac dırmıq, 157 savırıq maşını olmuşdur (1, s. 126).

1908-1914-cü illərdə Naxçıvan bölgəsinin sosial-iqtisadi vəziyyətindən bəhs edərkən buradakı duz mədənləri və duz istehsalından yan keçmək olmaz. Mənbələrin qarşılıqlı tədqiqi və yeni arxiv materiallarının təhlili göstərir ki, Azərbaycanda duz istehsalı qədim tarixə malik olsa da, onun əsl inkişafı XX əsrin əvvəllərinə təsadüf edir. Bəhs edilən dövrdə Naxçıvan duz mədənlərinin əksəriyyəti xəzinəyə, Sust mədənləri isə naxçıvanlı sahibkarlara məxsus idi. Həmin illərdə Naxçıvan duz sənayesindən bəhs edən mənbədə yazılır ki, "Sustun duz mədənlərini 1907-ci ildən sahibkarlar özləri istismar etməyə başladılar. Hacı Xudadat xan Kalbalıxanov qardaşları ilə birlikdə "Kalbalıxanov qardaşları və

K*” ticarət evini yaratdılar. Dağ-mədən departamenti ticarət evinin duz istehsalını 100 min pudla məhdudlaşdırdı. Hacı Xudadat xanın duz istehsalını 200 min puda çatdırmaq haqqında dağ-mədən departamentinə dəfələrlə yazdığı xahiş ərizələri heç bir nəticə vermədi. Əsas məqsəd ticarət evinin şəxsində xəzinəyə qarşı rəqibin meydana çıxmasına yol verməmək idi” (9, s. 55). Mənbələrin təhlilindən aydın görünür ki, xəzinə mədənlərindən ən çox duz 1912 və 1914-cü illərdə müvafiq olaraq 461.352 və 456.162 pud hasil edilmişdi. 1911-1914-cü illərdə Naxçıvan duz mədənlərindən çıxarılan duzun miqdarından bəhs edən bir mənbədə yazılırdı ki, Kalbalıxanov və K*” ticarət evinin mədənlərindən 1911-ci ildə 304.261 pud, 1912-ci ildə isə 249.474 pud duz istehsal edilmişdi. 1913-cü ildən sonra həmin mədənlərdə duz istehsalı azalmış, 1913-cü ildə 92.765, 1914-cü ildə 156.045 pud təşkil etmişdi (9, s. 55). 1911-ci ildə Ticarət və Sənaye Nazirliyi duz istehsalındakı mövcud vəziyyəti ləğv etdikdən 1 il sonra – 1912-ci ildə Cənnət kəndi yaxınlığında (Əlixanov mədənlərində) duz çıxarılmasına başlanmışdı.

ARDTA-da saxlanılan arxiv materiallarına istinad edən tarixçi-alim Z.Şahverdiyevin və qafqazşünas R.N.İvanovun əsərlərində 1908-1913-cü illərdə Naxçıvan mədənlərindəki duz istehsalı, onun miqdarı və satış qiyməti, mədənlərdə çalışan işçilərin əmək haqqı barədə maraqlı faktlar vardır. Bəzi rəqəmlərin bu gün də aktualıq kəsb etdiyini nəzərə alıb onları göstərməyi məqsədəuyğun hesab edirik. Arxiv materiallarına əsaslanan müəllif yazırdı ki, Naxçıvan və Sust duz mədənlərində duz istehsalı 1908-ci ildə 1285 pud, 1910-cu ildə 350.000, 1915-ci ildə 160.000 pud olmuşdu (9, s. 55). Qafqazşünas R.İvanovun fikrincə, Naxçıvan mədənlərindən 1909-cu ildə 206.598 pud, 1911-ci ildə 210.490 pud duz çıxarılmışdı. Göründüyü kimi, bu illərdə Naxçıvan duz mədənlərində istehsalın azaldığının şahidi oluruq. 1909-1910-cu illərdə burada çalışan fəhlələrin aylıq əmək haqqı 15 manat, qazmaçıların aylıq əmək haqqı 36 manat 50 qəpik olmuşdu (10, s. 245).

Yeri gəlmişkən Naxçıvan mədənlərindən çıxarılan duzun miqdarı, ona olan tələbat, duzun satışı və s. barədə tarixi mənbələrdə, rus müəlliflərinin əsərlərində (N.Sokolski və b.) zəngin məlumat vardır. Bəhs olunan dövrdə, xüsusilə 1911-1913-cü illərdə Naxçıvanda duz istehsalının yüksək səviyyəyə çatdığını qeyd edən tarixi mənbədə yazılırdı ki, “bütövlükdə duz istehsalı özünün inqilabaqədərki ən yüksək inkişaf səviyyəsinə 1911-1913-cü illərdə çatmışdı. Lakin bu dövrdə duzun ümumi istehsal səviyyəsi tələbata nisbətən xeyli aşağı idi. İnqilabdan əvvəl ən məhsuldar il olan 1912-ci ildə Naxçıvan ərazisinin bütün mədənlərindən 9 min ton və ya Zaqafqaziyanın bir illik ümumi tələbatından 4,2 dəfə az duz çıxarılmışdı” (5, s. 16-17).

Bu illərdə Naxçıvan bölgəsinin iqtisadi həyatında, hazır məhsulun bir yerdən başqa yerə aparılmasında, müəyyən yük və malların itkisiz yaxın və uzaq məsafələrə daşınmasında 1908-ci il yanvar ayının 20-də rəsmi açılışı olmuş Uluxanlı-Culfa dəmiryolunun (uzunluğu 178.37 verst – Y.R.) çox böyük

rolu və müstəsna əhəmiyyəti olmuşdur. Yeri gəlmişkən bu dəmiryol xətti istifadəyə verildikdən dərhal sonra İrana daşınan yüklərin həcmində artım hiss olunmağa başladı. Bu məsələdən bəhs edən tədqiqatçı yazırdı ki, elə birinci – 1908-ci ildə Culfa stansiyası İrana göndərilmək üçün 1509610 pud yük, o cümlədən 237555 pud ağ neft, 856351 pud şəkər qəbul etmiş və İrandan gətirilmiş 658378 pud yükü isə Qafqazın daxili rayonlarına və Avropaya yola salmışdı (3, s. 96). Fikrinə davam edən müəllif kitabının 96-cı səhifəsində yazırdı ki, 1913-cü ildə bu stansiya 3810184 pud yük qəbul etmiş və 1889763 pud yük yola salmışdı ki, bunların da əksər hissəsi İran üçün və İrandan göndərilmiş mallar idi. Rəqəmlərdən göründüyü kimi, qısa müddət ərzində Culfa dəmiryol stansiyasına gətirilən yükün həcmi 2 dəfə, buradan göndərilən yükün həcmi isə 3 dəfəyə qədər yüksəlmişdi.

XX əsrin əvvəllərində Naxçıvan bölgəsində kənd təsərrüfatında əkinçilikdən sonra ən mühüm sahə maldarlıq idi. Mənbələrin təhlilindən aydın olur ki, kənd əhalisi qədim təsərrüfat sahəsi olan maldarlıqla iqlim şəraiti imkan verdiyinə görə, Naxçıvan bölgəsinin bütün ərazilərində məşğul olurdu. 1908-1914-cü illərdə maldarlıq əsas etibarilə geniş otlaqlarla zəngin olan Dərələyəzin şərqində, qoyunçuluq isə Ordubad bölgəsində – Biləvdə, Dəstədə və b. ərazilərdə yaşayan əhalinin başlıca məşğuliyyətinə çevrilmişdi. Əsasən Dərələyəzin şərq hissəsində torpaq sahəsinin əksəriyyəti əkinçilik üçün yararsız olduğuna görə otlaqların sahəsi daha çox idi. Bölgəmizdə heyvandarlığın inkişafına təkan verən amillər iqlim, coğrafi şərait və otlaqların olması idi. I Dünya müharibəsindənə qədər Naxçıvanda heyvandarlıq oturaq və köçəri xarakter daşıyırdı. Bəhs edilən dövrdə bölgəmizdə saxlanılan heyvanların adları, mal-qaranın, heyvanların sayı və b. məsələlər haqqında mənbələrdə və arxiv materiallarında kifayət qədər dəlil-sübutlara rast gəlmək mümkündür. Qafqazşünas R.N.İvanovun fikrincə, 1914-cü ildə bölgədə heyvanların sayı aşağıdakı kimi olmuşdur: 15.190 camış, 11.334 inək, 2.264 kəl, 13.738 qoyun, 2.944 at (2. 187-si işlək at, 757-si yeni doğulmuş at), 293 qatır, 218 dəvə, 44 donuz, 6.675 eşşək var idi (10, s. 223).

Bölgədə heyvanların və mal-qaranın sayı, bu sahənin inkişafını ləngidən səbəblər, ümumiyyətlə, bu dövrdə heyvandarlığın vəziyyətinə dair göstərilən məlumat və rəqəmlər rus müəlliflərinin, o cümlədən R.N.İvanovun, N.Sokolskinin və b. əsərlərində daha geniş verilmişdir. N.Sokolskinin kitabındakı məlumatlar xüsusi maraq doğurur. Rus müəllifi yazırdı ki, 1912-ci ildə bölgədə 48-49 min civarında iribuynuzlu, 172-173 min civarında xırdabuynuzlu mal-qara var idi (11, s. 58). Bəhs edilən dövrdə, xüsusilə 1909-1913-cü illərdə sürü və naxırlarda qarayara xəstəliyi geniş yayılmışdı. Bu xəstəlik bəzən uzun müddət davam edirdi. Məlumatla görə qarayara xəstəliyi qonşu ərazilərdən, əsasən İran ərazisindən keçirilən mal-qara və heyvanlar vasitəsilə yoluxurdu. Təkcə bir ayda 438 belə hal müşahidə olunmuşdur. Bölgədə heyvandarlığın inkişafına müxtəlif amillər maneçilik törədirdi və əngəllər yaradırdı. Xüsusilə əraziyə gətirilən mal-qara yayda qızmar istiyə dözə və ya buranın təbiətinə uyğunlaşa bilmə-

yərək tələf olurdu (10, s. 224). Bu və ya digər səbəblər əvvəlki illərdə olduğu kimi 1908-1914-cü illərdə də bölgədə maldarlığın, qoyunçuluğun və digər heyvandarlıq sahələrinin inkişafına mane olan səbəblər idi. Mal-qaranın sayı İran kürdləri tərəfindən Naxçıvandan böyük sürülərlə oğurlanıb Arazın o tayına aparılması nəticəsində xeyli azalmışdı (2, s. 56).

Azərbaycanda, o cümlədən Naxçıvanda sənətkarlığın qədim və ənənəvi sahələrindən olan xalça istehsalı mühüm yer tuturdu. Tədqiqatçı Q.Əliyevin məlumatına görə 1913-cü ildə Şərur-Dərələyəz qəzasının 82 kəndində 661 təsərrüfat, Naxçıvan qəzasının 79 kəndində isə 1284 təsərrüfat xalçaçılıqla məşğul olurdu (3, s. 137). Müəllif əsərinin 137-ci səhifəsində yazırdı ki, 1907-08-ci illərdə buradan Rusiya və Türkiyə vasitəsilə 5,9 milyon rublluq, 1912-13-cü illərdə isə 12 milyon rublluq xalça ixrac edilmiş və dəmir yolu nəqliyyatı yaradılmasından keçən beş il ərzində 2 dəfədən çox artmışdı.

XX əsrin əvvəllərində Cənubi Qafqazda ticarət münasibətlərini genişləndirməyə cəhd göstərən çar hökuməti bölgəni özünün xammal mənbəyi və bazasına çevirməyə çalışırdı. Bu dövrdə İrandan Gürcüstana gedən əsas ticarət yolu əlverişli mövqedə yerləşən Naxçıvan şəhərindən keçirdi. Bura bir tərəfdən Qarabağa, digər tərəfdən Rusiyaya, yəni Cənubi Qafqazın şərq əyalətlərinə gedən ikinci əlverişli yolu da əlavə etsək, onda Naxçıvan bölgəsində ticarətin yüksək səviyyədə olması haqqında təsəvvür yaranar. Lakin bir sıra amillər 1908-1914-cü illərdə Naxçıvan ərazisində ticarətin çox məhdud şəkildə aparılmasına şərait yaratmışdır. Bu da yerli kapitalın azlığı, emal müəssisələrinin zəifliyi və istehsal olunmuş məhsulun əsasən yerli bazarda satılması ilə əlaqəli idi. Sənaye məhsulları istehsalının aşağı səviyyədə olması, ərazidə tacirlərin və iri alverçilərin azlığı, yerli istehsala olan güclü tələbat və b. amillər də bu illərdə bölgədə ticarətin inkişafına və genişlənməsinə mane olurdu.

Bölgənin iqtisadi həyatının əsasını təşkil edən yerli ticarətdə gömrük-karantin məntəqələri və duz ticarəti xüsusi yer tuturdu. Əldə olan məlumata görə bölgənin əsas aparıcı gömrük-karantin məntəqələri sərhəd mövqelərində yerləşirdi. Bu illərdə Naxçıvan bölgəsində mövcud olan və faktiki fəaliyyət göstərən Şahtaxtı (Şərur), Culfa və Ordubad gömrük məntəqələri dediklərimizə misal ola bilər. Yeri gəlmişkən yerli ticarətin əsasını təşkil edən gömrük-karantin məntəqələri 1908-1914-cü illərdə Naxçıvanın iqtisadi-ticarət əlaqələrinin genişlənməsində mühüm yer tuturdu. Naxçıvan Dövlət Arxivində olan sənədlərdən bir neçəsi İrəvan quberniyasının Naxçıvan qəzasındakı Şahtaxtı gömrüyünün 1838-1919-cu illərdəki işi və fəaliyyətinə aiddir. Arxiv sənədlərində Zaqafqaziya gömrük-karantin dairəsi ilə Şərur sərhəd və Naxçıvan gömrük-sərhəd idarələri arasındakı hesabatlar, Xarici Ticarət Departamentinin Maliyyə Nazirliyi tərəfindən duz satışına əksiz vergisinin qoyulması, gömrük xərclərinə dair kitablar, sənədlər, sərhəd-ticarət işlərinə aid iqtisadi-ticarət topluları, mədaxil və məxaric qəbzləri, əmtəə-mal mübadiləsinə dair saziş və hesabatlar və s. barədə məlumatlar verilir (6, fond 20, siyahı 1, iş 1-399). Ordubad gömrük karantin xidmə-

tinin işi və fəaliyyəti barədə məlumat verən arxiv sənədləri (8, f. 10, siy. 1, iş 18) bölgədəki iqtisadi-ticarət əlaqələri və onların vəziyyətini öyrənmək baxımından mühüm əhəmiyyətə malikdirlər.

Araşdırılan materiallara görə, 1913-cü ildə bu məntəqələr (Bulqan və Alışarlı da daxil olmaqla) vasitəsilə 6.200.000 manat dəyərində müxtəlif mal gətirilmiş, 18.200.000 manatlıq mal ixrac olunmuşdur ki, bu da 1913-cü ildə sərhəd məntəqələrinin ümumi dövriyyəsinin 24.400.000 manat təşkil etdiyini göstərir. I rus inqilabından I Dünya müharibəsinədək olan dövrdə Naxçıvan qəzasında hasil edilən duz, taxıl, mal-qara, pambıq, yun və meyvənin satıldığı əsas mərkəzlər Naxçıvan və Culfa, Şərur-Dərələyəz qəzasında isə əsas ticarət mərkəzləri Noraşen və Qəmərli stansiyaları idi (3, s. 162).

1908-1914-cü illərdə də Naxçıvan bölgəsi İranla ticarətdə əhəmiyyətli mövqeyini saxlamışdı. Bu baxımdan Ordubad gömrüyünün 1908-ci ildə idxal və ixrac mallarının təsnifatı diqqəti cəlb edir. Həmin ildə Ordubad gömrük zonasından 1.717 pud düyü və çörək məhsulları, 12.040 manat məbləğində 4.691 pud meyvə (kişmiş, badam və b.), 10.420 manat məbləğində iri və xırda-buynuzlu mal-qara, 5.314 manat məbləğində 95 pud xalça, 500 pud boya və 2.209 pud başqa mallar idxal edilmiş, dəyəri 37.600 manat təşkil edən 762 pud pambıq parça, 377 manat dəyərində 185 pud ağ neft, 6.131 manat məbləğində 304 pud başqa mallar ixrac edilmişdir (12, s. 88). Mənbənin 88-ci səhifəsində 1908-ci ildə Ordubada 269 karvan və 880 sərnəşin buraxıldığı, əks tərəfə – yəni Ordubaddan İrana 230 karvan və 674 sərnəşin keçdiyi göstərilir. Müəllif bu rəsmi statistikanı gerçək və real qəbul etməyərək bildirir ki, gömrük rüsumu qoyulan malların böyük əksəriyyəti sərhəddən qeyri-leqal yolla keçirilirdi (9, s. 61). Ordubad gömrük-karantin xidmətinin işi və fəaliyyəti barədə məlumat verən arxiv sənədləri (8, v. 1-2) bölgədəki iqtisadi-ticarət əlaqələri və onların vəziyyətini öyrənmək baxımından əhəmiyyətlidir.

Naxçıvan Dövlət Arxivində rast gəldiyimiz sənədlərdə Culfa gömrüyü, onun işi və fəaliyyəti barədə də müəyyən məlumatlar əldə etdik. Həmin məlumatlar 1832-ci ildən başlayaraq 1912-ci ilədək olan dövrü əhatə edir. Araşdırılan arxiv sənədlərində Culfa gömrük-sərhəd məntəqəsindən əsasən ticarət məqsədilə keçib gedən karvanlar, Dövlət Bank İdarəsi və Departamentinin gömrük idarələri yanında əmanət kassaları yaradılması haqqında sərəncamı, əcnəbi və-təndaşların Rusiyaya getməsinə mane olmağa dair qərar, Culfa əmanət kassasının Dövlət Bankının ümumi balansına verilməsi və s. haqqında məlumatlar verilmişdir (7, f. 21, siy. 1, iş 2). Arxiv materiallarına əsaslanan müəllifin yazdığı kimi “sərhəd məntəqələri içərisində başlıca yer tutan Culfa gömrüyü vasitəsilə 1913-cü ildə 5,7 milyon manat idxal, 17,5 milyon manatlıq mal ixrac edilmişdi. Culfa gömrüyü vasitəsilə 85.000 sərnəşin keçmişdi. Əldə olan məlumatlar idxal və ixracın strukturunu da müəyyən etməyə imkan verir. İdxal olunmuşdur: kişmiş və badam – 698.000 manat, qurudulmuş və təzə meyvə – 3.422.000 manat, dəri – 380.000 manat, xalçalar – 420.000 manat, ağ neft – 346.000 manat,

pambıq parça – 8.780.000, metal və b. Mallar – 2076.000 manat. Bəzi istisnalarla bu məhsullar tranzit mallar idi” (9, s. 61). Bu faktlar bəhs edilən illərdə Naxçıvanın iqtisadi əlaqələri və buradakı ticarət münasibətləri barədə müəyyən təsəvvür yaratmağa kömək göstərir.

1908-1914-cü illərdə ticarət münasibətlərinin inkişafı Naxçıvanda maliyyə-bank sisteminin tədricən formalaşmasına şərait yaradırdı. İlk kredit müəssisələri Naxçıvan və Culfa şəhərlərində, kiçik kredit müəssisələri isə əsasən kənd yerlərində cəmləşmişdi. Bu illərdə ticarət-sənaye cəmiyyətləri və şirkətləri yaradılır, Naxçıvanın və Ordubadın da ticarət dövrüyyəsi artırdı. Bölgədə daxili ticarətin təşkilində bazarlar əsas rol oynayır, yerli, xarici və tranzit ticarətlə əlaqəli olan dükanlar bazar meydanlarında yerləşirdi. Tez-tez baş verən quraqlıq illərində bölgədə məhsul qıtlığı yaranırdı. Məlumatla görə bu quraqlıq illərində Naxçıvan İrəvan əyalətinin Şərur bölgəsindən gətirilmiş məhsul və ərzaqla təchiz edilirdi.

R.Tahirli özünün “Azərbaycan-Gürcüstan münasibətləri Naxçıvan-Acarıstan müstəvisində” adlı məqaləsində (“Şərq qarı” qəzeti, 12 iyul, 2012-ci il) yazırdı ki, XX əsrin əvvəllərində naxçıvanlı milyonçu Mirzə Heydər Nəsirbəyovun Batumi ilə yaxından ticarət əlaqələri olmuşdur. Həmin vaxt Acarıstanın pambığa olan tələbatının bir hissəsi Naxçıvan pambığı ilə ödənilmiş, bu və digər məhsullarımız Batumidən Trabzona aparılmaqla Avropa bazarlarında da satılmışdır. Zaqafqaziya statistik məlumatlar toplusuna əsasən, 1909-1913-cü illərdə Batumi gömrükxanası vasitəsilə Naxçıvandan xaricə 359.804 pud əmtəə ixrac olunmuşdur.

Uluxanlı-Culfa dəmiryolu çəkiləndən sonra Naxçıvan, Culfa, Nəraşen və Qəmərli stansiyalarında sənaye müəssisələri yaradılmasına başlanmışdı. 1913-cü ildə Naxçıvanda illik dövrüyyəsi 70 min rubldan çox olan 42 fabrik və zavod, o cümlədən 12 şərab-araq emalı, 8 unüyütmə, 4 pambıqtəmizləmə, 1 ipəksarıma, 4 kərpic, 2 gön-dəri emalı, 2 keçə istehsalı və 7 boyaqçı müəssisəsi fəaliyyət göstərirdi. Əvvəllər o qədər də nəzərə çarpmayan Nəraşen, Culfa dəmir yolu stansiyaları XX əsrin ilk onilliklərində Naxçıvanın sosial-iqtisadi həyatının mühüm mərkəzlərinə çevrilmişdir (3, s. 165).

ƏDƏBİYYAT

1. Bağırov M. XX əsrin I yarısında Naxçıvanın iqtisadiyyatı (1900-1940-cı illər) / Azərbaycan tarixində Naxçıvan (tarixi oçerklər). Bakı: ADPU-nun mətbəəsi, 1996, s. 126-137.
2. Əhmədov N. Naxçıvan iqtisadiyyatı inkişaf yollarında. Bakı: Elm, 2005, 312 s.
3. Əliyev Q. Azərbaycan nəqliyyatı və iqtisadiyyat (XIX əsr-XX əsrin ilk onillikləri). Bakı: Elm, 2001, 244 s.
4. Kazımov İ. Naxçıvan: əhalisi, sosial-iqtisadi və siyasi tarixinə dair (1828-1920-ci illər). Bakı: Elm, 2007, 175 s.
5. Nadirov A., Nuriyev Ə., Muradov Ş. Naxçıvan iqtisadiyyatı XX əsrdə. Bakı:

- Elm, 2000, 100 s.
6. Naxçıvan MR Dövlət Arxivi: f. 20, siy. 1, iş 1-399.
 7. Naxçıvan MR Dövlət Arxivi: f. 21, siy. 1, iş 2.
 8. Naxçıvan MR Dövlət Arxivi: f. 10, siy. 1, iş 18.
 9. Şahverdiyev Z. Naxçıvan bölgəsi XIX-XX əsrin əvvəllərində. Bakı: Elm nəşriyyatı, 2008, 264 s.
 10. Иванов Р. Нашествие. Герои Отечества. Москва, 2009, 448 с., 39 илл. прил.
 11. Сокольский Н. Материалы по изучению Нахичеванской ССР. Изд. 2, Тифлис: ЗакГИЗ, 1933, 184 с.
 12. Фараджев А. Ордубад (историко-экономический очерк). Баку: Азернешр, 1970, 152 с.

Яшар Рагимов

СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ЖИЗНЬ НАХЧЫВАНА В ПЕРИОД ПЕРВОЙ РУССКОЙ РЕВОЛЮЦИИ ДО ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ

В статье была раскрыта социально-экономическая жизнь Нахчывана в период Первой русской революции до Первой мировой войны. Исследованы материалы, относящиеся к социально-экономической жизни края авторов М.Багирова, Н.Ахмедова, А. Надирова, З. Шахвердиева, И.Казымова, Г.Алиева и русских авторов Р.Иванова, Н.Сокольского. Определено, что в названный период социально-экономическая жизнь Нахчывана была многосторонней.

Ключевые слова: *Нахчыван, автор, регион, источник, экономика.*

Yashar Rahimov

ECONOMIC LIFE OF NAKHCHIVAN FROM THE FIRST RUSSIAN REVOLUTION UNTIL THE WORLD WAR I

Economic life of Nakhchivan from the first Russian revolution until the World War I is brought to light in the paper. The materials concerning economic life of the region of authors M.Bagirov, N.Ahmedov Q.Aliev, A.Nadirov, Z.Shahverdiyev, I.Kazımov, Q.Aliyev and Russian authors R.İvanov, N.Sokolski are investigated. It is determined that during the named period economic life of Nakhchivan was multilateral.

Key words: *Nakhchivan, author, region, source, economy.*

(Akademik İ.M.Hacıyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

İLHAMİ ƏLİYEV

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: ilhamialiyev@yahoo.com.tr

XVI-XVIII ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ NAXÇIVANIN TİCARƏT ƏLAQƏLƏRİ

Məqalədə XVI-XVIII əsrin əvvəllərində Naxçıvan bölgəsinin ticarət həyatı, ticarət dövriyyəsi, onun daxili və xarici ticarətinin inkişafını təmin edən tarixi karvan yolları tədqiqatına cəlb edilmişdir. Qərblə Şərqi qovşağında, əlverişli nöqtədə yerləşdiyinə görə bölgənin nəinki Azərbaycan, dünya ticarətində əhəmiyyətli yer tutması təhlil edilmişdir. Qeyd edilmişdir ki, elə ticarət əhəmiyyətli regionda yerləşdiyinə görə XV əsrdə Qərblə Şərq arasında dəniz yollarının kəşfi və sonralar ondan geniş şəkildə istifadə edilməsi bölgənin ticarət əlaqələrini sarsıda bilməmişdir.

Açar sözlər: *Naxçıvan bölgəsi, ticarət, daxili və xarici ticarət, karvan yolları, dəniz yolları.*

XVI-XVIII əsrin əvvəllərində Naxçıvan bölgəsinin iqtisadi həyatında əhəmiyyətli yerlərdən birini də ticarət əlaqələri tuturdu (21, s. 6; 12, s. 109). Bu zaman bölgənin həm daxili, həm də xarici ticarət əlaqələri inkişaf etmişdi.

Daxili ticarətin inkişafı ilk növbədə ictimai əmək bölgüsünün meydana gəlməsindən, əmtəə istehsalının yaranması və genişlənməsindən asılı idi (17, s. 125). XVI əsrin əvvəllərində Səfəvilər dövləti yarandıqdan sonra Səfəvi hökmdarlarının apardıqları güclü mərkəzləşdirmə siyasəti sayəsində əldə olunmuş iqtisadi inkişaf ictimai əmək bölgüsünün təkmilləşməsinə və əmtəə istehsalının genişlənməsinə yol açdı ki, bu da daxili ticarətin imkanlarını daha da artırdı. Ölkədaxili ticarət əlaqələrinin inkişaf etdirilməsində Səfəvi şahlarının özləri daha çox maraqlı idilər. I Şah Təhmasib tərəfindən 1565-ci il martın 16-da karvan yolları, gömrükxanalar, bazarlar və s. ticarət obyektlərində tacirlərdən alınan tamğa vergisinin ləğv edilməsi (4, s. 208; 17, s. 123) də bu məqsədi güdürdü. Ticarətdən gələn gəlirləri xəzinənin əsas mənfəət qaynaqlarından birinə çevirən I Şah Abbas da bu sahənin inkişafı üçün xeyli işlər görmüşdür (22, s. 184; 8, s. 70). Müəyyən vaxtlarda dağıdıcı müharibələrin ticarətin inkişafını ləngitməsinə baxmayaraq o, yenidən bərpa edilmişdi. Osmanlı-Səfəvi müharibələrinin 1639-cu ildə növbəti dəfə uzun fasilə ilə qurtarmasından 34 il sonra Naxçıvanda olmuş fransız səyyahı Jan Şarden göstərir ki, hazırda şəhərin mərkəzi bərpa edil-

miş və məskunlaşmışdır. Burada uzun örtülü küçələr şəklində bazarlar vardır. Bu örtülü bazarların hər iki tərəfindən müxtəlif mallar və ərzaqlarla alver edən dükənlər düzülmüşdür (1, s. 52). Görünür, daxili ticarət bu zaman xüsusi əhəmiyyət kəsb etdiyindən dağıntılardan sonra yenidən qurulmuş obyektlərin bir hissəsini də bazarlar təşkil etmişdir.

Daxili ticarətin inkişafında bölgə ərazisindəki Naxçıvan, Ordubad, Culfa, Əylis, Qarabağlar və s. kimi şəhər, qəsəbə və digər yaşayış məskənlərində yerləşən iri bazarların mühüm rolu olmuşdur. Göstərilənlərin bir nümunəsi kimi bu gün də Ordubad şəhərində öz möhtəşəm memarlıq xüsusiyyətləri ilə seçilən Qeysəriyyə bazarını qeyd etmək olar. Orta əsrlərdə üstüörtülü Qeysəriyyə bazarları Şərqi ölkələrində mövcud olmuşdur. XVII əsr holland səyyahı Yan Streyssin qeydlərindən məlum olur ki, belə ticarət obyektlərində mahud, ipək, qızıl və gümüş saplardan toxunmuş parçalar, bahalı daş-qaşlar, xalçalar və s. Qiymətli malların satışı həyata keçirilmişdir (27, s. 287). XVII əsrə aid Ordubad şəhərinin mərkəzində salınmış bu bazar (14, s. 267) müəyyən sənət sahələrinə aid qiymətli malların ayrıca satışının təşkil edildiyini göstərir ki, bu da ticarətin və sənətkarlığın inkişafından xəbər verir. Bazarlarda yerli ustaların hazırladıqları gümüş, mis, saxsı qablar, zərif parçalar – qanovuz, darai, möv, kiseyi, atlas, zərbaft, tafta, çit, cavahir, silah, bəzək əşyaları və s., eləcə də xarici ölkə tacirlərinin gətirdikləri mallar satılırdı (7, s. 91). Xarici və yerli mallar arasında rəqabət təbii ki, bu zaman da keyfiyyətli istehsalın inkişafına yol açmışdır.

İqtisadi inkişafın əsas istiqamətlərindən birini təşkil edən xarici ticarət Səfəvilər zamanı nəinki iqtisadi, həmçinin sosial-siyasi və mədəni əlaqələrin genişləndirilməsində də mühüm rol oynayırdı. Yerli iş adamları ilə yanaşı, xaricdən gələn ticarətçilərin də çalışdığı xarici ticarət ölkədən kənarda istehsal olunan məhsullara və qarşılıqlı mal mübadiləsinə olan tələbatı ödəyirdi.

XVI əsrdə Səfəvilər dövlətinin təşəkkül tapması ilə bu sahədə əlaqələrin intensivləşməsinin şahidi oluruq. Digər Azərbaycan bölgələri ilə yanaşı, Naxçıvanda da bu dövrdə Şərqi və Avropa ölkələri ilə ticarət əlaqələri qurulmuşdu. Hindistan, Çin, Mərkəzi Asiya ölkələri, Qara dəniz və Aralıq dənizi vasitəsilə Avropa ölkələrini Səfəvi torpaqları ilə birləşdirən yollar Naxçıvan ərazisindən keçdiyindən burada ticarət üçün böyük bazarlar və digər alış-satış məntəqələri fəaliyyət göstərirdi. Böyük İpək Yolu bu dövrdə də Naxçıvan ərazisində iqtisadiyyatın və mədəniyyətin inkişafına güclü təsir göstərmişdir (11, s. 69). Bölgədən bir neçə istiqamətdə ticarət karvanları keçirdi. Bunlardan biri Şamaxı-Qarabağ-Naxçıvan-İrəvan və sonra Osmanlı dövləti ərazisi, digəri Təbriz-Mərand-Naxçıvan-İrəvan-Ərzurum-İstanbul yolu idi (25, s. 286). Naxçıvan ərazisindən keçən başqa bir karvan yolu haqqında Əylisli Zəkəriyyə öz “Gündəliyi”ndə ətraflı bəhs etmişdir (21, s. 7). Müəllif göstərir ki, Əylisdən başlayan ticarət marşrutu Naxçıvan-İrəvan-Qars-Ərzurum-Tokat-İzmir-İstanbul-İzmir-Venesiya-Frankfurt-Dyuseldorf-Amsterdam istiqamətində hərəkət edirdi. O, həmin marşrutla geri qayıdan yolu isə belə vermişdir: Hollandiyadan geri dönmə marşrut

dənizkənarı ölkələri – Portuqaliya, İspaniya, İtaliya və Yunanıstanı keçməklə yenidən İzmirə gəlib çıxırdı. Görünür, qayıdarkən başqa yolun seçilməsi yeni ticarət bazarlarına çıxış məqsədilə həyata keçirilirdi. Əylisli Zəkəriyyə yaşadığı Əylis şəhərindən İsfahan istiqamətindəki ticarət yolunu da göstərmişdir. Bu Əylis-Araz çayı (yəqin ki, o, Culfanı nəzərdə tutmuşdu – İ.Ə.)-Təbriz-Miyanə-Sultaniyyə-Qum-Kaşan-İsfahan-Təbriz-Marağa karvan marşrutu idi (21, s. 7). Haqqında bəhs edilən ticarət yolu isə Naxçıvandan Cənubi Azərbaycan şəhərləri də daxil olmaqla, ölkənin daxilinə istiqamətlənmişdi. R.Məmmədov qeyd edir ki, Təbrizdən Qara dəniz sahilindəki şəhərlərə gedən ən qısa yol da Naxçıvan ərazisindən keçirdi (12, s. 109; 24, s. 10). F.Əliyev də əsərində bu fikri təsdiqləyir və əlavə edir ki, Naxçıvan və Culfa tərəfdən Araz çayı üzərindən keçən körpülər bu yolu xeyli rahatlaşdırırdı (5, s. 33). Bütün bunlar göstərir ki, Səfəvi tacirləri Avropa ölkələri ilə qarşılıqlı ticarət əlaqələrini əsasən Osmanlı dövlətinin ərazisindən keçməklə edirdilər. Sadalanan marşrutlarda isə Naxçıvan bölgəsinin böyük rolu var idi.

Bu dövrdə Səfəvi tacirlərinin Rusiya istiqamətində ticarət səfərləri isə daha çox Həştərxan-Moskva yolu ilə həyata keçirilirdi (8, s. 79-80; 6, s. 88). Həmin marşrutda iş adamları üçün əlverişli sayılan Volqa-Xəzər su yolundan istifadə edilirdi. XVI əsrin II yarısından Səfəvi dövləti ilə İngiltərə arasında da ticarət əlaqələri bu yol vasitəsilə həyata keçirilirdi (19, s. 40-42). Yəni bu əlaqələr Rusiya ərazisindən keçməklə qurulmuşdur. Səfəvilərlə Rusiya arasında başqa bir marşrut isə Dərbənd-Şimali Qafqaz istiqamətində gedən quru yol idi. Bu yol haqqında 1623-cü ildə Moskvadan Şamaxıya gələn rus səyyah-taciri Fedot Kotov məlumat vermişdir. Onun qeydlərində Səfəvi torpaqlarından keçən həmin karvan marşrutunu belə göstərmişdir: Dərbənd-Şabran-Muğan çölü-Ərdəbil-Xalxal-Zəncan-Sultaniyyə-Əbhər və sonda İsfahan (28, s. 17). Bu yolun bir qolu isə Gəncə-Ərəş-Naxçıvan-Mərənd-Təbriz-Marağa istiqamətində olmuşdur (26, s. 183). Həmin qol Şamaxıda əsas yolla birləşirdi (28, s. 93). Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, bu qolda Ərəş Gəncədən əvvəl yox, sonra göstərilməlidir. Bu fikri F.Kotovun qeydləri (28, s. 93) və Səfəvilər dövrünə aid xəritələr də təsdiq edir. F.Kotov həmçinin yolun Gəncədən İrəvana keçdiyini də həmin yerdə göstərmişdir. Buradan aydın olur ki, bəhs edilən dövrdə Naxçıvandan Rusiyaya gedən ticarət yolu Naxçıvan-İrəvan-Gəncə-Ərəş-Şamaxı-Şabran-Dərbənd və sonra Rusiya marşrutları üzrə olmuşdur.

Yuxarıdakılardan məlum olur ki, Səfəvilər dövründə digər Azərbaycan bölgələri kimi, Naxçıvanın da bir çox Avropa ölkələri ilə ticarət əlaqələri var idi. Z.Əylislinin gündəliyindən də məlum olur ki, bu zaman Naxçıvanlı tacirlər Osmanlı dövləti, Venesiya, Amsterdam, Frankfurt, Hollandiya, Portuqaliya, İspaniya, İtaliya, Yunanıstan və başqa Avropa ölkələrinə səfərlər edirdilər (21, s. 7). Həmçinin XVI əsrin 60-cı illərindən bu sıraya İngiltərə də daxil edilmişdi (12, s. 110). Bundan başqa bölgənin Hindistan, Çin, Suriya, Mərkəzi Asiya ölkələri ilə də ticarət əlaqələri davam edirdi (4, s. 211; 10, s. 26-27). Qeyd edək ki, Nax-

çıvanın Şərq ölkələri ilə ticarətində Culfa-Mərənd-Təbriz istiqamətindəki yolun böyük rolu olmuşdur. Bu fikri F.Əliyev əsərində təsdiq etmişdir (5, s. 33). Çünki bu zaman Naxçıvandan keçən karvan yolları ilə bölgənin qərbində yerləşən Osmanlı dövləti ərazisindən Avropa ölkələrinə, şimal-şərqdən digər Azərbaycan torpaqları, Şimali Qafqaz və ya Volqa-Xəzər yolu ilə Rusiya və başqa ölkələrə, cənubdan isə Yaxın və Orta Şərq ölkələrinə giriş-çıkış daha əlverişli idi.

Bu zaman Azərbaycanın ticarət və sənətkarlıq mərkəzlərindən biri kimi Naxçıvana xarici ölkələrdən, o cümlədən də Avropa ölkələrindən çoxlu tacirlər gəlirdilər. XVI əsrdən başlayaraq Avropa və Şərq ölkələrindən Vinsento Alesandri (Venesiya, 1571), Nyupiri (İngiltərə, 1581), Tektander (Almaniya, 1603), Jan Batist Tavernye (Fransa, 1631-1668), Evliya Çələbi (Türkiyə, 1647), Katib Çələbi (Türkiyə, XVII əsr), Puley Lekuz (Fransa, XVII əsr), Jan Şarden (1673) və başqa səyyah-tacirlər Azərbaycanda, xüsusilə də Naxçıvanda olmuşlar (12, s. 110). Onlar bölgəyə ticarət, səyahət və başqa məqsədlər üçün gəlirdilər. Bu haqda məlumatları onların səfərləri ilə bağlı yazdıqları gündəlik və ya əsərlərindən əldə etmək mümkündür (13, s. 12). Xarici ölkələrdən gələn iş adamları təbii ki, təkcə Naxçıvana səfər etmək niyyəti ilə gəlmirdilər. Onlar Qərblə Şərq ölkələrini birləşdirən ticarət yollarının qovşağında yerləşən bu qədim türk diyarından keçməklə öz yollarını davam etdirirdilər. Lakin bölgənin zəngin mədəniyyəti və gözəl sənətkarlıq, əla növ kənd təsərrüfatı məhsulları ilə dolu geniş bazarları bu yolçuları buradan sakit keçib getməyə qoymurdu.

Səfəvilər dövründə Naxçıvandan xarici ölkələrə bir çox qiymətli məhsullar ixrac edilirdi. Dünyada şöhrət qazanmış belə mallardan biri marena – boyaq otu bitkisi idi. Naxçıvanda bu məhsulun istehsalı ilə hələ Xilafət zamanından məşğul olurdular (3, s. 151). Bu dövrdə isə onun ixracı daha da genişlənmişdi. Bu haqda J.B.Tavernye ətraflı məlumat vermişdir. O göstərir ki, tacirlər bu boyaq otu vasitəsilə İran və Hindistanda xeyli ticarət edirlər. Bu boya Hindistan və Böyük Monqol ölkəsində parçalara bəzək verir. Buradan gedən karvanların əksəriyyətinin yükləri həmin marena bitkisindən ibarətdir (16, s. 92). Bundan əlavə müəllif qeyd edir ki, Azad şəhəri dünyada yeganə marena istehsal edən yerdir. Lakin bu heç də belə deyildir. Belə ki, bu zaman boyaqçılıq məhsullarının alınmasında mühüm yer tutan marena Naxçıvanla yanaşı, Azərbaycanın digər bölgələrində də istehsal edilirdi. M.Heydərov XVI-XVII əsrlərdə bu sahədə Şirvanın da rolunu xüsusi vurğulamışdır (20, s. 71). J.B.Tavernyenin bu fikri məhsul istehsalının həcmi və keyfiyyətinin üstünlüyünə görə ola bilər. Göründüyü kimi, xarici səyyahın heyranlıqla haqqında bəhs etdiyi məhsul Naxçıvanın xarici ticarət əlaqələrində əhəmiyyətli rol oynayırdı. Çünki o dövrdə süni qırmızı rəng hələ ixtira edilməmişdi, bu da dünya bazarlarında keyfiyyətli təbii boya rəqabətində marenanı birincilər sırasında saxlayırdı.

Xarici bazarlara çıxarılan digər əla keyfiyyətli Naxçıvan malları arasında duz, mis, pambıq, taxıl, quru meyvə, balıq və s. qiymətli məhsulları göstərmək olar (10, s. 26). Tarixi e.ə. V minilliyə gedib çıxan (2, s. 13) Duzdağ mə-

dənlərindən çıxarılan daş duz və ondan əldə edilən yüksək keyfiyyətli duz ölkə-daxili və bir sıra xarici bazarlara hələ Səfəvilər dövründən əvvəl ixrac edilirdi (12, s. 84). Haqqında bəhs edilən dövrdə Naxçıvanda duz istehsalı ilə bağlı məlumatı biz Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftərindən əldə edə bilirik. Orada göstərilir ki, bu mədənlərdə (yəni əvvəlkilərdə – İ.Ə.) duz kəsmək üçün yüksək göstəriş verildiyi halda, onların sahibləri başqa yerdə mədən yaradaraq orada işlərini davam etdirirlər. Ona görə də əvvəlki vəziyyət nəzərə alınaraq dəftərdə qeyd olundu. Gəlir 210 min ağçadır (15, s. 145). 1727-ci ilə aid bu qeydlərdən məlum olur ki, dövlətin xüsusi fikir verdiyi duz istehsalında yeni mədənlər istifadəyə verilmişdir. Bu da istehsalın həcmnin daha da artırılması ilə bağlı ola bilərdi. Çünki həmin vaxt sancaqda ən çox vergi toplanan sahələrdən birinin də duz mədənləri olduğunun şahidi oluruq. Bu isə təsdiq edir ki, o dövrdə Naxçıvanın məhsul ixracında ön sıralardan birini də duz istehsalı tuturdu.

Bu zaman Şəki, Şamaxı, Təbriz və başqa Azərbaycan şəhərlərində olduğu kimi, Naxçıvanda da ipək ticarəti geniş yayılmışdı (23, s. 89). Yerli istehsal-dan başqa ticarət əlaqələrinin inkişafında əhəmiyyətli rol oynayan ipək alveri naxçıvanlı tacirlərin əsas gəlir mənbələrindən biri olmuşdur. Burada Culfa tacirlərinin rolu xüsusi vurğulanmalıdır. XVI əsrin ikinci yarısından etibarən onlar beynəlxalq ipək ticarətindən xeyli gəlir əldə etmişlər. Bu haqda səfəvişünas-alim O.Əfəndiyev müxtəlif mənbələrə əsasən göstərir ki, Culfa tacirləri xam-nanı (xam ipəyi), onun istehsal olunduğu yerlərdən – Şamaxı, Ərəş və Gilandan alır, sonra isə Venesiya, Amsterdam, Marsel kimi Qərbi Avropa şəhərlərində, həmçinin Suriya, Osmanlı Türkiyəsi və Hindistan şəhərlərində satırdılar (4, s. 211). Bu işdə onlara yaşadıqları yerin Avropa ilə Yaxın Şərq ölkələrini birləş-dirən Böyük İpək Yolunun üzərində yerləşməsi də kömək edirdi. İngilis səyyahı E.Edvardsın qeydlərindən məlum olur ki, XVI əsrin 60-cı illərində Culfa tacir-ləri Suriya limanı olan Hələbə 500 tay ipək gətirir və əvəzində yalnız 18 min parça Venesiya maddəsi (qara zəy) aparırdılar (10, s. 27). Göründüyü kimi, Sə-fəvilər dövründə Naxçıvanın xarici ticarət əlaqələrində ipək alqı-satqısının həc-mi daha geniş olmuşdur.

Lakin qeyd etmək lazımdır ki, artıq Avropa ölkələrini Hindistan və Şər-qi Asiya ölkələri ilə əlaqələndirən dəniz yollarından istifadə olunduğundan (7, s. 91) XVII əsrdə digər Azərbaycan bölgələrində olduğu kimi, Naxçıvandan da keçən karvan yolları öz əvvəlki əhəmiyyətini müəyyən qədər itirmişdi. Bu za-man əksər ticarət mallarının satışında olan zəifləmə ipək alverində də müşahidə olunmaqda idi. Amma bununla belə bu dövrdə başqa Azərbaycan bölgələri ki-mi, Naxçıvan da həm daxili və həm də xarici ticarətdə öz mövqeyini tamamilə itirməmişdi (12, s. 111). Bu fikri S.Aşurbəyli də təsdiq edir. O qeyd edir ki, 1498-ci ildə Afrika ətrafından Hindistana gedən dəniz yolunun kəşfi Avropa və Şərq ölkələri arasındakı dünya ticarət yolunu dəyişsə də, XVII əsrin sonlarına-dək quru karvan yolları öz əhəmiyyətini qoruyub saxlamışdı (18, s. 176). De-məli, Qərblə Şərq arasındakı yeni su yolu birdən-birə əvvəlki karvan yollarının

əhəmiyyətini və onların üzərində yerləşən ticarət məntəqələrində gedən alveri dayandıra bilmədi. Bu mənada XVII yüzillik boyu Naxçıvanın ticarətindəki canlanma müəyyən qədər dəyişsə də, davam edirdi.

Bəhs edilən dövrdə Naxçıvanın ticarət həyatı haqqında aparılan tədqiqatlar göstərir ki, bu dövrdə Naxçıvan bölgəsi ticarətin inkişafı baxımından Azərbaycanın digər bölgələrindən geridə qalmamış və xeyli irəli gedərək Şərqlə Qərbi birləşdirən karvan yollarının kəsişmə nöqtələrindən biri üzərində mühüm bir məntəqə rolunu oynamışdır. Hətta XVII yüzilliyin iqtisadi tənəzzül tufanı bölgənin ticarət əlaqələrini sarsıtsa da, o, yenidən bərpa olunmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

1. Babayev S. Səyyahlar Naxçıvan haqqında / Azərbaycan tarixində Naxçıvan. Bakı: Elm, 1996, s. 42-55.
2. Baxşəliyev V., Marro C., Hamon C. və b. Naxçıvan Duzdağının qədim duz mədənləri (Azərbaycan və ingilis dillərində). Naxçıvan: Əcəmi, 2012, 80 s.
3. Bünyadov Z.M. Azərbaycan VII-IX əsrlərdə. Bakı: Azərnəşr, 1989, 336 s.
4. Əfəndiyev O.Ə. Azərbaycan Səfəvilər dövləti. Bakı: Azərnəşr, 1993, 301 s.
5. Əliyev F.M. XVIII əsrin birinci yarısında Azərbaycanda ticarət. Bakı: Azərbaycan SSR EA Nəşriyyatı, 1964, 124 s.
6. Əliyev İ.N. Naxçıvanda ictimai vəziyyət (Səfəvilər dövrü) // AMEA Naxçıvan Bölməsinin Xəbərləri. İctimai və humanitar elmlər seriyası, 2009, № 1, s. 85-92.
7. Əliyev V.H. Naxçıvan. Bakı: XXI – Yeni Nəşrlər Evi, 2002, 320 s.
8. Əzimli D.M. I Şah Abbas Azərbaycan tarixində qüdrətli şəxsiyyətlərdən biridir / Azərbaycan Səfəvilər dövlətinin yaranmasının 507 illiyinə həsr olunmuş Şah İsmayıl Xətai XI elmi-praktiki konfransın materialları. Bakı, 2008, s. 67-72.
9. Əzimli D.M. Volqa-Xəzər ticarət marşrutunun Səfəvilər dövlətinin iqtisadi həyatında rolu / Azərbaycan Səfəvilər dövlətinin yaranmasının 505 illiyinə həsr olunmuş III elmi-praktiki konfransın materialları. Bakı, 2006, s. 76-86.
10. İsayev E.S. Böyük İpək Yolu üzərində Naxçıvan şəhərləri // Nəqşicahan, 2006, № 11, s. 26-28.
11. İsayev E.S. Böyük İpək Yolu və Naxçıvan: Tar. elm. nam. ... diss. Naxçıvan, 2006, 187 s.
12. Məmmədov R.A. Naxçıvan şəhərinin tarixi oçerki. Bakı: Elm, 1977, 158 s.
13. Məmmədov R.A. Yaxın Şərq və Qərbi Avropa səyyahları Naxçıvan şəhərinin orta əsrlər tarixi haqqında // Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyasının Xəbərləri. İctimai elmlər seriyası, 1962, № 4, s. 11-22.
14. Naxçıvan abidələri ensiklopediyası. Naxçıvan: Bakanlar Medya, 2008, 520 s.
15. Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri / Araşdırma, qeyd və şərhlərin müəllifi t.e.n. H.Məmmədov. Tərcümə edənlər akademik Z.Bünyadov və t.e.n. H.Məmmədov. Bakı: Elm, 2001, 376 s.

16. Onullahi S.M. Jan Batist Tavernye Naxçıvan haqqında // Bakı Universiteti Xəbərləri, 1999, № 3, s. 87-93.
17. Süleymanov N.M. Səfəvi dövlətinin təsərrüfat həyatı. Bakı: Elm, 2006, 400 s.
18. Ашурбейли С.Б. Очерк истории средневекового Баку (VII-начало XIX вв.). Баку: Изд-во Академии Наук Азербайджанской ССР, 1964, 336 с.
19. Гасанзаде Д.Г. Англо-сефевидские отношения в конце XVI-начале XVII веков (по материалам английских источников). Баку: Бакинский университет, 2007, 196 с.
20. Гейдаров М.Х. Ремесленное производство в городах Азербайджана в XVII в. Баку: Изд-во Академии Наук Азербайджанской ССР, 1967, 200 с.
21. Дневник Закария Акулисского. Ереван: АРМФАН, 1939, 139 с.
22. История Ирана. Москва: Издательство МГУ, 1977, 488 с.
23. Новосельцев А.П. Города Азербайджана и восточной Армении в XVII-XVIII вв. // История СССР, 1959, № 1, с. 87-108.
24. Передняя Азия в документах (серия памяти Ю.Н.Марра). Книга I. Нахичеванские рукописные документы XVII-XIX вв. / Перевод и комментарии К.Н.Смирнова и Дж.Гаибова. Под ред. Доктора Ю.Н.Марра. Тифлис: Изд-во Грузинского филиала Академии Наук СССР, 1936, 141 с.
25. Петрушевский И.П. Азербайджан в XVI-XVII веках / Сборник статей по истории Азербайджана. Баку: Изд-во АН Азербайджанской ССР, 1949, 225-298 с.
26. Рахмани А.А. Азербайджан в конце XVI и в XVII веке. Баку: Элм, 1981, 240 с.
27. Стрейс Я.Я. Третье путешествие.
<http://www.vostlit.info/Texts/rus13/Strejs/frametext34.htm> s. 287.
28. Хожделение купца Федота Котова в Персию. Москва: Восточной литературы, 1958, 112 с.

Ильхами Алиев

ТОРГОВЫЕ СВЯЗИ НАХЧЫВАНА В XVI-НАЧАЛЕ XVIII ВВ.

Статья посвящена торговой жизни в Нахчыванском регионе в XVI-начале XVIII вв. В статье привлечены к исследованию торговый оборот региона того времени, обеспечивающие развитие внутренней и внешней торговли исторические караванные пути. Отмечается, что положение региона в выгодной точке пересечения Востока и Запада способствовало тому, что Нахчыван занимал важное место в мировой торговле. Указывается, что открытие в XV в. Морских путей между Востоком и Западом не оказало отрицательного влияния на торговые связи региона.

Ключевые слова: *Нахчыванский регион, торговля, внутренняя и внешняя торговля, караванные пути, морские пути.*

Ilhami Aliyev

**COMMERCIAL RELATIONS OF NAKHCHIVAN IN THE 16TH
AND AT THE BEGINNING OF THE 18TH CENTURIES**

The paper is devoted to the trade life in the Nakhchivan region in the 16th and at the beginning of the 18th centuries. Here the trade turnover of the region at that time and its historical caravan roads which provided the development of the home and foreign commerce are involved to the research. It is underlined that location of the region in the suitable point of the road junction between the East and West has promoted the important place of Nakhchivan in the world trade. It is noted that because of Nakhchivan locating in the trade importance region the discovery of sea roads between the East and the West in the 15th century and afterwards hadn't negative effect on the commercial relations of the region.

Key words: *Nakhchivan region, trade, home and foreign commerce, caravan roads, sea roads.*

(Redaksiya heyətinin üzvü, prof. F.Y.Səfərli tərəfindən təqdim edilmişdir)

TƏRANƏ BEHBUDOVA

AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu

1877-1878-Cİ İL RUSİYA-OSMANLI MÜHARİBƏSİNİN ŞİMALI AZƏRBAYCANIN İCTİMAİ-SİYASİ ŞƏRAİTİNƏ TƏSİRİNƏ DAİR

Məqalədə 1877-78-ci illər rus-türk müharibəsinin nəticələrindən söhbət açılır. Müəllif tərəfindən sübut olunur ki, Şimali Azərbaycan əhalisinin böyük əksəriyyəti Romanovlar Rusiyasının işğalçı mührribələrinə qarşı idi.

Açar sözlər: *Osmanlı, Qafqaz, ictimai-siyasi mühit, “Əkinçi” qəzeti.*

1853-1856-cı ildə baş vermiş, Avrasiyanın bu mühüm bölgəsində bir sıra ciddi dəyişikliklərə gətirib çıxarmış, Qafqaz xalqlarının azadlıq mübarizəsinə ciddi təsir göstərmiş Krım müharibəsindən sonra baş vermiş növbəti rus-osmanlı müharibəsi Peterburq hökumətinin növbəti qələbəsi ilə bitdi. 1877-1878-ci illər müharibəsində Osmanlı imperiyasının məğlubiyyəti bölgə üçün ciddi nəticələrə gətirib çıxardı. Bu müharibə təxminən 50-60 il öncə ruslar tərəfindən işğal edilmiş Qafqaz bölgəsində, o cümlədən Şimali Azərbaycanda ictimai-siyasi duruma da ciddi təsir göstərdi.

Müharibənin başlanması haqqındakı xəbərlər imperiyanın bütün bölgələrində olduğu kimi, Cənubi Qafqazda da əhali arasında çaxnaşmalara gətirib çıxarırdı. Belə ki, əgər Moskva müharibənin başlanmasını təlaşla qarşılayırsa, bunu imperiyanın digər ərazilərində, xüsusilə də müsəlmanların və xristianların sakin olduqları Qafqazda təsəvvür etmək çətin deyildir. “Əkinçi” Moskvadakı hadisələrdən bəhs edərək qəzeti yazırdı: “Şəhərdə cəng xəbərindən başqa xəbər yoxdur. Dövlət bankının qapısında xalq basabas ilə təzə kağız pulu alır ... Sərhədə gedən dəmir yolları mal və mülk götürmür, məhz əsgər aparır... Qafqazın Gümrü qalasına əsgər cəm olur ki, ona sərkərdə knyaz Loris-Melikovdur. Xülasə, küçə və evdə ancaq dava sözü danışılır. Havadan dava iyi gəlir” [1, s. 289].

Müharibənin başlanması haqqında olan xəbərlər sərhəd bölgələrində ictimai-siyasi vəziyyətin daha da gərginləşməsi ilə müşayiət olunurdu. Buranın əhalisi iki qütbə – türkləri müdafiə edən azərbaycanlılara və həmişə rusların buyunduruğunda olan ermənilərə bölünmüşdü. Müharibənin qurtaracağı təqdirdə azərbaycanlılar türklərin, ermənilər isə rusların qələbə çalacağına ümid edir-

dilər. Belə məsələlər onlar arasında çox vaxt mübahisələ gətirib çıxarırdı. İrəvan quberniyası Naxçıvan qəzasının Şıxmurad kəndlilərinin bir qrup erməni ilə olan mübahisəsi zamanı azərbaycanlılar demişdilər: “Siz ermənilər rus hakimiyyəti ilə qürrələnmirsiniz, rusların hökranlığına beş gün qalıbdır. Türklər gəlib rusları məğlub edəcəklər” [2, s. 80]. Digər bir məlumatda “Yuxarı Alçalı kəndliləri erməni milisə bu gün-sabah türk paşaları burada olacaq və Keşişkənddə öz qərargahlarını quracaqlar” yazılmışdı [2, s. 100].

Türklərin müdafiəsinə qalxan azərbaycanlılar geniş təbliğata başlamışdılar. 1876-cı ilin avqustunda Naxçıvan qəzası Tulebul kənd icma başçısının qəza rəisinə ünvanladığı məlumatda “Bulan kənd camaatını hökumətə qarşı qaldırmaq üçün Kərbəlayi Əli Hacı Molla Əhmədli oğlunun təbliğata başladığı” haqqında bəhs edilir. Kərbəlayi Əli Hacı Molla Əhmədli oğlu müsəlmanları bu müharibədə türklərin müdafiəsinə qalxmağa və müstəmləkəçilərə qarşı “cihad” elan etməyə çağırırdı [3, s. 26-27]. Həmin ilin sentyabrında İrəvan qubernatorunun vəzifəsini icra edən məlumat almışdı ki, Qarabürc kənd icma başçısı Abdulla Fərrux oğlunun evində antihökumət müşavirəsi keçirilib və bu müşavirədə Usub Kərbəlayi Vəli oğlu və Qurbanəli Yüzbaşı oğlu da iştirak ediblər. İstintaq zamanı şahid kimi dindirilən Molla İsmayıl, Məmmədbağır və başqalarının (6 nəfər) dediklərinə görə, həmin adamlar kəndlərin sakinlərini evə müşavirəyə yığışmağa dəvət edib Rusiya ilə müharibə təqdirində Türkiyəyə kömək göstərməyə və dərhal Türkiyəyə köçməyə təhrik etmişdilər. Rusiyadan qaçmış Tanrıverdi ağadan məktub aldıklarını bildirilmiş yığıncaqda həmin məktubu kənd icmasının mirzəsi Molla İbrahim Kərbəlayi Zaman xan oğlu oxumuşdu. Məktubda Tanrıverdi ağa kənd əhalisini Türkiyəyə dəvət edirdi. Yığıncağın adından Molla İbrahim Tanrıverdi ağaya cavab da yazılmışdı [3, s. 108-110].

1876-cı ilin avqustunda İrəvan quberniya rəisinin məlumatından aydın olur ki, Qazax qəzasının Sıxlı dairəsi camaatının İrəvan quberniyasına köçü zamanı onların arasında müharibə olarsa, müsəlmanlar türklərin müdafiəsinə qalxacaqdılar [2, s. 113].

Ermənilər müharibənin başlanmasından istifadə edərək işlətdikləri dükanlarda malların qiymətlərini süni şəkildə qaldırmışdılar. İş o yerə çatmışdı ki, onlar hətta əsgərlərə belə malı baha qiymətə satmaqla xudbin əməllərindən əl çəkmirdilər. İrəvan bazarında dükançı erməni malı baha qiymətə satdığından, satın alınan şeylərə Yelizavetpoldan toplanmış əsgərlər pulu vermək istəmədiyindən tərəflər arasında münaqişə yaranmış, nəticədə əsgərlər “dava salıb tüfəng, xəncər ilə 16 adamı yaralaymışlar ki, bunlardan biri dərhal, dördü sonra ölmüşdü” [1, s. 380].

Bakı quberniyasında da müharibə ərəfəsində və müharibə illərində ictimai-siyasi vəziyyət kəskin şəkildə dəyişmişdi. 1876-cı ilin dekabrında Şamaxı qəza rəisi Bakı qubernatoruna qəzada əhali arasında həyəcanlı əhval-ruhiyyənin yaranması haqqında məlumat verirdi. Məlumatda Şamaxı qəzasının ən iri məntəqələrindən biri olan Kürdəmirdə yerli polis pristavı Boquslavskinin Kürdəmir

kənd icma başçısı Hacı Uğurlu bəyə məscidə gedənlərin qarşısını almaq üçün ona iki atlı verməsi müraciəti yerinə yetirilmədiyi, bundan əlavə Kürdəmir əfəndisi Yəhya Əfəndi Hacı Mahmud Əfəndi oğlunun rusların türklərlə müharibə edəcəyi təqdirdə türklərə kömək etmək çağırışları ilə əhalini ayağa qaldırmaq niyyətində olduğu göstərilirdi. Kənd camaatı qarşısında çıxış edən tanınmış mürid Hacı Mahmudun oğlu olan Yəhya əfəndi lazım gələrdisə, “cihad” elan olunacağını bildirirdi. Onu da qeyd edək ki, Mahmud əfəndiyə yerli əhali övliya, pak müsəlman kimi rəğbət bəsləyirdi [2, s. 220]. Bu zaman Şamaxı qəzasının Koşat kəndlisi keçmiş titulyar müşavir Kərim bəy Hüseynbəyov, Qaraqoyunlu Hacı Hüseyn əfəndi və digərlərinin iştirakı ilə kəndlilərlə görüşü keçirilmişdi. Burada Türkiyədən məktub aldıklarını və məktubda türklərin tezliklə buraya gələcəyini və onları qarşılamağa hazır olmağı bildirildiyi göstərilirdi [2, s. 220].

Dekabrın 24-də Bakı dairə məhkəməsi prokurorunun Kərim bəy tərəfindən müsəlmanların Rusiyadan ayrılaraq “müsəlman çarına” birləşdiriləcəyi vədləri verildiyi və çoxlu pul toplanıldığı haqqında yazıldığı tatar dilində (Azərbaycan dilində – T.B.) imzasız məktub aldığı məlum olur [2, s. 220].

Lakin 1877-ci il yanvarın 17-də çar tərəfindən kəndlərdə ayrı-ayrı adamların üsyanlara çağırışların aparılmasının qarşısını almaq məqsədilə xüsusi fərmanın [3, s. 27] imzalamasına baxmayaraq, bunun qarşısını ala bilmədi. Fevralın 9-da Dərbənd şəhər polisi qubalı Ramazan İbrahim Xəlil oğlunu Hacı İsmayıl əfəndiyə əhalini üsyana qaldırmağa çağıran məktub yazdığına görə həbs etmişdi [2, s. 76]. Təbliğata görə Şuşa həbsxanasına salınmış Şuşa və Xankəndindən olan Kərbəlayi İbrahim Molla Məhəmməd oğlu, Kərbəlayi Əli Abbas oğlu, Kərbəlayi Abdülhəsən Abdulla oğlu, Fərəc Niftalı oğlu və digərləri həbsxananın özündə belə fəaliyyətlərini davam etdirirdilər [4, s. 1-21].

Bəzi quberniyalarda əhali hətta vergiləri ödəməkdən belə boyun qaçırmaya başlamışdı. 1877-ci il martın 19-da Quba qəzasının Təkə-Şıxlı kəndinin icma başçısının Quba sahə polisində kənd əhalisinin vergiləri verməkdən imtina etdiyini bildirirdi [2, s. 106].

İmperiyanın müstəmləkəçi tədbirlərini pisləyən və Osmanlı dövlətini özlərinə daha yaxın hesab edən əhali üsyana hər an qoşulmağa hazır idi və onlar bunu üsyan rəhbərlərinə böyük həvəslə çatdırırdılar. Əhali üsyan təbliğatçılarını həvəslə dinləyir və onlarla həmrəy olduqlarını bildirirdilər. Üsyanın rəhbərlərindən biri müridizmin təbliğatçısı, Mukrağ kənd sakini Xanqulu Baba Müşkül mahalının Qız kənd hakimi Mahmud Xələf oğlunun evində qalaraq kəndliləri üsyana dəvət edirdi. Onun Quba qəzasının kəndlərinə gələrək təbliğatla məşğul olmasından xəbər tutan Burno kəndinin sakinləri Xanqulu Babanı təmtəraqla qarşıladılar və o, kənd əhalisi qarşısında “cihad” elan etdi. Bundan sonra başda yunker (hərbi məktəb tələbəsi) Mustafa Hüseyn oğlu olmaqla kəndlilər Mirzəyevin malikanəsinə tərəf irəliləmiş və onun əmlakını öz aralarında bölmüşdülər [5, s. 22].

Quba qəzasının kəndliləri hökumət qoşunlarına qarşı hərbi əməliyyatlarda fəal iştirak etməklə yanaşı, çar ordusunda xidmətdə olan yerli kəndlilərin evlərinə və malikanələrinə basqın edərək onların əmlakını üsyançılara paylaşmışdılar. Oktyabrın 5-də qəzanın Çartəpə, Qusar, Bədirqala, Həsənqala, Bədişqala, Gündüzqala, Suxtaqala, Ləgər, Yasab, Urva, Zeyxur, Cibir və Piral kəndlərinin sakinləri səksən dördüncü Şirvan piyada alayının təsərrüfat üzrə iş icraçısı, titulyar müşavir Mərdanovun Qarabulaq xutorundakı malikanəsinə basqın etmiş, onun 50 baş iribuynuzlu mal-qarasını, 3 atını, xeyli ev quşlarını, arpa, buğda, un, tütün və digər əmlakını aparmışdılar. Üsyançıların ona vurduqları ziyan 39 min rubl dəyərində qiymətləndirilirdi [6, s. 1-4].

Zənqışov, Naburlu, Bibili və Zəyid kəndlərinin sakinləri isə Mixaylovski kəndinə hücum edərək hökumətə xidmət edən varlı kəndlilərin evlərini qarət etmiş və yandırmış, Sevastyanovları və Politsini əsir aparmışdılar. Üsyançı dəstəsinə Zeyid kəndlisi Hacı Fərhad və onun oğlu Əlimurad başçılıq edirdilər [7, s. 186].

İmamqulukənd sakinləri Stepan Barsomovun Ləcət kəndindəki “Lanqu-taxıl” əmlakını özləri ilə aparmış, anbarını talamış və ikimərtəbəli evini yandırmışdılar. Ona dəyən ziyan 8230 rubl 85 qəpiyə çatırdı [8, s. 94].

Oktyabrın 6-dan 17-ə kimi Davudovun Qusarqışlaqdakı 1502 rubl 80 qəpik dəyərindəki mülkü isə Aşağı Xudat və Şollar kəndliləri tərəfindən dağıdılmışdı [9, s. 114-114]. Onlar həmçinin 20 min rubl dəyərində qiymətli kağızları və sənədləri özləri ilə aparmışdılar. Üsyançılar onu və digər sahibkar Muxtar Avanacarovu üç gün həbsdə saxlamışdılar [9, s. 115-117].

Ləgər, Pirqulu və digər kəndlərdən olan üsyançılar quberniya katibi Nerses Sarumovun 4750 rublluq əmlakını darmadağın etmişdilər [10, s. 64-65]. Həmin günlərdə Xudat qərgahının kənd sahə polisinin uryadniki Novruz Çoban oğlu Aşağı Kalunxür kəndlilərinin hücumuna məruz qalmışdı [5, s. 7-8]. Quberniya katibi Zərbəli bəy Nəsirbəyovun əmlakı dağıdılmış və 620 rubl dəyərində əmlakı aparılmışdı [9].

Sentyabr və oktyabr aylarında baş vermiş üsyanlar zamanı İmamqulukənd sakinləri sahibkar Bakıxanovların Xudat poçt stansiyasındakı mülklərinə hücum etmiş, eyni zamanda icarədar Nisan Yevdakimovun mülkünü dağıtmış və onun 1200 rublluq malını qarət etmişdilər. Həmin kəndlilər zadəgan Solomon Şaturovun 38 baş mal-qarasını, 15 atını, 8 tufəngini özləri ilə aparmış, onun üzüm sahəsini məhv etmişdilər [9, s. 14-15]. Şuşa ermənisi Sarkis Bəhramovun şikayətinə görə Nizobad və Mixaylovka kəndləri keçidində toplanmış Migrağ, Kuzun, Köhnə Xudat, Ləcət, İmamqulukənd, Seyidli, Rüstəməbə, Qrız kəndlərinin üsyançıları Nersesin, Avanes Nasriyevlərin və Sarkis Bəhramovun yaxınlıqdakı mülklərinə də hücum etmişdilər [6, s. 14-15; 41-41].

Müharibə Qafqazda ermənilərə daha çox şeylər vəd edirdi. Bundan ruhlanan ermənilər bütün vasitələrlə Qafqaz müsəlmanları arasında təfriqə salır, özlərini hökumətə çox yaxın tayfa kimi təqdim edir, hökumətin siyasətini müdafiə

etməyə çalışırdılar. Ermənilərin belə hərəkətləri azərbaycanlıların hiddətinə səbəb olurdu. Dövrün azərbaycandilli qəzetinin məlumatına görə, ermənilər “neçə yüz ildir ki, islam ətrafında olan erməni, gürcü və qeyri-tayfaları güc ilə islam edib və siz bu qədər tayfaları ittihadı-islam ilə birləşdirmək istəyirsiniz”, “verin bizə bizim yerləri ki, keçmişdə onları güc ilə zəbt etmişiniz” kimi sərsəm çıxışları ilə dövrü mətbuatda məqalələr nəşr etdirirdilər [1, s. 320].

Hökumətin səfərbərlik tədbirləri yerli əhalinin narazılığına səbəb olurdu. Əhali müharibəyə getməkdən boyun qaçırdığı təqdirdə bu tədbir məcburi həyata keçirildi. Zaqataladan müharibəyə yerli əhali əsgər verməmiş və “xahişi ilə istəyən getsin” cavabından sonra oraya hərbi hissə yeridilmişdi [1, s. 341].

İmperiyaya sədaqətliyini sübut etməyə can atan ermənilər müharibədə ruslar tərəfindən osmanlılara qarşı döyüşməkləri ilə fəxr edirdilər. Onlar türkü öldürməkdən ötrü sərkərdə olmağa çalışırdılar ki, ixtiyar sahibi olandan sonra niyyətlərini həyata keçirsinlər. Rusların dəstəyi ilə onlar çox zaman istədiklərinə nail olurdular. Onlar müharibənin getdiyi bir vaxtda 3 min erməninin Qafqaza köçürməsinə təmin etmiş və həmin ermənilərə lazımi şərait yaradacaqlarına vəd vermişdilər [1, s. 427].

Müharibənin Şimali Azərbaycanın ictimai-siyasi mühitinə vurduğu zərbə “Əkinçi” qəzetinin bağlanması oldu. Qəzetin yazdığı kimi ermənilərin 4 qəzeti və 4 jurnalı çıxır [1, s. 289], müsəlmanların isə bircə qəzeti var idi ki, onu da bağladılar. Qəzet Qafqaz müsəlmanlarının dövrün ictimai-siyasi xəbərlərinə kəskin ehtiyac duyulduğu bir vaxt bağlanmışdı.

Müharibə yeni qaçaq dəstələrinin yaranmasına rəvac verirdi. Nuxa qəzasında qaçaq dəstələrinin artması nəticəsində yerli məmurlara olan hücumlarının sayı da artırdı [1, s. 383]. Müharibə ərəfəsində Şimali Azərbaycanda İskəndər, Kərəm, Kor İsmayıl və digər qaçaqlar müstəmləkəçilərə qarşı mübarizələrini davam etdirirdilər. Lakin üsyanlar amansızcasına yatırıldıqdan və rus-osmanlı müharibəsi başa çatdıqdan sonra qaçaq hərəkəti daha da güclənməyə başlamışdı.

Beləliklə, rus-osmanlı müharibəsinin başlanması Şimali Azərbaycanda müsəlman əhalinin Rusiya imperiyasına və habelə bu imperiyanın siyasətini müdafiə edən ermənilərə qarşı nifrətini artırmış oldu. Müharibə diyarın ictimai-siyasi durumunu gərginləşdirmiş və əhalini üsyanlara qalxmağa sövq etmişdi.

ƏDƏBİYYAT

1. “Əkinçi”, 1875-1877. Tam mətni. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1979, 464 s.
2. Российский Государственный Исторический Архив, ф. 1405, оп. 521, д. 396.
3. Российский Государственный Исторический Архив, ф. 1405, оп. 521, д. 394.

4. Российский Государственный Исторический Архив, ф. 1405, оп. 521, д. 397.
5. Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi, f. 74, siy. 5, iş 4.
6. Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi, f. 74, siy. 5, iş 12.
7. Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi, f. 45, siy. 1, iş 132.
8. Гюлмалиев М.М. Крестьянское движение в Азербайджане в последней четверти XIX века. Баку, 1984.
9. Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi, f. 74, siy. 4, iş 43.
10. Azərbaycan Respublikası Dövlət Tarix Arxivi, f. 74, siy. 5, iş 5.

Тарана Бехбудова

ВЛИЯНИЕ РУССКО-ТУРЕЦКОЙ ВОЙНЫ 1877-1878 ГГ. НА ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКУЮ СИТУАЦИЮ В СЕВЕРНОМ АЗЕРБАЙДЖАНЕ

В данной статье рассматриваются вопросы, связанные с последствиями русско-турецкой войны 1877-1878 гг. Автором доказывается, что основная масса северо-азербайджанского населения не поддерживала захватнические войны царской России.

Ключевые слова: Османская империя, Кавказ, общественно-политическая обстановка, газета «Экинчи».

Tarana Behbudova

ABOUT INFLUENCE OF THE RUSSIAN-OTTOMAN WAR OF 1877-1878 ON THE SOCIO-POLITICAL SITUATION OF NORTHERN AZERBAIJAN

This article discusses issues related to the impact of the Ottoman-Russian War of 1877-1878. The author proves that most of the north-Azerbaijani population did not support the wars of conquest of Romanov Russia.

Key words: *Osmanli, the Caucasus, the socio-political situation, the newspaper "Ekinchi".*

(Redaksiya heyətinin üzvü, prof. F.Y.Səfərli tərəfindən təqdim edilmişdir)

YEGANƏ MƏMMƏDOVA

Şərur rayon Aşağı Yaycı kənd tam orta məktəbi

XIX ƏSRDƏ NAXÇIVANDA TƏHSİL: ZEMSTVO MƏKTƏBİ, XALQ MƏKTƏBİ, İBTİDAİ MƏKTƏB

XIX əsrin başlanğıcında Naxçıvan əhalisinin savadlanmasında kənd məktəblərinin böyük rolu olmuşdur: Zemstvo məktəbi, xalq məktəbi, ibtidai məktəblər və başqaları Naxçıvanın ictimai-siyasi, mədəni həyatında əvəzedilməz rola malikdir.

Açar sözlər: *Naxçıvanda təhsil, zemstvo məktəbi, xalq məktəbi, ibtidai məktəb.*

XIX əsr Azərbaycan da o cümlədən Naxçıvanda elmi-ictimai fikrin inkişafında yeni mərhələ təşkil etdiyi kimi, pedoqoji fikrin, xalq maarifi və məktəb təhsilinin inkişafı tarixində də ayrıca mərhələ təşkil edir. Azərbaycan qonşu İran və Rusiya dövlətləri arasında müharibə meydanına çevrildi. Söz haqqı belə tanınmayan Azərbaycan sinəsində Araz çayı boyda bir şırımla ikiye parçalandı. Tarixi Gülistan(1813) və Türkmənçay müqavilələri ilə ikiye bölündü Azərbaycan.

Cənubi Azərbaycan İranın, Şimali Azərbaycan, o cümlədən Naxçıvan, Ordubad və İrəvan Rusiya İmperiyasının işğalı altına düşdü.

Şimali Azərbaycanın Rusiya İmperiyasının tərkibinə daxil edilməsi ilə xalq maarifi və məktəb təhsili öz inkişafında yeni mərhələyə qədəm qoydu. Keçən əsrin 30-cu illərindən başlayaraq yeni tipli məktəblər təşkil edildi. Bu məktəblərin meydana gəlməsi ilə Azərbaycanda da o cümlədən Naxçıvanda xalq maarifi şəbəkəsi xeyli genişləndi, təkcə şəhərdə deyil, kəndlərdə də yeni üsullu məktəblər təsis edildi.

Zaqafqaziya məktəblərinin 1829-cu il nizamnaməsi ilə Azərbaycanda qəza məktəblərinin əsası qoyuldu. Nizamnaməyə görə bir sıra rayonlar o cümlədən Naxçıvan və Ordubadda qəza məktəblərinin açılması təsdiq edildi. Qəza məktəblərinin məqsədi yerlərdə savadı və rus dilini yaymaq idi. İki sinifdən ibarət qəza məktəblərinin tədris planına şəriət, qiraət, hüsnxət, hesab, rus dili və yerli dillər (Azərbaycan dili və s.) daxil idi. Qəza məktəblərinin hər birinin illik xərci əsginaz ilə 3800 manat olub xəzinədən ödənilirdi.(1, s. 10).

Naxçıvanda qəza məktəbinin açılması bir qədər gecikdi. Səbəb isə bununla izah olunurdu ki, yerli sakinlərdən müəllimlik vəzifəsinə qabiliyyətli olan yoxdu.

1835-ci il nizamnaməsi əsasında Azərbaycanda nəzərdə tutulan qəza məktəblərindən biri 1837-ci il martın 15-də Naxçıvanda açıldı. Məktəbdə ilk dəfə 20-yə qədər uşaq cəlb edilmişdir. Naxçıvan qəza məktəbi Ehsan xanın oğlanlarının xüsusi evində yerləşirdi. Bu bina 12 il müddətinə pulsuz verilmişdi. 1837-ci ildə 5 qəza məktəbində cəmi 342 şagird təhsil alırdı. Bunlardan 132 nəfəri azərbaycanlı idi (1, s. 13).

XIX əsrin əvvəllərində (1801), Gürcüstanın Rusiyaya birləşdirilməsindən sonra, Tiflisdə təhsilin rus dilində verildiyi ilk məktəbin əsası qoyuldu. Azərbaycanda da rus dilində təhsil verən məktəblər açmaq zəruriyyəti meydana gəldi.

Tiflis hərbi qubernatoru, general-adyutant Sipyagin 1827-ci ildə Zaqafqazıyanın bir sıra şəhərlərində, o cümlədən Nuxada, Qazax distansiyasında Şamaxı, Şuşa, Bakı və Qubada qəza məktəbləri açmaq fikrini irəli sürdü. Sonralar Naxçıvan və Ordubadda da məktəblər açmaq zərurəti yarandı. Bu məktəblərdə yerli dillərin tədrisi, kənd təsərrüfatı kursu və bağçılıq öyrədilməsi nəzərdə tutulurdu.

Zaqafqaziya məktəbinin 1829-cu il nizamnaməsi ilə Azərbaycanda qəza məktəblərinin əsası qoyuldu. Nizamnaməyə görə bu bir sıra rayonlar, o cümlədən Naxçıvan və Ordubadda qəza məktəblərinin açılması təsdiq edildi. Qəza məktəblərinin məqsədi yerlərdə ilkin savad və rus dilini yaymaq idi. İki sinifdən ibarət qəza məktəblərinin tədris planına şəriət, qiraət, hüsnxət, hesab, rus dili və yerli dillər (Azərbaycan dili və s.) daxil idi.

1853-cü il nizamnaməsi mahiyyət etibarı ilə əvvəlki nizamnamələrdən o qədər də fərqlənmirdi. Yeni nizamnaməyə görə Qafqaz Tədris Dairəsi, Tiflis, Kutaisi, Stavropol və Qara dəniz sahilindən ibarət dörd direksiya bölməsinə, ki, Azərbaycandakı məktəblərin əksəriyyəti Tiflis məktəblər direksiyasına, Naxçıvan qəza məktəbi ilə Ordubad ibtidai məktəbi isə İrəvan Quberniyası ilə birlikdə Kutaisi direksiyasına təbə edildi. Nizamnaməyə görə ibtidai məktəblər bir və ya iki sinifdən ibarət ola bilərdi. 1854-cü ildə Azərbaycanda ibtidai məktəblərin əsası qoyuldu. 1854-cü il noyabrın 24-də bir sinifdən ibarət olmaq şərti ilə Ordubad şəhərində ibtidai məktəb açıldı. Məktəbdə bütün təbəqələrdən olan 8 yaşlı uşaqlar (oğlanlar) qəbul olunurdu. Qəbul olunanlardan təhsil haqqı və təxmini bilik tələb edilirdi. Tədris fənləri bunlar idi: şəriət, rus dilində oxu, yazı, hesabdən ilk dörd əməliyyat. Tədris qarşılıqlı təlim üsulu ilə aparılırdı. Tədris ili yanvarın 1-dən hesab olunurdu. Şagirdlərin sayı orta hesabla 30-dan 90-a qədər idi. Silki tərkibinə görə, şəhər sakinlərinin uşaqları əksəriyyət təşkil edirdi. Şagirdlərin milli tərkibinə görə azərbaycanlılar üstünlük təşkil edirdi. Xüsusilə Ordubad məktəbində 1858-ci il məlumatına görə 36 şagirddən 21 nəfəri azərbaycanlı idi. (1, s. 16).

Dövlət məktəblərinin meydana gəlməsi ilə kitabxana təşkilinə əlverişli şərait yarandı. Tədris məktəblər nəzdində kiçik kitabxanalar təşkil edildi. 1845-ci ilin məlumatına görə Naxçıvan qəza məktəbinin kitabxanasında 152 adda kitab və digər vəsait var idi (1, s. 23). Məktəb kitabxanasında xeyli sayda kitab

və tədris vəsaiti olmasına baxmayaraq, şagirdlərin yaş və bilik xüsusiyyətlərinə uyğun kitablar yox dərəcəsində idi. Şagirdlərin sinifdənkənar oxusu dərslərlə məhdudlaşdırılırdı. Belə kitabları da tapmaq çətin idi. Xüsusilə azərbaycanlı uşaqların istər ana dili, istərsə də rus dilini öyrənməsi üçün müvafiq dərslər, nə də digər vəsait yox idi.

60-cı illərin kəndli islahatı ibtidai məktəblərin inkişafına xeyli təsir etdi. 1867-ci il nizamnaməsi ilə Rusiyadan fərqli olaraq Qafqazda, xüsusilə də Zaqafqaziyada dövlət tərəfindən bir və ikiillik təhsil müddəti olan ibtidai məktəblərin təşkili təsdiq edildi. 1867-ci il nizamnaməsində Qafqaz Təhsil Dairəsi üzrə 19 ibtidai məktəb nəzərdə tutulurdu ki, bunun da üçü Azərbaycanda o cümlədən biri Ordubadda idi. Məktəbin tədris planına şəriət, rus və yerli dildə oxu və yazı, hesabdən 4 əməliyyat daxil idi. Xəzinə vəsaiti ilə açılan ibtidai məktəblərdə 70-ci illərdən başlayaraq təhsil haqqı tətbiq edilir və get-gedə artırılırdı. 1877-ci ildə Ordubad ibtidai məktəbində illik təhsil haqqı 1 manatdan 3 manata qaldırıldı. Hökumətin ibtidai təhsilə az-çox geniş imkan verməsi, təhkimçilikdən yenidən azad olmuş xalq kütlələrinin oyanması, əsrlər boyu hüquqsuz olan geniş əhali içərisində baş qaldıran savadlanmaq meylinin meydana gəlməsi ilə əlaqədar idi.

1878/1879-cu tədris ilindən Naxçıvan qəza məktəbi şəhər məktəbinə çevrildi. Məktəb üçsinifli idi.

90-cı illərdə Ordubadda şəhər məktəbinə olan tələbat artırdı. Ordubadlılar hələ 1894-cü ildə mövcud birsinifli ibtidai məktəbi 2 sinifli şəhər məktəbinə çevirməyi xahiş etmişdir. Xahişnaməni 500-dən artıq adam imzalamışdı. Bu vaxt 854 tüstüdən ibarət olan 6530 nəfər (o cümlədən 2331 kişi, 4199 qadın) şəhər əhalisi dövlət tədris müəssisəsi olmaq etibarını ilə bir sinifdən ibarət yalnız bir ibtidai məktəbə malik idi. Bu məktəbdə 1894-cü ildə cəmi 56 şagird oxuyurdu (33 nəfər azərbaycanlı, o cümlədən 45 nəfər şəhərli, 11 nəfəri isə kəndli idi). Hökumət Ordubad əhalisinin təhsilinə də laqeyid idi. Uzun illərdən bəri əhəlinin xahişləri səmərəsiz qaldı. Nəhayət, əsrin sonlarına yaxın əhali xərcin bir hissəsini öhdəsinə götürməklə mövcud birsinifli ibtidai məktəbi ikisinifli şəhər məktəbinə çevirməyi tələb etdi. Uzun-uzadı yazışmalara səbəb olan bu tələb nəticəsində yalnız 1897-ci ildə mövcud ibtidai məktəb, ikisinifli şəhər məktəbinə çevrildi (1, s. 74).

Məktəb müəllimlərindən ana dili müəllimləri Mirzə Kərim Qulubəyov və Molla Nəsrulla Hacı Mirzə Əli oğlunun ana dili və qismən fars dilinin müvafəqiyyətlə tədris edilməsində xidmətləri xüsusilə böyükdür.

Şəhər məktəblərinin nizamnaməsinə görə maliyyə vəsaitindən və tələbatından asılı olaraq şagirdlərə müəyyən peşə öyrədə bilərdi. 1880-ci illərdən başlayaraq şəhər məktəbləri nəzdində kənd təsərrüfatı və sənət şöbələri təşkil edildi. 1887-ci ildə Naxçıvan şəhər məktəbi nəzdində təşkil edilmiş (dülgerlik, xarathıq, dəmirçilik, çilingərlik) və ipəkçilik şöbəsində 30-40 nəfər şagird məşğul olurdu. Bu şöbə sonralar ağac və dəmirdən qayrılmış ev əşyaları üçün əhalidən

sifariş qəbul edirdi.

Naxçıvan şəhər məktəbi ipəkçilik şöbəsinin şagirdləri 1898-ci ildə bəslədikləri ipək qurdlarından 240 misqal sağlam ipək qurdu toxumu əldə etmişdilər. Naxçıvan şəhər məktəbi cəmi İrəvan quberniyasındakı 5 şəhər məktəbi içərisində sənət şöbəsi olan yeganə məktəb idi.

XIX əsr Azərbaycan məktəb təhsili tarixində xalq məktəbləri adı ilə meydana gələn kənd məktəbləri xüsusi yer tutur.

Keçən əsrin 30-cu illərindən başlayaraq təşkil edilən dövlət məktəbləri, sayca az olduğundan və silki xarakter daşdığından yalnız yuxarı təbəqələrə, xüsusən şəhər əhalisinə xidmət edirdi. Kənd əhalisi isə, demək olar ki, istər Azərbaycan və istərsə də rus dilində təhsildən məhrum idi.

M.F.Axundov yazırdı: “Əgər desək ki, kənd camaatı qalsın, ancaq şəhər əhli elm öyrənsin, o zaman bir gül ilə bahar olmaz, çünki şəhər camaatı kənd camaatının yanında dəniz müqabilində bir qətrə kimidir. Elmin faydası o zaman məlum olur ki, bizim çobanlarımız da Rusiya xalqı kimi oxumaq və yazmaq bilsinlər. Qadınlarımız da oxumağı bacarsınlar” (2, s. 407-408).

Naxçıvan qəzasında xalq məktəbləri keçən əsrin 80-ci illərindən sonra meydana gəlməyə başladı. Digər yerlərdə olduğu kimi, burada da məktəblər yalnız əhalinin könüllü ianələr və qismən zemstvo vəsaiti ilə açılırdı. İlk kənd məktəbləri Naxçıvanın Vədi, Nehrəm, Cəhri, Baş Nəraşen (Şərur rayonu), Şah-taxtı və başqa kəndlərdə açıldı. Bu məktəblərin hər birinin açılışı böyük təntənəyə səbəb oldu. Baş Nəraşen 2 sinifli zemstvo məktəbinin açılmasını xəbər verən bir məlumatda göstərilir: Həmin gün məktəbə qəbul olunan 50 şagirddən hamısı valideynlərinin arzusu ilə mahuddan təzə köynək geyinmişdi. Məktəbin balkonu gül-çiçəklə bəzədilmişdi. Çiçəklərdən “Baş Nəraşen zemstvo məktəbi” sözləri yazılmışdı (Məktəbin açılışı əhalinin böyük izdihamına çevrilmişdir) (3, s. 397-398).

Məktəbin açılışında digər kəndlərdən gələnlər də iştirak edirdi. Bu məktəbin ilk müəllimlərindən biri Cəlil Məmmədquluzadə idi.

Keçən əsrin 90-cı illərində Naxçıvan qəzasının Əbrəqunus, Yamxana, Mahmudoba, Biləv və başqa kəndlərində xalq məktəblərinin əsası qoyuldu (1895).

1896-cı ildə təkcə Naxçıvan qəzasında ümumi dövlət tipli cəmi 13 məktəb var idi ki, onlardan 11-i kəndlərdə idi. Bu vaxt əhalinin hər 7167 nəfərinə bir məktəb düşürdü. Bu isə xalqın artmaqda olan tələbini heç də ödəmirdi. Yalnız XIX əsrin sonları və əsrimizin əvvəllərində Naxçıvan qəzasında xalq məktəblərinin nisbətən artdığı müşahidə olunur. 1904-cü ildə buradakı xalq məktəblərinin sayı 29 idi. Kənd məktəblərinin, demək olar ki, əksəriyyəti əhalinin könüllü olaraq topladıqları vəsaitlə, bir hissəsi zemstvo mədaxili, bəzi hallarda könüllü ianələr hesabına idarə olunurdu. 1891-ci ildə Aleksandropolsk şəhərində həvəskarlar tamaşası təşkil edən Əbülfət ağa Şah-taxtinski toplanan 103 manatı Şah-taxtı zemstvo məktəbinin nəfinə verilmişdi (4, s. 112). Belə tamaşaların təşkilində kənd məktəblərinin müəllimləri yaxından iştirak edirdilər. Məsələn, Baş

Noraşen zemstvo məktəbinin müdiri Məmmədbəy Qazıyev 1889-cu ildə öz təşəbbüsü ilə və iştirakı ilə teatr tamaşası təşkil etmiş və əldə edilən 40 manat nəğd pulu rəhbərlik etdiyi məktəbin kasıb şagirdlərinə xərcləmişdi.

Xalq məktəbində təlimin mahiyyəti şagirdlərə elementar savad verməkdən ibarət idi. Tədris planlarında vahidlik yox idi. Ayrı-ayrı məktəblər direksiyasında tətbiq edilən tədris planları bir-birindən fərqli idi. Təhsilin məzmunundakı səthiliyə, təlimin rus dilində aparılmasına, təlim üsulunun yaramazlığına baxmayaraq xalq məktəbləri əhali kütləsi içərisində yeganə ümumi təhsil müəssisəsi olub əhəlinin hüsn-rəğbətini qazanırdı.

Azərbaycan məktəb tarixində “rus-Azərbaycan” məktəbi əsasən o məktəblər hesab edilirdi ki, bu məktəblər yalnız azərbaycanlılar üçün açılmış olsun, həmçinin burada ana dili ilə rus dilində digər fənlər də tədris edilsin.

Naxçıvanda rus-Azərbaycan məktəbinin təşkili məşhur pedaqoq və maarifçi M.T.Sidqinin adı ilə bağlıdır. Sidqi tərəfindən əsası qoyulan “tərbiyə” məktəbi 1896-cı ildə rus-Azərbaycan məktəbinə çevrildi.

“Qafqaz” qəzetində “Qafqaz xəbərləri” ümumi başlığı altında dərc edilmiş bir məqalədə deyilir ki, 1896-cı il may ayının 14-də İrəvan quberniyasının Naxçıvan şəhərindəki məscidin həyətində yerli müsəlman ictimaiyyəti tərəfindən tikilmiş yeni binada rus-müsəlman məktəbinin təntənəli açılışı oldu. Bu, yeni tipli məktəbdir. Burada mədəni xalqların ibtidai məktəblərinə xas olan bütün adi fənlər keçilir və bu məktəbin köhnə müsəlman məktəbləri ilə heç bir ümumi oxşarlığı yoxdur. Müsəlman pedaqoqu Məşədi Tağı Ordubadski tərəfindən əsası qoyulmuş bu məktəb, onun rəhbərliyi altında olub yerli müsəlman ictimaiyyətinin xərci ilə idarə olunur (5, s. 196). Qəzet yazır ki, bu məktəb ora gedənlərə ən xoş təsir bağışlayırdı. Əsrin sonuna qədər Naxçıvan qəzasında olan 20-dək kənd ibtidai məktəbi içərisində Naxçıvan rus-Azərbaycan məktəbi yeganə idi.

Naxçıvan şəhər məktəbində təhsil almış kollej registratoru Bəhram Naxçıvanski əvvəlcə məktəbin blyustiteli (hamısı), sonra isə fəxri müdiri olmaq etibarilə məktəbin nəfinə ildə 100 manat verirdi (Bəhram xan məktəbin fəxri müdiri keçdikdən sonra blyustitel yerini istifadə olan potmeyster Cəfərqulu xan Naxçıvanski tutmuşdu) (1, s. 185).

Naxçıvan rus-Azərbaycan məktəbinin müdirlik vəzifəsi Ələkbər Molla Süleyman oğlu Süleymanova tapşırılmışdı. O, 1862-ci ildə Nehrəm kəndində anadan olmuşdur. 1982-ci ildə Zaqafqaziya Müəllimlər Seminariyasını bitirərək Yengicə kənd ictimaiyyət məktəbinə müdir təyin edilmişdir. 1890-cı ildən Baş Noraşen 2 sinifli zemstvo məktəbində müəllimlik etmiş və 1894-cü ildə öz ərizəsi ilə azad olmuşdur. M.S.Sidqi tərəfindən Naxçıvanda Məktəbi-tərbiyə təsis edilərkən şəhər ictimaiyyəti tərəfindən həmin məktəbə rus dili müəllimi vəzifəsinə dəvət edilmişdir.

Özünün yazdığına görə “tərbiyə” məktəbinin rus-Azərbaycan məktəbinə çevrilməsi və məktəbin xalq məktəblər direksiyasının tabeliyinə keçməsi ilə

əlaqədar olaraq 1897-ci ildə məktəbin müdiri təyin edilmişdir. Ə.Süleymanov 1906-cı ilədək məktəbi idarə etmiş, sonra oranı Abbasov adlı bir nəfərə təhvil verərək özü şəhər məktəbində Azərbaycan dili müəllimi vəzifəsinə keçmişdir. 1910-cu ildə 3-cü dərəcəli Stanislav ordeni ilə təltif edilmişdir (1, s. 186).

Naxçıvan rus-Azərbaycan məktəbinin müvəffəqiyyəti ordubadlıları da ruhlandırırdı. 1900-cü ildə Ordubad əhalisi də vəsait toplayaraq rus-Azərbaycan məktəbi açmağı qərara aldı. Sentyabrın 1-nə qədər məktəb üçün müvafiq bina ayrıldı. Lakin nadan ruhanilərin və mürtəce dövlət məmurlarının təsiri və təzyiqi nəticəsində 1900-cü ildə bu cəhd baş tutmadı. Ordubad şəhər məktəbinin müdiri rus-Azərbaycan məktəbinin açılması ilə onun məktəbində şagird kontingentinin azalmasından və yeni açılacaq məktəbdə ana dilinin tədrisi ilə əlaqədar əhalinin yeni məktəbə hüsn rəğbət bəslənməsindən qorxuya düşərək rus-Azərbaycan məktəbinin açılmasına ciddi maneçilik törətdi. Əhalinin təkidi nəticəsində Ordubadda rus-Azərbaycan məktəbi yalnız 1901-ci ildə açıldı. Şagirdlərin inkişafında məktəbdə tədris edilən fənlərin rolu böyükdür. Tədris fənlərinin öyrədilməsi prosesində uşaqlar qismən də olsa, təbiət və cəmiyyət hadisələrini, bunların inkişaf qanunauyğunluqlarını öyrənir, istehsalata aid bir sıra biliklər alırlar (6, s. 144).

Nəticə etibarilə qeyd edək ki, XIX əsrin sonlarına doğru bir sıra mütərəqqi maarifçilər və məktəbdarların ciddi təsiri altında Naxçıvanda bir tərəfdən mövcud ruhani məktəbləri öz ənənəvi xarakterini dəyişir, digər tərəfdən də rus məktəblərində təhsil almış yeni müəllimlər dəstəsinin yaxından köməyi və səyi ilə yeni-yeni məktəblər meydana gəlirdi.

ƏDƏBİYYAT

1. Əhmədov H. XIX əsr Azərbaycan məktəbi. Bakı.
2. Axundzadə M.F. Əsərləri. III c., Bakı, 1962, s. 407-708.
3. Циркуляр, КУО 1885, № 10 s. 397-398.
4. Циркуляр, КУО 1882, № 3 s. 112.
5. "Qafqaz qəzeti", 1896, № 196.
6. Pedagogika. Bakı, 1964, s. 144.

Егана Мамедова

ОБРАЗОВАНИЕ В НАХЧЫВАНЕ В XIX ВЕКЕ: ЗЕМСКАЯ ШКОЛА, НАРОДНАЯ ШКОЛА, НАЧАЛЬНАЯ ШКОЛА

Появившиеся в начале XIX века и получившие развитие сельские школы сыграли значительную роль в общем образовании населения Нахчывана. Земские школы, мусульманские школы, начальные школы, городские школы и др. сыграли прогрессивную роль в экономико-политической и культурной жизни Нахчывана.

Ключевые слова: *Образование в Нахчыване, земская школа, народная школа, начальная школа.*

Yegana Mammadova

**THE EDUCATION OF NAKHCHIVAN IN THE XIX CENTURY :
ZEMSTVO SCHOOL, PUBLIC SCHOOL, ELEMENTARY SCHOOL**

Since the beginning of the nineteenth century that occurred in the nineteenth century and the development of schools in the rural schools played an important role in the education of the general population. Zemstvo schools, “Muslim schools”, schools, city schools, and other economic, political and cultural life of the progressive role of Nakhchivan.

Key words: *Nakhchivan education, zemstvo schools, public schools, elementary school*

(Redaksiya heyətinin üzvü, prof. F.Y.Səfərli tərəfindən təqdim edilmişdir)

ARXEOLÖGİYA VƏ ETNOQRAFİYA

VƏLİ BAXŞƏLİYEV

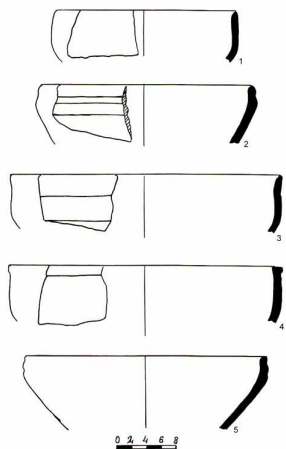
AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: velibahshaliyev@mail.ru

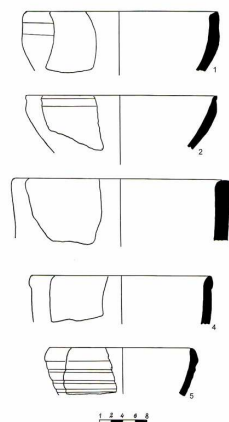
SƏDƏRƏK KÜLTƏPƏSİNİN ERKƏN DƏMİR DÖVRÜ KERAMİKASI

Arxeoloji abidələrinin tədqiqi Son Tunc və Erkən Dəmir dövründə Naxçıvanda müxtəlif yaşayış yerlərinin və qəbir abidələrinin mövcud olduğunu göstərir. Son illər Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisində aparılan araşdırmalar zamanı Son Tunc və Erkən Dəmir dövrünə aid irihəcmli yaşayış yerlərinin olduğu müəyyən olunmuşdur. Belə yaşayış yerlərindən biri Sədərək yaşayış yeridir. Araşdırmalar yaşayış yerində həyatın Neolit dövründə başladığını göstərir. Son Tunc və Erkən Dəmir dövründə yaşayış daha böyük ərazini əhatə etmişdir. Abidənin tədqiqi Erkən Dəmir dövründə Sədərək Kültəpəsində yaşayış sahəsinin xeyli genişləndiyini, onun yaxınlığında qala tipli yaşayış yerinin yarandığını göstərir. Şübhəsiz ki, bu, e.ə. I minilliyin əvvəlində qonşuluqda Urartu dövlətinin yaranması və Naxçıvana artan basqınlarla bağlı olmuşdur. Oğlanqala yaşayış yerinin alt qatlarından, Qarasu qalasından və digər yaşayış yerlərində Erkən Dəmir dövrünə aid keramika məmulatının aşkar olunması bu dövrdə qala tipli yaşayış yerlərinin artdığını göstərir.

Açar sözlər: Sədərək Kültəpəsi, Son Tunc və Erkən Dəmir dövrü, keramika, Urartu dövləti, Orta Dəmir dövrü.

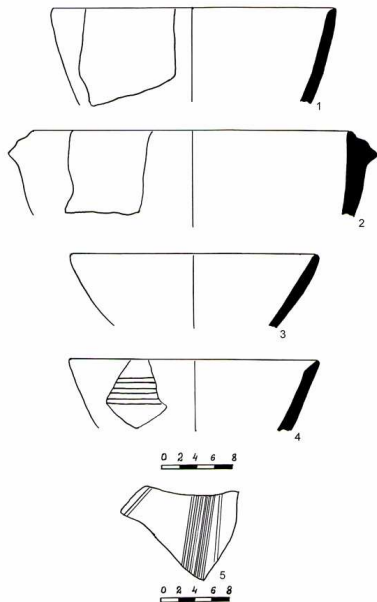

Şəkil 1

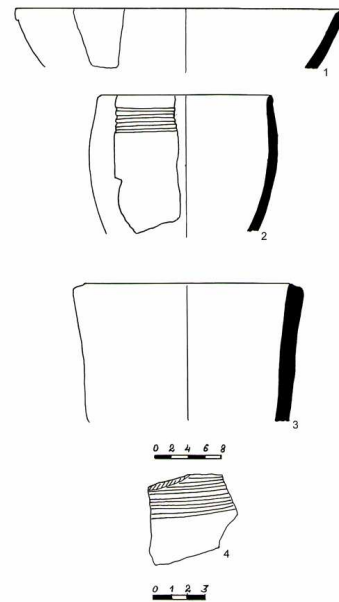

Şəkil 2

Naxçıvanın arxeoloji abidələrinin tədqiqi Son Tunc və Erkən Dəmir dövründə müxtəlif yaşayış yerlərinin və qəbir abidələrinin mövcud olduğunu göstərir. Bu dövrə aid yaşayış yerləri başlıca olaraq iki böyük qrupa bölünür. Araz vadisində yerləşən yaşayış yerləri çoxtəbəqəli və mədəni təbəqənin qalın olması ilə fərqlənir. I Kültəpə, II Kültəpə, Qızılburun, Şahtaxtı bu tip abidələrdəndir (6, s. 7). Dağlıq və dağ ətəklərində yerləşən yaşayış yerləri başlıca olaraq qala tipli və mövsümü olmaqla iki qrupa ayrılır. Bu qrupa daxil olan abidələr sırasına Çalxanqala, Qızqala, Qazançıqala, Kolanı və Qumluq yaşayış yerlərini göstərə bilərik. Dağlıq və dağ ətəklərindəki nekropolların bir qisminin yaxınlığında yaşayış yerlərinə təsadüf olunmur. Şübhəsiz ki, bu, insanların yarımköçəri həyat tərzi ilə bağlı olmuşdur. Son illər Naxçıvan Muxtar Respublikası ərazisində aparılan araşdırmalar zamanı Son Tunc və Erkən Dəmir dövrünə aid irihəcmli yaşayış yerlərinin olduğu müəyyən olunmuşdur. Belə yaşayış yerlərindən biri Sədərək yaşayış yeridir. Araşdırmalar yaşayış yerində həyatın Neolit dövründə başladığını göstərir. Son Tunc və Erkən Dəmir dövründə yaşayış daha böyük ərazini əhatə etmişdir. Sovet hakimiyyəti dövründə yaşayış yerinin ərazisi dağıldığından Son Tunc və Erkən Dəmir dövrünə aid maddi-mədəniyyət nümunələri aşkar olunmuşdur. Bu maddi-mədəniyyət nümunələri Nəcəf Müseyibli tərəfindən nəşr olunmuşdur. Yerüstü materiallar arasında müxtəlif dövrlərə aid maddi-mədəniyyət nümunələrinə rast gəlinirdi.

Şəkil 3

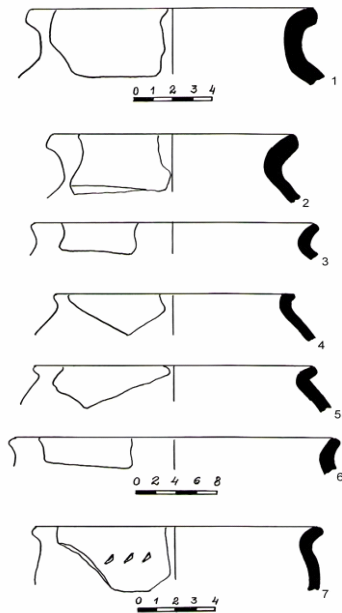
Şəkil 4

Yaşayış yerində mədəni təbəqənin xarakterini müəyyən etmək məqsədilə A.Q.Seyidov və V.B.Baxşəliyev tərəfindən 5x5 m ölçüdə qazıntı sahəsi qo-

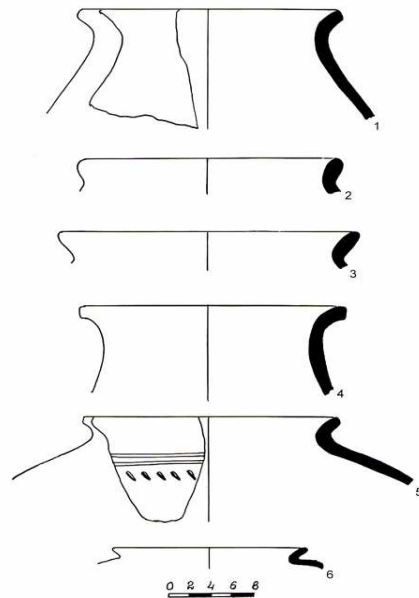
yulmuş, qazıntı xam torpağadək davam etdirilmişdir. 2-2,2 m qalınlığında olan mədəni təbəqə kül qarışıq torpaq laylarından ibarət idi (15, s. 159). Tədqiqat zamanı yalnız qara rəngli kül layları izlənmiş, Erkən Dəmir dövrünə aid maddi-mədəniyyət nümunələri, xüsusilə keramika məmulatı aşkar edilmişdir. Qazıntı zamanı aşkar olunan keramika məmulatı qırmızı və qara rəngli olmaqla iki qrupa bölünür. Qara rənglilər üstünlük təşkil edir. Onlar narın qum qarışığı olan gildən hazırlanaraq yaxşı bişirilmiş və cilalanmışdır. Keramika məmulatı kasa, küpə, çaynik və sair qabların parçalarından ibarətdir. Hər iki qrupa aid olan keramika məmulatı cızma və kəsmə xətlərlə, bəzən isə çərtmələrlə naxışlanmışdır.

Kasa tipli qabların olduqca müxtəlif tipləri vardır. Onlar əsasən boz, ya da qara rəngdə bişirilmişdir. Slindrik-konusvari kasalar formaca iki tipə bölünür. Birinci tipdəkilərin ağzının kənarı dəyirmi, ağzı geniş və naxışsızdır (Şəkil 1, 1). İkinci kasanın ağzının altı batıq zolaqlarla əhatə edilmişdir (şəkil 1, 5).

İkinci qrup kasalar qabarıq gövdəlidir. Onlardan birinin ağzının kənarı bir qədər içəri yığılmış və xaricə doğru çıxıntılıdır (şəkil 1, 4). Hər iki üzdən hamarlanmışdır. İkinci kasanın ağzının kənarı bir qədər yana doğru əyilmiş və dəyirmilənmişdir (şəkil 1, 3). Üçüncü tip kasanın ağzının kənarı xaricdən köbəlidir (şəkil 2, 4). Dördüncü tip kasanın ağzının kənarı xaricə doğru çıxıntılıdır. Ağzının kənarı iki sıra batıq xətlə naxışlanmışdır (şəkil 3, 2).

Şəkil 5

Şəkil 6

Üçüncü qrup kasalar konusvari formada olub ağız hissədə bir qədər içəriyə yığılmışdır. Birinci tip üç nümunə ilə təmsil olunmuşdur. Onların gövdəsi ağız hissədə bir qədər içəri yığılmış, ağzının altı batıq zolaqla əhatə olunmuşdur

(şəkil 1, 2; şəkil 2, 1, 2). Bu kasalar formaca bir-birindən fərqlidirlər. Bu qrupa daxil etdiyimiz ikinci tip kasanın ağzının kənarı xaricə doğru köbəlidir. Gövdəsi batıq zolaqlarla naxışlanmışdır (şəkil 2, 2).

Dördüncü qrup kasalar konusvari formalıdır (şəkil 3, 1, 3, 4). Onlardan birinin ağzının kənarı köbəlidir (şəkil 4, 1). Kasaların bəzisinin ağzının kənarı içəriyə doğru yastılanmış, gövdəsi batıq zolaqlarla naxışlanmışdır (şəkil 3, 4).

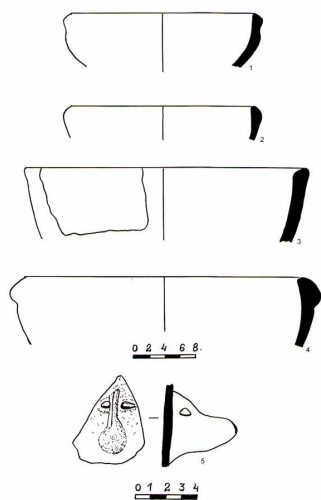
Qədəh tipli qablar iki nümunə ilə təmsil olunmuşdur. Onların biri boz rəngdə bişirilmişdir. Gövdəsi ağız hissədə bir qədər içəri yığılmış, ağzının altı batıq zolaqlarla naxışlanmışdır (şəkil 4, 2). İkinci qədəh sarı rəngli gildən hazırlanmışdır. Ağzının kənarı yivlidir (şəkil 4, 3).

Keramika nümunələrinin bəzisi forma verməyən parçalardan ibarətdir. Onlar boz rəngdə bişirilmiş, şaquli (şəkil 3, 5) və üfüqi (şəkil 4, 4) zolaqlarla naxışlanmışdır.

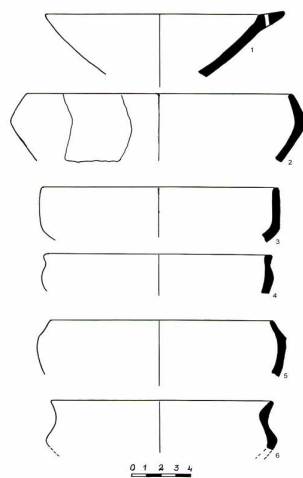
Səderək Tarix-Diyarşünaslıq muzeyində saxlanan iki kasa tipli qab diqqəti cəlb edir. Onlar konusvari gövdəlidir. Qabların gövdəsi şüaşəkilli ornamentlə naxışlanmışdır.

Boz və qara rəngli qabların bir qismi küpə və çölmək tipli qablardan ibarətdir. Onlar narin qum qarışığı olan gildən hazırlanaraq yaxşı bişirilmişdir. Bəzi qablar hər iki üzdən hamarlanmış, bəziləri isə cilalanmışdır (şəkil 5, 1-7).

Küpələri başlıca olaraq iki tipə bölmək olar. Birinci tipdəkilər qısa slindrik boğazlıdır. Bu tip bir nümunə ilə təmsil olunmuşdur (şəkil 5, 1). İkinci tipə boğazsız, qabarıq gövdəli küpələr daxildir. Onlar ağzının formasına görə bir-birindən fərqlənirlər. Bu küpələrin xarakterik cəhəti ağız kənarlarının qalın olmasıdır. Səderək Tarix-Diyarşünaslıq muzeyindəki küpələrin biri slindrik boğazlıdır. Onun ağzının altı və gövdəsinin yuxarısı batıq zolaqlarla naxışlanmışdır.

Şəkil 7

Şəkil 8. Səderək qalasının keramikası.

Sədərək Rayon Tarix-Diyarşünaslıq muzeyindəki kasa tipli bəzi qabların üzəri şüaşəkilli ornamentlə naxışlanmışdır. Sədərək yaşayış yerinin keramika məmulatı istər forma, istərsə də naxışlanma motivinə görə Naxçıvanın Erkən Dəmir dövrü abidələri ilə eyniyyət təşkil edir.

Küpə tipli qabların bir qismi çəhrayı rəngdə bişirilmişdir. Onların bir qismi narın, az bir qismi isə qaba qum qarışıqından hazırlanmış və əsasən yaxşı bişirilmişdir. Lakin bəzi qablar qeyri-bərabər bişirildiyindən divarları arasında boz təbəqə qalmışdır.

Qırmızı rəngdə bişirilmiş küpələri formaca üç tipə bölmək olar. Birinci tipə konusvari boğazlı küpələr daxildir. Bu tip bir nümunə ilə təmsil olunmuşdur (şəkil 6, 1). İkinci tipə ağzının kənarı xaricə qatlanmış boğazsız küpələr daxildir (şəkil 6, 2, 3, 6). Boz rənglilərdə olduğu kimi, çəhrayı rənglilərdə də bu qrup üstünlük təşkil edir. Bu küpələrin bəzisinin üzəri batıq zolaq və çərtmələrlə naxışlanmışdır (şəkil 6, 5).

Üzəri naxışlı olan keramika nümunələrinin bir qrupu forma verməyən parçalarla təmsil olunmuşdur. Boz rəngli keramika parçalarının üzəri şaquli və üfüqi düz xətlər, bəzən isə dalğalı xətlərlə naxışlanmışdır. Çəhrayı rəngli qablar da batıq zolaq və çərtmələrlə naxışlanmışdır. Onların biri qabarıq xətlər üzərindən uzunsov çərtmələrlə naxışlanmışdır. Qara rəngli keramika parçalarının bəzisi relyef ornamentlə naxışlanmışdır. Sədərək yaşayış yerinin Erkən Dəmir dövrü keramikası Naxçıvanın Dəmir dövrü abidələrindən yaxşı məlumdur və e.ə. II minilliyin sonu – I minilliyin əvvəlləri ilə tarixlənir. Keramika məmulatı arasında çaynik tipli qabların aşkar olunması bu mədəniyyətin Naxçıvan ərazisi üçün xarakterik olduğunu göstərir (2, s. 27-36; 11, s. 122; 6, s. 7-74; 14, s. 180-244; 4, s. 3-64).

Sədərək yaşayış yerində aparılan araşdırmalar zamanı əldə edilən keramika məmulatının bir qismi Orta Dəmir dövrünə aiddir (şəkil 7). Bu keramika məmulatı qırmızı və sarı rəngdə bişirilmiş kasa tipli qablardan ibarətdir (şəkil 7, 1-4). Keramika parçalarının birinin üzərində relyef ornament saxlanmışdır (şəkil 7, 5). Bu tip keramika məmulatı Oğlanqala, Yurdçu, Qız qalası və başqa abidələrdən məlumdur.

Araşdırmalar burada Dəmir dövründə böyük yaşayış yeri olduğunu göstərir. Tədqiqat zamanı qazıntı sahəsindən Eneolit və Erkən Tunc dövrünə aid keramika az aşkar olunmuşdur. Olduqca diqqət çəkicidir ki, qazıntı zamanı və yerüstü materiallar arasında, bir parça nəzərə alınmazsa, Orta Tunc dövrü keramikasına da rast gəlinməmişdir.

Sədərək yaşayış yerindən aşkar olunan arxeoloji materiallar xüsusilə Dəmir dövrünə aid maddi mədəniyyət nümunələri olduqca mühüm əhəmiyyətə malikdir. Belə ki, bəzi dağ qalaları istisna olunmaqla Naxçıvanın Dəmir dövrü yalnız nekropollarla təmsil olunurdu. 2009-cu ildə aparılan araşdırmalar zamanı Xələcdə də Dəmir dövrünə aid yaşayış yeri aşkar olunmuşdu. Lakin Sədərək yaşayış yeri Dəmir dövrünə aid böyük yaşayış məntəqələrinin olduğunu təsdiq

edir. Onu Naxçıvanda Dəmir dövrünün ən böyük yaşayış yeri adlandırmaq olar. Şübhəsiz ki, yaşayış yeri olmayan nekropollar bu yaşayış yerləri ilə bağlı olmuş, daha doğrusu, bu dövrdə yarımköçəri və köçmə maldarlıq inkişaf etmişdir. Bunu Orta Tunc dövrü haqqında da demək olar. Belə ki, Şərur və Sədərək rayonlarında Orta Tunc dövrü nekropollarının olmasına baxmayaraq yaşayış yerləri azdır. Bəzi yaşayış yerlərində Orta Tunc dövrü yalnız yerüstü materiallarla təmsil olunmuşdur. Bu, Orta Tunc dövründə Şərur düzündə maldarlığın inkişafı ilə bağlı ola bilər.

Sədərək yaşayış yerində Eneolit və Erkən Tunc dövrü yerüstü materiallar arasında rastlansa da, qazıntıdan aşkar olunmamışdır. Yalnız Eneolit dövrünə aid bir neçə keramika Erkən Dəmir dövrü materialları ilə qarışıq şəkildə aşkar edilmişdir. Ehtimal ki, bu dövrlərin yaşayış yerləri daha kiçik olmuş və Dəmir dövründə yaşayış yerinin böyüməsi nəticəsində onun altında qalmışdır. Sədərək Rayon Tarix-Diyarşünaslıq muzeyində Eneolit, Erkən Dəmir, Antik və Orta əsrlərə aid xeyli bütöv qabların olması yaşayış yerinin ətrafında qədim nekropolların olduğunu da göstərir. Odur ki, yaşayış yeri daha geniş araşdırmalarla öyrənilməlidir.

Sədərək qalası Sədərək yaşayış yerinin cənub-şərqində yerləşir. Qalanın yerləşdiyi təpənin üzəri iri daşlardan hörülmüş divarların qalıqları saxlanmışdır. Bəzi yerlərdə dördkünc formalı bürclərin qalıqlarına rastlanır. Qalanın iki girişi biri şərqdən, digəri isə qərbdən olmuşdur. Təəssüf ki, qala divarları zaman keçdikcə dağıntıya uğramışdır. Sədərək qalası ilə bağlı arxeoloji ədəbiyyatda müəyyən məlumatlar verilmişdir (5, s. 25-28; 12, s. 40-52; 13, s. 301).

Bu qalanın yerləşdiyi dağın ətəyindən keçən irihəcmli daşlardan inşa edilmiş divar qalıqları ilə bağlı müxtəlif fikirlər söylənməmişdir. Xalq arasında bu tikinti "Fərhad arxı" adlanır. Bir çox tədqiqatçılar buna əsaslanaraq bu divarın qədim kanalın qalıqları olduğunu söyləmişlər (3, s. 44-45; 9, s. 27). Qeyd edək ki, kanal divarlarının daş hörgü ilə möhkəmləndirilməsinə Naxçıvanda bir neçə yerdə rastlanmışdır (6, s. 65; 7, s. 199). Lakin tədqiqatçıların bir qrupu bu divarın Sədərək qalasının birinci müdafiə divarı olduğunu söyləmişlər (5, s. 26; 12, s. 42). Qeyd edək ki, bu divar dağın lap ətəyində salındığından həm strateji baxımdan, həm də müdafiə baxımından olduqca əlverişsizdir. 2010-cu ildə V.Baxşəliyev, L.Ristvet, S.Aşurov, H.Gopnikin rəhbərliyi ilə bu divarın ətrafında aparılan araşdırmalar zamanı Erkən Dəmir dövrünə aid xeyli keramika məmulatı aşkar olunmuşdur. Onlar başlıca olaraq boz və qara rəngdə (şəkil 8, 2-6), bir neçə parça isə qırmızı (şəkil 8, 1), yaxud sarı rəngdə bişirilmişdir. Aşkar olunan tapıntılar Erkən Dəmir dövrü üçün xarakterikdir. Bu tip maddi-mədəniyyət nümunələri Naxçıvanın müxtəlif abidələrindən, o cümlədən Şərur abidələrindən yaxşı məlumdur (6, s. 87-90). Bu abidələrdən aşkar olunan arxeoloji materiallar hazırda Naxçıvan Dövlət Tarix Muzeyində və digər muzeylərimizdə qorunub saxlanmaqdadır.

Abidənin tədqiqi Erkən Dəmir dövründə Sədərək Kültəpəsində yaşayış

sahəsinin xeyli genişləndiyini, onun yaxınlığında qala tipli yaşayış yerinin yaranmış olduğunu göstərir. Şübhəsiz ki, bu, e.ə. I minilliyin əvvəlində qonşuluqda Urartu dövlətinin yaranması və Naxçıvana artan basqınlarla bağlı olmuşdur. Oğlanqala yaşayış yerinin alt qatlarından, Qarasu qalasından Erkən Dəmir dövrünə aid keramika məmulatının aşkar olunması bu dövrdə qala tipli yaşayış yerlərinin artmış olduğunu göstərir.

ƏDƏBİYYAT

1. Абибуллаев О.А. Энеолит и бронза на территории Нахичеванской АССР. Баку: Элм, 1982, 316 с.
2. Абибуллаев О.А. Материалы Шахтахтинского погребения // Известия АН Азербайджанской ССР. Серия истории, философии и права, 1961, № 5, с. 27-36.
3. Алиев В.Г. Культура эпохи средней бронзы Азербайджана. Баку: Элм, 1991, 256 с.
4. Асланов Г.М., Ибрагимов В.И., Кашкай С.М. Древние некрополи Хараба Гилана. Баку: Нурлан, 2002, 64 с.
5. Aşurov S.H. Naxçıvanda arxeoloji tədqiqatlar. Bakı: Nafta-Press, 2003, 120 s.
6. Baxşəliyev V.B. Naxçıvanın Erkən Dəmir dövrü mədəniyyəti. Bakı: Elm, 2002, 128 s.
7. Baxşəliyev V.B. Naxçıvanın arxeoloji abidələri. Bakı: Elm, 2008, 304 s.
8. Baxşəliyev V.B., Ristvet L., Gopnik H., Aşurov S.H. Oğlanqalada 2010-cu ildə aparılan arxeoloji tədqiqatların nəticələri / Azərbaycanca arxeoloji tədqiqatlar-2010. Bakı: Xəzər Universiteti, 2011, s. 339-347.
9. Belli Oktay, Veli Sevin. Naxçıvanda arkeoloji araşdırmalar. İstanbul: Arkeoloji ve Sanat, 1999, 80 s.
10. Əliyev V.H. Sədərək eneolit yaşayış yeri / Azərbaycan SSR EA Xəbərləri, 1985, № 2, s. 61-67.
11. Əliyev V.H. Azərbaycanda Tunc dövrünün boyalı qablar mədəniyyəti. Bakı: Elm, 1977, 140 s.
12. Müseyibli Nəcəf. Qədim Sədərək. Bakı, 2003.
13. Parker B.J., Ristvet L., Baxshaliyev V. and Ashurov S. The Nakhchivan Archaeological project Survey: Preliminary results / Azərbaycanda arxeoloji tədqiqatlar-2009. Bakı: Xəzər Universiteti, 2010, s. 299-305.
14. Seyidov A.Q. Naxçıvan e.ə. VII-II minillikdə. Bakı: Elm, 2003, 339 s.
15. Seyidov A., Baxşəliyev V. Sədərək. Bakı: Elm, 2011, 184 s.

Вели Бахшалиев

КЕРАМИКА ЭПОХИ РАННЕГО ЖЕЛЕЗА ПОСЕЛЕНИЯ САДАРАК КЮЛЬТЕПЕ

Исследования археологических памятников показывают, что в эпоху поздней бронзы и раннего железа на территории Нахчывана были распространены разнообразные поселения и погребальные памятники. В последние годы в результате исследований выяснено, что в эпоху поздней бронзы и раннего железа на территории Нахчыванской Автономной Республики существовали крупные поселения. Садарак Кюльтепе является одним из таких поселений. По результатам исследования можно сказать, что жизнь в этом поселении появилась в эпоху неолита. В эпоху поздней бронзы и раннего железа территория поселения расширилась. В этом периоде вблизи поселения основана крепость. Несомненно, что это явление связано с формированием государства Урарту и возрастающими набегами на территории Нахчывана. Выявление из поселений Оглангала, Карасугала и других керамических изделий эпохи раннего железа показывает, что в этом периоде число поселений крепостного типа возрастало.

Ключевые слова: *Садарак Кюльтепе, эпоха поздней бронзы и раннего железа, керамика, государство Урарту, эпоха среднего железа.*

Veli Bakhshaliyev

EARLY IRON AGE CERAMICS OF THE SETTLEMENT OF SADARAK KÜLTEPE

Researches of archaeological monuments show that various settlements and necropolis are widespread in Late Bronze and Early Iron Ages in the Nakhchivan's territory. In recent years as a result of researches it is revealed that there were large settlements in Late Bronze and Early Iron Age in the territory of the Nakhchivan Autonomous Republic. Sadarak Kültepe is one of such settlements. By results of research it is possible to tell that life in this settlement appeared in the Neolithic Age. In the Late Bronze and Early Iron Age the territory of the settlement extended. In this period a fortress was founded near the settlement. It is undoubted that this phenomenon is connected by formation of the state of Urartu and its increasing forays to Nakhchivan's territory. Identification of pottery of Early Iron Age from Oglangala, Karasugala and other settlements show that the number of settlements of fortress type has increased in this period.

Key words: *Sadarak Kültepe, Late Bronze and Early Iron Age, ceramics, state of Urartu, Middle Iron Age.*

TOĞRUL XƏLİLOV

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: x.toqrul@gmail.com

NAXÇIVAN ABİDƏLƏRİNİN ÖYRƏNİLMƏSİ VƏ QORUNMASINDA ƏLDƏ OLUNMUŞ NƏİLİYYƏTLƏR

Naxçıvan Muxtar Respublikası qədim və zəngin tarixə malikdir. Bu bölgədə müxtəlif dövrlərə aid xeyli abidələr var. Onların öyrənilməsi və qorunmasına dövlət tərəfindən yüksək diqqət və qayğı göstərilir. Məqalədə Naxçıvan Muxtar Respublikasında aparılan arxeoloji tədqiqatlardan və abidələrimizin qorunmasında əldə olunmuş uğurlardan bəhs edilir. Naxçıvan abidələrinin öyrənilməsi sahəsində əldə olunmuş uğurlar bir daha onu göstərir ki, dünyanın ən qədim sivilizasiya mərkəzlərindən biri Naxçıvan Muxtar Respublikasıdır. Muxtar respublikamızın ərazisindəki hər daşın, hər torpağın altında bir tarix yaşayır. Bu tarixi öyrənməklə yanaşı, onu qorumaq, təbliğ etmək hər birimizin ən mühüm vəzifəsi və vətəndaşlıq borcumuzdur.

Açar sözlər: *Naxçıvan, arxeoloji tədqiqatlar, abidələr.*

Dünyanın bir çox bölgələrində olduğu kimi, Azərbaycanda, onun ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvanda xeyli abidələr var. Onlar Azərbaycanın həm yazıyaqədərki, həm də yazının meydana çıxmasından sonrakı tarixini öyrənmək üçün əvəzsiz mənbədir. Ümummilli lider Heydər Əliyevin siyasi hakimiyyətinin 1993-cü ildən başlayan ikinci dövründə Azərbaycanın bütün bölgələrində olduğu kimi, Naxçıvanda da bu sahəyə xüsusi fikir verilmişdir. Ulu öndərin siyasi kursunun layiqli davamçılarından olan Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev cənabları və Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin sədri Vasif Talibov tərəfindən bu sahəyə göstərilən yüksək diqqət və qayğı nəticəsində bir çox abidələrimiz tarixi qoruq sırasına daxil edilmişdir. Naxçıvanda bununla bağlı bir sıra sərəncamlar verilərək tarixi abidələrimizə xüsusi diqqət və qayğı göstərilir.

2001-ci ildən başlayaraq respublikamızda paleolit problemləri üzrə aparılan elmi-tədqiqat işləri beynəlxalq xarakter almışdır. Azərbaycan, Fransa, İtaliya, İspaniya, Rusiya, Gürcüstan və Hollandiya alimlərinin birgə iştirakı ilə "Beynəlxalq İNTAŞ-2000" adlı proqram hazırlanmışdır. Proqrama uyğun olaraq 2002-ci ilin sentyabr ayının 7-dən oktyabrın 1-dək Avropa alimləri Bakıya gələrək Azıx, Tağlar və s. ilə yanaşı, Qazma paleolit abidəsindən tapılmış arxeoloji və paleontoloji materialları tədqiq etmişlər (1, s. 6). Azıx, Dəmcili, Daş-

salahlı abidələri kimi Qazma mağarası da Qədim Daş dövrünə aid arxeoloji abidədir. Bu abidə Naxçıvanın ilk insan məskənlərindən biri olduğunu göstərir.

2001-2002-ci ümummilli lider illərdə Heydər Əliyevin tövsiyəsi ilə kompleks şəkildə Naxçıvan-Gəmiqaya ekspedisiyası təşkil olunmuşdur. Bununla bağlı Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin sədri Vasif Talıbov cənabları tərəfindən 2001-ci ilin aprelin 26-da "Ordubad rayonundakı Gəmiqaya abidəsinin tədqiq edilməsi haqqında" Sərəncam imzalanmışdır. Sərəncama əsasən Gəmiqaya abidəsinə arxeoloji ekspedisiya təşkil edilmişdir. Ekspedisiya nəticəsində bir çox yeni qayaüstü təsvirlər və arxeoloji abidələr (Dəmyələr, İlikliqaya, Qumluq və s.) aşkar edilərək tədqiq olunmuşdur. Bu abidələrdən bəzək əşyaları (sırğalar, boyunbağlar, üzüklər və s.), gil qablar və digər arxeoloji materiallar tapılmışdır. Tədqiqat zamanı Dəmyələr nekropolundan tapılmış şüşə muncuqlar və Qumluq nekropolundan əldə edilmiş iki ədəd tunc xəncər, Gəmiqaya ətrafında qeydə alınmış yeni qayaüstü təsvirlər daha çox maraq doğurmuşdur. Onların öyrənilməsi nəticəsində Azərbaycan arxeologiyasında mühüm yer tutan bir sıra elmi nəticələr əldə olunmuşdur.

Dəmyələr nekropolundan tapılmış şüşə muncuqların öyrənilməsi zamanı məlum olmuşdur ki, Naxçıvandakı arxeoloji abidələrdən bu tip muncuqlar çox az aşkar edilmişdir (10, s. 84-89; 19, s. 114-118). Dəmyələr nekropolu ilə yanaşı Şahtaxtı və Qızılburundan bu tip muncuqlar tapılmışdır (6, s. 15). Xaçbulaq (17, s. 74), Dovşanlı, Xocalı, Borsunlu, Bəyimsovov abidələrindən (18, s. 50) tapılmış şüşə muncuqlar kimi onlar da Yaxın Şərq mədəniyyətinin Cənubi Qafqaza təsirini göstərən arxeoloji materiallardan olmuşdur.

Qumluq nekropolundan tapılan tunc xəncərlər (9, s. 81-85; 20, s. 117-121) formaca Gəncəçay hövzəsindən (5, s. 91), Xanlardan, Xaçbulaq yaylağından (3, s. 189), Mərdəngöl (1, s. 26, 34), I Boyəhməd (6, s. 22) Kolanı (4, s. 57) nekropollarından tapılan Xocalı-Gədəbəy mədəniyyətinə aid xəncərlərlə bənzərlik təşkil edərək bu mədəniyyətin Naxçıvanın digər bölgələri kimi Ordubad rayonunu da əhatə etdiyini göstərmişdir.

Gilançay vadisinin Yuxarı hissəsindən tapılan yeni qayaüstü təsvirlər də Azərbaycan arxeologiyasında özünəməxsus yer tutur. Tapılan qayaüstü təsvirlər, yeni yurd yerlərindəki tikinti qalıqları onu göstərmişdir ki, qədim maldar tayfalar Qaranquş, Nəbi yurdu, Qızgəlin çuxuru, Göllər yaylaq yerləri ilə yanaşı, ətraf ərazilərdə də məskunlaşmışlar. Gilançay vadisinin yuxarı hissəsi, Gəmiqaya ətrafı qədim sivilizasiya mərkəzlərindən biri olmuşdur (21, s. 54-62).

Gəmiqaya ətrafında aparılan kəşfiyyat xarakterli arxeoloji tədqiqatlar zamanı Tivi kəndinin ərazisindəki Haçaqaya yaşayış yeri və nekropolundan Orta Tunc dövrünə aid sadə və boyalı qabların tapılması da maraqlı arxeoloji materiallardan olmuşdur. Çünki 2011-2012-ci tədqiqat ilində, yəni bu abidədən Orta Tunc dövrünə aid gil qablar aşkar olunana qədər Gəmiqaya abidəsi istisna olunmaqla Gilançay vadisinin yuxarı hissəsində istər 1968-ci ildə, istərsə də sonrakı dövrlərdə (2002, 2005, 2008, 2009-cu illər) heç vaxt bu dövrə aid

abidə qeydə alınmamışdır. Bu ərazidə qeydə alınmış Dəmyələr, İlikliqaya, Qumluq və s. abidələri Son Tunc-Erkən Dəmir dövrünə aid olmuşlar. Gəmiqaya qayaüstü təsvirləri (e.ə. IV-I minilliklər) ilə yanaşı, Nəbi yurdunda aparılmış arxeoloji tədqiqatlar zamanı oradan e.ə. III minilliyin ikinci yarısına aid olan hər iki üzü cilalanmış keramika məmulatı və kurqanaltı sərdabə tipli qəbir aşkar olunmuşdur. Tədqiqat zamanı bu qəbirin quruluşuna görə Plovdağın Orta Tunc dövrü kurqanaltı sərdabələriylə və Telmankənd kurqanlarıyla oxşarlıq təşkil etdiyi müəyyən edilmişdir (24, s. 176). Haçaqayadan Orta Tunc dövrünə aid boyalı qabların tapılması bir daha sübut etmişdir ki, Tunc dövrünün bütün mərhələlərində Gilançay vadisinin yuxarı hissəsində insanlar məskunlaşmışlar. “Boyalı qablar mədəniyyəti” Gilançay vadisinin aşağı hissəsi ilə yanaşı, onun yuxarı hissəsini, Gəmiqaya ətrafını da əhatə etmişdir (22, s. 67-74).

Tarixi abidələrimizin öyrənilməsi ilə yanaşı, dövlət tərəfindən onlara yüksək diqqət və qayğı göstərilir. Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin sədri Vasif Talibov cənablarının 2002-ci il 11 iyul tarixli Sərəncamı ilə Naxçıvan şəhərində, Əcəmi seyrəngahında “Açıq Səma Altında Muzey” yaradılmışdır. 2003-cü ildə Möminə Xatun və Qarabağlar türbəsində beynəlxalq təşkilatların iştirakı ilə bərpa və yenidənqurma işləri aparılmışdır. “Açıq Səma Altında Muzey”də muxtar respublikanın 5 minillik tarixinə aid ayrı-ayrı abidələrdən toplanılan müxtəlif dövrlərə aid maddi-mədəniyyət nümunələri (qayaüstü təsvirlər, daşdan düzəldilmiş qoç heykəlləri və kitabələr, müxtəlif daş fiqurlar, qəbirüstü sənduqələr) nümayiş olunur.

Naxçıvan abidələrinin öyrənilməsi və qorunmasında Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin sədri Vasif Talibov cənabları tərəfindən 2005-ci ilin dekabrın 6-da imzalanmış “Naxçıvan Muxtar Respublikasının ərazisindəki tarix və mədəniyyət abidələrinin qorunması və pasportlaşdırılması işinin təşkili haqqında” Sərəncam mühüm yer tutur. Sərəncama əsasən muxtar respublikamızın bütün bölgələrinə ekspedisiyalar təşkil olunaraq bir çox yeni abidələr qeydə alınaraq pasportlaşdırılmış, Naxçıvan Abidələri Ensiklopediyası nəşr olunmuşdur. Arxeoloji ekspedisiyaların bu gün uğurla davam etdirilməsi nəticəsində 1201 abidə qeydə alınmışdır. Onlardan 824-ü yeni abidədir. Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin sədri Vasif Talibov cənabları tərəfindən 2006-cı ilin iyun ayının 28-də imzalanmış “Nuh peyğəmbərin məzarüstü türbəsinin bərpa edilməsi haqqında” Sərəncama əsasən türbə bərpa edilmişdir. Göstərilən diqqət və qayğı nəticəsində həmçinin Xanəgah kompleksi, Əshabi-Kəhf ziyarətgahı, Buzxana, İmamzadə kompleksi, Zorxana, Köhnə Qala və digər abidələr əsaslı təmir və bərpa olunmuşdur (22, s. 118). Naxçıvan Muxtar Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərarı ilə 2006-cı ildə “Arpaçay Tarix-Mədəniyyət Qoruğu”, “Gəmiqaya Tarix-Bədii Qoruğu” yaradılmışdır.

2008-ci ilin fevralın 5-də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev cənabları tərəfindən imzalanmış “Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu tərəfindən aparılması nəzərdə tutulan

arxeoloji ekspedisiyaların maliyyələşdirilməsi ilə bağlı əlavə tədbirlər haqqında” Sərəncamdan sonra 2008-2012-ci illərdə Azərbaycanın bütün bölgələrində olduğu kimi, Naxçıvan Muxtar Respublikasının ərazisində də bir çox abidələrdə arxeoloji qazıntılar aparılmışdır (2; 3; 4). Bu dövrdə Şahtaxtı (Q.Ağayev), Xaraba Gilan (B.İbrahimov), Ovçular təpəsi (V.Baxşəliyev, C.Marro, S.Aşurov), Oğlanqala (V.Baxşəliyev, L.Ristvet, S.Aşurov), I Maxta Kültəpəsi (S.Aşurov), Ərəbyengicə (A.Seyidov, V. Baxşəliyev), Xələc (A.Seyidov, V.Baxşəliyev), I Kültəpə (V.Əliyev), Meydantəpə (Ə.Bədəlov) Qazma mağarası (A.Zeynalov), Rəsul dərəsi (Q.İsmayilzadə, B.İbrahimli) abidələrində aparılan arxeoloji tədqiqat işləri nəticəsində maddi və mənəvi mədəniyyətimizlə bağlı mühüm elmi nəticələr əldə olunmuşdur. Ovçular təpəsi, Oğlanqala, Duzdağ abidələrindəki arxeoloji qazıntılarda yerli mütəxəssislərlə yanaşı, ABŞ, Almaniya, Macarıstan, İsveç, İtaliya, Suriya, Türkiyə və Fransa arxeoloqları da iştirak etmişlər. Plovdağda aşkar edilmiş Erkən Tunc dövrünün yaşayış və təsərrüfat tikililəri, Ovçular təpəsi, I Maxta Kültəpəsi, Xələc abidələrindən tapılmış Proto Kür-Araz keramikası (8, s. 65-70; 11, s. 77, 86; 12, s. 32-34), Oğlanqaladan əldə olunmuş saray qalıqları, sütun altlıqları və üzərində mixi işarələr olan təsərrüfat küpünün parçaları (14, s. 339-348; 15, s. 271-276) və s. bu tip maraqlı arxeoloji materiallardır. Ekspedisiyanın nəticələri ilə bağlı dünyanın bir çox yerlərindəki nüfuzlu jurnallarda dərc olunmuş elmi məqalələrdə Naxçıvanın qədim və zəngin tarixə malik olması geniş dünya ictimaiyyətinə çatdırılmışdır.

Ovçular təpəsi, I Maxta Kültəpəsi, Xələc, Ərəbyengicə abidələrindən tapılmış Proto Kür-Araz keramikası Naxçıvanda Kür-Araz mədəniyyətinin formalaşması tarixinin qədim olduğunu sübut etmişdir. Tədqiqatçılar Ovçular təpəsindən götürülən kömür analizinə əsasən abidənin e.ə. 4335-3980-ci illərə aid olduğunu qeyd etmişlər (12, s. 34). Xələcin Son Eneolit keramikası e.ə. 4300-3800-cü illərə aid edilmişdir. Oradan əldə olunmuş keramikada Uruk, Xalaf-Ubeyd mədəniyyətinin izləri aşkar olunmuşdur (11, s. 77-86). Xalaf, Ubeyid mədəniyyətinin izlərinə həmçinin Ovçular təpəsində (12, s. 11-15), Xələcdə (28, s. 76) və Sirab kəndinin ərazisindəki Zirincli yaşayış yerində də rast gəlinmişdir (13, s. 21). Onlar gil qabların hissələrindən ibarətdir. Bu abidələrdən əldə olunmuş gil qabların bir qrupu Urmiya hövzəsinin və Şərqi Anadolunun arxeoloji materialları ilə də bənzərlik təşkil edir.

Naxçıvanda aparılan arxeoloji tədqiqatlar zamanı həm Gəmiqaya qayaüstü təsvirlərində, həm də, Eneolit, Tunc və Dəmir dövrü abidələrində Urmiya hövzəsi, Şərqi Anadolu, Yaxın Şərq mədəniyyətinə aid xüsusiyyətlərin olması bu sahədə mədəniyyətlərarası bağlılığı göstərən faktlardan olmuşdur. Töyrətəpə (25, s. 140), Babadərviş, Şomutəpə, İlanlıtəpə (26, s. 3-14) abidələrində olduğu kimi Naxçıvandakı I Kültəpə arxeoloji abidəsindən tapılmış müxtəlif növ taxıl növləri və onlara məxsus əmək alətləri (5, s. 211-212) hələ Eneolit dövründə Azərbaycanda erkən əkinçilik mədəniyyətinin inkişaf etdiyini sübut etmişdir. Bu abidənin Eneolit dövrünə aid təbəqəsindən aşkar olunmuş sağ və ya sol böy-

rü üstə, uzadılmış vəziyyətdə dəfnətmə (5, s. 50) qədim Şumer, Ubeyd mədəniyyətində geniş yayılmışdır. Ön Asiyadakı Təpə Sialk, Təpə Cəmşid, Təpə Giyan, İkiçayarasındakı Təpə Gaur abidələrində bu tip dəfn edilmiş insan skeletləri aşkar olunmuşdur (29, s. 18-19).

Naxçıvanın erkən əkinçi maldar tayfalarının mədəniyyəti ilə bağlı maraqlı arxeoloji materiallar Ovçular təpəsi, Xələc, Damlama, I Maxta, Aşağı Daşarx, Sədərək, Xornu abidələrinin tədqiqi zamanı da aşkar edilmişdir (7, s. 15-25; 27, s. 25-36). II Kültəpə abidəsindən tapılmış dulusçuluq emalatxanası, çoxsaylı kürələr, içərisi boya ilə dolu olan küpə, bütöv boyalı qablar və xeyli miqdarda sadə və boyalı qab qırıqları yaşayış yerinin "Boyalı qablar mədəniyyəti"nin əsas istehsal ocağı olduğunu bir daha sübut etmişdir (4, s. 134). Oğlanqaladan əldə olunmuş saray qalıqları, sütun altlıqları və üzərində mixi işarələr olan təsərrüfat küpünün parçaları nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, bu abidə Şərur düzənliyini əhatə edən, özünəməxsus yazı sisteminə malik kiçik bir dövlətin paytaxtı olmuşdur. Yaşayış yeri Atropatena dövründə mühüm inzibati mərkəzə çevrilmişdir (4, s. 339-348; 15, s. 271-276). Duzdağ abidəsində aparılan araşdırmalar zamanı oradan Son Eneolit və Erkən Tunc dövrünə aid gil qablar və daş əmək alətləri tapılmışdır. Abidədə aparılan tədqiqatlar nəticəsində oranın dünyanın ən qədim duz mədənlərindən biri olduğu müəyyən edilmişdir. Duzdağdan aşkar edilmiş Son Eneolit və Erkən Tunc dövrünə aid gil qabların I Kültəpə, II Kültəpə abidələrində olduğu kimi daş əmək alətləri ilə birlikdə olması bu alətlərin daha geniş istifadə olunduğunu göstərmişdir (16, s. 229-244). Maxtada aparılan arxeoloji tədqiqatlar zamanı bir çox yeni arxeoloji materiallar-metal istehsalı ilə bağlı olan daş qəlib və metalın ilkin əridilməsi üçün istifadə olunan ocaq aşkar edilmişdir. Onların içərisində üzərində iki ədəd balta və iki ədəd digər alətin tökülməsi üçün xüsusi yerlər olan daş qəlib daha çox maraq doğurmuşdur. Bunun səbəbi ondan ibarət olmuşdur ki, həmin tapıntıya qədər Kür-Araz mədəniyyətinə aid abidələrdən daş qəlib aşkar edilməmişdir. Bu dövr abidələrindən tapılan qəliblərin hamısı gildən düzəldilmişdir. Abidədən tapılmış metal istehsalı ilə bağlı olan daş qəlibin və metalın ilkin əridilməsi üçün istifadə olunan ocağın öyrənilməsi nəticəsində müəyyən olunmuşdur ki, yaşayış yerində metal istehsalının bütün mərhələləri icra olunmuşdur (4, s. 65-70).

Naxçıvan abidələrinin öyrənilməsi və qorunmasında Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin "Xan Sarayı" Dövlət Tarix-Memarlıq Muzeyinin yaradılması haqqında" 2010-cu ilin 23 oktyabr tarixli, "Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Naxçıvanşünaslıq Mərkəzinin yaradılması haqqında" 17 fevral 2011-ci il tarixli Sərəncamları da mühüm yer tutur.

Naxçıvanın qədim və zəngin tarixinin öyrənilməsində muxtar respublikada keçirilən beynəlxalq simpoziumların əhəmiyyəti də böyükdür. "Nuh peyğəmbər, dünya tufanı və Naxçıvan" (24-25 aprel 2009-cu il), "Naxçıvan: İlk yaşayış və şəhərsalma yeri kimi" (20-24 iyul 2011-ci il), "Naxçıvan İlkin şəhər və Duzdağ" (27-28 iyul 2012-ci il) və digər mövzularda keçirilən beynəlxalq sim-

poziumlarda edilən məruzələrdə Azərbaycanla yanaşı dünyanın bir çox alimləri iştirak etmişlər. “Naxçıvan: İlk yaşayış və şəhərsalma yeri kimi” (20-24 iyul 2011-ci il) mövzusunda keçirilən simpoziumda Türkiyə, İran, ABŞ, Ukrayna və Fransadan 13, Azərbaycandan 30, o cümlədən Bakıdan 10 tarixçi alim iştirak etmişdir. Onlar Naxçıvanın 5 min il bundan əvvəl şəhər kimi formalaşdığını, yəni şəhərsalma mədəniyyətinin Naxçıvanda 5 minillik tarixi olduğunu təsdiqləmiş və “Gəmiqaya” tarixi abidəsinin YUNESKO-nun Dünya İrsi Siyahısına daxil edilməsinin vacibliyini vurğulanmışlar. “Naxçıvan İlk şəhər və Duzdağ” (27-28 iyul 2012-ci il) mövzusunda keçirilmiş simpoziumda Azərbaycanla yanaşı ABŞ, Fransa, İran, Gürcüstan, Türkiyə, Macarıstan, Ukrayna və Sankt-Peterburqdan 19 nəfər tədqiqatçı iştirak etmişdir. Simpoziumda edilən məruzələrdə Duzdağın dünyanın ən qədim duz mədənlərindən biri olduğu təsdiqlənmişdir.

Aşkar edilmiş yeni abidələrin tədqiqi onu göstərir ki, muxtar respublikamızın ərazisindəki hər daşın, hər torpağın altında bir tarix yaşayır. Abidələrimizin öyrənilməsi sahəsində əldə olunmuş nailiyyətlər bir daha onu qeyd etməyə əsas verir ki, dünyanın ən qədim sivilizasiya mərkəzlərindən biri Naxçıvan Muxtar Respublikasıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan arxeologiyası (daş dövrü): 6 cildə. I c., Bakı: Şərq-Qərb, 2008, 448 s.
2. Azərbaycanda arxeoloji tədqiqatlar-2008. Bakı: Xəzər Universiteti, 2009, 152 s.
3. Azərbaycanda arxeoloji tədqiqatlar-2009. Bakı: Xəzər Universiteti, 2010, 302 s.
4. Azərbaycanda arxeoloji tədqiqatlar-2010. Bakı: Xəzər Universiteti, 2011, 312 s.
5. Абибуллаев О.А. Энеолит и бронза на территории Нахичеванской АССР. Баку: Элм, 1982, 314 с.
6. Алиев В.Г. Культура расписной керамики в Азербайджане: Автореф. ... дисс. канд. ист. наук. Баку: 1966, 20 с.
7. Aşurov S., Əliyev O. Naxçıvanın erkən əkinçi maldar tayfalarının mədəniyyəti // Azərbaycan arxeologiyası, c. 13, № 1, s. 15-25.
8. Aşurov S.H., Baxşəliyev V.B., Hüseynova S.A., Əliyeva F.A., Əliyev O.K. I Maxta qədim yaşayış yerində 2010-cu il qazıntıları / Azərbaycanda arxeoloji tədqiqatlar-2010. Bakı: Xəzər Universiteti, 2010, s. 65-70.
9. Baxşəliyev V.B. Ordubad rayonunun Bist kəndi ətrafında Son Tunc və Erkən Dəmir dövrünə aid abidələr // Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu, Xəbərlər, Naxçıvan: Məktəb, 2006, s. 81-85.
10. Baxşəliyev V.B. Dəmyələr nekropolu Erkən Dəmir dövrünün yeni abidəsidir // AMEA Naxçıvan Bölməsi Xəbərlər, № 4, Naxçıvan, Tusi, 2006, s. 84-89.
11. Baxşəliyev V.B. Xələc keramikasının xüsusiyyətləri // AMEA Naxçıvan Bölməsi Xəbərləri, 2011, c. 7, № 3, s. 77-86.

12. Baxşəliyev V., Marro C., Aşurov S. Ovçulartəpəsi (2006-2008-ci il tədqiqatlarının nəticələri) (Tirst Pre Liminary Report the 2006-2008 seasons). Bakı: Elm, 2010, 156 s.
13. Baxşəliyev V.B., Novruzov Z. Sirabda arxeoloji araşdırmalar. Bakı: Oskar, 2010, 160 s.
14. Baxşəliyev V.B., Ristvet L., Gopnik H., Aşurov S.H. Oğlanqalada 210-cu ildə aparılan arxeoloji tədqiqatların nəticələri / Azərbaycanca arxeoloji tədqiqatlar-210, Bakı: Xəzər Universiteti, 2011, s. 339-348.
15. Baxşəliyev V.B. Oğlanqala Dəmir dövrünün şəhəri / Naxçıvan: İlk yaşayış və şəhərsalma yeri kimi (20-24 iyul 2011-ci ildə keçirilmiş beynəlxalq simpoziumun materialları). Naxçıvan: Əcəmi NPB, 2012, s. 271-276.
16. Catherine M., Bakhshaliyev V., SANZ S (Nizami Aliyev'in işbirliyiylə). Duzdağı tuz madeninde arkeolojik çalışmalar (Naxçıvan, Azerbeycan) // Türkiye Bilimler Akademisi Arkeoloji Dergisi (TÜBA-Ar)-13, 2010, s. 229-244.
17. Джафаров Г.Ф. Связи Азербайджана со странами Передней Азии и эпохи бронзы и раннего железа. Баку: Элм, 1984, 106 с.
18. Əhmədov Q.M. Bu günə necə gəlib çıxmış. Bakı: Az SSR EA, 1989, 118 s.
19. Xəlilov T.F. Dəmyələr nekropolundan aşkar olunmuş şüşə muncuqlar // AMEA Naxçıvan Bölməsinin Xəbərləri, 2007, № 3, s. 114-118.
20. Xəlilov T.F. Qumluq nekropolundan tapılan tunc xəncərlər //AMEA Naxçıvan Bölməsinin Xəbərləri, 2008, № 1, s. 117-121.
21. Xəlilov T.F. Yuxarı Gilançay vadisindən tapılan yeni qayaüstü təsvirlər //Azərbaycan arxeologiyası və etnoqrafiyası, Bakı: Nafta-Press, 2008, № 2, s. 54-62.
22. Xəlilov T.F. Haçaqaya yaşayış yeri və nekropolundan tapılan keramikalar //AMEA Naxçıvan Bölməsinin Xəbərləri, 2013, c 9, № 1, s. 67-74.
23. Mahmudov Y.M., Şükürov K. Naxçıvan: tarixi və abidələri. Bakı: Təhsil, 2007, 129 s.
24. Müseyibli N., Bədəlov Ə. Gəmiqaya qəbir abidələri / Nuh peyğəmbər, dünya tufanı və Naxçıvan (24-25 aprelə keçirilmiş beynəlxalq simpoziumun materialları). Naxçıvan: Əcəmi NPB, 2010, s. 175-181.
25. Нариманов И.Г. Культура древнейшего земледельческо-скотоводческого населения эпохи энеолита (VI-IV тыс. до н.э.) Азербайджана. Баку: Элм, 1987.
26. Нариманов И.Г. О земледелии энеолита в Азербайджане // СА, 1971, № 3, с. 3-14.
27. Seyidov A. Naxçıvanın Eneolit abidələrinin Azərbaycan arxeologiyasında yeri // Azərbaycan arxeologiyası, c. 13, № 1, s. 25-36.
28. Seyidov A.Q., Baxşəliyev V.B. Xələc. Bakı: Elm, 2010, 218 s.
29. Yusifov Y.B. Qədim Şərq tarixi. Bakı: Bakı Universiteti, 1993, 496 s.

Тогрул Халилов

**ДОСТИЖЕНИЯ В ИЗУЧЕНИИ И ОХРАНЕ
ПАМЯТНИКОВ НАХЧЫВАНА**

Нахчыванская Автономная Республика имеет древнюю и богатую историю. В этом регионе находится значительное количество памятников, относящихся к разным историческим периодам. Азербайджанское государство проявляет большое внимание и заботу в деле изучения и охраны памятников старины. Статья посвящена результатам, достигнутым в деле охраны памятников и археологическим исследованиям в автономной республике. Результаты изучения памятников Нахчывана лишний раз указывают на то, что Нахчыванская Автономная Республика является одним из древних центров цивилизации.

Ключевые слова: *Нахчыван, археологические исследования, памятники.*

Togrul Khalilov

**ACHIEVEMENTS IN STUDYING AND PROTECTION
OF MONUMENTS OF NAKHCHIVAN**

Nakhchivan Autonomous Republic has ancient and rich history. There is the significant amount of the monuments concerning by the different historical periods in this region. The Azerbaijan state shows great attention and care in business of studying and protection of ancient monuments. The paper is devoted to the results reached in business of protection of monuments and to archaeological researches in autonomous republic. Results of studying of the Nakhchivan's monuments once again point out that Nakhchivan Autonomous Republic is one of the ancient centers of civilization.

Key words: *Nakhchivan, archaeological researches, monuments.*

(AMEA-nın müxbir üzvü V.B.Baxşəliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

ZEYNƏB QULİYEVA

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: zeyneb_quliyeva@yahoo.com

ERKƏN DƏMİR DÖVRÜNDƏ ŞƏRURUN QALA TIPLI YAŞAYIŞ YERLƏRİ

Erkən Dəmir dövrünə aid arxeoloji abidələr arasında qala tipli yaşayış yerləri mühüm əhəmiyyətə malik olmuşdur. Bu tip yaşayış yerləri bir qayda olaraq, dağlıq ərazilərdə salınmış və müdafiə divarları ilə əhatə edilmişdir. Böyük ehtimalla, tayfalararası münaqişələrdən, o cümlədən xarici basqınlardan qorunmaq zərurəti yerli tayfaların daha əlçatmaz yerlərdə və təbii cəhətdən müdafiə olunan yerlərdə müdafiə qurğularının salınmasını zəruri etmişdir. Qala tipli yaşayış yerlərinin yaranması həmçinin İlk Dəmir dövründə sosial bərabərsizliyin güclənməsi ilə də bağlı olmuşdur. Aparılan təhlillər belə düşünməyə əsas verir ki, Tuncdan Dəmirə keçid dövründə sinfi bərabərsizlik güclənmiş, təbəqələşmə artmış, nəticədə tayfalararası toqquşmalar intensiv xarakter almışdır. Bu proses müdafiə qurğularına tələbat yaratmışdır. Lakin araşdırmalar göstərir ki, e.ə. II-I minilliklərdə qala tipli yaşayış yerlərinin kəmiyyət artımı məhz xarici hücumlardan qorunmaq zərurəti ilə bağlı olmuşdur.

Açar sözlər: *Erkən Dəmir dövrü, qala tipli yaşayış yerləri, sosial bərabərsizlik, keramika, tayfalararası münaqişə.*

Bəşər sivilizasiyası yaranandan mədəniyyətlərin təkamülünə səhnə olan Qədim Şərurun Dəmir dövrü (e.ə. XIII-VIII əsrlər) abidələrinin 1936-cı ildən başlanan tədqiqat tarixini iki mərhələyə ayırmaq olar: XX əsrin 30-70-ci illərini əhatə edən birinci mərhələ və 80-ci illərdən başlayan ikinci mərhələ. I dövrdə görkəmli arxeoloqlardan Ə.K.Ələkbərov (1939), O.H.Həbibullayev (1958-1960), R.B.Göyüşov (1969), V.H.Əliyev (1971), Q.M.Aslanov və Q.H.Ağayev (1979) tərəfindən Oğlanqala, Şahtaxtı, Şortəpə, Sədərək, Dizə abidələrində tədqiqatlar aparılmış və daha çox Tunc dövrü ilə bağlı artefaktlar təhlil edilmişdir. II dövr 1986-cı ildən başlayaraq, görkəmli arxeoloqlar V.B.Baxşəliyev, Ə.İ.Novruzlu tərəfindən Naxçıvanın dağlıq ərazilərində yerləşən abidələrin geniş tədqiqi ilə əlaqədardır. Bu dövrdə Dəmir dövrünə aid xeyli arxeoloji abidə aşkar edilmişdir (11, s. 21) ki, bunların da içərisində qala tipli yaşayış yerləri mühüm əhəmiyyətə malikdir. Bu tipli yaşayış yerləri bir qayda olaraq, dağlıq ərazilərdə salınmış və müdafiə divarları ilə əhatə edilmişdir. Böyük ehtimalla, tayfalararası münaqişələrdən, o cümlədən xarici basqınlardan qorunmaq zərurəti yerli tayfala-

rın daha əlçatmaz yerlərdə və təbii müdafiə qurğularından sayılan qayalıqlarda məskunlaşmasını zəruri etmişdir. Qala tipli yaşayış yerlərinin yaranması, həmçinin İlk Dəmir dövründə sosial bərabərsizliyin güclənməsi ilə də bağlı olmuşdur. Bu dövrə aid qala tipli yaşayış yerlərinə Qız qalası, Qarasu qalası, Cənnət qayası, Qalacıq, Sədərək qalası, Oğlanqala, Kərki (1, s. 17) kimi abidələr aiddir. Qədim Şərurun qala tipli yaşayış yerlərini məskunlaşdırılma dövrünə görə 2 qrupa bölmək olar: Birinci qrupa aid olan Qız qalası, Qarasu qalası, Cənnət qayası, Qalacıq, Kərki yaşayış yerləri Tunc dövründən Dəmir dövrünə keçid mərhələsini özündə əks etdirir. İkinci qrupa aid olan Sədərək, Oğlanqala və Gəvurqala yaşayış yerləri Dəmir dövrünə aid materiallarla zəngindir.

Qala tipli abidələrin I qrupu içərisində Qız qalası mühüm yer tutur. Tunc və İlk Dəmir dövrlərinə aid edilən bu qala e.ə. II-I minilliklərdə mövcud olmuşdur. Yaşayış yeri Aşağı Yaycı kəndinin cənub-qərbində, Uzunqaya dağ silsiləsinin yamacında salınmışdır. Aşkar edilən tikinti qalıqları az miqdarda olsa da (5, s. 48-49), burada vaxtilə daşdan tikilmiş binaların olduğunu göstərir. Abidənin cənub-qərb tərəfində iri daşlardan tikilmiş divar qalıqları tikinti texnikasına görə Oğlanqala tikililərini xatırladır. Yerüstü materiallar çəhrayı və boz rəngdə bişirilmiş gil qab hissələrindən, dən daşları və əmək alətlərindən ibarətdir. Buradan üzə çıxarılan silindrik-konusvari kasa Qarabulaq, dəyirmi ağzı içəriyə doğru yığılmış kasa isə forma və rəng koloritinə görə Dəmirçi keramikası arasında özünə oxşarlar tapır (5, s. 49, şəkil 2-3).

Qalacıq yaşayış yeri Tunc və Dəmir dövrünün ikinci abidəsi olub Qarabağlar kəndinin şimal-şərqində salınmışdır. Asını çayının hər iki sahili də daxil olmaqla, 30 hektarlıq sahəni əhatə edən və terraslardan ibarət təbii təpə üzərində yerləşən bu abidənin də mərkəzində (11, s. 63) Qədim Şərurun digər qalalarında olduğu kimi (Sədərək, Qarasu, Oğlanqala) Narınqala yerləşir. Lakin onlardan fərqli olaraq, cənub istiqamətdə yerləşən giriş qapısı üzərində qayaüstü kompozisiya əks olunmuş, müxtəlif ölçülü kobud yonulmuş daşlardan tikilmiş, dördkünc və dairəvi formalı tikili qalıqlarına rast gəlinmişdir. Tədqiqatçılar tərəfindən verilən stratiqrafiya göstərir ki, yaşayış yeri kimi e.ə. III minillikdə məskunlaşdırılan bu abidə e.ə. II-I minilliklərdə müdafiə qurğusuna çevrilmişdir (12, s. 63). Qalanın arxeoloji materialları içərisində qırmızı rəngli qara-monoxrom naxışlı qablara rast gəlinsə də, əsasən boz, qonur və qara rəngli keramika üstünlük təşkil edir. Tərkibləri qum qarışıq gildən ibarət olan və əsasən boz-qara rənglərlə təmsil olunan fraqmentlərin üzəri ştamplama üsulunda nöqtələnmiş üçbucaqlarla bəzədilmişdir (11, s. 63). Bu abidə istər arxitektura quruluşuna görə, istər dövrləşməsinə görə, istərsə də keramikanın texnologiyası baxımından Qarasu qalası ilə paralellik təşkil edir.

Tejkar dağının qərbində yerləşən Kərki yaşayış yeri 1977-ci ildə V.H.Əliyev tərəfindən qeydə alınmışdır. Yaşayış yerində siklop tipli tikinti qalığı, çəhrayı və boz rəngli monoxrom boyalı qablar, daş alətlər, keramika məmulatı aşkar edilmişdir. Son Tunc və Erkən Dəmir dövrü üçün xarakterik olan materiallar

qalanın Tunc-Dəmir dövrlərinə aid olduğunu göstərir. Burada rast gəlinən kobud yonulmuş iri qaya parçalarından ibarət divar qalıqları (11, s. 284) siklopik tikililəri xatırladır. Tədqiqatçılar tərəfindən Kərki yaşayış yerinin məskunlaşdırılması e.ə. III minilliyin sonu, e.ə. I minilliyin əvvəllərinə aid edilmişdir (8, s. 85-86). Arxeoloji materiallar göstərir ki, Son Tunc və Erkən Dəmir dövründə qala öz fəaliyyətini davam etdirmişdir.

Y.Yaycı kəndinin şərqində qeydə alınan Cənnət qayası yaşayış yeri dağlarla əhatə olunmuş təpə üzərində salınmışdır (12, s. 241). Mərkəzində dördkünc formalı daş tikili qalıqları, o cümlədən divar qalıqları, çəhrayı-boz rəngli keramika Qız qala, Qarasu və digər abidələrlə analogiya yaradır. Fərqli cəhəti terras və relyefə uyğun tikililərin olmamasıdır. Hər halda bu, yaşayış yerinin təbii-coğrafi mövqeyi ilə bağlı olmuşdur. Hər tərəfdən dağlar əhatəsində olması yaşayış yerinin təhlükəsizliyini təmin etdiyindən yəqin ki, əlavə ehtiyat tədbirlərinə zərurət yaratmamışdır. Digər tərəfdən burada həyat mövsümi xarakter daşdığından (5, s. 51) əlavə divarlar tikilməmişdir. Lakin yaşayış yerinin nisbətən əlçatmaz yerdə, bir qədər yüksəklikdə salınması onun müdafiə xarakterli olduğunu göstərir. Belə yaşayış yerlərindən biri də Kolanıda aşkar edilmişdir (11, s. 30).

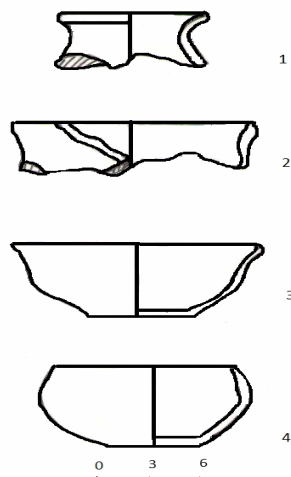
Qarasu qalası Gümüşlü qəsəbəsinin şimalındakı yüksəklikdə salınmışdır (5, s. 43-44). Təpənin mərkəzində salınmış Narınqala relyefə uyğun və bəzi yerlərdə rızalılrlə möhkəmləndirilmiş qala divarları ilə əhatə edilmişdir. Üst terrasda dördkünc bina qalıqları aşkar edilmişdir (11, s. 44). Burada həyat e.ə. I minillikdən son orta əsrlərədək (XIV-XVII əsrlər) davam etmişdir. Lakin yerüstü materiallar içərisində Erkən Dəmir dövrü dulusçuluq məmulatları üstünlük təşkil edir. Çəhrayı-boz rəngli keramika Şərunun digər həmdövr abidələrinin materialları içərisində analogiyalar tapır.

Beləliklə, yuxarıda qeyd edilənlərdən belə bir nəticə hasil olur ki, Şərun da yerləşən Tunc və Dəmir dövrü abidələri hər iki dövrün ortaq xüsusiyyətlərini birləşdirərək bunu istər arxitektura quruluşunda, istərsə də istehsal edilən müxtəlif məhsullarda nümayiş etdirmişlər. Bu dövrün əsas parametrləri isə özünü dairəvi və dördkünc formalı tikinti qalıqlarında, relyefə uyğun tikililərdə, həmçinin çəhrayı, qırmızı, boz-qara rəng koloritlərinin çulğalaşmasında büruzə vermişdir. Keçid dövrünün bəzi xüsusiyyətləri ikinci qrupa daxil olan abidələrdə sıradan çıxmış, nəticədə Dəmir dövrü üçün səciyyəvi xüsusiyyətlərin dominionluğu meydana çıxmışdır.

Bu dövrün abidələrindən biri olan Sədərək qalası e.ə. II-I minilliklər arasındakı zaman kontekstində fəaliyyət göstərmişdir (5, s. 284). Bu abidə Şərun rayonunun Dəmirçi kəndi ilə sərhəddə, eyniadlı kəndin şimal-şərq qurtaracağında təpənin üzərində yerləşir. Qalanın ətrafında iri daşlardan hörülmüş divar və dördkünc formalı bürc qalıqları (11, s. 55), həmçinin iki girişinin olması müəyyən edilmişdir. Təpənin ətəyindən keçən iri sal daşlardan ibarət olan və xalq arasında “Fərhad arxı” kimi tanınan ikinci sədd bəzi tədqiqatçılar tərəfindən (V.Əliyev, O.Belli, V.Baxşəliyev, V.Sevin) kanal olaraq (11, s. 56), digər-

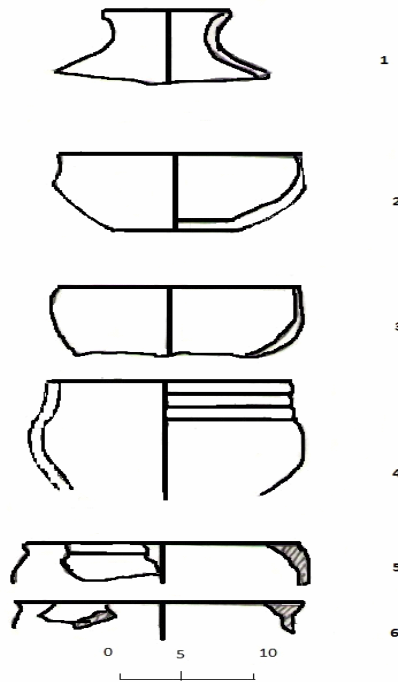
ləri (Aşurov, Müseyibli və d.) tərəfindən isə qalanın I müdafiə divarı kimi xarakterizə edilmişdir (11, s. 57). Qeyd etmək lazımdır ki, çay kənarında, terraslar boyunca uzanan və su kanalları təsisatının əlamətlərindən hesab edilən divar qalıqlarına Kükü yaşayış yerində də rast gəlinmişdir (9, s. 30). 2001-ci ildə qeydə alınan abidənin mərkəzi hissəsində salınan Narınqalanın cənub-şərq hissəsi terraslara uyğun olaraq pilləlidir. Sədərək qalasının divarları yönəlmiş sal daşların üst-üstə qoyulması yolu ilə hörülmüşdür. Bu cür sal daşlardan Oğlanqala abidəsində geniş istifadə edilmişdir. Lakin Oğlanqalanın dairəvi və qövsvari tikililərindən fərqli olaraq Sədərək qalasının divarları dördkünc formada hörülmüşdür (11, s. 26). Sədərək qalası relyefə uyğun tikilməsinə görə Hattuşa şəhərinin e.ə. XII əsrə aid qala divarları ilə müqayisə edilir. Beynəlxalq Azərbaycan ekspedisiyasının tədqiqatları zamanı buradan Son Tunc və Erkən Dəmir dövrünə aid keramika parçaları aşkar olunmuşdur (57, s. 57). Buradan aşkar edilən və boz-qara rənglərin dominionluq etdiyi keramika nümunələri həm istehsal üsuluna görə, həm də ornament baxımından (xüsusi ilə kannelyur naxışlar) Dəmirçi keramikası ilə daha çox oxşarlıq təşkil edir (11, s. 57-58, şəkil 54-55).

Dəmir dövrünün digər müdafiə qurğusu – Qarabağlar Govurqalası eyniadlı kəndin şimal-qərbində, üç tərəfdən sıldırım qayalar əhatəsində yerləşir. Şərq tərəfində iri daşlardan və bərkidici məhluldan hörülmüş divar qalıqları (9, s. 66) yaşayış yerinin müdafiə xarakterli olduğunu göstərir. Təbii müdafiə qurğusu funksiyası daşıyan qayalarla dövrələnməsi baxımından Şərunun digər qala-abidəsi olan Cənnət qayası yaşayış yeri ilə zaman (e.ə. I m) və məkan baxımından (təbii dağlarla əhatələnməsi) analogiya yaradan bu qala Dəmir dövrü ərzində fəaliyyət göstərmişdir.

Şəkil 1. Dəmir dövrü keramikası
(Novruzlu Ə.İ., Baxşəliyev V.B. Şərunun arxeoloji abidələri. 1993).

Qala tipli yaşayış yerlərinin ikinci qrupunda ən möhtəşəm abidə olan Oğlanqala yaşayış yeri digərlərindən fərqli olaraq, Orta Dəmir dövründə (e.ə. 800) salınmışdır. Qarasu və Sədərək arxitekturasında olduğu kimi bu yaşayış yerinin də Narınqalası terraslarla əhatə edilmiş dağın zirvəsində yerləşir. Buradan dördkünc formalı tikili qalıqları aşkar edilmişdir (9, s. 44). 1936-cı ildə Ə.K.Ələkbərov, 1979-1980-ci illərdə V.H.Əliyev tərəfindən aparılmış araşdırmalar nəticəsində abidənin 40 hektara yaxın böyük bir ərazini əhatə etdiyi və e.ə. II-I minilliklərə aid qədim şəhər məskəni olduğu söylənmişdir (1, s. 249-254; 2, s. 39). V.B.Baxşəliyevin rəhbərliyi ilə AMEA-nın Naxçıvan Elmi Mərkəzinin 1988-1989-cu illərdən başlayaraq apardıqları intensiv araşdırmaları nəticəsində Dəmir dövrünə aid xeyli material aşkar edilmiş (7, s. 106-120), 2006-cı ildən başlayaraq, Oğlanqala yaşayış yerində V.B.Baxşəliyev, L.Ristvet və S.H.Aşurovun rəhbərliyi ilə aparılan araşdırmalar nəticəsində isə abidənin Dəmir dövrünə aid olduğu öz təsdiqini tapmışdır (6, s. 1-118, 180).

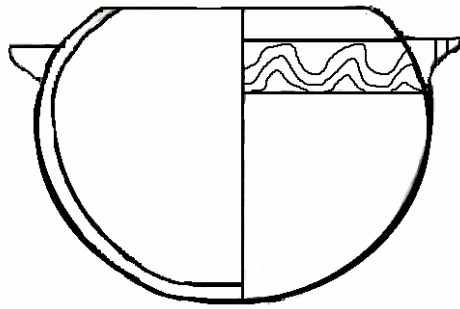
Şəkil 2. Keramika məmulatı
(Baxşəliyev V.B. Naxçıvanın Erkən Dəmir dövrü mədəniyyəti. 2002).

Qədim Şərurun qala tipli yaşayış yerləri arxitektura quruluşuna, strateji mövqeyinə və əhatə etdiyi zaman kontekstinə görə bir-biri ilə paralellik yaradır. Bu fakt aşkar edilən keramik məmulatların morfoloji-tipoloji təhlili zamanı özünü doğruldur. Bu abidələrdən aşkar edilən dulusçuluq məmulatı kasa, küpə, çaynik, çölmək, badya və digər nümunələrlə təmsil olunur.

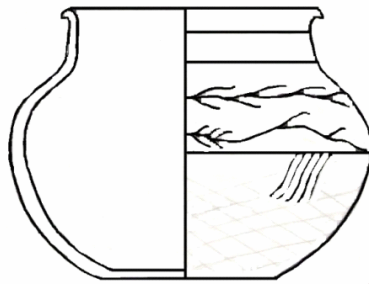
Kasaları ağız quruluşuna görə üç tipdə qruplaşdırmaq olar: ağız içəriyə doğru yığılmış kasalar, silindrik-konusvari kasalar və ağız kənarlara doğru qatlanmış kasalar. Birinci tip kasalar Qarasu qalasından, Cənnət qayasından və Qız qalasından aşkar edilmişdir. Bu abidələrin materialları arasında oxşarlıq olsa da, qabların üzərindəki ornamentlərin müxtəlifliyinə görə fərqlənirlər. Qarasu qalasından tapılan boz rəngli kasalar gen ağızlı, qabarıq gövdəli, qırmızı boyalı olması ilə (şəkil 1, 4), Qız qalasından aşkar edilən kasalardan biri qabarıq gövdəsinin oturacağı doğru ensizləşməsi və xaricdən qırmızı boya ilə örtülməsi (şəkil 2, 3) ilə, Oğlanqaladan üzə çıxarılan qabarıq gövdəli kasalar isə qırmızı boyanması, yaxşı cilalanması və bəzilərinin diskşəkilli oturacağı malik olması ilə fərqlənirlər. İkinci tip kasalara daha çox Oğlanqala yaşayış yerində rastlanmışdır. Silindrik-konusvari forma ilə (şəkil 1, 2) təmsil olunan bu qablardan bəziləri çəhrayı rəngli olmaqla, üzəri cizma xətlə naxışlanmış (9, s. 162), digərləri qırmızı boyalı olub ağız kənarında qara həndəsi üslubda naxışlanmışdır (9, şəkil 22, 9). Qız qalası və Cənnət qayasından üzə çıxarılan bu tip kasalar naxışsızdır. Üçüncü tip kasalar konusvari gövdəli olmaqla ağız kənara doğru qatlanmışdır. (Şəkil 1, 3; 2, 2). Belə qabların Oğlanqaladan aşkar edilən nümunələrinin fərqli nüansları qırmızı boyalı, həndəsi naxışlı olmasıdır (4, şəkil 22, 4). Qız qalasından aşkar edilən bu tipli kasalardan birinin ağzının kənarı dəyirmi, gövdəsinin yuxarı hissəsi Oğlanqala kasasında olduğu kimi kənarlara doğru çıxıntılıdır (4, s. 121, şəkil 2, 2). Qarasu qalasından aşkar edilən materiallar içərisində kasaların yuxarıda təsnifləşdirilən hər üç tipinə rast gəlmək mümkündür (9, s. 116, şəkil 20, 2, 4, 5). Kasaların I və II tipləri analoqlarını həmdövr abidələrdən Kolanı (4, s. 108, şəkil 24. 1-5), Sarıdərə (9, şəkil 7, 1-8, 11-12) materialları arasında, II-III tipləri daha çox Şahtaxtı (9, s. 86, şəkil 2, 21-22, 24; 3, 2-4) materialları arasında tapır.

Küpələr formaca üç qrupa bölünür: qısaboğazlı küpələr, darboğazlı küpələr və silindrik boğazlı küpələr. Birinci qrupa aid olan qablardan biri Qız qalasından aşkar edilmişdir. Qısa boğazlı, qabarıq gövdəli küpənin ağzının kənarı geri qatlanaraq dəyirmiləşdirilmişdir (şəkil 1, 1). İkinci qrupa aid küpələrin müxtəlif çeşidləri Qarasu qalasının materialları arasında yer almışdır. Bunlardan biri qabarıq gövdəli, dar və konusvari boğazlıdır (şəkil 2, 1), ikinci küpə isə dar boğazlı, qabarıq gövdəlidir, hansı ki, bənzəri kannelyur naxışlı olan forması Dəmirçi nekropolundan məlumdur (şəkil 3, 3). Əsasən çəhrayı rəng tonları ilə boyalıdır. Üçüncü qrupda təmsil olunan küpələrin analoqları Cənnət qayas, Oğlanqala, Qız qala, Dəmirçi və digər abidələrdən aşkar edilmişdir (şəkil 3, 2). Cənnət qayasından tapılan küpələrdən biri silindrik boğazlı, qabarıq gövdəli olmaqla yanaşı, ağzının kənarı xaricə qatlanmışdır (şəkil 1, 2). Oğlanqaladan tapılan boz rəngdə bişirilmiş küpənin üzəri qırmızı rənglə boyanmış və qara rənglə naxışlanmışdır (9, s. 90). Qısa və silindrik boğazlı küpələrdən biri də Qız qalasından üzə çıxarılmışdır (9, s. 95). Küpələrin bənzərləri Şahtaxtıdan (4, s. 86, şəkil 2, 27-28) və digər həmdövr abidələrdən məlumdur.

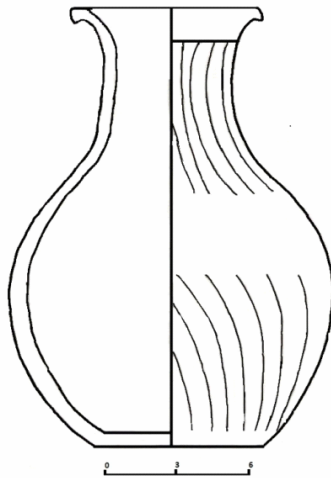
Badyaları iki qrupa bölmək olar. Birinci qrupa aid olanlar düz formalı ağız quruluşuna sahibdir. Səderəkdən tapılan badya qum qarışığı olan gildən hazırlanmış, azca qabarıq gövdəsi oturacağa doğru qalınlaşır, düz formalı ağız kənarlarına malikdir (9, s. 69). Qalacıq yaşayış yerindən də belə formada keramika aşkar edilmişdir (şəkil 2, 4). İkinci qrupa aid olan badyaların boğazı az miqdarda interyerə doğru yığılaraq ağız hissədə xaricə qatlanmışdır. Bu tipli qablara daha çox Oğlanqala (şəkil 2, 5, 6) keramikasında təsadüf olunmuşdur.

1

2

3

Şəkil 3. Şərurun Dəmir dövrü keramikası.

Çaynik tipli qablar əsasən Oğlanqaladan aşkar edilmiş və forma baxımından Qarabulaq çayniklərini xatırladırlar. Ağzı az miqdarda kənarlara doğru qatlanmış çayniklərin dirsək şəkilli lüləkləri sonlara doğru getdikcə tədricən qabların ağız kənarlarından yuxarı qalxır. Sarı rəngdə bişirilmiş və xaricdən anqoblanmış (4, şəkil 22, 10) çaynik tipli qabların prototipləri Şahtaxtı (9, şəkil 131, 1-2), Qızılburun, Culfa (4, şəkil 1, 31, 40) abidələrindən məlumdur. Həmçinin Şərunun digər abidələrinin (Qarabulaq, Aşağı Daşarx, Dizə) Şərun rayon Tarix-Diyarşünaslıq Muzeyində mühafizə edilən materialları arasında və Yurdu keramikasında (9, şəkil 10, 1) da bu qabların bənzərlərinə rastlanmışdır.

Çölməklər bəzi hallarda çayniklərlə oxşarlıq təşkil etdiyindən onları qısa şəkildə analiz etmək məqsəduyğun hesab edilmişdir. Çayniklərdən fərqli olaraq lüləksiz olan bu qabların bir qisminin çiyni üzərindəki göbələkvarı çıxıntılar onların Xocalı-Gədəbəy (10, s. 97) mədəniyyətinin məhsulu olduqlarının əsas göstəricilərindəndir. Bunlar da iki tiplə təmsil olunur. Birinci tipə qısa boğazlı, geniş ağızlı qablar aiddir. Qarasu qalasından tapılan birinci tipə aid boz rəngli çölməklər gen ağızlı, qabarıq gövdəlidir (şəkil 1, 4). İkinci tipə isə boğazsız olanlar daxildir. Hər iki tiptən olan çölməklərin bənzərləri həmdövr abidələrindən Daşarx, Dizə, Dəmirçi (şəkil 3, 1) abidələrinin muzeydə və müəyyən şəxslərin evlərində saxlanılan materialları arasında, həmçinin Boyəhməd (4, şəkil 35, 6), Qızılburun (4, şəkil 1, 14, 30) abidələrindən məlumdur.

Şərunun qala tipli abidələri və onların artefaktları içərisində mühüm yer tutan keramikanın tipoloji-morfoloji təhlili və həmdövr abidələrin materialları ilə müqayisəli analizi qala tipli yaşayış yerlərinin Dəmir dövründə xüsusi əhəmiyyət daşıdığını göstərir. Bu dövrün keramikasında boz-qara rəng tonları üstünlük təşkil etmişdir. Qabların materialları daha keyfiyyətli üsullarla emal olunmuş, həmçinin onların naxışlanmasında orijinal metodlardan istifadə edilmişdir.

Aparılan təhlillər təsdiq edir ki, Tuncdan Dəmirə keçid dövründə sinfi bərabərsizlik güclənmiş, təbəqələşmə artmış, nəticədə tayfalararası toqquşmalar intensiv xarakter almışdır. Bu proses müdafiə qurğularına tələbat yaratmışdır. Tədqiqatçıların da qeyd etdiyi kimi (4, s. 66), e.ə. II-I minilliklərdə qala tipli yaşayış yerlərinin kəmiyyət artımı məhz xarici hücumlardan qorunmaq zərurətindən baş vermişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Алекперов А.К. Крашенная керамика Нахичеванского края и Ванское царство // Советская археология, 1937, № 4, с. 249-264.
2. Алиев В.Г. Культура эпохи средней бронзы Азербайджана. Баку: Элм, 1991, 256 с.
3. Ашуров С.Н., Бахşəliyev V.B. Şərunда археологические исследования // В Азербайджане археологические исследования. Баку: Хəзər Universiteti, 2008, 152 с.
4. Бахşəliyev V.B. Нахчыванский Ранний Дəмир вєвру мəдəниyyəti. Баку: Элм,

- 2002, 128 s.
5. Baxşəliyev V.B. Naxçıvanın arxeoloji abidələri. Bakı: Elm, 2008, 304 s.
 6. Baxşəliyev V.B., Ristvet L., Gopnik H., Aşurov S.H. Naxçıvanda arxeoloji tədqiqatlar. Naxçıvan: Əcəmi, 2010, 118 s.
 7. Бахшалиев В.Б. Археологические раскопки поселения Оглангала // Российская археология, 1994, № 4, с. 106-120.
 8. Naxçıvan Abidələri Ensiklopediyası. Naxçıvan: Əcəmi, 2008, 522 s.
 9. Novruzlu Ə.İ., Baxşəliyev V.B. Şərurun arxeoloji abidələri. Bakı: Elm, 1993, 184 s.
 10. Гусейнова М.А. Керамика Восточного Закавказья эпохи поздней бронзы и раннего железа (XIV-IX вв. до н.э.). Баку: Элм, 1989, 121 с.
 11. Seyidov A.Q., Baxşəliyev V.B. Sədərk. Bakı: Elm, 2011, 184 s.
 12. Seyidov A.Q., Baxşəliyev V.B., Məmmədov S.M., Aşurov S.H. Qədim Şərur. Bakı, 2012, 466 s.

Зейнаб Кулиева

ПОСЕЛЕНИЯ КРЕПОСТНОГО ТИПА ШАРУРА В ЭПОХУ РАННЕГО ЖЕЛЕЗА

Среди археологических памятников эпохи раннего железа большое значение имели поселения крепостного типа. Поселения данного типа в основном сооружались в гористых местах и были окружены оборонительными стенами. Видимо, междуплеменные конфликты, а также необходимость защиты от внешних нападений способствовали созданию оборонительных сооружений в недоступных и естественно защищённых местах. Появление поселений крепостного типа связано также с ростом социального неравенства в эпоху раннего железа. Исследования показывают, что в переходном этапе от бронзового века к железнному усиливалось классовое неравенство, возрастала дифференциация общества и межплеменные столкновения носили интенсивный характер. Это привело к появлению поселений крепостного типа. Однако исследования показывают, что в II-I тысячелетиях рост поселений подобного типа связан в основном с иноземными набегами.

Ключевые слова: *эпоха раннего железа, поселения крепостного типа, социальное неравенство, керамика, межплеменные конфликты.*

Zeynab Guliyeva

**SETTLEMENTS OF FORTRESS TYPE IN SHARUR
DURING THE EARLY IRON AGE**

Among archaeological monuments of Early Iron Age settlements of fortress type had great value. This type of settlements was generally built in mountainous places and surrounded with defensive walls. Evidently, the intertribal conflicts and also need of protection against external attacks promoted creation of defensive installations in inaccessible and naturally protected places. Formation of settlements of fortress type is connected also with increasing social inequality during the Early Iron Age. Researches show that in the transitional stage from the Bronze Age to the Iron Age class inequality was amplifying, differentiation of society was increasing and intertribal collisions had intensive character. It brought to emergence of settlements of fortress type. However researches show that in the II-I millennia growth of settlements of this kind was connected generally with foreign plundering raids.

Key words: *Early Iron Age, settlement of fortress type, social inequality, ceramics, intertribal conflicts.*

(AMEA-nın müxbir üzvü V.Baxşəliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

LAMİƏ ƏHMƏDOVA

AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu

E-mail: Lamiaahmedova@gmail.com

ŞAMAXI VƏ QOBUSTANIN İLK ORTA ƏSR BƏZƏK ƏŞYALARI (Arxeoloji materiallar əsasında)

Şirvan ərazisində (Şamaxı, Qobustan) arxeoloji qazıntı zamanı müxtəlif materiallardan hazırlanmış bəzək əşyaları əldə olunmuşdur. Bu bəzək əşyaları o dövrün mədəniyyətini, tarixini və həmçinin metalışləmə, sümükişləmə sənətini öyrənmək üçün qiymətli mənbədir. Yaşayış yerlərindən və müxtəlif qəbir abidələrindən hazırlanan bilərziklər qızıl, gümüş, tunc, şüşə və başqa materialdan hazırlanmışdır. Bəzək əşyaları arasında zoomorf formalı bilərziklər xüsusilə diqqəti cəlb edir. Şamaxıdan aşkar olunan bu tip bilərziklərin bənzərləri Mingəçevir, Qəbələ və digər yerlərdən aşkar edilmişdir. Araşdırmalar ilanbaşı bilərziklərin Azərbaycanda qədim dövrlərdən istehsal edildiyini və insanların ideoloji təsəvvürləri ilə bağlı olduğunu göstərir.

Açar sözlər: Şirvan, İlk Orta əsrlər, ilanbaşı bilərziklər, bəzək əşyaları, sənətkarlıq.

Şirvan ərazisində (Şamaxı, Qobustan) arxeoloji qazıntı zamanı müxtəlif materiallardan hazırlanmış bəzək əşyaları əldə olunmuşdur. Bu bəzək əşyaları o dövrün mədəniyyətini, tarixini və həmçinin metalışləmə, sümükişləmə sənətini öyrənmək üçün qiymətli mənbədir. Metal bilərziklər daş qutu, torpaq, küp (2, s. 91-101) və təknə qəbirlərindən (1, s. 80-84) tapılmışdır (1, s. 97-104). Əksəriyyəti dairəvi formalı olub, ucları bir birindən aralı, bəzən isə birləşik şəkildə hazırlanmışdır. Qolda gəzdirmək asan olsun deyə onların daxili tırtılı bir qədər yastı formalıdır. Onlar nəinki öz ölçülərinə görə, eyni zamanda çəkirlərinə görə də bir-birindən fərqlənirlər. Aşkar olunan bəzək əşyaları içərisində Poladlı kəndi ərazisində daş qutu qəbirdən tapılmış bəzək nümunələri diqqəti daha çox cəlb edir. Buradan 3 ədəd qol bilərziyi, 2 ədəd ayaq bilərziyi tapılmışdır. Qol bilərzikləri tuncdan olub dairəvi formalıdır. Uc hissələri xaricə doğru qatlanmışdır. Bilərziyin diametri daxili hissədən 5 sm, xaricdən isə 6 sm-ə bərabərdir. Bəzək əşyaları bir-birinə oxşamasına baxmayaraq ağırlığına görə fərqlənir. Üçüncü bilərzik məftil formalı olub, ortadan bir qədər qalındır.

Bəzək əşyaları içərisində ən maraqlısı ayaq bilərzikləridir (1, s. 97). Bu bilərziklər oval şəkilli olub, uc hissələri düzdür. Onlar ölçü və ağırlığına, üstlərindəki ornamentlərinə görə bənzərdir. Hər ikisinin üzərində spiralşəkilli və dalğavarı naxışlar vardır. Bilərziklər İlk Orta əsr abidələrindən xüsusən qəbirlərdən

ən çox aşkar olunan bəzək əşyalarıdır. İlk orta əsr abidələrindən tapılan bilərziklər hazırlanma materialına görə mis, gümüş, və qızıl bilərziklərə bölünür. Poladlı tapıntıları içərisində metal bəzək əşyalarının zənginliyi burada sənətkarlıqda zərgərliyin üstünlüyünü bildirir (8, s. 87-127).

Y.A.Paxomov göstərir ki, bu növ bilərziklər əvvəlcə Şərq ölkələrində meydana gəlmiş, bundan sonra başqa yerlərə yayılmışdır. R.M.Vahidov qeyd edir ki, nazik metal formalı bilərziklər daha qədim abidələrdə aşkar olunan bilərziklərin İlk Orta əsrlərə qədər gələn növləridir. S.M.Qazıyevin fikrincə, ağır bəzək əşyaları əsasən kişiyyə məxsusdur (10, s. 235-252).

Zoomorf əşyalardan danışarkən qeyd etmək istəyirik ki, bu dövrdə qoç və keçi təsvirlərini müxtəlif gemmalar üzərində işləmək də geniş yayılmışdır. Bu baxımdan Qəbələ qazıntıları zamanı aşkar edilmiş İ.A.Babayev tərəfindən tədqiq və təsvir edilmiş gemmalar xüsusi maraq doğurur. İ.A.Babayevin fikrincə Parfiya-Sasani mədəniyyətinə aid olan bu gemmalar insanların astroloji təsəvvürləri ilə bağlıdır. V-VII əsrlərə aid Şərgahdan aşkar olunan əqiq daşın qaşığı üzərində də yan-yanə qaçan iki dağ keçisi təsvir edilmişdir (9, tab. 50, s. 337).

Bundan başqa, qoç obrazının, digər heyvanlar ilə birgə və müxtəlif bədii üsullarla təsvir olunduğu polimorf əşyalara Erkən Orta əsrlər dövrünə aid abidələrdə rast gəlinir. Şamaxı rayonunda Hacıqədirlə kəndi yanındakı dağılmış küp qəbrindən (4, s. 51-70) tapılan zoomorf qab bu deyilənlərin ifadəsidir. Tədqiqatçıların fikrincə, burada 3 növ heyvan təsvirinin əlaməti vardır. Lakin akademik Q.Mustafayev onu bayquş hesab edir.

Bu deyilənlərdən başqa Mingəçevir və Şamaxı (3, s. 37-38) rayonlarından aşkar edilən möhür üzüklər üzərində 6 təsvir vardır. Arxeoloji abidələrin birində, xalsedon möhür üzərində sağ əlində qılınc tutan atlı ilə, sol əlində qalxan tutan piyada hərbiçi arasında döyüş səhnəsinin relyef təsviri verilmişdir. Digər bir möhür üzük üzərində sol əlində quş, sağ əlində yüyən tutan atlı təsviri verilmişdir.

Azərbaycanın maddi-mədəniyyət abidələrində özünün ən geniş təcəssümünü tapmış vəhşi heyvan ilandır. Çox maraqlı haldır ki, əgər digər heyvan təsvirləri həm məişət, həm də dini xarakter daşımış əşyalarda təsadüf olunursa, ilan təsvirləri bir qayda olaraq bəzək əşyalarını bəzəmiş və demək olar ki, dini xarakter daşımışdır. Erkən Orta əsrlərə aid bu tip qolbaqların əksəriyyəti ancaq qəbir abidələrindən tapılmışdır. Bu baxımdan Xınıslıda daş qutu qəbrindən tapılmış V-VI əsrlərə aid son dərəcə qolbaqlar orijinaldır (3, s. 37-38).

Tuncdan hazırlanmış iki ədəd qolbaq tökmə üsulu ilə hazırlanmışdır. Uc hissələri ilan başı formasındadır. Qolbağı hazırlayan sənətkar ümumi simmetriyanı pozmamış məqsədi ilə ancaq əşyanın sonluğunda ilan başını təsvir etməklə, onlara zoomorf forma vermişdir (5, s. 22-33). Xınıslıdan başqa, Şamaxı şəhərinin Erkən Orta əsr təbəqəsindən də tunc qolbaqlar tapılmışdır. Hər iki ucu ilan başı formasında düzəldilmiş daha bir tunc qolbaq Şərgahdan aşkarlanmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, Mingəçevirdə tədqiqatlar zamanı ucları ilan başı

formalı bilərziklərə, sırğalara təsadüf edilmişdir.

Xınıslıdan fərqli olaraq, Mingəçevirdə (7, s. 58-63) ilan başlı şüşə qolbaqlar bilavasitə yaşayış yerində mədəni təbəqədən aşkar edilmişdir. Mingəçevir bilərziklərinin, ən kəsiyi həm yuvarlaq, həm də üçbucaq formadadır. Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, ilan başı formalı qolbaqlar Azərbaycanda qədim dövrlərdən istehsal edilmişdir.

Azərbaycan Respublikası ərazisində arxeoloji qazıntılar zamanı çoxlu möhür əldə edilmişdir (6, s. 129-152). Möhürlərə xüsusi tədqiqat əsərləri həsr edən İ.A.Babayev onlardan 97-nin Parfiya və Sasani dövründə istehsal olduğunu sübut etmişdir. Özündən əvvəlki tədqiqatçılar kimi o da həmin möhür üzərində həkk edilmiş təsvirlərin əsasən Zərdüşť dini ilə əlaqədar olduğunu göstərmişdir (6, s. 165-177).

Qəbəldən aşkar edilmiş torpaq qəbirlərdə büt-pərəst və xristian dəfn ayinləri çulğalanmışdır. S.M.Qaziyevin fikrincə, bükülü halda dəfn ayini büt-pərəstlər üçün, arxası üstə uzadılmış vəziyyət xristianlar üçün səciyyəvi hesab edilə bilər. Aşkar edilmiş skeletlər yaxşı vəziyyətdə qalmışdır (10, s. 235-252). Qəbir avadanlığı tunc bilərziklərdən, halqa, sırğa və üzüklərdən, o cümlədən qaş yerində atəşgahı xatırladan mehrab, habelə əqrəb rəsmləri olan üzük möhürlərdən, pasta, əqiq və şüşə muncuqlardan, balıqqulağından və s. ibarətdir. S.M.Qaziyev bu qəbirləri V-VIII əsrlərə aid etmişdir (10, s. 235-252).

Ağcabədi rayonunun Salmanbəyli kəndi yaxınlığındakı Üçtəpə adlı yerdə Tunc dövrünə aid kurqanın torpaq örtüyündə bizi maraqlandıran əsrlərə aid bir torpaq qəbir qeydə alınmışdır. Bu qəbirdə əlləri yana uzadılmış vəziyyətdə arxası üstə bir kişi dəfn edilmişdir. Skeletin sol ayağının yanında qızıl detallı dəstək və qını olan dəmir qılınc, sol əlin yanında qılınc ilə gövdə arasında dəmir bıçaq, qollarında burulmuş 2 nazik qızıl qolbaq, ayaqlarında eyni tipli bir cüt bilərzik, boyun hissədə qızıl boyunbağı, ayaqqabının gümüş hissələri, kəllənin altında Bizans imperatoru I Yusifin (518-527-ci illər) adından zərb edilmiş, iki yerdən deşik açılmış qızıl sikkə, çənənin yanında kobud düzəldilmiş qızıl çərçivə içərisində antik dövrə aid olan gemma, sağ əlin çeçələ barmağında üzərində iki sətirik pəhləvi yazısı olan qızıl üzük, sağ budun yanında tunc lövhə parçası, ayaqların yanında qulplu kiçik qara güvəc tapılmışdır ki, bu da dövrün öyrənilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Bizim apardığımız araşdırmalar İlk Orta əsrlərə aid bilərziklərin bəzək əşyası olmaqla bərabər, həm də insanların ideoloji təsəvvürlərini əks etdirdiyini göstərir.

ƏDƏBİYYAT

1. Əhmədov Ş.S. Pirsatçay hövzəsinin İlk Orta əsr arxeoloji abidələri. Bakı: Elm, 2006, 251 s.
2. Vahidov R.M. Azərbaycanda küp qəbirləri mədəniyyətinin bəzi məsələlərinə

- dair / Azərbaycanın Maddi Mədəniyyəti. VI c., Bakı, 1965, 323 s.
3. Xəlilov C.Ə. Xınıslı qədim yaşayış yeri // Azərbaycan EA-nın Xəbərləri. Tarix, fəlsəfə, hüquq seriyası, 1961, № 3, 165 s.
 4. Джидди Т.А. Средневековый город Шемаха IX-XVIII века. Баку: Елм 1971, 174 с.
 5. Abbasova F.Ə. Azərbaycanın orta əsr zoomorf əşyaları. Bakı: Elm, 2004, 272 s.
 6. Бабаев И.А. Города Кавказской Албании (IV в. до н.э.-III в. н.э.) Баку: Элм, 1990, 234 с.
 7. Vahidov R.M. Mingəçevir III-VIII əsrdə. Bakı: Azərnəşr, 1961, 160 s.
 8. Rəcəbova B.Ə. Azərbaycanın ənənəvi sənətkarlıq məmulatı və istehsalı tarixindən (IV-XVII əsrlər). Bakı: Elm, 2009, 303 s.
 9. Нуриев А.Б. Ремесло Кавказской Албании. Баку, 2009, 433 с.
 10. Qazıyev S.M. Qəbələ ərazisinin qədim dəfn mərasimləri haqqında // Azərbaycanın Maddi-Mədəniyyəti. VI c., Bakı: Azərnəşr, 1965, 323 s.

Ламия Ахмедова

**РАННЕСРЕДНЕВЕКОВЫЕ УКРАШЕНИЯ
ШЕМАХИ И ГОБУСТАНА
(на основе археологических материалов)**

Во время археологических раскопок на территории Ширвана (Шемаха и Гобустан) выявлены украшения, изготовленные из разных материалов. Эти украшения имеют большое значение для изучения истории и культуры края, а также различных отраслей ремесла, в том числе металлообработки и костяного дела. Среди них особое место занимают браслеты. Браслеты, выявленные из различных бытовых и погребальных памятников, изготовлены из золота, меди, серебра, кости и стекла. Среди них привлекают внимание зооморфные браслеты. Близкие аналоги браслетов, выявленных в Шемахе, найдены в Мингечауре, Кабале и в других поселениях. Исследования показывают, что змееобразные браслеты в Азербайджане изготавливались с древнейших времен и связаны с идеологическими представлениями местного населения.

Ключевые слова: *Ширван, раннее средневековье, змееобразные браслеты, украшения, ремесло.*

Lamia Ahmedova

**EARLY MIDDLE AGE JEWELRY OF SHAMAKHA AND GOBUSTAN
(On the basis of archaeological materials)**

During archeological excavations in the territory of Shirvan (Shamakha and Gobustan) is revealed jewelry made of different materials. These decorative things are of great importance for studying of history and culture of the land, and also various branches of craft, including metal working and bony carving. Bracelets occupy the special place among them. The bracelets revealed in various household and funeral monuments are made of gold, copper, silver, bone and glass. Among them draw attention zoomorphic bracelets. Close analogues of these bracelets revealed in Shamakha are found in Mingchevir, Gabala and other settlements. Researches show that serpentiform bracelets in Azerbaijan were made since the most ancient times and connected with ideological conceptions of local population.

Key words: *Shirvan, early Middle Ages, serpentiform bracelets, jewelry, craft.*

(AMEA-nın müxbir üzvü V.Baxşəliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

QƏNİRƏ PİRQULİYEVƏ

AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu

E-mail: p_qanira@hotmail.com

İÇƏRİŞƏHƏR TARİX MUZEYİNİN NUMİZMATİKA FONDUNDAKI BƏZİ ANTİK DÖVR SİKKƏLƏRİ

Məqalədə Roma və Bizans imperiyaları zamanında zərb edilmiş sikkə nümunələrinin numizmatik təsviri araşdırılır. Sikkələr “İçərişəhər” Tarix Muzeyinin müvafiq fondunda yerləşir. Aparılan ikonografik və metroloji analizlərin nəticəsinə əsasən bu sikkələrin bizim ərazimizə ticarət əlaqələri vasitəsi ilə daxil olduqları sübuta yetirilir. Ehtimal etmək olar ki, belə pullar bizim ərazimizdə əcnəbilər arasında daha çox dövriyyədə olmuşdur. Bu sikkələr bir daha Azərbaycanın qədim əhalisinin antik dövrün tanınmış dövlətləri ilə əlaqələrinin mövcudluğuna dəlalət edir.

Açar sözlər: tarix muzeyi, numizmatik analizlər, Roma və Bizansın sikkələri, mis və gümüş nominallar.

2007-ci ildə Bakının ən qədim yaşayış məskəni olan İçəri şəhərin öyrənilməsi, təbliği və dünyada tanınması üçün yaradılan eyniadlı tarix muzeyində digər bölmələrlə bərabər, numizmatika fondu da yaradılmışdır. Keçən əsrdə İçərişəhərdə aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı cürbəcür maddi-mədəni qalıqlarla yanaşı, xeyli sayda sikkə materialları aşkar edilmişdi. Tapılan materiallar haqqında həm çap olunmuş elmi ədəbiyyatda, həm də arxivlərdə saxlanılan hesabatlarda məlumatlar vardır. Sikkələrin İçərişəhər Tarix muzeyinin numizmatika fondunda toplanması, ayrıca ekspozisiyanın yaradılması Dövlət Tarix-Memarlıq Qoruğu idarəsinin başlıca vəzifələrindən biridir. Aparılan gərgin əmək, araşdırmalar nəticəsində 2011-ci ildə həm numizmatika ekspozisiyası açılmış, həm də artıq müəyyən qədər formalaşmış numizmatika fondunun bəzi maraqlı materiallarını özündə cəmləyən kataloq işıq üzü görmüşdür. Fond da toplama, eyni zamanda araşdırma işləri davam etməkdədir. 2011-2012-ci illərdə fonda qəbul edilən və əsasən, antik dövrə aid olan bəzi sikkələrin elmi təsnifatını təqdim etməklə, həm də bu sikkələrin Azərbaycan ərazisində dövriyyədə olması haqqında olan fikirləri, o cümlədən ticarət əlaqələrindəki fərqlilikləri önə çəkmək istərdik. Bakının coğrafi-strateji məkanı beynəlxalq ticarət yollarının buradan keçməsinə minilliklərlə müsbət şərait yaratmışdır. Bu səbəbdən də dünyanın bir çox dövlətlərinin pulları burada istifadə edilmiş, bəzən hətta xüsusi tələ-

bat olduqda onun saxtası da yerli ustalar tərəfindən hazırlanmışdır.

Tədqiq etdiyimiz sikkələr əsasən Avrasiya məkanında yerləşən dövlətlərə və imperiyalara aiddir. Onların metroloji analizlərinin nəticələri qəbul edilən remediumdan fərqli deyildir. İkonografik analizlər bəzi sikkələrdə kiçik elementləri üzə çıxarsa belə, gözə çarpan, əsaslı şəkildə dəyişikliklər seçilmirlər. Fondan seçdiyimiz sikkələr əsasən göstərilən dövrlərdə xarici bazarlar üçün nəzərdə tutulan şəhər zərbinə aid sikkələrdir.

1.2075. Litsiniy (308-324). Follis. Geracleya şəhərinin 312 il zərbi. Mis. Ç – 2,76 qr: D – 19-20 mm.

Üz tərəf: Soldan-sağa yönəlmiş əfsanədə IMP. C. VAL. LICINIVS. P. F. AVG.; alt hissəsində imperatorun başında çələng sağa yönəlmiş şəkildə görü-nür.

Əks tərəf: Soldan-sağa əfsanədə IOVI CONSER(V)ATORI. AVG. G.; ortada Yupiter sola tərəf yönələrək çiyinlərində çiyinlik, əllərində qlabus və skipetr tutmuş vəziyyətdə göstərilmişdir.

2.2076. Konstant(337-350). Follis. Antioxiya şəhərinin 348-350 illərin zərbi. Ç – 3,0 qr: D – 18-20 mm.

Üz tərəf: Nöqtəvarı kartuşun daxilində soldan-sağa doğru əfsanədə DN. CONSTA(NS).P.F.AVG.; ortada imperatorun sinədən yuxarı obrazı başında diadema və hökmdar əlamətlərindən ibarət geyimlə sola yönəlmiş şəkildədir.

Əks tərəf: Nöqtəvarı kartuşun daxilində soldan sağa doğru əfsanədə FEL. TEMP.REPA ()

RATIO.; orta hissədə barbarın əlindən tutmuş və ağacın altındakı komadan çəkərək imperatorun simvolik obrazı vardır. Onun ayaqları altında xətt, xəttin altında ANΔ işarəsi vardır.

3.2077. II Konstantin (337-340). Follis. Antioxiya şəhərinin zərbi.

Ç – 1,6 qr: D – 17-15 mm.

Üz tərəf: Soldan-sağa kartuşun daxilində ellips şəklində olan əfsanədə CONSTANTINVS. IVN. NOB. C.; alt hissəsində imperatorun portreti başında çələng olaraq sağa doğru yönəlmiş şəkildədir. İmperator hərbi paltardadır (yaraq-əsləhə və zirehli geyimlə).

Əks tərəf: Soldan-sağa kartuşun daxilində ellips şəklində olan əfsanədə GLOR (IA EXERC)ITVS; alt hissəsində xüsusi çərçivədə iki əsgər – hər biri yanlarında standart olmaqla yerdəki qalxanı və nizəni əllərində tutmuş şəkildədirlər. Obrazların alt hissəsində olan abreviaturada SMANΘ oxunur.

4. 2078. Ehtimal ki, I Konstantin (307-337) və Konstant (337-350) zamanında zərb edilmişdir. Pozulma faktoru yüksəkdir. Mis. Follis. Ç – 1,4 qr: D – 16-16,5 mm.

Üz tərəf: Soldan-sağa kartuşun daxilində ellips şəkilində olan əfsanədə CONSTANTINVS. IVN. NOB. C.; alt hissəsində imperatorun portreti başında çələng olaraq sağa doğru yönəlmiş şəkildədir. İmperator hərbi paltardadır (yaraq-əsləhə, zirehli geyimlə).

Əks tərəf: Soldan-sağa kartuşun daxilində ellips şəklində olan əfsanədə GLOR

()IA EXERC()ITVS; alt hissəsində xüsusi çərçivədə iki əsgər – hər biri yanlarında ili standart olmaqla yerdəki qalxanı və nizəni əllərində tutmuş şəkildədirlər. Obrazların alt hissəsində olan abreviaturada SMANΘ oxunur.

5.2079. I Konstantin (307-337). Follis. Roma şəhərinin 313-314 illərin zərbi. Mis. Ç – 2,1 qr: D – 17-15 mm.

Şəkil 1

Üz tərəf: Nöqtəvarı kartuşun daxilində soldan-sağa doğru olan əfsanədə IMP. CONSTANTINVS.P.F.AVG.; alt hissədə imperatorun portreti başında diadema sola yönəlmiş şəkildədir.

Əks tərəf: Yarıpozulmuş şəkildə olsa da, oturmış tanrı obrazı seçilir.

6.2080. II Konstantin (337-340). Follis. Ç – 1,9 qr: D – 16-17 mm.

Üz tərəf: Nöqtəvarı kartuşun daxilində soldan-sağa doğru əfsanədə DN. CONSTA(NS).P.F.AVG.; ortada imperatorun sinədən yuxarı obrazı başında diadema və hökmdar əlamətlərindən ibarət geyimlə sola yönəlmiş şəkildədir.

Şəkil 2

Əks tərəf: Nöqtəvari kartuşun daxilində soldan-sağa doğru əfsanədə FEL. TEMP.REPA()RATIO.; orta hissədə barbarın əlindən tutmuş və ağacın altın-

dakı komadan çəkən imperatorun simvolik obrazı vardır. Onun ayaqları altında xətt, xəttin altında ANΔ işarəsi vardır

7.2081. I Konstantin (306-337). 1½ follis, zərb tarixi 312-313. Ç – 2 qr: D – 16-15 mm.

Üz tərəf: Kartuşun daxilində soldan-sağa doğru olan əfsanədə FL. VAL. CONSTANTINVS.AVG.; alt hissəsində imperatorun portreti diadema ilə sağa yönəlmiş şəkildədir.

Əks tərəf: Kartuşun daxilində soldan-sağa tanrı obrazı ilə iki hissəyə bölünmüş məkanda olan əfsanədə yarıpozulmuş hərflər vardır. Ortada **Pax** sola tərəf durmuş şəkildə, alt hissədə olan abreviatura təyin edilmir.

Kənar çərçivə nöqtəvarıdır.

Şəkil 3

8.2082. Yuliya Domna (167-217). Follis. Ç – 3,4 qr: D – 17-18 mm.

Üz tərəf: Nöqtəvari kartuşun daxilində soldan-sağa portret ilə iki hissəyə bölünmüş əfsanədə İVLIA()AVGV...TA; ortada Yulaya Domnanın başının obrazı sa-

ğa yönəlmiş şəkildədir.

Əks tərəf: Nöqtəvari kartuşun daxilində soldan-sağa əfsanədə PONTIF.TR.P. COS.II; alt hissədə qadın ilahə sağa tərəf oturmuş sol qoluna söykənmişdir.

9.2083. Konstantin I (306-337). Bürünc follis. 313 ilin Nikomedia (İzmit, Türkiyə) zərbi. Ç – 3,4 qr: D – 17-18 mm.

Üz tərəf: Soldan-sağa doğru olan əfsanədə İMP. C. FL. VAL. CONSTANTINVS.P.F.AVG.; alt hissəsində imperatorun portreti sağa yönəlmiş şəkildədir.

Əks tərəf: Soldan-sağa doğru olan əfsanədə VIRTVTI E(XERCITVS; orta hissəsində əyilib sağa doğru yönəlmiş, sağ əli ilə əsirin saçlarından tutmuş, sol əli ilə sursat və qalxan tutmuş **Virtus** (şücaət, qəhrəmanlıq tanrısı) göstərilmişdir. Şəklin altında ayrı-ayrı zərboxana işarələri görünür.

10.2084. Konstantin I (306-337). Bürünc follis. 313 ilin Nikomedia (İzmit, Türkiyə) zərbi. Ç – 1,9 qr: D – 17-17,5 mm.

Üz tərəf: Soldan-sağa doğru olan əfsanədə İMP. C. FL. VAL. CONSTANTINVS.P.F.AVG.; alt hissəsində imperatorun portreti sağa yönəlmiş şəkildədir.

Əks tərəf: Soldan-sağa doğru olan əfsanədə VIRTVTI E(XERCITVS; orta hissəsində əyilib sağa doğru yönəlmiş, sağ əli ilə əsirin saçlarından tutmuş, sol əli ilə sursat və qalxan tutmuş **Virtus** (şücaət, qəhrəmanlıq tanrısı) göstərilmişdir.

11.2085. Ehtimal ki, I Konstantin (307-337) və Konstant (337-350) zamanında zərb edilmişdir. Pozulma faktoru yüksəkdir. Mis. follis. Ç – 1,1 qr: D – 15,5-16 mm.

Üz tərəf: Soldan-sağa kartuşun daxilində ellips şəkildə olan əfsanədə CONSTANTINVS. İVN. NOB. C.; alt hissəsində imperatorun portreti başında çələng olaraq sağa doğru yönəlmiş şəkildədir. İmperator hərbi paltardadır (yaraq-əsləhə, zirehli geyim)

Əks tərəf: Soldan-sağa kartuşun daxilində ellips şəkildə olan əfsanədə GLOR(IA EXERC()ITVS; alt hissəsində xüsusi çərçivədə iki əsgər – hər biri yanlarında ili standart olmaqla yerdəki qalxanı və nizəni əllərində tutmuş şəkildədirlər. Obrazların alt hissəsində olan abreviaturada SMANΘ oxunur.

in altında ayrı-ayrı zərboxana işarələri görünür.

12.2086. Konstantin (307-337). Mis. Ç – 2,9 qr: D – 18-17 mm.

Üz tərəf: Pozulmuşdur, yalnız imperatorun sağa yönəlmiş obrazı çətinliklə seçilir.

Əks tərəf: Pozulmuşdur, güləşçi obrazları çətinliklə seçilir.

13. 2043. Roma Respublikası. b.e.ə. 85 il. Anonim. Denariy. Ç – 4 qr: D – 18,5-20 mm

Üz tərəf: Roma dühasının təsvirindən sola tərəf üçdişli obrazı vardır.

Əks tərəf: Viktoriya ilahəsi 4 atlı ilə ibarət kvadriqa arabası (cəng arabası) üstündə aydın seçilir.

13.2044. Roma Respublikası. b.e.ə. 91-ci il. Denariy. Ç – 3,7 qr: D – 17-19 mm.

Üz tərəf: D. Silanus L.f. maqistrat dövründə zərb edilmiş sikkənin üzərində Roma şəhərin düha obrazı vardır.

Əks tərəf: Əfsanədə oxunan yazılardan CIVL C ACR hərflərinin birləşməsi təyin edilir, Viktoriya ilahəsi 2 atlıdan ibarət dariqa arabası (cəng arabası) üstündə təyin edilir.

14.2045. Roma Respublikası. b.e.ə. 88 il. Kvinary. Cn.Lentulus Clodianus maqistrat dövründə zərb edilmişdir. Ç – 1,6 qr: D – 13-14 mm.

Üz tərəf: Yazılıbənzer kartuşun daxilində Yupiter allahın başı sağ tərəfə yönəlmişdir.

Əks tərəf: Viktoriya ilahəsinin Qələbə obrazı yuxarı qaldırılmış əli ilə təsvir olunub.

15.2053. Sezar Avreliyan (270-275). Denariy. Ç – 2.7 qr: D – 17-18 mm.

Üz tərəf: Kartuşun daxilində soldan-sağa doğru dairəvi yazıda – AVRELIVS. CAESAR.AVG.P.II.F. Mərkəzi hissədə hökmdarın başı saqqallı olaraq sağa tərəf yönəlmiş şəkildədir. Baş geyimi yoxdur. Soldan-sağa doğru sikkənin üzərində künc hissələrdə TR,ROT,VIII.COS.II. Kartuşun orta hissəsində sola tərəf yönəlmiş Minervanın portreti vardır. O, sol əli irəli uzanmış şəkildə, sağ əlində hakimiyyət rəmzi tutmuşdur.

Əks tərəf: Soldan-sağa doğru sikkənin üzərində künc hissələrdə TR, ROT, VIII.COS.II. Kartuşun orta hissəsində sola tərəf yönəlmiş Minervanın portreti vardır. O, sol əli irəli uzanmış şəkildə, sağ əlində hakimiyyət rəmzi tutmuşdur.

16. 2054. Trayan (115-116). Denariy. Roma. Ç – 3,2 qr: D – 16-18 mm.

Üz tərəf: Kartuşun daxili səthində soldan-sağa İMPCAES NERTRAIANO ORTİMA AVG GERM DAC. Yazıların alt hissəsində imperatorun portreti sağa yönəlmiş şəkildə olaraq zərb edilmişdir. Baş geyimi kimi sadə tac forması vardır.

Əks tərəf: Kartuşun dairəsində soldan-sağa doğru PM TR R COS VIPP ŞPOR. Yazıların alt hissəsində qələbə ilahəsi Fortuna obrazı vardır. Onun əlində bərəkət rəmzi olan badə, dairə forması vardır. Taxtın alt hissəsində xətt çəkilərək yazı FORTED sözü vardır. Zərboxana –Roma şəhəridir.

17.2055. Sezar Avrelian (270-275). Denariy. Gümüşlənmişdir. Saxta (dövlət tərəfindən həyata keçirilmiş). Sisak – Xorvatiya. Ç – 3,55 qr: D – 17-18 mm.

Üz tərəf: Nöqtəvarı kartuşun daxilində soldan-sağa doğru olan yazılarda – İMP AVRELİANUS AVG. Yazıların alt hissəsində imperatorun portreti sağa tərəf yönəlmiş vəziyyətdə olaraq, başında ucları şişəbənzər tac vardır. Tacın arxa hissəsində düylənmiş lentin uc hissələri vardır. Sinəsində hərbi medallar görünür.

Əks tərəf: Eyni nöqtəvarı kartuşun daxilində soldan-sağa doğru olan yazılarda – IONI() CONSER. Yazıların alt hissəsində imperatorun ayaq üstə sağa tərəf yönəlmiş şəkildə, əlində hakimiyyət rəmzləri və kürə obrazı vardır. Kürəni imperator Yupiter Tanrısının əlindən qəbul edir. Hər iki obrazların alt tərəfindən xətt çəkilmiş və oradakı boşluqda ulduz və S hərflili monoqram vardır. S hərflili

Sisçia adlı zərboxananın ilk hərfidir.

Bu tip sikkələr 272-274-cü illərin zərbinə aiddir.

18.2056. Vespasian (76-cı il). Denariy. C – 2,6 qr: D – 16-18 mm.

Üz tərəf: Kartuşun daxilində sağdan-sola doğru olan yazıda – İMD CAESAR VESPASIANUS AVG. Alt hissədə imperatorun portreti sağa yönəlmiş şəkildə, başında tac lentvarı olmaqla zərb edilmişdir.

Əks tərəf: Kartuşun daxili səthində orta hissədə qanadları yarıaçılmış şəkildə olan qartal obrazı vardır. Quşun başı sola yönəlmiş şəkildədir. Qanadları ətrafındakı yazılar oxunmur.

19.2057. III Qordian (238-244). Denariy. Ç – 2,7 qr: D – 21-22mm.

Üz tərəf: Kartuşun daxili səthində soldan sağa tərəf olan yazılarda – İMP CAES M ANT GORDIANUS AVG. Yazıların alt hissəsində başında şüavarı tac olan imperatorun obrazı vardır.

Əks tərəf: Kartuşun daxili səthində olan yazılar demək olar ki, oxunmaz vəziyyətdədir. Analoji yazılara uyğunlaşdırılaraq – PAX AVGUST I bərpa etmək mümkündür. Raks (Mira) tanrısı əlində zeytun budağı, ayaq üstə dayanmış şəkildə zərb edilmişdir. Tanrı obrazı uzun geyimdədir. Bu cür denariylər 238-ci ildə dövriyyəyə buraxılmışdır.

20.2058. I Filipp Arab (244-249). Denariy. 246-cı ildə Roma zərboxanasında zərb edilmişdir. Ç – 3,7 qr: D – 21,5-22 mm.

Üz tərəf Nöqtəvi kartuşun daxilində soldan-sağa doğru IMP.M.IVL. PHILIPPVS.AVG. aydın oxunur. Əfsanənin aşağı hissəsində Filippin büstü başında şüaformalı tac olaraq sağa doğru yönəlmiş şəkildədir.

Əks tərəf: Nöqtəvari kartuşun daxilində soldan-sağa doğru əfsanədə PM.TR.P. III.COS.P.P. oxunur. Əfsanənin alt hissəsində **Felicità** ilahəsinin ayaq üstə sola yönəlmiş şəkildə, əllərində hakimiyyət və məhsuldarlıq rəmzləri – **cornukopia** (əsa) və **cadusius** (bolluq qədəhi) vardır.

21.2059. Mark Avreliy (161-180). Denariy. 173 ilin dekabr-174 ilin iyun ayları arasında zərb edilmişdir. Ç – 2,9 qr: D – 18-19 mm.

Üz tərəf: Kartuşun daxili səthində soldan-sağa tərəf dairəvi yazılarda M. ANTONINVS. AVG. TR. P. XXVIII oxunur. Alt tərəfdə imperatorun portreti sağa yönəlmiş şəkildə, başında yarpaqlardan ibarət sadə lentşəkilli tac vardır.

Əks tərəf: Soldan-sağa doğru yarıpozulmuş şəkildə İMP.VI.COS.II. sözləri oxunur. Əfsanənin alt hissəsində **Victoriya** (qələbə ilahəsi) sağa yönəlmiş ayaq üstə dik dayanmış şəkildə, ovcunda çələng və **trofeus** (qənimət, sursat) sıxılmış şəkildə göstərilmişdir. Zərb olunduğu şəhər Romadır.

22. 2060. Mark Avreliy (139-161). Denariy. 144-ci ilin zərbi. Ç – 3,2 qr: D – 16-18 mm.

Üz tərəf: Soldan-sağa zərb edilmiş əfsanədə AVRELIVS.CAESAR.AVG.P.II.F oxunur. Əfsanənin alt hissəsində imperatorun açıq başı sağa yönəlmiş, boynunun ətrafında üst geyiminin büzmələrin ilə örtülmüş və çiyinləri üstündə görünən şəkildə zərb edilmişdir.

Öks tərəf: Soldan sağa doğru tam oxumayan, yarıpozulmuş yazılarda COS. DES.II təyin edilir. Əfsanənin alt hissəsində **Honos** (əsgər heysiyyətinin rəmzi) sola, dik durmuş, əllərində budaq və **cadusius** (bolluq qədəhi) olmaqla zərb edilmişdir. Zərb olunduğu şəhər Romadır.

23.2061. Kommod (17 dek. 180-31 dek. 192). Denariy 181-ci ildə zərb edilmişdir. Ç – 3,1 qr: D – 17-19 mm.

Üz tərəf: Soldan-sağa zərb edilmiş əfsanədə M.COMMODVS.ANTONINVS. AVG. aydın oxunur. Əfsanənin alt hissəsində imperatorun başı çələng ilə olan formada zərb edilmişdir. Zərb olunduğu şəhər Romadır.

Öks tərəf: Soldan sağa əfsanədə TR.P.VI.IMP.III.COS.III.P.P. oxunur. Əfsanənin alt hissəsində **Providentia** ilahəsi, qarşısında Yer Kürəsi obrazı olmaqla, əllərində əsa və çələng sıxılmış vəziyyətdə zərb edilmişdir.

24.2062. Kommod (17 dek. 180-31 dek. 192). Denariy. 192-ci ilin zərbi. Ç – 3,5 qr: D – 17-16 mm.

Üz tərəf: Soldan-sağa əfsanədə L.AEL.AVREL.COMM.AVG.P.FEL. yazıları oxunur. Əfsanənin alt hissəsində imperatorun başı çələng ilə olan formada zərb edilmişdir.

Öks tərəf: Soldan-sağa əfsanədə P.M. TR. P. XVII.IMP. VIII. COS. VII. P.P. yazıları oxunur. Əfsanənin alt hissəsində **Fides** (andına sadıq və sədaqət tanrısı) yan tərəfə yönəlmiş şəkildə ayaq üstə, sola yarıdönmüş şəkildə, əllərində **şstandart** (Roma ordusunun rəmzi) və **cadusius** (bolluq qədəhi) göstərilmişdir.

25.2063. Antoniy Piy (138-161). Denariy 140-143 illərin arasında Romada zərb edilmişdir. Ç – 3,2 qr: D – 18-17 mm.

Üz tərəf: Soldan-sağa doğru əfsanədə ANTONINVS. AVG. PIVS. P.P. aydın oxunur. Əfsanənin alt hissəsində imperatorun başı açıq şəkildə çələng ilə sağa yönəlmiş şəkildədir.

Öks tərəf: Soldan sağa doğru əfsanədə TR. POT. COS. III. oxunur. Əfsanənin alt hissəsində **Clementia** (mülayimlik) taxtın üstündə sola yönəlmiş şəkildə, sağ əlində **patera** (qurbangah üçün qədəh), sol əlində – əsa sıxılmış şəkildə göstərilmişdir.

26.2064. Antoniy Piy (138-161). Denariy 159-160-cı illər arasında Romada zərb edilmişdir. Ç – 2,9 qr: D – 17-18 mm.

Üz tərəf: Kartuşun daxili səthində soldan-sağa tərəf dairəvi yazılarda ANTONINVS. AVG. PIVS. P.P. TR. P. XXII oxunur. Alt tərəfdə imperatorun portreti sağa yönəlmiş şəkildə, başında yarpaqlardan ibarət sadə lentşəkilli tac vardır.

Öks tərəf: Soldan-sağa doğru olan yazılarda FELICITATI AVG. COS. III. sözləri oxunur. Orta hissədə **Felicitas** (təsadüf ilahəsi) obrazı, əllərində qlobus və **concordia** (bərəkət qədəhi).

27.2065. Commod (180-192). Denariy 189-cu ildə Romada zərb edilmişdir. Ç – 2,4 qr: D – 17-16 mm.

Üz tərəf: Soldan-sağa əfsanədə M.COMM. ANT. P. FEL. AVG. BRITT. aydın oxunur. Əfsanənin alt hissəsində imperatorun başı açıq şəkildə çələng ilə sağa

doğru yönəlmişdir.

Öks tərəf: Soldan-sağa əfsanədə IOV. IVVEN. P. M. TR. P. XIII, COS. V. P. P. aydın oxunur. Əfsanənin alt hissəsində Yupiter ayaq üstə dik dayanmış, əsa-ya söykənmiş və ildırımını irəli uzadılmış əlində tutmuş şəkildə zərb edilmişdir.

28. 2066. Mark Avreliy (161-180). Denariy 156-157-ci illərində Romada zərb edilmişdir. Gümüş. Ç – 2,5 qr: D – 15-17 mm.

Üz tərəf: Soldan-sağa əfsanədə AVRELIVS. CAES. ANTON. AVG. P. II. F. aydın oxunur. Əfsanənin alt hissəsində imperatorun tacsız və çəlləngsiz portreti sola yönəlmişdir.

Öks tərəf: Soldan-sağa əfsanədə TR.POT.XI.COS.II. oxunur. Əfsanənin alt hissəsində **Virtus** (şücaət, qəhrəmanlıq rəmzi) ayaq üstə dik durmuş formada sola doğru dayanmış, başında Roma dəbilgəsi geyinmiş, əllərində **parazonium** (ali hərbi rütbələrə aid olan qısa Roma qılıncı) və fırladılmış nizə vardır.

29.2067. Adrian (118-138). Denariy 125-128 illər arasında Romada zərb edilmişdir. Gümüş. Ç – 2,9 qr: D – 19-18 mm.

Üz tərəf: Soldan-sağa doğru zərb edilmiş əfsanədə HADRINVS AVGVSTVS aydın oxunur. Əfsanənin alt hissəsində imperatorun büstü başının üstündə çəlləng ilə olan formada sağa yönəlmiş şəkildə zərb edilmişdir.

Öks tərəf: Soldan-sağa tərəf əfsanədə COS III, onun alt hissəsində sol tərəfə yönəlmiş Romanın obrazı, sağ əlində **Victoria**, sol əlində uzun nizə olmaqla zərb edilmişdir.

30.2068. Antoniy Piy (138-161). Denariy 157-158 illərdə Romada zərb edilmişdir. Ç – 3,3 qr: D – 16-17 mm.

Üz tərəf: Soldan sağa doğru yarıpozulmuş şəkildə əfsanədə ANTONINVS AVG. PIVS. P.P. IMP. II; alt hissəsində imperatorun başı açıq şəkildə sağa yönəlmişdir.

Öks tərəf: Soldan-sağa əfsanədə TR.POT.XXI.COS.III; alt hissəsində **Annona** ilahəsinin (yiğım ilahəsi) sola yönəlmiş, əlində qarğıdalı qıçası və simvolik gəminin sükanının tutmuşdur.

31.2069. Antoniy Piy (138-161). Denariy 155-156 ildə Romada zərb edilmişdir. Ç – 3,3 qr: D – 18-17 mm.

Üz tərəf: Nöqtəvarı kartuşun daxilində soldan-sağa əfsanədə ANTONINVS AVG. PIVS.(sonrakı yazılar oxunmur);alt hissəsində imperatorun başı çəlləng ilə zərb edilmişdir.

Öks tərəf: Nöqtəvarı kartuşun daxilində soldan-sağa əfsanədə TR. POT. XIX.COS.III.; alt hissəsində **Pietas** (vətəndaşlıq vəzifəsinin tanrısı), əllərini qarşısında duran iki uşaq obrazının başında tutmuş şəkildə göstərilmişdir.

32.2070. Adrian (117-138). Denariy 134-138-ci illərdə Romada zərb edilmişdir. Ç – 2,7 qr: D – 18 mm.

Üz tərəf : Soldan-sağa doğru əfsanədə HADRIANVS AVG.COS.III.P.P.; alt hissəsində imperatorun açıq başı göstərilmişdir.

Öks tərəf: Soldan-sağa SALVS AV(G). Əfsanənin alt hissəsində **Salus** (sabin-

mənşəli sağlamlıq və müvəfəqiyyət simvolu olan Roma ilahəsi), sağ tərəfdə üzü səcdəgəha tərəf durmuş vəziyyətdə, səcdəgəhin üstündə ilan obrazı, əllərində , yəni ayin hədiyyələri üçün nəzərdə tutulan cam vardır.

33.2071. Antoniy Piy (138-161).Antoninian(nominal).Gümüşlənmiş. Ç-1.8 qr: D-16-18 mm.

Üz tərəf: Əfsanə demək olar ki, təyin edilmir, orta hissədə imperatorun başı çələng ilə birgə sağa yönəlmiş şəkildədir.

Əks tərəf: Pozulma çox olduğuna görə əfsanədə yalnız TR. POT. ... oxunur; alt hissəsində **Pax** (barışıq tanrısı), ayaqları altında Pax sözü oxunan vəziyyətdə zərb edilmişdir.

Beləliklə, araşdırdığımız sikkələrin geniş numizmatik təsvirlərinə əsasən qeyd etmək olar ki, ölkəmizin ən qədim zamanlardan etibarən dünyanın bir çox imperiyaları ilə iqtisadi əlaqələri mövcud olmuşdur. Ömtəə-pul münasibətlərinin kifayət qədər inkişaf etdiyi antik dövrün yüzilliklərində ərazimizdən keçən beynəlxalq ticarət yolları həm quru, həm də daha ucuz və təhlükəsiz olan su yolları ilə həyata keçirilirdi. Dünyanın ən qədim xəritələrində ölkəmizin bəzi şəhərləri ayrı-ayrı yer adları ilə öz yerini tapmışdır (3, s. 58). Keçən əsrdən etibarən numizmatların araşdırdığı ən mühüm mövzulardan olan yerli və beynəlxalq statuslu ticarət yolları olmuşdur. 100 ilə yaxın həyata keçirilən araşdırmalar nəticəsində Azərbaycanın Cənubi Qafqazda coğrafi-strateji mövqeyi demək olar ki, dəqiqləşmişdir. Bununla belə mütəmadi olaraq arxeoloji qazıntılardan aşkar edilən sikkə nümunələri ticarət əlaqələrinin daha da zəngin olmasını sübuta yetirməkdədir.

ƏDƏBİYYAT

1. Pirquliyeva Q. “İçərişəhər” Tarix muzeyinin numizmatika fondunun sikkə kataloqu. Bakı: İbra, 2011, 183 c.
2. Погребова М. Закавказье и его связи с Передней Азией (Скифское время). Москва: Наука, 1984, 72 с.
3. Птолемей К. География. Кн. 5. Гл. 2. / Вестник древней истории. Т. II, Москва, 1948, 218 с.
4. Рунин Б. Творческий процесс в эволюционном аспекте. Москва: Недра, 1971, 18 с.
5. Rüstəmov C. Qədim Qobustanın qonşu ərazilərlə əlaqəsi / Azərbaycan Beynəlxalq çoxtərəfli qarşılıqlı əlaqələrdə. 2-ci Bakı Beynəlxalq simpoziumunun materialları. Bakı: Elm, 1990, s. 23-27.
6. История человечества (III тыс. до н.э.-VII век н.э.) / Под ред. А.Х.Дани, Ж.П.Мещен. Т. II, Москва: Глобус, 2003, 116 с.
7. Финли М. История древнего мира. Москва: Север, 2004, 309 с.

Ганира Пиргулиева

**НЕКОТОРЫЕ МОНЕТЫ АНТИЧНОГО ПЕРИОДА ИЗ
НУМИЗМАТИЧЕСКОГО ФОНДА МУЗЕЯ ИСТОРИИ
«ИЧЕРИШЕХЕР»**

В статье приводится нумизматическое описание монет античного периода, которые чеканились на территории древних государств и империй, в том числе в Риме и Византии. Монеты находятся в фонде музея истории «Ичеришехер». В результате метрологического и иконографического анализа автор делает вывод, что монеты указанных государств попали на нашу территорию путем торговых связей. Возможно, эти монеты имели хождение среди отдельных групп людей, имевших экономические связи с этими странами. Нумизматические материалы указанных типов и разновидностей доказывают тесные экономические взаимоотношения между городами и поселениями Азербайджана и указанных империй.

Ключевые слова: музей истории, нумизматический анализ, монеты Рима и Византии, медные и серебряные номиналы.

Ganira Pirgulyeva

**SOME COINS OF ANTIQUE PERIOD FROM NUMISMATIC FUND
OF THE HISTORY MUSEUM “ICHERISHEHER”**

Numismatic description of coins of the antique period which have been minted in the territory of the ancient states and empires, including Rome and Byzantium is resulted in the paper. Coins are kept in fund of the history museum “Icherisheher”. As a result of metrological and iconographic analysis the author draws the conclusion that coins of the mentioned states came to our territory by means of commercial relations. Probably, these coins were in use among separate groups of the people who had economic relations with these countries. Numismatic materials of the specified types and versions prove close economic mutual relations between cities and settlements of Azerbaijan and the mentioned empires.

Key words: history museum, numismatic analysis, coins of Rome and Byzantium, copper and silver face values.

(AMEA-nın müxbir üzvü V.Baxşəliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

ASƏF ORUCOV

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: aseforucov@yahoo.com.tr

XALQ MƏİŞƏTİNDƏ QUŞLARIN YERİ

Məqalədə xalq fenologiyasının formalaşmasında quşların yeri araşdırılmışdır. Araşdırmalardan məlum olmuşdur ki, xalqın astral simvolika və fenoloji zaman hesablamasının quşlar ilə əlaqəsi vardır. Eyni zamanda xalq təqviminin yaradılmasında, ona uyğun olaraq təsərrüfat işlərinin görülməsində quşlarla əlaqəli müşahidələr öyrənilmişdir. Həmçinin quşlarla bağlı inanc sistemləri araşdırılıb tədqiqata cəlb edilmişdir.

Açar sözlər: *Quş, fenologiya, köçəri quşlar, inanc sistemləri.*

Quşlarla bağlı inamlar öz əksini nağıl və dastanlarda, qayaüstü rəsmlərdə tapmışdır. Qayaüstü təsvirlərdə quş rəsmlərinin qeydə alınması (3, s. 155) insanların quşlarla bağlı inanc sistemlərinin qədim zamanlardan mövcud olduğunu göstərir. Azərbaycanda arxeoloji qazıntılar nəticəsində orta əsrlərə aid mədəni təbəqələrdə quş fiqurları da aşkar edilmişdir. Tədqiqatçı F.İbrahimov qeyd edir ki, quş bütün dinlərdə səma ilə əlaqədar olaraq hətta günəş ilahəsi sayılır ki, Erkən Tunc dövrü abidələrində buna daha çox təsadüf olunur (4, s. 122). M.Seyidov V.Bartoldun fikirlərinə əsaslanaraq yazır ki, hər bir Oğuz qəbiləsi müəyyən quşa sitayiş edirdi. Qəbilə üzvləri həmin quşa toxunmaz və onun ətinə yeməzdilər. Belə totemləri onqon və ya uyğun adlandırırdılar (10, s. 228). Deməli quşlar xalq məişətində və inamlar sistemində mühüm yerə malik olmuş, hətta ona kult kimi baxılmışdır.

Quşların həyat tərzini ilin fəsilləri ilə sıx bağlıdır. Köçəri quşlar bu cəhətdən daha çox fərqlənir. Quşlar (leylək, durna, qaranquş) yazın ilk müjdəçiləri hesab edilir. Bu quşların gəlməsi ilə əsl yaz başlayır. Xalq arasında belə bir deyim var ki, leylək deyər: “təzə ildə gəlmərəm, köhnə ildə də qalmaram”. Digər bir deyimə görə, leyləyə daş atmazlar, əgər atılarsa, küsüb gedər, yaz yubanar. İnanca görə erkən yazda ilk gələn leyləyin dimdiyində ot görünərsə, bu, insanlar tərəfindən sevinclə qarşılanırdı. Çünki bu əlamət həmin ilin bollu-bərəkətli keçəcəyinə işarədir. Digər bir inanca görə, erkən yazda leylək (xalq arasında Hacileylək – A.O) əkin sahələrinə enərsə, həmin il məhsul bol olar. Leyləklə bağlı materiallara Q.Qədirzadənin tədqiqatlarında da rast gəlirik. Bununla bağlı müəllif qeyd edir ki, xalqın müşahidələrinə əsasən, demək olar ki, yazın ilk

əlaməti leyləyin qayıtmasıdır. Leyləklər əsasən Çilləbeçənin əvvəllərində gəlirlər. Bundan sonra havalər bir neçə günlüyə soyuyur, soyuq küləklər əsir. Buna xalq arasında “leylək boranı” deyirlər. Xalq arasında deyirlər ki, gərək leyləyin yumurtasının üstünə qar yağa. Ümumən, leyləklər erkən qayıtdıqda öz köhnə yuvalarına dönürlər. Onlar Novruz yuvalarında keçirirlər (7, s. 314). Bir məsələni də vurğulamaq istədik ki, Naxçıvan bölgəsində bir qayda olaraq leyləyə, Hacıleylək deyirlər. Leyləklə bağlı inanclar sistemini biz başqa türkdilli xalqlarda da görürük.

Xalqın uzunmüddətli müşahidələrinə görə, quşların astral simvolika və fenoloji zaman hesablaması ilə əlaqəsi vardır. İnəmə görə qartalın hərəkəti fəsilələrin dəyişməsi ilə sıx bağlıdır. Qanadlarını bir dəfə çalanda yaz, iki dəfə çalanda qış gəlir (12, s. 73). Bundan əlavə xalq arasında deyirlər ki, cəhrəçi quşun görünməsi yazın gəlməsinə bir işarədir.

Köçəri quşlar içərisində yazın carçısı qaranquşla durnanı xüsusi qeyd etmək olar. Bizim mifologiyamızda da hər iki quşun fenoloji zaman hesablaması ilə əlaqəsi vardır. Z.Rzayevə görə ərazidə polixrom boyalı qabların üzərində durna təsvirinə rast gəlinməsi, bu quşun insanların həyatı ilə müəyyən bir bağlılığı olduğunu göstərir (9, s. 99). Bir monqol atalar sözü vardır ki, bu atalar sözü ilin fəsillərinə olan münasibətdən yaranmışdır. Atalar sözündə deyilir ki, qazlar qığıldaşanda yaz gəlir, qarğalar qığıldayanda yay gedir (2, s. 65).

Xalq arasında belə bir söz işlədilir ki, “qaranquşun palçıq bağlayan dövrü” çıxdı (aprelin 22-dən mayın 2-ə qədərki dövr) yazın 40-ı çıxmaldır. Söz düşmüşkən qeyd edək ki, “qaranquşun palçıq bağlayan” dövründə insanlar tikinti işlərinə başlayar, yeni evlər inşa edərmişlər. Yaşlı məlumatçılar qeyd edirlər ki, bu dövrdə palçıq saqqız kimi yapışardı. Qaranquş da durna, leylək kimi yaz xəbərçisidir. Onun yemi (qidası) haqqında müxtəlif deyimlər vardır: “Qaranquşun yemi yaz havasıdır”, “Yaz gəlməsə, qaranquşlar ac qalar” və s. Xalq arasında qaranquşla bağlı toplanmış bir rəvayətdə deyilir ki, bədxərc bir cavan atadan qalmış var-yoxunun ağına-bozuna baxmadan dağıdır. Nəhayət, o, tamamilə müflisləşir. Elə bu vaxt o bir qaranquş görür. Qış olmasına baxmayaraq artıq elə bilir ki, yazdır və paltosun da satır. Bu isə ona çox bəha başa gəlir. Çünki hələ havalər soyuq keçirdi. Rəvayətdən də göründüyü kimi qaranquşun gəlməsi hələ istilərin düşməsi deyil. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi o, yazın müjdəçisidir.

Əsdi vədə yeli yaz müjdəsiylə,

Qondu eyvanıma yenə qaranquş!

Naxçıvan bölgəsindən toplanmış rəvayətə görə, sular çəkilməyə başlayanda Nuh (ə.s.) peyğəmbər qarğanı göndərər deyir ki, get qurudan xəbər gətir. Qarğa gedib yolda bir leşə rast gəlir, başı ona qarışdığından geri qayıtmır. Sonra qaranquşu göndərir. Qaranquş torpaq gördüyünü gəlib xəbər verir. Elə həmin vaxtdan qaranquş müqəddəs sayılır (8, s. 64). Xalq arasında olan inəmə görə, hansı il qaranquş tez gəlsə, həmin il taxıl bol olar.

Culfa bölgəsində isə məlumatçıların bildirdiklərinə görə, üzüm bağları

Novruzdan sonra “quşboranı” adlanan dövr (xalq arasında həm “leylək boranı”, həm də “sağsağanın yumurtasının çatlayan dövrü” (Culfa rayonunun Gal kəndi) və ya “qarğaboranı” (Culfa rayonunun Yayıcı kəndi) adlanır) keçdikdən sonra açılır.

Novruz bayramından 15 gün sonra əkinçi üçün qorxulu hesab edilir. Çünki bu günlərdə güclü boran olar. Xalq arasında da bunu “qarğaboranı”, və yaxud “çalağanın yumurtasının çatlayan dövrü” adlandırırlar. Belə bir el deyimi də var ki, çalağanın yumurtası “çatlamayınca” istilər düşməz. Əgər bu vaxta qədər toxum səpilsə, soyuq alar.

Tatarlar erkən yazda taxıl əkininə çıxmağın vaxtını bilmək üçün toyuğun altından 3 yumurta götürürlər. İlk yumurta ağır isə əkinə erkən başlamalı, ikinci yumurta ağır isə əkinə orta zamanda, üçüncü yumurta ağırdısa, gec başlanılmalıdır (5, s. 38).

İnəmə görə, biçin vaxtı qəcələ (sağsağan) tayanın üstünə qonub qırıldarsa, əkinçinin işi avand (yüngül) olardı. Etnoqrafik materiallara əsasən xalq arasında sağsağan “xeyir xəbər” gətirən quş kimi tanınır. Adətən sağsağan başqa quşlardan fərqli olaraq yaşayış evlərində və həyatıyanı bağlarda az-az görünür. Adamlar bu quşların ev və həyətlərə yaxın uçub gəlməsini yeni bir xeyir xəbər eşidəcəkləri kimi də qarşılayırlar.

İnsanlar göyərçinə müqəddəs quş kimi baxmış, onun ətinin yeyilməsinin günah olduğunu bildirmişlər. Bununla belə xalq ilin məhsuldarlığını və ya qıtlığını göyərçinlə bilirdi. Belə ki, göyərçin dəstəsi ilk dəfə əkilmiş sahəyə qonarsa, bu hal ilin məhsuldar, bollu-bərəkətli olacağına, əkilməmiş yerə qonarsa, quraqlıq olacağına işarədir. Bundan əlavə xalqımızın uzunmüddətli apardığı fenoloji müşahidələrə görə göyərçinin görünməsi yazın qurtarması, yayın gəlməsini bildirir. 1959-cu ildə Beyləqanda arxeoloji qazıntılar zamanı XII-XIII əsrin əvvəllərinə aid mədəni təbəqələrdən baş hissəsi göyərçinə bənzəyən fiqur aşkar edilmişdir ki, bu da göyərçinlə bağlı inanc sisteminin olduğunu təsdiq edir (4, s. 121).

Xalq arasında darı ilə əlaqədar “bildirçinin bəyliyi darı qurtaranacandır” deyimi işlədilir. Demək, darının döyülüb qurtarmasından sonra heç yerdə bildirçinə rast gəlinmir. Həm də darı digər taxıl bitkilərinə görə nisbətən gec yetişib, gec də döyülür. Xalq arasında işlədilən “arpadan, buğdadan əlim üzüldü, çarəm sənə qaldı, darı xırmanı” (13, s. 50) deyimi də bunun bariz nümunəsidir. Bundan əlavə xalq arasında “Sərçədən qorxan darı əkməz” ifadəsi də mövcuddur. Əkinçilər payızın sona çatmasını bildirçinlərin getməsi ilə də müəyyən edərdilər. Onlar həm də gögüt quşunun qayıtması ilə yazın başladığını, artıq əkin sahələrinə çıxma vaxtının gəlib çatdığını, getməsi ilə biçin dövrünün başladığını bilərdilər.

Başqa əkin işləri kimi səpinin aparılması da xalq təqvimini və mövsümi müşahidələrlə müəyyən edilib, həyata keçirilirdi. Əkinçilərimizin arasında işlədilən:

Durna getdi, çıx tuma,
Durna gəldi, çıx şuma.

ifadəsi də xalqımızın çoxillik təcrübəsinə əsaslanaraq yaranmışdır. Bu təcrübəyə görə, payız vaxtı durnaların isti ölkələrə getməsi ilə əkinçilərimiz payızlıq səpinə çıxardılar. Yazda isə isti ölkələrdən durnaların qayıdıb gəlməsi yaz şumuna çıxmağa bir işarədir. Təcrübəli əkinçilər nəql edirlər ki, payızda durna qatarının uçması ilə biz həm də qışın mülayim və ya sərt keçəcəyini müəyyən edərdik. Belə ki, durna qatarı yüksəkdən uçarsa, bu, qışın mülayim keçəcəyinə və qışın yubanacağına bir işarədir. Bu halda deyərdilər ki, qış göydə keçəcəkdir. Bundan fərqli olaraq durnaların alçaqdan uçması qışın tez gəlməsinə və soyuq keçəcəyini göstərən fenoloji müşahidələrdən sayılır (1, s. 150). Belə ki, qaquzlar hər il martın 1-dən 10-dək durnaları qarşılayırdılar. Məhz bu vaxt uçub gələn durnaları kim birinci görüb kəndə car çəkərsə, el arasında ən xoşbəxt insan sayılırdı. Qaquzlarda durnalar gəldiyində insanlar onların sayına görə nə qədər buğda toplayacağına inanırdılar (bir durnaya bir kq buğda alacaqlarına inanırdılar) (6, s. 264-265). Xalq arasından topladığımız etnoqrafik materiallara görə, durna ilə bağlı aparılan fenoloji müşahidələri təkcə əkinçilər deyil, heyvandarlıqla məşğul olan insanlar da aparmışlar. Məsələn, maldarlarımız durnaların gec gəldiyi il dölün uğurlu keçəcəyinə inanırdılar. Heyvandarlıq təsərrüfatında quşlarla bağlı aparılan müşahidələrə M.Süleymanlının “Köç” romanında da rast gəlirik. Əsərdə qeyd edilir ki, Göyüş başını qaldırıb havaya baxıb “köç gedir, torağaylar ona görə oxuyur” dedi (11, s. 280). Buradan belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, torağayların oxuması köçün getməsinə bir işarədir.

Son olaraq qeyd etmək istərdik ki, xalqımız quşlarla əlaqəli uzunmüddətli fenoloji, meteoroloji müşahidələr aparmış və bunun əsasında öz təsərrüfat sahələrini qurmuş, həmçinin bəzi quşlara tapınmış, bununla bağlı inanc sistemi yaratmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Cavadov Q. Əkinçilik mədəniyyətimizin sorağı ilə. Bakı: Azərnəşr, 1990, 168 s.
2. Həsənov X. Təbiət və hikmət. Bakı: Elm, 1981, 70 s.
3. Xəlilov T. Naxçıvandakı Son Tunc və Erkən Dəmir dövrünə aid olan qayaüstü təsvirlər // Xəbərlər, 2009, № 3, s. 154-158.
4. İbrahimov F. Metaldan quş fiqurları / Azərbaycanın maddi mədəniyyəti. Bakı: Elm, 1987, s. 118-123.
5. Kalafat Y. Balkanlardan Uluğ Türküstanə türk halk inançları (Tatarlar, Hakkaslar, Kırqızlar, Boşnaklar, Acarlar, Edigeyler, Albanlar, Karaçaylar, Qre-qoryanlar, Romanya, Şumnu-Burqaz, Gürcüstan-Karaçöp, Kıbrıs, Rodas, Tacikistan, Suriye türkləri). Ankara: Berikan yayın, 2006, 556 s.
6. Koroğlu S. Qaquzlarda ilk yaz bayramı / TDNİBŞB. Ankara: Atatürk Kültür

- Merkezi, 1996, s. 261- 267.
7. Qədirzadə Q. Ailə və məişətlə bağlı adətlər, inamlar, etnogenetik əlaqələr. Bakı: Elm, 2003, 368 s.
 8. Qədirzadə T. İslamaqədərki adətlər, inamlar və mərasimlər. Bakı: Nafta press, 2006, 120 s.
 9. Rzayev Z. Tarixə qədərki tarix. Bakı: API, 2008, 206 s.
 10. Seyidov M. Azərbaycan mifik təfəkkürünün qaynaqları. Bakı: Yazıçı, 1983, 326 s.
 11. Süleymanlı M. Köç. Bakı: Elm, 1984, 278 s.
 12. Vəliyev K. Elin yaddaşı, dilin yaddaşı. Bakı: Gənclik, 1988, 280 s.
 13. Yazdım ki, izim qalsın (1965-2005-ci illərdə Q.Cavadovun dövrü mətbuatda nəşr olunmuş Seçilmiş məqalələri). Bakı: MBM, 2005, 428 s.

Асеф Оруджев

МЕСТО ПТИЦ В НАРОДНОМ БЫТЕ

В статье исследовано место птиц в формировании народной фенологии. Этими исследованиями определено, что птицы имеют связь с астральной символикой и вычислением фенологического времени. Одновременно изучены наблюдения, связанные с птицами при создании народного календаря и выполнении хозяйственных работ. Также исследована система верований, связанных с птицами.

Ключевые слова: *птица, фенология, кочевые птицы, система верований.*

Asaf Orujov

PLACE OF BIRDS IN THE NATIONAL EVERYDAY LIFE

The place of birds in formation of national phenology is investigated in the paper. By these researches it is determined that birds have connection with astral symbols and calculation of phenological time. The observations connected with birds at creation of the people's calendar and performance of farming works are simultaneously studied. Also the system of beliefs connected with birds is investigated.

Key words: *bird, phenology, nomadic birds, system of beliefs.*

(AMEA-nın müxbir üzvü Q.İ.Qədirzadə tərəfindən təqdim edilmişdir)

AZƏRBAYCAN DİLİ

FİRUDİN RZAYEV

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: firudinr@yahoo.com.tr

NAXÇIVAN, BOĞAZKÖY YAZILARI VƏ HÜRRÜ PROTOTÜRKLƏRİ

Məqalədə ilk dəfə Ankara yaxınlığından aşkar edilmiş Boğazköy mətnlərinin Hürri boylarına aid olduğu, bu dilin isə protoazərbaycan dili olması qədim türk dili sözlükləri və mənbə mətnləri ilə müqayisəli sübut olunur. Hürriyələrin Naxçıvan ərazilərində yerli tayfalar kimi məskunlaşması, m.ö. IV minilliklərdən tarix səhnəsinə çıxdıqları dövr də tarixi faktlarla təsdiqlənir. Bu tayfaların Naxçıvan ərazilərində yerli sakinlər olmaqla bərabər qədim Şumer mədəniyyəti ilə bağlılığı Naxçıvanın toponimik sistemi, tarixi faktlar və arxeoloji tədqiqatlarla da elmi cəhətdən əsaslandırılır.

Açar sözlər: *Kur, Khur, Hürri, Naxçıvan, Boğazköy, Hett.*

Minilliklər öncə böyük sivilizasiya mərkəzlərindən biri olan qədim Naxçıvan proto azərbaycan tayfalarının sıx məskunlaşdığı ərazilərdən biri olmuşdur. Bu qədim ərazidə aborigen-yerli As, Naxər, Kas, Türükkü, Hürri, Kutı, Lulubəy, Subar kimi tayfalar ərazi əhalisinin təşəkkülündə iştirak etmiş, qədim mədəniyyətimizi yaratmışlar. Ərazi ilk dəfə Misir fironu III Tutmosun salnamələrində m.ö. II minillikdə NAXAR-in adında Mitani ölkəsi kimi (47, s. 314-318, 344-346; 48, s. 174), Urartu yazılarına MĀTU NAKRU – “Naxru ölkəsi” (31, s. 21-29), İ.Flavinin yazılarında isə bəşər nəslinin ilk beşiyi, Nuhun saldıdığı ilk şəhər kimi yer almışdır (15, s. 14). Strabon, K.Ptolemey kimi antik müəlliflərin məlumatlarında Naxçıvan Qafqazın ən qədim mədəniyyət mərkəzi kimi qeyd olunmuşdur (22, s. 252-254).

Ərazinin coğrafi adlarında Şumer-Akkad mifində aid **An/Anu, Nisir, Neseya, Kiur, Şar, Kudur Enlil, İrnini** kimi tanrı-teofor adların **İl An-İlan dağ** – “Anu yurdu”, **Nəsirvaz** – **Baş Nisir** (oykonim), **Nisay** (pir adı), **Kiurna-Kırna** — “Kiurun bağışladığı” (oykonim), **Qudu** – “**Əzəmətli** yurd, **İrni** yer adı, **Sarı** dağ kimi adlar təkrarlanır (6, s. 42, 44, 90). Bu tarixi dəlillər ərazinin qədim Mesopotamiya Şumer mədəniyyəti ilə ortaqlığından, bu iki əski mədəniyyətin eyniliyi tarixindən xəbər verir. Adların şumerlərdəki m.ö. IV minillik

tarixi nəzərə alınarsa, qədim Naxçıvan coğrafi adlarının 6 min illik tarixi təsdiq olunur.

Naxçıvan ərazisində m.ö. V-IV minilliklərdə bu mədəniyyəti yaradan yerli-avtoxton tayfalardan biri də **Hürri** türkləri olmuşdur. Hürülərə aid qədim yazı mətnlərinin məlumatları onların Naxçıvan ərazisində yerli sakinlər olduğunu bir daha sübut edir.

Bildiyimiz kimi, rus, fars siyasətində prototürklərin dili, tarixi, mədəniyyəti və yazılı salnamələri indi-indi 1-2 milyona çatan xalqların tarixinə yamanmış, rus, fars tarixi, tədqiqat və ensiklopedik məlumatları isə m.ö. III-I minilliklərdə “hürülər yoxa çıxdı”, “As boyları yox oldu”, “Türükkü, kutilər sonadək qırıldılar” kimi təhriflərə meydan olmuşdur. Burada azlıqdakı xalqlar “qədim tarixə” sahib kimi göstərilmiş və bu siyasi oyun günümüzdə də davam etməkdədir (F.R.). Lakin yeni aşkarlanmış Assur, Hett, Boğazköy, Dügər və s. gil lövhəli salnamələrdəki yazılar Naxçıvanda m.ö. V-IV minilliklərdə türk tayfa birliklərinin ittifaq şəklində siyasi proseslərdə iştirakını göstərir. Lakin yenə də mətnlərə siyasi motivdən baxışlar yazıları təhrif edir, azlıqdakı xalqları önə çəkir. Biz bu yazılı mətnlərin mütəxəssisi olmasaq da, Boğazköy və Dügər yazılarında əcnəbi müəlliflərin tərəfinə dair qədim türk dili lüğətlərinə istinadən müqayisəli şəkildə düzəlişləri diqqətə çatdırmaq istərdik.

Q.Bruş tədqiqatlarında Mitən ərazisi və onun şimalında yerləşən **Naxarin** – Naxçıvan ölkəsini bu tayfaların vətəni sayaraq yazır: “...Xananda eyni kökdən gələn və eyni dilə mənsub xalqların ittifaqı yarandı. Bu birlik qədim abidələrdə “Mitən-mentu Hürri boyları” adlanmaqla Hürri varisləri Qıksos tayfa ittifaqında birləşdi” (7, s. 203, 272). Başqa bir mənbədə də Hürri boylarının Qıksos türkləri Gök Aslarla bir ittifaqda eyni dilə əraziyə mənsub olduğu göstərilir (17, s. 168). İ.Q.Əliyev və M.N.Poqrebevanın yazılarında hürülər Mesopotamiyanın şimalı və Urmiya gölünün qərb və şimal rayonlarında yaşayan, dillərinin isə azsaylı xalqların dilinə təsir edən güclü tayfalar kimi göstərilir. Müəlliflər Q.Hüzinq, R.Girşman, C.Kameronun yazılarına istinadən Hürri boylarının da daxil olduğu Ön Asiya xalqlarının qədim ortaq bir dildə danışdığını yazmışlar (1, s. 63-66). Q.Q.Qeorqadze isə Hürri tayfalarının tarixi və dili haqqında Boğazköy mətnlərinin Alalax bölümündə VII qata müraciətlə onların **Xupisna, Tuvanuv, Nenas, Landa, Çallara** kimi şəhər və ərazilərdə də yayıldığını yazır (23, s. 71-168). Bu ərazi isə Naxər ölkəsini də əhatə edirdi (F.R.).

İ.M.Dykonov hürüləri Manna və Urmiya gölü ətrafında yaşayan, Cənubi Qafqaz bölgəsi xalqları ilə eyni dilə mənsub tayfalar kimi təqdim edib, areal Hürri mədəniyyətinin areal Kür-Araz mədəniyyətinin ilə yaxınlığını göstərir. O, kuti, lulubəy, elam, hürri və mannalıların eyni dildə danışdıqlarını, hürülərin m.ö. XI-IX əsrlərdə yox olduqlarını (tərəfimizdən seçilib – F.R.) yazır (9, s. 10-14, 225-227; 10, s. 17-18). Mənbələr o dövr Kiçik Asiya, bütün Anadolu xalqlarının da Hürri dilində danışdığını göstərir (47, I c., s. 380).

Məlumatlardan göründüyü kimi, Hürri boylarının əraziləri Şimali Me-

sopotamiyadan başlayaraq Urmiya, Mitan, Naxər, Şimali Azərbaycan ərazilərini əhatə etmiş, dilləri isə protoazərbaycan dili olmuşdur. Lakin ruslar dönəmində və bu gün də bir qrup azlıqdakı xalqlar bu tarixi saxtalaşdırmağa səy edirlər. Q.A.Melikişvili Manna və Midiya dövlətlərində əhalinin əsasən hürrülərdən təşkil olunduğunu yazır və ərazini **Nairi** yazılışında gürcülərə aid edir. Q.M.Avetisyan isə Şimali Mesopotamiyada m.ö. VI-II minilliklərdə tarixi proseslərə qatılan bütün prototürk tayfa və dövlətləri “erməni tarixinə” aid etməklə “Mitan”, “Xanniqalbat”, “Hürri” sözlərinin termin olduğunu yazır (32, s. 114-118). Bunun əksinə gedən M.L.Xaçikyan Hürri dilini Mitan, Boğazköy, Vavilon, Uqarit, Urkeş kimi dialektlərə bölüb onun Urartu dilinə yaxın olduğunu, hürrülərdən Babil, Babildən Mitan, Boğazköy, Uqarit dilinin, Urartu dilindən isə Van, Musasir-Erməni dilinin formalaşdığını yazır (12, s. 37, 63; 13, s. 137).

Təbii ki, Hürri dili onlarla ölkənin ümumişlək dilinə çevriləndə Urartu nə dövlət, nə də, xalq kimi hələ formalaşmamış, tarix səhnəsinə çıxmamışdı. Əgər bu gün belə erməni və gürcü əhalisini sadalanan bu ərazilərə paylasaq, təbii ki, onlar bu ərazilərdə yoxa çıxarlar. Q.A.Melikişvili “Urartu” adının Hürri dilində olduğunu bu xalqın inancında Kuera tanrısının yerini Urartu ərazilərində isə Uti-Kuti tayfa adından gələn Etiuni, Kueraı Taşə kimi tayfa və tanrı adlarını çəkir (32, s. 6-7, 115, 175, 427). Buradakı **Etiu**, **Kuer Taşə** sözləri qədim türk tanrı və yer adları, **-ni**, **-ai** isə sözlərə gürcü dilində artırılmış şəkilçilərdir (F.R.). Kiur tanrısı türk tayfaları kutilər və lulubəylərə məxsus olmaqla türk inancından urartulara adlamışdır. İ.İ.Meşaninov da Urartu dilində **terai** – törə, adət, **bia** – su, **şani** – su çəni, **e** – ev, **ərşə** – ərgən, **tara** – dərə, **ti** – de, danış kimi yüzlərlə sözü qədim türk dilinə aid etmişdir ki (33, s. 15, 52, 210, 263-267, 290), onların nə gürcü, nə də ermənilərlə heç bir əlaqəsi yoxdur.

Tarixi faktlar urartuların etnik tərkibində xeyli türk tayfalarını göstərir və bu dil Urartu dilini formalaşdırmışdır. Rus dilində olan çar I Arqıştiyə aid yazıda: “...дошел я до страны Биа... до страны Хушани. Царя Джабухи я поработил. Вот какую дань царю Аргишти преподнес: 41 **мину** чистого золота, 37 **мин** серебра ...десять тысяч **мин** меди” (14, s. 11) ifadələrində **min** sayını görürük. Yazı: “Mən Bia ölkəsinə... Xuşani ölkəsinə çatdım. Mən Cəbuhi xanını qul etdim. Bax çar Arqıştiyə hansı xərəcələri verdim: 41 **min** təmiz qızıl, 37 **min** gümüş, on **min min** mis” kimi tərcümə olunur. Q.A.Melikişvili rus dilində “тысяч мин” ifadəsini iki dəfə **min** kimi işlədir. Əgər bunun əvvəl gürcü, sonra rus dilinə tərcümə olunduğunu nəzərə alsaq, müəllifin öz xeyirləri üçün nə qədər “düzəlişlər” etdiyi göz önündədir. Bu yazıdakı **Bia** – “Su ölkəsi” və Urartu dilində ölkə adı **Biana** da türk dilindədir. Biz Urmiya gölü ətrafında **Biya**, Altay, Tatarıstan ərazilərində **Buya** və **Biya**, Bolqar türklərində **Baya** (2), başqırdlarda **Buyur** – Nur kimi çay və göl adlarını görürük. Yəqin ki, bunlar gürcü və erməni dilində deyil (30, s. 24-25, 69, 98). Bu gün də dilimizdəki **bulaq**, **bulud** sözləri **bu** – “su” mənasında qədim türk dilindədir (F.R.). O zaman belə bir sual ortalığa çıxır. Əgər dövlətin dilində türk sözləri,

etnik tərkibində türk tayfaları üstünlük təşkil edərsə və dövlətin adı yerli xalq dilində türk dilindədirsə, o zaman bu dövlət hansı əlamətinə görə erməni və gürcülərin idi?

Təəssüf ki, qədim yazılara ilk sahib çıxan xristian alimləri qədim Mitani dövləti və Hürri boylarının dili və mədəniyyətini “protogürcü”, “protoerməni mədəniyyəti və dili” kimi təhrif etmişlər. Qeyd etdik ki, bu istiqamətdə hazırda da kütləvi şəkildə siyasi təhriflər mövcuddur (49). Belə ki, Ankara yaxınlığından aşkarlanan Hürriyə məxsus Boğazköy yazı mətnlərinin oxunuşuna yenə də erməni və gürcü alimləri cəmlənməklə yazılara “tarixi düzəlişlər” etməkdədirlər. Bu “tədqiqatlarda” nədənsə Qazax, Qırğız, Türkmən, Türkiyə, Azərbaycan və b. türk xalqlarının alimlərinin tədqiqatlarına rast gəlmirik.

Qeyd etdik ki, biz Xett və Hürri dilinin mütəxəssisi deyilik. Lakin yazı nümunələrində adlar və mətnlərdəki bəzi cümlələr üzərində qədim türk dili lüğətlərinə istinadən apardığımız tərcümə nəticələrini də diqqətinizə çatdırmaq istərdik. Hürri boylarına məxsus bütün ərazilərdəki coğrafi ad və yazılarının Avropa, rus, erməni və gürcü alimləri birmənalı “**Hürri dilində**” olduğunu qəbul etmişlər. Onlara olduğu kimi qısaca nəzər salaq.

Coğrafi adlar: Tukrişa, Urkəşa (Urkeşa), Navara, Nineva, Karaxar, Burundum, Elaxuta, Xaburatuma, Azuxinuma, Mardamana, Urşuma, Xaşşuma, Alalax, Varsava, Urşu, Xalpa, Suppi Xanikalbat, Anal, Saxut, Salna, İkakal, Kusal, Kassar, Xursam, Nenass, Salaxsu Ullam, Xurum, Hurama, İnsalux, Xanti. Bu adlardakı **-a**, **-uma** şəkilçiləri Assur dilinə aid adlıq hal şəkilçisidir (F.R.). Müqayisə üçün ilk olaraq Hürri çarlarının mərkəzi şəhərləri və ərazi adları, qara hərflərlə sonra isə türk ərazilərindəki adlar nümunə olaraq göstərilir.

Tukriş (Tukrişa). Burada türk dillərinə məxsus **k=r** hərflərinin yer dəyişməsinə- metatezanı nəzərə alsaq (4, s. 225), Azərbaycan ərazilərində Türkeş, Türküt, Türkan, Türkədi, Tükəçi kimi yüzlərlə ada rast gəlirik (16, s. 166; 3, s. 93, 96). Hazırda Türkiyə Orta Asiya, Sibir, Altay türklərinin ərazilərində Turgit, Türkeli, Türkə, Turki, Türkü, Türküstan, Türkmən kimi yüzlərlə ad da bu coğrafi adı təkrarlayır (46, s. 94, 102; 30, s. 26, 37, 54-55, 74-75).

Urkəş, Urşu, Urşu(ma). Qədim şumerlərdə **Ur**-“qurmaq”, “qur” feli, **Şu**-tayfa adıdır və söz “Şular quran, tikən” mənasındadır. Sözə “Bilqamis” داستانında Uruk, İrkal (6, s. 8, 61), Azərbaycan coğrafi adlarında isə Urku, Urumcu, Urmiya, Urakəran, Urmu kimi adlarda rast gəlirik (3, s. 96; 16, s. 176). Türkiyə, Orta Asiya, Sibir, Altay və s. türk ərazilərində bu söz Uruş, Urla, Uruqköy, Uroş, Uruşa, Urqal, Urqala, Uray, Ural, Urak, Urkaş, Urman, Uroşevaç, Urumçi kimi yüzlərlə adda rast gəlinir (30, s. 30-31, 33, 42, 54, 57, 73, 313; 46, s. 94, 102).

Hurama, Xursam, Xurum. Prototürklərdə **Hur/xur** sözü “əzəmətli”, “cəsur”, “rütbə”, “qurmaq” və s. mənələrdədir (2, s. 105; 8, s. 322, 328; 28, s. 213, 378-380). Söz kökü Hürri tayfa adında **Hur/xur** yazılışında “yaradan quran” mənasını ifadə edir. Azərbaycan ərazilərində Xorni, Xirik, Xurs, Xuray,

Xuram, Xursan, Hıram, Hornu kimi 50-yə yaxın adda qeydə alınır (16, s. 165; 3, s. 103). Türkiyə, Orta Asiya, Sibir, Altay və s. türk ərazilərində isə söz Hora, Horasan, Harput, Horsunlu, Xurzuk, Xırov, Xırlov kimi yüzlərlə adda təkrarlanır (30, s. 28, 48, 31, 33, 42, 54, 57, 73, 313; 46, s. 90-99, 102). **Kusar, Kas-sar, Xaşşum** adları Hürri boyları ilə ittifaqda olan prototürk Kas tayfa adından yaranıb və ümumtürk arealında Kasqalen, Ərkass, Kasil, Kaskan, Kasabat kimi xeyli coğrafi adlar bu tərkibləri daşımaqdadır (3; 30). Məqalə həcminə görə biz qara hərflərlə Hürri tayfalarına aid sözləri, adi hərflərlə isə ümumtürk adlarının müqayisəli nümunələrini təqdim edirik.

Navara – Navarin, Navar, Navabad, Navari, Navahi; **Nineva, Nenass** – Nensik, Nen, Ninbin, Ninkan; **Karaxar** – Karakal, Karaxars, Karakan; **Burundum** – Burin, Burunday, Burdur, Burundi, Bursu. Bununla bərabər **Azuxinuma** – Azıx, Azaxnam, Azıkman; **Elaxuta/Alalax** – Alalkul, Alalak Alat, Alalas; **Anal** – Analka, Analut; **Varsava** – Varese, Varsaqa, Varsi, Varsa; **İkakal** – İk, İkkal, İka, İkariya; **Salna** – Salonta, Salsk, Salda, Saltaq; **Saxut** – Saxi, Saxak, Saxab, Sakil; **Suppi** – Supbaul, Subsa, Supxan; **Ullam** – Ulanqom, Ulyumçay Ulambat, Ulan-ude. Əgər diqqət etsək, bu qədər eynilik adi bir təsadüf deyil. Minlərlə belə adlar Azərbaycan, Türkiyə, Orta Asiya, Yakutiya, Qazaxıstan, hətta kiçik türk xalqları Komi, Nen, Tuvin, Xantı Mansı və b. ərazilərin coğrafi adlar sistemində də təkrarlanır (3, s. 10, 75, 96; 30, s. 44-45, 58-59, 69, 229, 279, 295; 46, s. 86-103).

Hürri çar adları da qədim Mitin, Manna, Midiya, Atropatena, Alban dövlətləri və Orxon yazıları və müasir türk adları sistemində də təkrarlanır. Bu adlarda qədim türk tanrı, çar adları və dil elementləri onların prototürk adlar sistemində mənsubluğunu bir daha sübut edir.

Şadu Şarri, Şarra El, Abba El – bu adlarda **Şar**, şumerlərdə Umma şəhərinin tanrısı olmuş, kassi çar adı Şaqarakti – **Şuriaş, Şarsin, Şatibarzan**, Orhun yazılarında **Apa** tarkan, **El** İnançı, **El** Toğan, **Ulan Şad, Kür Şad** adlarında da təkrarlanır (9, s. 130-131; 25, s. 124; 39, s. 385). Adlardakı **Şad** – “zə-dəgan”, **El** – “vətən, yurd”, **Abba/Apa** – “ulu ana”, “böyük bacı”, “ucalıq” türk sözləri “Şad Şarri”, “uca Şarra”, “uca ulu ana” mənalarında titul, **Api** adı isə skiflərdə yer ilahəsi adını ifadə edirdi (8, s. 1, 47; 34, s. 75-77). **Kiklip Atal, Tiş Atal, Atal şenni** adları da müasir ümumtürk və qədim kuti, lulubəy, kassit, Manna və Midiya antroponimik adlarında **Ata**, **Ullusunni, Etil, Atilla, Edalı, Atalay, Sanqiu, Musasin** kimi qeydə alınır (11, s. 468; 25, s. 79-80, 84). Hürülərdəki **Parrattarna, Parsatatar, Artatama, Artasumara** adları m.ö. IV-III minilliklərdə prototürklərdə **Partamaziris, Parsin, Partaken, Paralat, Tatar** kimi tayfa adı və antroponimlərdə, **Artasirar, Artaq, Artıqmac, Metitar** kimi kuti, lulubəy, manna, midiya, skif şəxs adlarında təkrarlanır (11, II c., s. 468, 592; 24, s. 101; 6; 25, s. 101, 147). Hürri şəxs adlarına aid **Şuttarna, Şunaşşura, Saustatar, Şatarmat**, adlarındakı **Şu** tərkibinə qoşulan **ar**–“kişi, igid”, **na**–“verdi, bağışladı”, **mat/bat** – “ölkə, yurd”, **us** – “zəka, ağıl”, **urum/-irim** –

“nişanə, əlamət”, **tar/tör** – “tayfa, törə, duracaq” kimi komponentlər əski türk dilindədir (38, s. 666; 25, s. 75). Adlardakı **Şu** tayfa adı Hürülərlə bərabər siyasi proseslərə qoşulmuş, “hürü döyüşçülərinin hökmdarı” rütbəsini daşıyan **Şu** əsilli Sausadatar – Şauşşatar Aşşur, Arapxa, Suriya və Fələstini Mitannaya tabe etmişdir. **Şu**, **kuti**, **türükkü** tayfaları **Şuşarra** və **Şemşara** ərazilərində də hakim güc olmuşlar (48, s. 255). Buradakı bütün şəxs adları, Midiya tayfa adı **Struxat** – **Sutruvat**, ərazidəki **Sus** şəhərinin adı, kaslarda və kutilərdə **Şurias** tanrı adını daşıyan **Şurias Şato**, **Şutkul** şəxs adları, Mannada **Şulsin**, midiyalılarda **Şuma** adları (11, s. 284, 286; 24, I, 101; II, 188) bütünlükdə prototürk adlarıdır (F.R). Hürülərdə **İlimilimma**, **Niş Ulme** adları kassilərdə **Ulamurias**, **Ulamxala** çar, şəxs adlarında, **İlbilgə**, **İltəriş** kimi Orxon yazılarında (26, s. 58; 48, s. 384) və hazırda **Ulam**, **İlüm**, **İliman** kimi adlarda təkrarlanır. **Pilliy** şəxs adı qədim lulubi, türükkü və kutilərdə **Pulli**, **Palay**, **Bulluk**, **Piliçtal**, Midiyada **İpulliya**, Orxon yazılarında **Billik**, **Bilgə Şanun**, VI əsrdə türk kağanı **Pulli xan** və müasir **Pullu**, **Bullunaz** adlarında qeydə alınır (11, s. 175, 188; 18, s. 70; 25, s. 123; 48, s. 383). Yazılardakı **Anuş Xurri** və **Şabri** adları Subri-Subar şəxs adlarında Altay mifində Anu tanrısı və Hürü, subar tayfa adlarında da təkrarlanır (43, s. 300-308). **Exeya-Akay** şəxs adı “uca ay” mənasında əski hun türklərində ay mifi ilə bağlı addır. Bütün bu adlar Hürü, Subar, Kuti, Türükkü, Naxər və b. tayfalarının türklər olduğunu bir daha təsdiq edir. İndi isə Boğazköy mətnlərində Hürü yazılarının əcnəbi alimləri tərəfindən təhriflərinə də diqqət edək.

Y. Levinin Hürü yazılarını tərcüməsindən sonra Q.Q. Qeorqadze ona istinad edərək yuxarıda göstərilən adların və Hurama adının Hürü dilində “hürü” sözündən yarandığını qeyd edir. O, Hett mətnlərində hürülərlə bağlı olan **Aran** Hapillanni və **Ulma/Ulamma** dağ adlarını, **Nuzi**, **Arip-Hurra**, **Anum Hirbi** şəxs adlarını, **Katiti** tanrı adını göstərir və adlarda “gürcü dili” elementləri axtarır (23, s. 71-168). Biz bu adların yuxarıda müqayisələrini verdik. Müəllifin Amarna lövhəsindən və qədim hett mətnindən gətirdiyi nümunələrin mənasına qədim türk dili lüğətləri əsasında diqqət edək.

LUGAL.HI.A şa LUGAL ERÍN.HI.A HURRİ – “цари царя войска Хурри”. **LUGAL ERÍN.MEŞ HUR-RI BA-ÚŠ** – “царь войска Хурри скончался” (23, s. 71-168). Bu yazılarda birinci nümunəni müəllif “çarların çarı hürü ordusu”, ikinci nümunəni isə “hürü ordusunun çarı öldü” kimi tərcümə etmişdir. Əgər birinci **LUGAL. HI.A şa LUGAL ERÍN. HI.A HURRİ** ifadəsinə diqqət etsək, burada iki dəfə təkrarlanan “**LUGAL**” sözü “çar”, yenə iki dəfə təkrarlanan **HI.A** sözü “ordu”, **HURRİ** sözü isə tayfanın adı kimi verilmişdir. Bəs **ERÍN** sözü nədən tərcümədə öz əksini tapmır və əgər bu türk dilindəki “əsgər”, “ərən” mənalı sözlərlə eyni yazılışa və mənaya malikdirsə, onda buradakı **HI.A** tərkibi nə anlamdadır? Bunu aydınlaşdırmaq üçün hər söz kökünün əski türk dilləri ilə müqayisəsinə də baxaq.

LUGAL. Söz qədim türk dilində sonuncu samit – n hərfi ilə **LUGAN** yazılmaqla “yerin Allahı” (yəni çarı – F.R.) və “Allahın bədəninin yeri”, yəni “onun – çarın bədənini allahın yeridir”(F.R.) kimi mənada işlənmişdir (8, s. 334). Sözə “ilkin”, “ilk yer” mənalarında da rast gəlirik (44, s. 347). Buradakı “kal” sözü qədim türk dillərində “ulu”, “başçı” mənalarında işlənmişdir və dilimizdəki “ağsak**kal**” sözündə də qalmaqdadır. Fikrimizcə, dilimizdəki “qala/kala” sözü də ululuğa işarətdir (F.R.). Biz türk dillərində sonor-burun samitlərinin **mübarək-nübarək, enli-enni**, şəklində **l̥n, n̥m, r̥n** sonor sa-mitlərinin bir-birini əvəzləməsi hadisəsi ilə də rastlaşırıq (20, s. 991; 45, s. 86).

ERIN/EREN. İstər qədim, istərsə də müasir dövrümüzdə “erin/eren” sözü türk dillərində “igid”, “kişi”, “ərən”, “döyüşçü” mənalarında işlənib (8, s. 176; 21, s. 126; 28, s. 104). Bu söz günümüzdə də çuvaş dilində “**arçın/ erçin**” (42, s. 317), Azərbaycan dilində “**ərən, ərlik**” və s. kimi işlənəlməkdədir.

BA-ŪŞ. Bu sözdəki birinci **BA/Bİ** tərkibi “Qədim türk dili lüğəti” və M.Kaşğari, V.V.Radlov, Q.Qeybullayev, E.V.Sevortyanın araşdırmalarında prototürk dillərində “kök”, “nəsil”, “bəy”, titul kimi (bax, tusba, kaspi/bi, silbi, tatibi və s), ikinci **ŪŞ** komponenti isə “ağıl, zəka” mənalarında işlənmişdir (8, s. 86; 29, s. 151; 44, 11, 85-88;). Bu komponentin **ba:ş, pi:əş** yazılışları isə şumer və qədim türklərdə “baş”, “başçı”, “oğul” mənalarını daşımışdır (2, s. 61; 38, s. 11, 87-88).

MEŞ. E.V.Sevortyan, Q.Qeybullayev, M.Kaşğari və qədim türk sözlüklərində bu söz **meş/moş/moz/biş** yazılışlarında “sona çatmış”, “iş bitmiş”, “ağbaş”, “qoca”, **mişir, muş, şuş** yazılışında isə “qara qaranlıq”, “qara qız”, “ağuşunu açmaq” mənaları daşımışdır (8, s. 105-106, 346; 25, s. 54). Bu qədim türk sözü rus dilində zakonçenniy – “bitirilmiş, tamamlanmış, sona çatdırılmış”, **yəni ölmüş** (F.R.), raskayanie – “ərimə”, “üzülmə”, “peşmanlıq” mənalarında qədim türk sözü kimi izah olunmuşdur (36, s. 584; 40, s. 385; 41, s. 44). Biz **meş/muş** sözünə şumer dilində “torpaq altıda yaşayan” – ilan (2, s. 105), altay dillərində **mej** – “yataq”, **mejik** – “beşik” (44, s. 122) mənalarında rast gəlirik. M.Kaşğaridə **Meş** – kara, “qaranlıq” kimi işlənmişdir (28, s. 412). Bu gün dialektlərimizdə “gördüm ki, **meş** düşüb”, yəni ölüb (F.R.) ifadəsi də işlənəmkə lə bu sözün türk dillərində olduğunu göstərir.

HLA. Sözdə nöqtə işarələri nəzərə alınmazsa, tərkib -L hərfi ilə birgə **HIAL/HAL** şəklində qədim şumerlərdə “sök, dağıt”, “devr” mənalarında qədim türklərdə **xila/hila** – “əsir edən”, “hiyləgərlik” mənə və yazılışlarında, **h̥k** səsvəzlənməsi nəzərə alınmaqla **KİA** – “tutan”, “yaxalayan” və “cəsur” mənalarında da təsadüf edirik (8, s. 200, 305, 422).

İndi isə türk dilində olan sözlərlə Hürri **LUGAL.HLA şa LUGAL ERİN. HLA HURRİ** cümləsinin dilimizə tərcüməsindəki müqayisəsinə diqqət edək.

LUGAL – “yerin Allah”-ı-çarı, **HLA** – “əsir edən, tutan”, “cəsur”, **LUGAL** – “yerin Allahı”-çarı, **ERİN** – “igid”, “kişi”, “ərən”, “döyüşçü”, **HLA** – “əsir edən, tutan” **HURRİ**. Rus dilində “цари царя войска Хурри” Azərbaycan di-

linə tərcümədə **“hürri ordusu çarlarının çarı”** şəklindədir. Lakin sözlüklər əsasında tərəfimizdən türk dilinə çevrilmiş tərcümədə **“Yerin Allahı, əsir edən, tutan, Hürri əsgərlərinin çarı”** mənasında açıqlanır. Hər iki dildə Adlıq cümlə formasında olan ifadə, “erín” sözünün əlavəsi ilə tərcümədə eyni mənalarda olsa da türk dilindəki tamlıq danılmazdır.

İkinci cümlənin də **LUGAL ERÍN.MEŞ HUR-RI BA-ÚŞ** Türk dilində olan sözlərlə tərcümə mətnini izləyək. **LUGAL** – “yerin Allahı”-çarı + **ERÍN** – “igid”, “kişi”, “ərən” “döyüşçü”, + **MEŞ** – “sona çatdırılmış”, işi bitmiş”, “torpaq altda”, “ərmiş”, **HUR-RI+ BA-ÚŞ** – “HÜRRİ bəyi”, “başçı”.

Rus dilində “царь войска Хурри скончался” cümləsi tərcümədə **“Hürri ordusunun çarı öldü”** mənasındadır. II cümlənin tərəfimizdən aparılmış tərcüməsində isə **“Yerin Allahı- çarı, hürri igidlərinin başçısı, çarı sona çatdırılmış, öldürülmüşdür” (F.R.)**. Cümlə quruluşu və ifadə vasitəsinə diqqət etsək, hər iki halda türk və rus dillərində cümlələr Nəqli cümlədir və tərcümədə **“başçı”** və **“igid, ərən”** sözlərinin əlavəsiylə mənalar eyni olsa da, rus dilində xəbər **şühudi-keçmiş zamanda**, türk dilində isə baş üzvləri yerində tam cümlə olmaqla **İCBAR NÖV şühudi-keçmiş zamanda** daha dəqiq ifadə olunmuşdur. Bütün bunlar bir təsadüfdürmü? Təbii ki, yox! Bu dil əski İltisqi türk dili quruluşunda tamdır.

Biz L.A.Qindinin “Troyan müharibəsi və axxiyava hettlərin mixi yazısı” məqaləsindən bir parçanı da oxucuların diqqətinə çatdırmaq istərdik.

TUR-an-na-aş-mu LÚ KAR.TAP.PU A.NA^{GIŞ} Gİ GİR// GAM-an ti-iş-ki-iz-zi A.NA.ŞES.KA- iha-aş-kán A.NA^I ta-uha-ka-la-uha (A.NA^{GIŞ} GİGİR? // GAM-an ti-iş-ki-it... «...с юности (со мной) в качестве начальника царской конюшни (?) он на колесницу как обычно ступает вместе с твоим братом – с Тавакалаवासом как обычно ступал» (26, s. 28). Tərcüməsi: “...gənclikdən (mənimlə) çar at tövlələri sifətində (?) o, cəng arabasında adətinə görə getdi, sənin qardaşınla birgə – Tavakalavasla adətinə görə getdi”. Ümumən tərcümədən də görüldüyü kimi fikir anlaşılmır və mətn düzgün tərcümə olunmayıb.

Sözlərin əski türk dilində izahına diqqət edək. **TUR-an** – ümumtürk dünyasına işarət, **LÚ** – “çar”, **KAR** – “əziz, sevimli”, **TAPPU** – “xidmət”, **ANA** – Türk tanrısının adı, **GİGİR** – “gedir” fel, **KA** – “oğul”, **Aka** – “qardaş”, **kán** – “kağan, xan”, **GAM** – “qam”, “şaman” və s. (27, s. 19; 8, s. 413, 535) zahiri bənzərlikdən çox uzaqdır. Hürri tayfalarında səfirlər **“sukkal”** adlanmışdır. Dilimizdəki **“ağsakal”** sözünün “sukkal” sözü ilə eyniliyi təsadüfi oxşarlıq ola bilməz. Burada yalnız **ağ** – “uca” sözü işlənməmişdir. Bununla bərabər coğrafi adlar sistemində **Nuza**, **Uqarti** (bəzən Uqarut), **Karkamış** (47, s. 317-319) və digər adların tərkibində əski **ni** – “verdi”, “bağışladı” və omonim olaraq “mənim”, **za/sa** – “ürək” **uq/uk** – “övlad”, “varis”, “oğul”, **ti/di** – “tikmək, qurmaq” feli, bundan başqa sözlərdə **kar/karu** – “əziz”, “sevimli”, **qam** – “şaman” və **is/es** – “ağıl”, “zəka” (19, s. 13; 25, s. 57, 146; 44, s. 607) kimi türk sözlərinin yazılı mətnlərdə eyni mənalarda əski türk dili komponentləri kimi

işlənməsi adi söz oxşarlığı ola bilməz. Qeyd edək ki, Uqarti coğrafi adındakı “uqar” tərkibi oğuzlara verilən “oqur” sözündən (5, s. 13-18) heç nə ilə fərqlənmir və buradakı “**ti/di**” – “tikmək, qurmaq” feli də yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi qədim türk və müasir dilimizdədir (25, s. 80). Biz **Nizi/Nisi** coğrafi adına isə şumerlərdə qurban kəsilən **Nisir** dağının, Midiyada **Nisay/Nisey** düzənliyinin adlarında təsadüf edirik (24, s. 40). Naxçıvanda isə İlan dağın ətəyində Nisay piri bir təsadüf deyil, eyni mədəniyyət, mənşə, dil və inancın izidir (F.R.).

Bu yazılardan ortalığa çıxan elmi nəticəyə diqqət etdikdə I mətndəki cümlələr, buradakı söz köklərinin Şumer və ümumtürk dilində eynilə təkrarı və mənası eynidir. Cümlə quruluşu və ifadə formalarının da müasir dil quruluşundan elə də fərqlənməməsi, eləcə də ikinci mətndən seçdiyimiz sözlərin mənə çalarlarının eynilə qədim və müasir dilimizdə iştirakı qədim Hürri və Hett dilinin prototürk dili olduğuna canlı sübutlardır.

Hürülərin türk boyları olduğunu onların dili ilə yanaşı, inancları da təsdiq edir. Mənbələr onların öncə Dəclə çayından şərqdə məskun olduqlarını yazır. Son dövrlər Kiçik Asiya deyilən müasir Türkiyə ərazisinin Kamışlı şəhərindən 30 km. aralı Çakar Bazardan m.ö. II minilliyə aid tapılan sənədlərdə Hürülərin Urkiş, Eluxat, Naxura çarlıqlarının olduğu göstərilir. Bu sənədlərdə Akkad dilinin üçdən iki payının Hürri dilinin təşkil etdiyi göstərilir. Hürri inanclarının dini ayinlərin xüsusi musiqi ilə Hürri dilində icra olunduğu (Tük şamanları ilə eyni formada –F.R.) göstərilir. Hürülərdə ikinci nəslin baş tanrısı Anudur (35, s. 249). Şumerlərdən başlamış Altaylara qədər səma tanrısı Anudur və Ana sözüümüz buradan gəlməklə “yaradan – insan törədən” mənasındadır. Bütün bunlar Hürri dili, mədəniyyəti və mifologiyasının ətraf antik dövlətlərdən daha da qədim olduğunu bir daha sübut edir.

Nəticə olaraq qeyd edək ki, tərəfimizdən mətnlər, adlar və tarixi faktlar üzərində aparılan müqayisələr Hürri boylarının göstərilən bütün ərazilərdə yerli-avtoxton sakinlər olmuşdur. Onlar çoxsaylı ölkələri idarə etməklə, m.ö. VI minilliyin ortaları-III minilliyin əvvəllərində Hürri dilini bu ərazilərin ümumiyyətlə dilinə çevirdilər. Naxçıvan və digər ərazilərin arxeoloji nümunələri, burada şəhər mədəniyyətinin m.ö. IV-III minilliyə aidliyinə tarixi sübutlardır. Naxçıvan ərazisində 24 məntəqə adının Hürri türk boylarına mənsubluğu da fikrimizin doğruluğunu təsdiq edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Алиев И.Г. История Мидии. Баку: Элм, 1960, 317 с.
2. Atakişi Celiloğlu Kasım. Sümerce Kesin Olarak Türk Dilidir. İstanbul: MOR, 2001, 151 s.
3. Azərbaycan SSR-in qısa toponimlər lüğəti. Bakı: ASE Baş redaksiyası, 1986, 114 s.
4. Babayev A.M. Dilçiliyə giriş. Bakı: Maarif, 1992, 504 s.

5. Баскаков Н.А. О происхождении этнонима «башкыр» / Этническая ономастика. АН СССР, Москва: Наука, 1984, с. 13-18.
6. Bilqamis dastanı. Bakı: Gənclik, 1985, 104 s.
7. Бругш Г.К. Все о Египте / Пер. Г.К.Властова. Москва: Золотой век, 2000, 672 с.
8. Древнетюркский словарь. Ленинград: Наука, 1969, 676 с.
9. Дьяконов И.М. История Мидии от древнейших времен до конца IV в. до н.э. Москва: Наука, 1956, 485 с.
10. Дьяконов И.М. Предыстория армянского народа. Ереван: Изд. АН Арм. ССР, 1968, 266 с.
11. Fərhad Cavadı. Fərhənge namhaye türki (fars və Azərbaycan dillərində). II c., Təbriz: Əxtər, 2006 (1382), 812 s.
12. Хачикян М.Л. Хурритский и урартский языки. Ереван: АН Арм ССР, 1985, 195 с.
13. Хачикян М.Л. О соотношении хурритских и урартских диалектов // Советское Востоковедение. Проблемы и перспективы. Москва: Наука, 1988, с. 137, 489 с.
14. Хрестоматия по истории СССР (с древнейших времен до 1861 года). Москва: Просвещение, 1987, 400 с.
15. Иосиф Флавий. Иудейские древности / Пер. с греческого Г.Г.Генкеля. Т. I, СПб., 1900, 716 с.
16. İrəvan əyalətinin icmal dəftəri. Bakı: Elm, 1996, 184 s.
17. История Древнего мира. Древний Восток. Минск: Харвест, 1999, 848 с.
18. История Туркменской ССР. Т. I, кн. 1, Ашхабад: Ылым, 1957, 270 с.
19. Жуковская И.А. Заметки о монгольской антропонимии / Ономастика Востока. Москва: Наука, 1980, 228 с.
20. Karşılaştırmalı Türk Lehceleri Sözlüğü. I c., Ankara: Kültür Bakanlığı, 1992, 1183 s.
21. Kitabı-Dədə Qorqud. Bakı: Yazıçı, 1988, 265 s.
22. Клавдий Птолемей. Географическое руководство // Латышев В.В. Известия, ВДИ, 1948, т. 24, № 2 с. 252, 254.
23. Георгадзе Г.Г. Хетты и хурриты по древнехеттским текстам // Вестник древней истории, 1969, № 1, с. 71-168.
24. Геродот. История / Пер. и примеч. Г.А.Стратановского. т. I, VII Ленинград: Наука, 1972, 599 с.
25. Qeybullayev Q.A. Azərbaycan türklərinin təşəkkülü tarixindən. Bakı: Azər-nəşr, 1994, 278 s.
26. Гиндин Л.А. Троянская война и аххиява хеттских клинописных Текстов // Вестник древней истории, 1991, № 3, с. 28.
27. Mahmud Kaşğari. Divanü lüğat-it-türk. Dizini "ENDEKS", Ankara: Basım-evi, 1985, 887 s.
28. Mahmud Kaşğari. Divanü lüğat-it-türk. I c., Ankara: Basımevi, 1985, 530 s.

29. Mahmud Kaşğari. Divanü lüğat-it-türk. III c., Ankara: Basımevi, 1985, 452 s.
30. Малый атлас мира. Москва: Картография ГУГК, 1985, 331 с.
31. Меликишвили Г.А. К вопросу о древнейшем очаге урартских племен // Вестник древней истории, 1947, № 1, с. 21-29.
32. Меликишвили Г.А. Урартские клинообразные надписи. Москва: Изд. АН СССР, 1960, 504 с.
33. Мещанинов И.И. Аннотированный словарь урартского (биайнского) языка. Т. II, Москва: Восточная литература, 2010, 536 с.
34. Мизиев И.М. Шаги к истокам этнической истории центрального Кавказа. Нальчик: Эльбрус, 1986, 184 с.
35. Мифы народов мира. Энциклопедия. Т. II, Москва: Советская энциклопедия, 1988, 719 с.
36. Ожигов С.И. Этимологический словарь русского языка. Москва: Русский язык, 1984, 816 с.
37. Птолемей Клавдий. Руководство по географии / Пер. К.С.Апта и В.В.Латышева / Античная география. Москва: Географиздат, 1953. 368 с.
38. Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. Т. I, ч. I, Москва: Госиздат, 1893, 508 с.
39. Rəcəbov Ə., Məmmədov Y. Orxon-Yenisey abidələri. Bakı: Yazıçı, 1993, 400 s.
40. Rusca-Azərbaycanca lüğət. I c., Bakı: Maarif, 1982, 607 s.
41. Rusca-Azərbaycanca lüğət. III c., Bakı: Gənclik, 1983, 555 s.
42. Русско-Чувашский словарь. Москва: Госиздат Иностраннных инациональных словарей, 1951, 896 с.
43. Rzayev F.H. Nuh adı ilə yaranmış qədim türk tayfası naxərlər / Naxçıvan: ilk yaşayış və şəhərsalma yeri kimi. 20-24 iyul 2011-ci ildə keçirilmiş beynəlxalq simpoziumun materialları. Naxçıvan: Əcəmi, 2012, s. 300-308.
44. Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. Т. I, Москва: Наука, 1974, 777 с.
45. Şirəliyev M.Ş. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı: Maarif, 1967, 420 s.
46. Tuncer Gülensoy. Türkçe Yer Adları Kılavuzu. Ankara: Bizim Büro Basımevi, 1995, 103 s.
47. Всемирная история. Т. I, Москва: Госиздат, 1956, 746 с.
48. Yusifov Y. B. Qədim şərq tarixi. Bakı: Bakı Universiteti, 1993, 496 s.
49. [www. angelateryan. wordpress.com/.../митани-хурри-митани-древнее-арм.](http://www.angelateryan.wordpress.com/.../митани-хурри-митани-древнее-арм)

Фирудин Рзаев

**НАХЧЫВАН, БОГАЗКЁЙСКИЕ ПИСЬМЕНА
И ПРОТОТЮРКИ ХУРРИ**

В статье доказывається, что Богазкейские тексты, которые впервые были обнаружены вблизи Анкары, принадлежат племенам Хурри, а их язык является протоазербайджанским языком, что также доказано путем сравнения текстов источника со словарями древнего тюркского языка. Также историческими фактами подтверждается расселение племен хурритов по территории Нахчывана, в IV веке до н.э. они появляются на исторической сцене в качестве местных племен. Эти племена являлись автохтонным населением на территории Нахчывана, вместе с этим они были связаны с древней шумерской культурой, что с научной точки зрения основано на топонимической системе Нахчывана, исторических фактах и археологических исследованиях.

Ключевые слова: *Кур, Кхур, Хурри, Нахчыван, Богазкёй, Хетт*

Firudin Rzayev

**NAKHCHIVAN, BOGHAZKOY WRITINGS
AND HURRU PROTOTURKIS**

In the paper it is proved that Boghazkoy texts which have been found out for the first time near to Angara river, belong to tribes of Hurru, and their language is the proto-Azerbaijan language that also is proved by comparison of the source texts with dictionaries of ancient Turkic language. Also historic facts prove that the tribes of Hurru settled on Nakhchivan territories in IV century BC; that time they appeared on the historical scene as local tribes. These tribes were autochthonic population in Nakhchivan territory, together with that they were connected with ancient Sumer culture; this fact from the scientific point of view is based on the toponymic system of Nakhchivan, historic facts and archaeological researches.

Key words: *Kur, Khur, Hurru, Nakhchivan, Boghazkoy, Hett.*

(AMEA-nın müxbir üzvü Ə.A.Quliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

ZÜLFİYYƏ İSMAYIL

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: ismayilzulfiyye@yahoo.com

QEYRİ-TƏYİNİ İSMİ BİRLƏŞMƏLƏRİN SİNTAKTİK MÖVQEYİ

Məqalədə qeyri-təyini ismi birləşmələrin sintaktik mövqeyi tədqiqata cəlb olunmuşdur. Qeyri-təyini ismi birləşmələr tərəfləri ilə birlikdə cümlənin bir mürəkkəb üzvü olur.

Qeyri-təyini ismi birləşmələrin bütün forma və modelləri cümlənin həm birinci dərəcəli, həm də ikinci dərəcəli üzvləri yerində çıxış edə bilər.

Açar sözlər: *qeyri-təyini ismi birləşmələr, mübtəda, xəbər, təyin, tamamlıq, zərflik, sintaktik.*

Bəzi dilçilik ədəbiyyatlarında söz birləşmələrinin özünəməxsus səciyyəsinə verən, daha doğrusu, söz birləşməsi statusunu müəyyənləşdirən ən ciddi atributlardan biri kimi cümlədəki sintaktik mövqeyi və vəzifəsi əsas götürülür. Professor Yusif Seyidov isə cümlənin sintaktik təhlili zamanı söz birləşmələrinin mövqeyinin müəyyən edilməsi ilə bağlı “Söz birləşməsi və cümlə üzvü” bölümündə geniş və əhatəli bəhs edərək yazır: “Belə bir məsələnin meydana atılması qəribə görünə bilər. Bu məsələnin qoyuluşu qanunauyğun olsa belə, o, söz birləşməsi təliminə daxil deyil. Yəni hər hansı iki sözün söz birləşməsi kimi formalaşması üçün o sözlərin cümlədəki mövqeyi həlledici əhəmiyyətə malik deyil” (9, s. 414). Alim indiyədək söz birləşmələri ilə bağlı araşdırmalarında bu məsələnin xüsusi tədqiqat obyekti kimi yada salınmadığını vurğulayır.

Bir məsələdə fikir ayrılığı yoxdur ki, qeyri-təyini ismi birləşmələr tərəfləri ilə birlikdə cümlənin bir mürəkkəb üzvü kimi təhlil edilir. Bu cür sintaktik funksiya və vəzifə qeyri-təyini ismi birləşmələrinin özünəməxsus, səciyyəvi cəhəti, onun sintaktik statusu kimi çıxış edir. Bütün tərəfləri ilə birlikdə məna-semantik cəhətdən birləşmə, qrammatik konstruksiya müəyyənləşdirmə qeyri-təyini ismi birləşmələrinin heç bir tərəfinə parçalanmadan bir cümlə üzvü kimi təhlil edilməsinə hökm edir. Cümlənin sintaktik təhlili zamanı qarşıya qoyulmuş məsələnin düzgün həllinə nail olmaq üçün iki kateqoriyaya – həm cümlə sintaksisinə, həm də söz birləşmələri haqqındakı təlimə riayət olunmalıdır. Qeyri-təyini ismi birləşmələrin hansı cümlə üzvü vəzifəsində çıxış etməsi çox müxtəlifdir. Tədqiqatlar göstərir ki, bütövlükdə qeyri-təyini ismi birləşmələr cümlənin bütün üzvləri rolunda – mübtəda, xəbər, təyin, tamamlıq və zərflik rolunda çıxış edə bilərlər. Bu da öz növbəsində ismə aid xüsusiyyətlərin qeyri-təyini

ismi birləşmələr tərəfindən daha mükəmməl ifadə olunması ilə bağlıdır. Həm də qeyd etdiyimiz kimi, qeyri-təyini ismi birləşmələrin leksik-semantik mahiyyət-cə nominativlik bildirmə gücünün çoxluğu ilə də əlaqədardır. Doğrudur, artıq neçə illərdir ki, Azərbaycan dilçiliyində qeyri-təyini ismi birləşmələrin mövcudluğu ilə bağlı mübahisələr davam etməkdədir. Ancaq Azərbaycan dilində belə birləşmələrin artıq dil faktı olduğu təsdiq və sübut edilməklə, onların birləşmə olaraq statusunun müəyyənləşməsi və sintaktik vəzifəsinin dəqiqləşməsi əsaslandırılmışdır. Qeyd edilməsi vacibdir ki, qeyri-təyini ismi birləşmələrin dil faktı olmadığını, dilçilik termininə çevrilə bilmədiyini, bir sözlə, qeyri-təyini ismi birləşmələrin mövcudluğunu inkar edənlər daha çox yad dilçilik hökm-ərindən irəli gələrək iddia etməkdədirlər. Fikrimizcə, qeyri-təyini ismi birləşmələr kimi mübahisəli dilçilik terminin yaranması məhz Azərbaycan dilinin özünəməxsusluğunun nəzərə alınmamasından doğmuşdur. Artıq kifayət qədər nümunələr, elmi faktlar vardır ki, qeyri-təyini ismi birləşmələr Azərbaycan dilinin özünəməxsus dil faktıdır və belə birləşmələr ana dilimizin öz leksik-qrammatik xüsusiyyətlərindən doğur. Bir qədər də açıq formada ifadə etsək, belə bir vəziyyət yaranar: sintaktik təhlil zamanı qeyri-təyini ismi birləşmələr kimi müəyyənləşdirdiyimiz və tədqiq etdiyimiz birləşmələrin bir qismini parçalamaqla və bütöv halda sintaktik təhlil edə bilərik. Məsələn: Burada *Çelman kimi mexanik* var (6, s. 4). Kim var? – mexanik. Necə mexanik var? – Çelman kimi – təyin. Ancaq belə təhlil zamanı həm metodiki çətinliklə qarşılaşır, həm də ən əsası leksik-qrammatik tamlığı, məna və forma bütövlüyünü itirmiş oluruq və bununla da təkcə fikir ifadəçisi cümlənin qrammatik tutumu yox, həm də məna-fikir tutumu zədə alır, informasiya tamlığına xələl gəlir. Halbuki burada kim var? – Çelman kimi mexanik-sintaktik təhlili leksik-semantik və qrammatik tamlığı birləşmə kimi götürməklə bu fikri, formal bütövlüyü mühafizə etmiş olur və yaxud; Gətir xəyalına Xətai şahı, *Qılınca hökmran, qələmə quldu* (1, s. 196). Qılınca nədir? – hökmran. Nəyə hökmran? – qılınca. Qələmə nədir? – quldur. Nəyə quldur? – qələmə. Göründüyü kimi, belə təhlillər cümlənin informativ bütövlüyünü zədələyir və hər şeydən əvvəl leksik-semantik tamlığı pozur. Halbuki biz qeyd etmişdik ki, qeyri-təyini ismi birləşmələrin özünəməxsus formalaşma xüsusiyyətlərindən biri leksik-semantik səbəblə yaranmasıdır. Bir sözlə, sintaktik kontekst özü qeyri-təyini ismi birləşmə kimi sintaktik konstruksiyanı meydana qoyur və ona sintaktik status verir, verməyi də tələb edir.

Mübtəda vəzifəsində. Bu vəzifədə daha çox qoşmalı qeyri-təyini ismi birləşmələr çıxış edə bilər. Məsələn: *Şirin kimi yoldaş* bizə çox lazımdır (3, s. 17). Hər gün buyruğuna boyun əyərdi, *Yeddi min yeddi yüz* igid elbasar (2, s. 40).

Bəzən qeyri-təyini ismi birləşmələrin şəkli əlamətlərə malik olan ikinci formasının birinci qismi, yəni birinci tərəfi yönlük hal şəkilçisi ilə ifadə olunan modeli də cümlənin baş üzvü – mübtədası yerində çıxış edir: *Milli-mənəvi dəyərlərə hörmət* Heydər Əliyevə xas əsas cəhətlərdən biridir və s. Nə Heydər Əliyevə xas əsas cəhətlərdən biridir? – *Milli-mənəvi dəyərlərə hörmət*.

Xəbər vəzifəsində. Bu əsrin yalanı *külək atlı* ki, Hər bənddən, keçiddən çıraqlar asın (1, s. 61). *Üzü söyişlüdür, başı qapazlı*, O deyə bilmir ki, kiməm, nəciyəm (8, s. 12). Gətir xəyalına Xətai şahı, *Qılınca hökmran, qələmə quldu* (1, s. 196).

Təyin vəzifəsində. Bu rolda qeyri-təyini ismi birləşmələrin birinci formasının hər iki modeli çıxış edir. Nümunə: Dağ aranda, Aran dağda olan yerdə, *Yurddaş adlı* yurd dağıdan olan yerdə (1, s. 6). Gəmi dayanmış neçə *dəmir ayaqlı*, *iradə özüllü* bir şəhər kimi (5, s. 14). *Döşü nişanlı* gözəl bir qadın olub daxil. Qadın qaçıb uşağı qapdı, basdı sinəsinə (2, s. 26). *Od gedişli* traktorlar, Güclü dəmir kotanlar (2, s. 364). Maraqlı cəhət odur ki, bir misrada bu model birləşmə üç dəfə ayrı-ayrı leksik vahidlərdən düzəlməklə işlənmiş və hər üçü də cümlənin təyini vəzifəsindədir: Bir vergidi, bir sehirdi, əfsanədi, nağıldı, *Ayağı su, sinəsi od, çiğiri daş* Qafqazın (12).

Cümlənin ikinci dərəcəli üzvlərindən olan təyin rolunda bəzən qoşmalı birləşmələr də çıxış edə bilər: *Sənin kimi* *ərə* kim dözərdi (3, s. 70). İnstitutunda *sənin kimi igid qızlarımız* üçün Azərbaycan bölməsi açdıracağam (3, s. 237). Sən bir kərəlik bilməlisən ki, yüz *sənin kimi dəmirçinin* hesabını bir dəqiqədə verib yola salaram (8, s. 3).

Tamamliq vəzifəsində daha çox qeyri-təyini ismi birləşmələrin ikinci formasının birinci tərəfi yönlük hal şəkilçisi ilə düzələn model çıxış edir. Məsəl: Bundan əlavə, *sərin suya ehtiyac* hiss eləyəndə onun arabir, hətta gecələr də yuxudan durmağı vardı (3, s. 37). Rüstəm, *Əhsən deyən dillərə qurban...* De gəlsin, ana (3, s. 262). Orada söhbət *əməyə fərdi münasibətdən* gedir (3, s. 123). Güclüyə baş əyib, boyun bükürsən, Ev yıxıb *şeytana papıç* tikirsən (10, s. 45).

Sözügedən birləşmələrin ikinci formasının birinci tərəfi ismin çıxışlıq hal şəkilçisi ilə ifadə olunan dördüncü qismi də cümlənin tamamlığı mövqeyində ola bilər: Yaşayır sənətkar, yaşayır sənət, *Nəsildən-nəslə* salam verərək (11, s. 45).

Aydınır ki, praktik olaraq əlavəli birləşmələrə aid misallar bir o qədər də çox deyil, ədəbi dildə də rast gəldiyimiz bu tip birləşmələr adətən cümlənin tamamlığı olur: *O generalı – Vatutini* fikirləşdim (3, s. 229). Əlavəli birləşmələrin hər iki tərəfi şəxs əvəzlilikləri ilə düzələn modelinin də cümlədə tamamlıq vəzifəsini tutduğunu nümunələrlə göstərək: Tanrım, *məni məndən* qopar (7, s. 59). *Məni məndən* gizlədirmiş, Mən çəkdirən divar, qardaş (7, s. 15). Bir az da qorxursan *özün özündən* (5, s. 27).

Bəzi məqamlarda say birləşmələri də cümlənin tamamlığı mövqeyində çıxış etdiyini görürük: *İki yüz on altıya* ton yarım “R-s” qatacaqsan (3, s. 230). *Yüz iyirmi birdə* nasos qızır, Hürü bacı, neynəyək (3, s. 230).

Zərflik vəzifəsində. Qeyri-təyini ismi birləşmələrin zərflik rolunda çıxışına olduqca tez-tez rast gəlmək olur. Bu rolda sözügedən birləşmələrin ikinci formasının ikinci və dördüncü qismi çıxış edir. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, qeyri-təyini ismi birləşmələrin birinci tərəfi ismin yerlik hal şəkilçisi ilə ifadə olunan modeli heç bir əlavə vasitə olmadan tərz-i-hərəkət zərfliyi vəzifəsində çıxış edir, yəni hərəkətin tərzini bildirir. Məsələn: Qasım, *əlləri cibində*, pillə-

kənin altında dolandı (3, s. 84). Sitəmxanım mətbəxdə idi. *Əlində qab-qasıq* qayıtdı (3, s. 182). *İti bıçaq əlində* yanaşanda tənəyə qışqıra söyə bərkdən (5, s. 74). Bu tip qeyri-təyini ismi birləşmələrin əsas vəzifəsi cümlədə zərflilik olmaqdır, onlar başqa üzvlər rolunda çıxış edə bilmir, həm də onlar bir qayda olaraq tərz-i-hərəkət zərfliliyi rolunda çıxış edirlər. Qədir ayaqlarını çarpayıcıdan aşağı sallayıb *beli бүkүlü* oturmuşdu (3, s. 82).

Zaman zərfliliyi vəzifəsində. Bəlkə ya oğul, ya da iki kürəkəndən biri, o kənddə Mirzə Manafın ata-babadan qalma evini təmir eləyəcəkdi, həyat-bacanı qaydaya salıb, heç olmasa *yaydan-yaya* uşaqlarını ora dincəlməyə aparacaqdı (3, s. 8). *Gündən-günə* əsrin yolu dirənir dağa (1, s. 193). *Handan-hana* yuxuya getdi və özünü Kürün dibində gördü (3, s. 83). Buna görə də Bənövşəni *təsədüfdən-təsədüfə* görmək Teymura daha çox sərf eləyirdi (3, s. 110). *Birdən-birə* xətt qırıldı, amma bütün bunlar yaxşı ki, yalnız *gecədən-gecəyə* baş verirdi (3, s. 46). Bir də o, komendat yada *düşəndən-düşənə* Samur buna oxşar hiss keçirirdi (3, s. 51).

Yer zərfliliyi vəzifəsində, əsasən, qeyri-təyini ismi birləşmələrin ikinci formasının xüsusi şəkli əlamətlərə malik olan modeli çıxış edir. Yenə də fikrimin səyyar yelkəni, *Dənizdən-dənizə* atsa da məni (11, s. 54). Yuxuda *ölkədən-ölkəyə* keçə-keçə, Səhər ayılıb səsə (5, s. 29). *Özümdən-özümə* muştuluq yetər (10, s. 65). *Bizdən-bizə* pay gətirər, pay aparar (10, s. 99).

Beləliklə, görməmək mümkün deyil ki, məna-məzmun bütövlüyü bu tip birləşmələri tərəflərinə ayırmağa və sintaktik vəzifədə müstəqilləşməyə yol vermir. Fikrimizcə, belə birləşmələrin sintaktik təhlil zamanı tərəflərinə ayrılaraq təhlil edilməsi daha məqsədəuyğun olar. Baxmayaraq ki, zahirən bu birləşmələrin tərəflərinə parçalanması mümkün görünür. Çünki yazıldığı kimi, “üçün, ötrü, ilə, qarşı, haqda, barədə, haqqında, barəsində və s. qoşmaların qoşulduğu sözlər və birləşmələr də qeyri-müstəqim obyekt bildirməklə cümlədə tamamlıq vəzifəsində işləyə bilər” (4, s. 118). Ümumiyyətlə, belə birləşmələri tərəflərinə ayırmaqla təhlil etmək mümkündür, ancaq diqqət edilsə, bu zaman parçalanma nəticəsində həm müstəqim mənalar meydana gəlir, həm də müstəqim mənaların tələbilə müstəqim cümlə üzvləri kimi iştirakçılıq ortaya çıxır. Belə halda tərəflərinə parçalanmaq prinsipi cümlənin və ya birləşmənin ifadə etdiyi ideal mənanı mühafizə edə bilmir. Ancaq tətbiq zamanı daha aydın görünür ki, tərəflərdən birinin məna və struktur baxımdan müstəqillik qazana bilməməsi ilə əlaqədar bu tipli birləşmələrin sintaktik təhlil zamanı birlikdə bir üzv kimi götürülməsi daha məqsədəuyğun və metodiki baxımdan faydalıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Araz Məmməd. Yol ayrıcında söhbət. Bakı: Azərnəşr, 1997, 381 s.
2. Cabbarlı C. Ey dan ulduzu (şeyrlər, hekayələr, pyeslər). Bakı: Yazıçı, 1979, 638 s.
3. Əylisli Ə. Bu kənddən bir qatar keçdi. Bakı: Azərnəşr, 1977, 238 s.

4. Kazımov Q.Ş. Müasir Azərbaycan dili sintaksisi. Bakı: Ünsiyyət, 2000, 496 s.
5. Kərim Əli. Seçilmiş əsərləri: 2 cildə, I c., Bakı: Azərnəşr, 1991, 272 s.
6. Ordubadi M.S. Gizli Bakı. Dördüncü nəşr, Bakı: Azərnəşr, 1972, 294 s.
7. Qasım S. Bir qartal ol millətim zirvəyə çat. Bakı: Ağrıdağ, 2003, 123 s.
8. Pənahqızı T. Səsində ay işığı var. Bakı: Oskar, 2001, 343 s.
9. Seyidov Y.M. Əsərləri: 15 cildə, I c., Bakı: Bakı Universiteti, 2006, 628 s.
10. Ülvü Ə. Günəş Naxçıvanın göz muncuğudur. Naxçıvan: Afse, 2008, 87 s.
11. Vurğun Səməd. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Maarif, 1986, 330 s.
12. [http: //www.dil-tarix-poeziya.gen.az](http://www.dil-tarix-poeziya.gen.az)

Зульфия Исмаил

СИНТАКСИЧЕСКАЯ ПОЗИЦИЯ ИМЕННЫХ НЕОПРЕДЕЛИТЕЛЬНЫХ СЛОВСОЧЕТАНИЙ

В статье исследуется синтаксическая позиция именных неопределительных словосочетаний, как одно из главных свойств, определяющих статус неопределительных словосочетаний. Она берет свое начало от обоих слов, образующих словосочетания, и зависит от их позиции в предложении.

Все формы и модели неопределительных именных словосочетаний могут употребляться в предложении в функции главных и второстепенных членов предложения.

Ключевые слова: *неопределительные, именные словосочетания, подлежащее, сказуемое, дополнение, определение, обстоятельство, синтаксис.*

Zulfiyya Ismayil

SYNTACTIC POSITION OF THE NON-ATTRIBUTIVE NOMINAL WORD-COMBINATIONS

The syntactic position of nominal non-attributive word combinations, as one of the main properties defining the status of non-attributive word combinations is investigated in the paper. It originates from both words forming word combinations, and depends on their position in the sentence.

All forms and models of non-attributive nominal word combinations can be used in the sentence as main and secondary sentence parts.

Key words: *non-attributive, nominal word-combinations, subject, predicate, object, attribute, adverbial modifier, syntax.*

(Redaksiya heyətinin üzvü, f.ü.f.d. F.Rzayev tərəfindən təqdim olunmuşdur)

NURAY ƏLİYEVƏ
AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: naliyeva22@mail.ru

NAXÇIVAN QRUPU DİALEKT VƏ ŞİVƏLƏRİNDƏ SAİTLƏRİN ƏVƏZLƏNMƏSİ

Məqalədə Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrinin cənub qrupuna daxil olan Naxçıvan MR-in dialekt və şivələrində səs əvəzlənmələri — saitlərin əvəzlənməsi hadisəsi öz əksini tapmışdır. Burada sözün əvvəlində, ortasında və sonunda saitlərin bir-birini əvəz etməsi nəticəsində qalınlaşma və ya incələşmənin baş verməsi və onun səbəbləri göstərilmiş, dilimizin digər dialekt və şivələri, o cümlədən türk dilləri ilə maraqlı müqayisələr aparılmışdır. Məqalədə eyni zamanda dodaqlanma hadisəsi, açıq-qapalı saitlərin bir-birini əvəz etməsi və qapalı saitlərin əvəzlənməsi hadisələri də təhlil olunmuşdur.

Açar sözlər: *dialekt və şivə, fonetika, saitlər, səs əvəzlənmələri.*

Azərbaycan dilinin bütün başqa dialekt və şivələrində olduğu kimi, Naxçıvan qrupu dialekt və şivələrində də sözlərin kök və əsaslarında sait səslərin əvəzlənməsi hadisəsi geniş yayılmışdır. Bu hadisə dilimizdə tarixən də mövcud olmuşdur və bu gün də mövcuddur. Ona görə də dialekt və şivələrimizdə bu hadisənin öyrənilməsi dilimizin qədim xüsusiyyətlərini meydana çıxarmaq baxımından çox əhəmiyyətlidir.

Naxçıvan dialekti Azərbaycan dili dialekt və şivələrinin cənub qrupuna daxildir. Bu qrupu dialekt və şivələrimizin digər qruplarından fərqləndirən bir sıra xarakterik fonetik, leksik, qrammatik xüsusiyyətlər vardır ki, bunlardan biri də məhz səs əvəzlənmələri, o cümlədən saitlərin əvəzlənməsidir. Belə ki, dialekt və şivələrimizin cənub qrupu məhz sözlərdə a səsinin ə səsi ilə, e səsinin ə səsi ilə, ö səsinin ə səsi ilə, i səsinin ü səsi ilə, o səsinin a səsi ilə əvəzlənməsi hadisəsi ilə xarakterizə olunur.

Naxçıvan dialektində saitlərin əvəzlənməsi hadisəsini dialektologiyada qəbul olunmuş şəkildə, yəni saitlərin təsnifindəki prinsiplərə əsasən qruplaşdırmaq olar:

1. Arxasıra saitlərinin önsıra saitləri ilə əvəzlənməsi;
2. Önsıra saitlərinin arxasıra saitləri ilə əvəzlənməsi;
3. Dodaqlanan saitlərin dodaqlanmayan saitlərlə əvəzlənməsi;
4. Dodaqlanmayan saitlərin dodaqlanan saitlərlə əvəzlənməsi;

5. Açıq saitlərin qapalı saitlərlə əvəzlənməsi;
6. Qapalı saitlərin açıq saitlərlə əvəzlənməsi;
7. Qapalı saitlərin qapalı saitlərlə əvəzlənməsi (7, s. 39).

Arxasıra saitlərinin önsıra saitləri ilə əvəzlənməsi Naxçıvanda geniş rast gəldiyimiz hadisələrdən biridir. Faktlar göstərir ki, dialekt fonetikasında incələşmə xüsusiyyəti uzun tarixi inkişaf nəticəsində meydana çıxmışdır. Bu hadisənin tarixinin öyrənilməsində yazılı abidələrin müstəsna əhəmiyyəti vardır. Yazılı abidələrin faktlarına əsaslanaraq, artıq orta əsrlərdə Azərbaycan dilində incələşmə fonetik xüsusiyyətinin mövcudluğunu söyləmək olar (5, s. 137). Naxçıvan dialektində bu hadisə özünü a>ə, u>ü əvəzlənmələrində göstərir. Məs.: ədət<adət, qəyidirik<qayıdırıq, tədərik<tədarük, mükəfət<mükafat, qəymax<qaymax, qəynana//qaynənə<qaynana, qəynata<qaynata, cəməhət<camaat, qəçi<qayçı, üç<uc, Müxdər<Muxtar. Bu hadisələrdən a>ə hadisəsi daha geniş yayılmışdır. Bu əvəzlənməyə Ordubad və Təbriz dialektlərində daha çox rast gəlirik. Bu, dilimizin demək olar ki, bütün inkişaf dövrlərində özünü göstərir və söz köklərinin ilk hecasında, sonor samitlərdən və y səmindən əvvəl, bəzən də sonra təsadüf edilir.

a səsinin ə səsi ilə əvəzlənməsi Azərbaycan dilinin cənub və şimal-şərq şivələrində geniş yayılmışdır və bəzən bütün sözü, bəzən isə bir hecanı əhatə edir (5, s. 138). Dil tariximizdə, qədim abidələrin dilində də həm şəkilçidə, həm də kökdə ə saiti a saitinin yerində geniş şəkildə işlənmişdir. Bu hadisəyə “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarında da rast gəlirik.

Ümumiyyətlə, Azərbaycan dili digər türk dilləri ilə müqayisədə incələşməyə daha çox meyllidir. İncələşmə xüsusiyyəti Azərbaycan dilinin formalaşdığı çağlardan cənub və şimal-şərq şivələrinin səciyyəvi əlamətlərindən biri olmuşdur (5, s. 140). Deyilənlərdən aydın olur ki, Naxçıvan dialektində ə saiti sərbəst surətdə a saitini əvəz edə bilər və bu zaman sözün mənasına heç bir təsir göstərmir, məna dəyişikliyi əmələ gəlmir.

Önsıra saitlərinin arxasıra saitləri ilə əvəzlənməsində müşahidə olunan bir sıra fonetik xüsusiyyətlər Naxçıvan dialektini xarakterizə edən xüsusiyyətlərdən hesab oluna bilər. Burada ə>a, i>ı, ö>o, ü>u hadisələri özünü göstərir: təsdiq<ətsin, Zeynəp<Zeynəb, layıx<layıq, filən<filən, gora<görə, xorək<xörək, surfa<süfrə və s. Bu fonetik hadisələr içərisində ən geniş yayılanı ə səsinin a səsi ilə əvəzlənməsidir. Bu hadisə Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialekt və şivələrində, yəni ahəngi gözləyən dialekt və şivələrdə daha çox müşahidə olunsada, Naxçıvanda da müəyyən sözlərdə rast gəlinir.

ə>a hadisəsinə sözün müxtəlif yerlərində və bir çox hallarda ərəb, fars-mənşəli sözlərdə rast gəlmək olar (1, s. 22). Belə ki, bu zaman alınma sözlər ahəng qanununa tabe olunaraq tələffüz edilir. Eyni hal Naxçıvan dialektində də aiddir, yəni burada da belə sözlər müşahidə olunur: imarat<imarət, lala<lalə, bafa<vəfa və s. Bu hadisə söz köklərindən başqa şəkilçilərdə də, əsasən, Ordubad dialektində və Culfa rayonunun bəzi kəndlərində özünü göstərir: gəl-

max<gəlmək, işdiyacax<işləyəcək, qəyidax<qayıdaq və s. Eyni hal Cənubi Azərbaycan da müşahidə olunur. E.Əzizov yazır: Azərbaycan dili şivələrində saitlər ahənginin pozulmasında özünü göstərən meyllərdən biri incə saitlərdən sonra qalın saitlərin gəlməsidir. Cənub ləhcəsinə xas olan bu xüsusiyyəti “Kitabi-Dədə Qorqud” və “Dastani-Əhməd Hərami”nin dilində də görürük: Hə yirdə isə od pinhan döğüldür, Bular gizlənmağa imkan döğüldür (5, s. 167).

Naxçıvan qrupu dialekt və şivələrində bir sıra dodaqlanmayan saitlər dodaqlanan saitləri əvəz edə bilir. Buraya o>a, ö>ə, u>ı, u>i, ü>i hadisələri aiddir. Bunların içərisində o>a, ö>ə və u>ı hadisələri daha geniş yayılmışdır və demək olar ki, Naxçıvan dialektinin xarakter xüsusiyyətlərindən hesab olunur. O səsinin a səsi ilə əvəzlənməsi Naxçıvan qrupu dialekt və şivələrinin əsas fonetik xüsusiyyətlərindən biridir. Bu hadisə çox vaxt v, bəzən isə n və digər sonor səslərdən sonra özünü göstərir (1, s. 24). Məs.: qavdı<qovdu, qahım<qohum, qavın<qovun, qavırma<qovurma, av>ov, avçı>ovçu.

O səsinin a səsi ilə əvəzlənməsi dilimizdə tarixən də mövcud olmuş bir hadisədir. Belə ki, ədəbi dilimizdə bu xüsusiyyət XVIII əsrə qədər davam etmişdir (4, s. 87). Bəzi türk dillərində ov, ovçu sözlərinin ədəbi dildə də av, avçı formasında işlənməsi bu sözün qədim formasının məhz a ilə olduğunu deməyə əsas verir. Belə ki, dil tariximizə nəzər salsaq, bu sözlərin ov və av şəklinin paralel işləndiyini görürük. Deməli, sözün ilkin forması av şəklində olmuş, daha sonra dilin inkişafı prosesində ov variantı da tədricən meydana çıxmışdır. Qədim forma isə özünü dialekt və şivələrdə mühafizə etmişdir.

o>a əvəzlənməsi türk dialektlərində də mövcuddur. Edirne ağızlarında bu hadisə az da olsa, horaz<horoz, bırava>bravo (6, s. 28), Karsda isdansiya<istasyon, sağuğ<soğuk kimi sözlərdə müşahidə olunur (3, s. 88).

Naxçıvan dialektində ö>ə, u>ı, u>i, ü>i hadisələri də özünü göstərir. Məs.: əvlad<övlad, bı<bu, qoymırsan<qoymursan, bıynız<buynuz, vırsın<vursun, sıvıyıb<suvayıb, bınnar<bunlar. Bu fonetik hadisələr içərisində u səsinin ı səsi ilə əvəzlənməsi daha geniş yayılmışdır. Bu hadisə daha çox sözün ilk hecasında müşahidə olunur.

Türk şivələrində də bu hadisəyə rast gəlmək olur. Edirne ağızlarında bu əvəzlənmə çox geniş yayılmışdır: yağmır<yağmur, yavıt<yahut, tapı<tapu (6, s. 31). Kars ağızlarında da barıt<barut, hatın<hatun, namıs<namus, garpız<karpuz kimi sözlərdə var (3, s. 91).

Dodaqlanmayan saitlərin dodaqlanan saitlərlə əvəzlənməsi hadisəsi Naxçıvanda o qədər də geniş yayılmamışdır. Lakin burada az da olsa a>o, e>ö, ı>u, i>ü, i>u əvəzlənmələrinə rast gəlmək olur. Məs.: noxoş//noşox<naxoş, öv<ev, yaxunnaşır<yaxınlaşır, çərçüvə<çərçivə, çəküc//çəküş<çəkic, dufar<divar, Füzüzə<Firuzə, Yusuf<Yusif. Türk dialektlərində dodaqlanma hadisəsi o qədər geniş yayılmamışdır.

Açıq saitlərin qapalı saitlərlə əvəzlənməsi. Azərbaycan dilinin saitlər sistemi özünün bütün tarixi inkişafı boyu qapalılıq, açıqlıq fərqləndirici əlamə-

tini qorumuşdur. Qapalı və açıq saitlərin bir-birini əvəzləməsinə, demək olar ki, təsadüf edilməmişdir (2, s. 23). Ona görə də dialekt və şivələrimizdə, o cümlədən də Naxçıvan dialektində açıq saitlərin qapalı saitlərlə əvəzlənməsi o qədər də geniş yayılmış hadisə deyil. Burada az da olsa, a>ı, a>u, o>u, ə>i hadisələri özünü göstərir. Məs.: usdiya<ustaya, oynuyar<oynayar, pencərə<pəncərə, un<on, traxtur<traktor, isdiyir<istəyir, xiyal<xəyal, eliyən<eləyən, demiyəsən<deməyəsən, neçiyə<neçəyə, nə qədir<nə qədər, verəciyəm<verəcəyəm və s.

Onu da qeyd edək ki, a səsinin ı səsi ilə, ə səsinin i səsi ilə əvəzlənməsinin əsas səbəblərindən biri y səsidir. Bu, ən çox özünü saitlə bitən sözlərə saitlə başlanan şəkilçi artırdıqda göstərir. Belə ki, y səsinin təsiri ilə sonuncu açıq sait qapalı saitlə əvəz edilir (1, s. 27).

Açıq saitlərin qapalı saitlərlə əvəzlənməsi türk dialektlərində də mövcuddur. Kars və Edirne ağızlarında parıya<paraya, havıya<havaya, gayıya<ka-yaya, faytun<fayton, dohdur<doktor (3, s. 92), orayı<oraya, yapıcāz<yapacağız, bakıcak<bakacak, suvan<soğan, kumşuluk<komşuluk, dūru<doğru (6, s. 32) sözlərində bu əvəzlənmə müşahidə olunur.

Naxçıvan dialektində qapalı saitlərin açıq saitlərlə əvəzlənməsi də o qədər geniş yayılmış fonetik hadisə deyil. Burada ı>a, e>ə, i>ə, u>o, i>a əvəzlənmələri özünü göstərir ki, bunların içərisində ən çox müşahidə olunanı e səsinin ə səsi ilə əvəzlənməsidir. Məs.: aşığa<aşağı, dəyil<deyil, əv<ev, səvmişəm<sevmişəm, çeviririk<çeviririk, həmməşə<həmişə, həməən<həmin, sahabı<sahibi və s.

e>ə hadisəsinin X əsrə aid qədim uyğur dili nümunələrində və müasir uyğur dilində mövcud olması bu fonetik xüsusiyyətin qədimliyini göstərir (5, s. 158).

Azərbaycan dilinin digər dialekt və şivələrində olduğu kimi, Naxçıvan dialektində də bəzən qapalı saitlər bir-birini əvəz edə bilər. Buna e>i, i>e, e>ı hadisələrini misal göstərmək olar. Məs.: tiyatır<teatr, midal<medal, hers<hirs, besavat<bisavad, veran<viran və s.

e>i səs uyğunluğu türk dillərinin qədim fonetik xüsusiyyətlərindən biridir. Orxon abidələrinin dilində e>i dialekt fərqi olmuşdur: el-il, eki-iki, bep-bip bec-bic və s. (5, s. 159).

Ümumiyyətlə, Azərbaycan dilinin Naxçıvan qrupu dialekt və şivələri fonetik cəhətdən olduqca mürəkkəbdir. Belə ki, dilimizin əksər dialekt və şivələrində müşahidə edilən bir sıra fonetik xüsusiyyətlər eynilə burada da mövcuddur, lakin burada elə fonetik xüsusiyyətlərə də təsadüf olunur ki, onlara tədqiq olunmuş digər dialekt və şivələrimizdə ya rast gəlmirik, ya da çox təsadüfi hallarda rast gəlirik.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan dilinin Naxçıvan qrupu dialekt və şivələri. Bakı: Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, 1962, 325 s.

2. Axundov A. Azərbaycan dilinin fonetikasi. Bakı: Maarif, 1984, 392 s.
3. Ercilasun A. Kars ili ağızları. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2002, 385 s.
4. Əliyev Ə. Azərbaycan dilinin Meğri şivələri. Bakı: Elm, 2003, 579 s.
5. Əzizov E. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1999, 354 s.
6. Kalay E. Edirne ili ağızları. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1998, 267 s.
7. Şirəliyev M. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı: Şərq-Qərb, 2008, 416 s.

Нурай Алиева

ЗАМЕНА ГЛАСНЫХ В НАХЧЫВАНСКОЙ ГРУППЕ ДИАЛЕКТОВ И ГОВОРОВ

В статье нашел отражение феномен замены звуков – замены гласных в диалектах и говорах Нахчыванской АР, которые входят в южную группу диалектов и говоров азербайджанского языка. Здесь показан процесс замены гласных в начале, середине и конце слова, причины этого процесса и происходящая в результате этого веляризация или палатализация. Проводятся интересные сравнения с другими диалектами и говорами нашего языка, в том числе и с другими тюркскими языками. В статье также анализируются феномены лабиализации, взаимозамены открытых гласных закрытыми и замещения закрытых гласных.

Ключевые слова: диалекты и говоры, фонетика, гласные, замена гласных.

Nuray Aliyeva

SUBSTITUTION OF VOWELS IN NAKHCHIVAN GROUP OF DIALECTS AND PATOIS

In the paper has found reflection the phenomenon of sound substitution – vowel substitution in dialects and patois of Nakhchivan AR which are the part of the southern group of dialects and patois of the Azerbaijan language. Here process of vowel substitution in the beginning, middle and end of the word, the reasons of this process and resulting it velarization or palatalization are shown. Interesting comparisons with other dialects and patois of our language, including the other Turkic languages are carried out. Phenomena of labialization, mutual substitution of open vowels with closed vowels and substitution of the closed vowels also are analyzed in the paper.

Key words: dialects and patois, phonetics, vowels, substitution of vowels.

(Redaksiya heyətinin üzvü, f.e.d. A.Bağırov tərəfindən təqdim edilmişdir)

RƏŞAD ZÜLFÜQAROV
AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: reshadzulfugarov@yahoo.com

ORDUBAD DİALEKTİNDƏ MÜXTƏLİF ƏLAMƏTLƏRİNƏ GÖRƏ HEYVANLARA VERİLƏN ADLAR HAQQINDA

Məqalə Ordubad dialektində işlənən heyvandarlıq terminlərindən bəhs edir. Burada müxtəlif əlamətlərinə görə heyvanlara verilən adları bildirən terminlər tədqiq olunub. Araşdırılan terminlər dilimizin müxtəlif dialekt və şivələri, digər türk dilləri və qədim yazılı mənbələrlə müqayisəli təhlil olunur. Müəllif bir sıra yeni elmi nəticələr əldə etmişdir.

Açar sözlər: *heyvandarlıq, termin, müxtəlif əlamət, qədim yazılı mənbələr.*

Azərbaycan Respublikasının bir çox bölgələrində olduğu kimi qoyunçuluq Ordubad rayonunun təsərrüfat həyatında ən geniş yayılan və inkişaf etmiş sahələrdən biridir. Naxçıvan Muxtar Respublikası, o cümlədən Ordubad ərazisində aparılan arxeoloji qazıntılar zamanı əldə edilən maddi-mədəniyyət nümunələri (Culfa rayonu ərazisində e.ə. III minilliyə aid qoyun və digər heyvan sümükləri, gil, keramika məmulatları) (19, s. 114); (Ordubad rayonu ərazisində isə e.ə. IV-I minilliklərə aid nümunələr) (20 s. 208-209), Gəmiqaya təsvirləri, xalqımızın ruhunu, məşguliyyətini əks etdirən çoxlu sayda sırf qoyunçuluqla bağlı işlədilən folklor nümunələri (xüsusilə sayaçı sözlər – R.Z.) və ən əsası isə ən qədim milli dil elementlərimizi özündə saxlayan dialekt və şivələrimiz Azərbaycanda, eyni zamanda onun ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvan Muxtar Respublikasında heyvandarlığın, xüsusilə də qoyunçuluğun Eneolit dövründən inkişaf etdiyini göstərməkdədir. Məlumdur ki, cəmiyyətin inkişafı zamanı hər hansı bir təsərrüfat sahəsinin güclü və sürətli yüksəlişi bir tərəfdən insanların ehtiyaclarını qarşılamaq məqsədi güdürsə, digər tərəfdən əhalinin məskunlaşdığı təbii-coğrafi şəraitin verdiyi imkanlardan asılı olur.

Ümumiyyətlə, aparılan dialektoloji araşdırmalar, toplanılan çöl materialları belə deməyə əsas verir ki, qoyunlara verilən adlar onların yaşı, rəngi, cinsi, müxtəlif xarakter və əlamətləri ilə bağlıdır. Məsələn, qərəbəş qoyin, ağ kərə, təzix' qoyun, səçaxlı, təkəş və s.

Buradan da aydın olur ki, bu adlar heyvanların ayrı-ayrı keyfiyyətlərinə – başının rənginə, qulağının formasına, xarakterinə və yaşına görə verilmişdir.

Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatında da heyvandarlıqla bağlı olduqca maraqlı nümunələrə rast gəlmək mümkündür. Məs.:

Nənəm a şişək qoyun,
Yunu bir döşək qoyun,
Bulamanı tez yetir,
Qırıldı uşax qoyun

və ya

Nənəm a narış qoyun,
Yunu bir qarış qoyun...
Nənəm a ağbaş qoyun,
Qarlı dağlar aş qoyun... və s.

Nümunələrdən də göründüyü kimi xalq heyvanları onlarda olan müxtəlif əlamətləri ilə adlandırmış, onlarla bağlı arzularını olduqca axıcı bir dillə ifadə etmişdir. Uzun əsrlərdən bəri heyvandarlıq bölgədə yaşayan əhalinin ən əsas təsərrüfat sahələrindən biri olmuşdur. Təsadüfi deyil ki, “Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri” (21, s. 23) və N.M.Süleymanovun əsərində (26, s. 48) burada iribuynuzlu və xırdabuynuzlu heyvandarlığın geniş yayıldığı və təsərrüfatın ən mühüm sahələrindən birinə çevrildiyi qeyd olunmuşdur.

Tədqiq olunan Ordubad dialektində qoyunları rənginə, müxtəlif əlamətlərinə və xarakterinə görə bir-birindən fərqləndirən terminlərdən istifadə edilir. Məs.: Qumrəl // qomrəl qoyun, qəmər qoyun, səçaxdı qoyun, səkil // səkkil qoyun, qəşqa qoyun (söz Türkiyə türkcəsinin Rizə dialektində kaşka (6, s. 342) şəklində işlədilir), əlabaş qoyun, ağ üz qoyun, ələ qoyun, ovəl quyriğ qoyun, bənəviş // bə-nöüş qoyun, ağ qərəbaş qoyun, qərəgöz qoyun, tərəlqəşqə qoyun, sərıbaş qoyun, bozərdəx qoyun, gər qoyun, qəmişquləx qoyun, çəlkərə qoyun, ağ-səri göz qoyun, kəlin qoyun, qərə tərəl qoyun, morçamlı qoyun, kürə qoyun, qərə kürə qoyun, ərğalı, çəlkürə qoyun, dımıx qoyun, səllax quyruq qoyun, səkkər qoyun, tırrax qoyun, qotəzli qoyun, qısır qoyun, dəməzzıx, əbrəş, mehırrı qoyun, bəllə, kəkilli qoyun, qərəcil qoyun, təzix' qoyun, bəmbələn qoyun, əjgöz qoyun, əlməz qoyun və s. Bu terminlərin bəzilərinin izahına diqqət yetirək.

Gər sözü Ordubad dialektində “*bədəni boz, baş və ayaqları ayrı rəngdə olan qoyun və ya keçi*” mənasında işlənir. Azərbaycan dilinin digər dialekt və şivələrində olduğu kimi, türk dillərinin bir çoxunda da bu terminə rast gəlinir. Söz Azərbaycan dilinin Zəngilan şivəsində, Şəki dialektində (1, s. 249), Göyçay şivələrində omonimlik xüsusiyyəti daşımaqla “*iri, cır tut ağacı*” (27, s. 94), Qazax dialektində “*kobud, yoğun səs*” (1, s. 194-195), Yardımlı rayon şivələrində isə “*alaq otu*” (1, s. 191) mənalarında işlənir. “Gər” sözü Meğri şivəsində “ger // gar” “*hündür və budaqları ətrafa yayılan tut ağacı*” (8, s. 437), Gəncəbasar şivələrində “*tünd boz rəngli qoyun*” (12, s. 53), Şimal-Şərqi Bolqarıstan türk şivələrində isə “gır” (7, s. 182) fonetik variantında, eyni mənada işlənməkdədir. Söz Qırğız dilinin leksikasında “ger” (17, s. 535) şəklində eyni mənada qeydə alınmışdır. Türkmən dilində “ger toru”, “ger qaşqa”, “qara ger” (30, s.

339) maldarlıq terminləri mövcuddur. Bu da onu sübut edir ki, Ordubad dialektində işlədilən gər sözü müxtəlif dialekt və şivələrimiz, digər türk dilləri, onların dialekt və şivələrində oxşar və ya fərqli fonetik tərkib və mənalarda var olmaqdadır.

Ordubad dialektində rast gəlinən qomrəl // qumrəl “açıq şabalıdı rəngli qoyun” sözü də həm Naxçıvan, həm də Azərbaycan dilinin digər dialekt və şivələrində mövcuddur. “Qomrəl // qumrəl” termini türkmən dilində “kumral” (30, s. 338) şəklində və eyni mənada işlədilir. Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində söz “qumral” (3, s. 210) şəklində eyni mənada izah edilmişdir.

“Səkkər”, “bəllə”, “kəkil”, “əbrəş”, “bələ” qoyun sözlərinin birinci komponentləri ən qədim leksik vahidlərimizdəndir. Bu türkmənşəli leksik vahidlərin çoxu qədim yazılı mənbələrdə, məşhur lüğətlərdə Ordubad dialektində, həmçinin Azərbaycan dilinin digər dialekt və şivələri ilə bərabər bir sıra türk dillərində eyni və ya yaxın mənalarda işlənməkdədir.

Səkkər (A., Bil., Üst., Nür., Nüs.) – Buynuzsuz və ya alnında ağ qaşqası olan heyvan. Məs.: *Bı gördüyün səkkər qoşdı. Heyvə:n ənni ağ yə də bıynuzsuz olsa, unə səkkər de:llər (Nür.).*

Səkar sözü dilimizin ən qədim leksik vahidlərindən biri olmaqla müasir Ordubad dialektində öz varlığını qoruyub saxlaya bilmişdir. Belə ki, söz Mahmud Kaşğarının “Divani-lüğət it türk” əsərində sakar – “buynuzsuz qoyun” (15, s. 351), “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanlarının boylarında: “Toğlucuqlar, dövlətim saqqar qoç, gəl keç dedi”. – Ey saqqar qoç! Mənim nerədən həlak olacağımı bildin (14, s. 118), V.V.Radlovun lüğətində “sakar” “qaşqa at” (23, s. 243), Özbək dili dialektlərində “sakar” (24, s. 27) “qaşqa at” mənalarında işlənməkdədir.

Əlməz qoyin (ə.k.k.) – Balasından başqa özgə quzunu əmizdirməyən qoyun. Məs.: *Hə bı gördüyün gər qoyun əlməzdı, əyri quzu:n isdəmiyəndi, əncax öz bələsın əmizdi:r (Qız.).*

Ordubad dialektində geniş şəkildə işlənən bu termin Azərbaycan dilinin digər dialekt və şivələrində müxtəlif fonetik tərkibdə, lakin eyni və yaxın mənalarda işlənməkdədir. Məs.: Azərbaycan dilinin Qarabağ dialektində bu mənada “məkir” (27, s. 295), Gədəbəy rayon şivələrində “almazıl” (25, s. 314), Şəmkir rayon şivələrində “almazıl” (9, s. 65), Tovuz rayon şivələrində “daş-tüləx” və s. Yuxarıda adlarıçəkilən bütün dialektlərdə bu terminlər – “öz balasından başqa heç bir quzunu əmizdirməyən qoyun” mənasında işlənir.

Bəhs olunan dialekt və şivələrdə birinci növ ismi birləşmə şəklində mövcud olan “əlməz qoyun” termininin I komponenti quruluşca düzəltmə sifət, II komponenti sadə isimdən təşkil olunmuşdur. “Əlməz” sözü al (maq) feli və müasir Azərbaycan dilinin qrammatikasında qeyri-məhsuldar sifət düzəldən şəkilçi – “maz” (18, s. 111) komponentinin fonetik variantlarının birləşməsindən əmələ gəlmişdir.

Mehirri qoyun (Kəl., Üst., Ənd., Əy., Bil.) – Öz balasından əlavə başqa quzuları da əmizdirən qoyun. Məs.: *Bı qəşqə qoyin çox mehirridi, təx'cə öz*

bələsin yox, yetim quzulərdəndə əmdirrəm unə (Kəl.).

Bu söz Ordubad dialekti ilə yanaşı, Naxçıvan dialekti, Culfa, Şahbuz, Şərur, Babək şivələrində də eyni fonetik tərkibdə və mənada işlənməkdədir. Azərbaycan dilinin Qərb qrupu dialekt və şivələrində bu mənada “*alaman*” *qoyun* (11, s. 56), Gədəbəy və Tovuz şivələrində “*xoşu*” və “*fəfə*” sözləri işlədilir. Tədqiqatçı Zirəddin Xasıyevin fikrincə, *alaman* sözü iki komponentdən – *al*(maq) feli “*a*” formatı və “*man*” (*qoyun*) – arxaik leksik vahidinin birləşməsindən təşkil olunmuşdur.

Buradan da aydın olur ki, “*mehirri qoyun // alaman qoyun*” fərqli fonetik tərkibli, lakin eyni mənalı leksik vahidlərdir.

I növ ismi birləşmə şəklində olan bu terminin I komponenti quruluşca düzəltmə sifətdən yaranmışdır. “*Mehir*” ərəbmənşəli söz olub – *sevən*, *meyil edən*, *-ri*, *-lı*⁴ adlardan sifət düzəldən leksik şəkilçi vasitəsi ilə düzəlmişdir. Qeyd edə bilərik ki, Ordubad dialekti “*mehirri*” komponentli sözlərə təkcə heyvandarlıq termini kimi deyil, ümumişlək söz şəklində də rast gəlmək mümkündür. Məs.: *Bı uşəx biləsən, nə mehirridi (Dır.).*

Bu söz “*merri*” (4, s. 128) – quzusun baqana *qoyun* mənasında Türkmən dilinin Ərsarı dialektində də işlənir.

Qərəliyən qoyin (Nür., S.Dizə, Əyl., K.) – Sürünün arxasınca gedən *qoyun*. Məs.: *Bizim bı qoyin qərəliyəndi, həmməşən sürüdən dəli qə:r (Nür.).*

Qərəliyən qoyin sözü Naxçıvan qrupu dialektləri içərisində Ordubad dialektində rast gəlinən bir termdir. Azərbaycan dilinin digər dialekt və şivələrində bu anlamı ifadə edən sözlər mövcuddur. Belə ki, Azərbaycan dilinin Qərb qrupu dialektlərində bu mənada “*qaracıl qoyun*”, Daşkəsəndə “*dalcıl*”, Gədəbəydə “*gericil*” (11, s.57) kimi sözləri işlənir.

I növ ismi birləşmə şəklində olan bu terminin I komponenti “*qərəliyən // qaralıyan*” feli sifətdir. “*Qara*” sözü qədim və bir sıra müasir türk dillərində “*ulu*, *böyük*, *nəhəng*, *yer*, *torpaq*, *iz*” mənalarında işlənmişdir. Belə ki, müasir Türkiyə türkcəsində “*kara*” (*qara*) sözü – *yer*, *torpaq* mənasında, qədim türklərin “*Yaradılış*” dastanında *Qaraxan* (dünyanın yaradıcısı) – *ulu*, *böyük xan*, *Qaraqoyunlu* dövlətinin yaradıcısı *Qara Yusif* – *böyük Yüsif*, “*Kitabi-Dədə Qorqud*” dastanında *Qaragünə*, *Qarabudaq*, *Qaraçuq* adlarında, müasir dövrdə xalq arasında işlənən “*Uşaq* artıq ətrafdakıları *qaralayır* (*izləyir*)” kimi rast gəlinir. “*Kiminsə qarasinca* (arxasınca) *danışmaq*, *qarasinca* (ardınca, izi ilə) *getmək*” kimi söz və ifadələrdə də “*qara*” sözü yuxarıda qeyd edilən *izləmək* mənasını ifadə etməkdədir.

Həmin sözə adlardan *fel* düzəldən *-la*² şəkilçisi əlavə olunaraq *qərələ* – *izlə* feli və bu felin üzərinə *-ən* şəkilçisi artırılaraq *qərələyən* (*qaralayan*) feli sifəti əmələ gəlmişdir. Deməli, “*qərəliyən*” (*qaralıyan*) sözü – “*izləyən*, *arxada gedən*” mənalarında işlənməklə Ordubad dialektində öz varlığını saxlayan türkmənşəli termdir.

Təzix' qoyun (ə.k.k.) – Ordubad dialektində tez-tez sürüdən ayrılıb qa-

çan, itən heyvan mənasında işlənir. Məs.: *Təzix' qoyunu tutməğ çətin o:r, gərəx' kürnəşə sələsən (T.)*.

I növ ismi birləşmə şəklində olan bu terminin birinci komponenti olan “təzix” sözü türkmənşəli qədim leksem olan təzimək – qaçmaq felindən yaranmışdır. Bu fel qədim türk dillərində mövcuddur. Belə ki, tez – qaç feli Azərbaycan dilinin Meğri (Mehri), Kəlbəcər dialekt və şivələrində təzməx’ (2, s. 564), “Divani-lügət-it türk”də “tezmek” (16, s. 611) – qaçmaq, Orxon-Yenisey abidələrində “tez” (29, s. 174), qədim Göytürk və Uyğur yazılı abidələrində “tezmek” (13, s. 100), Türkmən dilində “tezmek” (28, s. 198), qədim Özbək dilinin XIV əsr yazılı abidəsi olan “Tarjuman” abidəsində “tizik” (31, s. 114), Türkiyə türkcəsinin Çoruh şivəsində tezmey (5, s. 280) şəklində eyni mənalarda işlənəlməkdədir.

Ordubad dialektində heyvandarlıqda heyvanların xasiyyətinə, sonradan yaranmış əlamətlərinə görə də leksik vahidlər işlənir. Məs.: Qol qoyunu, bəzən qol qoçu “gecə çobanın qoluna bağlayıb yatdığı qoyun. Bu sahə ilə məşğul olanlar qeyd edirlər ki, əgər bir hadisə olarsa, sürü arxadan çıxmaq istəyərsə, qol qoçu öz hərəkəti ilə çobanı yuxudan oyadar. “Əbrəş”, “təpəl” qoyun – alnında qaşqası olan qoyun. A.A.Qrünberqə görə Azərbaycanın şimalında yaşayan tatların dilində bu gün də işlənən “əbrəş”, “təpəl” kimi heyvandarlıq terminləri mənşəcə Azərbaycan sözləridir.

Səçaxlı qoyun (ə.k.k.) – Uzunyunlu, südü bol, iri quyruqlu qoyun. Məs.: *Səçaxlı qoyun heyvənnərin gözmüncüğüdü. Südü, yunu bol o:r (Dəs.)*.

Bu söz Qərb qrupu dialektlərində fərqli fonetik tərkibdə ağtux’lü (10, s. 36) şəklində, lakin eyni mənada işlənəlməkdədir.

Bundan başqa Ordubad dialektində tərəkəmə qoyunu “boz, qaba yunlu qoyun”, dömmə // kəsmə qoyun “müxtəlif heyvan cinslərinin hibridi”, bəlvəs // bəlbəç qoyun “iri quyruqlu qoyun”, meranus // mernus qoyun “irtməkli, iri, ətlik qoyun”, herix’ qoyun “quyruğunun forması ilə fərqlənən cins” və s. kimi terminlərdə mövcuddur. Bu terminlərin bir qisminin mənşəyi və mənası haqqında Zirəddin Xasıyev öz tədqiqatlarında bəhs etmişdir. Bu da onu sübut edir ki, həmin terminlər də dilimizin müxtəlif dialekt və şivələrində geniş işlənmə arealına malikdir.

Yekun olaraq deyə bilərik ki, heyvandarlıq Ordubad rayonu əhalisinin əsas məşğuliyyət sahələrindən biri olduğu üçün bu sahə ilə bağlı işlədilən terminlər də olduqca zəngindir. Bu da bir həqiqətdir ki, həmin terminləri bütövlükdə bir məqalədə tədqiq etmək bir qədər çətinidir. Lakin aparılan araşdırma, qədim yazılı mənbə və abidələrlə, ayrı-ayrı türk dilləri ilə müqayisələr belə deməyə imkan verir ki, günümüzdə Ordubad dialektində heyvanların müxtəlif əlamətləri ilə bağlı işlədilən terminlərin böyük əksəriyyəti türkmənşəli leksik vahidlər olmaqla Azərbaycan dilinin qədim dil xüsusiyyətlərini özündə daşımaqdadır.

Məqalədə işlənən kənd adlarının ixtisarı: *A.* – Aza, *Bil.* – Biləv, *Dəs.*

– Dəstə, **Dır.** – Dırnis, **Əy.** – Əylis, **Ənd.** – Əndəmic, **K.** – Kotam, **Kəl.** – Kələki, **Nür.** – Nürgüt, **Nüs.** – Nüsüs, **S.Dizə** – Sabir Dizə, **T.** – Tivi, **Üst.** – Üstüpü.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti: 2 cildə. I c., A-L, Ankara: Türk Dil Qurumu Yayınları, 1999, 661 s.
2. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti: 2 cildə. II c., Ankara: Türk Dil Qurumu, 2003, 378 s.
3. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti: 4 cildə. III c., Bakı: Şərq-Qərb nəşriyyatı, 2006, 671 s.
4. Annanurov A., Berdiyev R., Dürdiyev N., Şamiradov K. Türkmən dilinin Ərsarı dialekti. Aşqabat: Ilım (Elm), 1972, 335 s.
5. Caferoğlu A. Doğu illerimiz ağızlarından toplamalar. Ankara: Türk Dil Kurumu, 1995, 296 s.
6. Caferoğlu A. Kuzey Doğu illerimiz ağızlarından toplamalar. Ankara: Türk Dil Kurumu, 1994, 355 s.
7. Dalı H. Kuzeydoğu Bulqaristan Türk ağızları üzerine araştırmalar. Ankara: Türk Dil Kurumu, 1991, 201 s.
8. Əliyev Ə.İ. Azərbaycan dilinin Meğri şivələri. Bakı: Elm, 2003, 579 s.
9. Hüseynov A. Azərbaycan dialektologiyası: Dərs vəsaiti. Bakı: API nəşri, 1979, 90 s.
10. Hüseynov Ə.A. Azərbaycan SSR Qazax rayonu şivələrinin leksikası: Fil. elm. nam. ... dis. Bakı, 1975, 220 s.
11. Xasıyev Z.Ə. Azərbaycan dili dialekt və şivələrinin qərb qrupunda heyvandarlıq terminləri. Bakı: Nurlan, 2004, 146 s.
12. Xasıyev Z.Ə. Heyvandarlıq və əkinçilik terminləri lüğəti (Gəncəbasar materialları əsasında). Bakı: Nurlan, 2000, 87 s.
13. Xudiyev N.M., Quliyev Ə.A. Qədim türk abidələrinin sözlüyü. Bakı: ADPU, 1992, 127 s.
14. Kitabı-Dədə Qorqud / Tərtib edənləri F.Zeynalov, S.Əlizadə. Bakı: Yazıçı, 1988, 265 s.
15. Kaşğarlı M. “Divani lüğət-it-türk”, II c., Ankara: Türk Dil Kurumu, 2006, 365 s.
16. Kaşğarlı M. “Divani lüğət-it-türk”, IV c., Ankara: Türk Dil Kurumu, 2006, 885 s.
17. Киргизско-русский словарь (Кыргызча-орусча сөздүк). Москва: Советская энциклопедия, 1965, 973 с.
18. Müasir Azərbaycan dili: 3 cildə. II c., Morfologiya, Bakı: Elm, 1980, 510 s.
19. Naxçıvan Ensiklopediyası: 2 cildə. I c., Naxçıvan: 2005, 376 s.
20. Naxçıvan Ensiklopediyası: 2 cildə. II c., Naxçıvan: 2005, 378 s.
21. Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri / Giriş və tərcümənin müəllifləri akademik Z.Bünyadov və t.e.n. H.Məmmədov. Bakı: Elm, 2001, 376 s.

22. Ramazanov K.T. Azərbaycan dilinin Salyan dialekti: Fil. elm. nam. ... dis. Bakı, 1955, 475 s.
23. Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. Т. I, Москва: Восточная литература, 1963, 968 с.
24. Решетов В.В. Опорный диалект при образовании узбекского национального языка // Вопросы диалектологии тюркских языков. Баку: Изд. АН АССР, т. 12, 1958, с. 22-35.
25. Sadıqov B.T. Azərbaycan dilinin Gədəbəy şivələri: Fil. elm. nam. ... dis. Bakı, 1963, 370 s.
26. Süleymanov N.M. Səfəvi dövlətinin təsərrüfat həyatı. Bakı: Elm, 2006, 400 s.
27. Şirəliyev M. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. II nəşri, Bakı: Maarif, 1967, 421 s.
28. Taçmıradov T., Çarıyev M. Türkmən ədəbi dilinin orfoepiyası və qısa orfoepik sözlüyü. Aşqabad: Elm, 1967, 243 s.
29. Tekin T. Orhon yazıtları. Ankara: Türk Dil Kurumu, 2010, 201 s.
30. Türməncə-rusca sözlük. Moskva: Çitatel, 1977, 866 s.
31. Yunisov A. Özbək dilinin "Tarjoman" əlyazmaları. Taşkent: Fənn nəşriyyatı, 1980, 127 s.

Рашад Зулфугаров

О НАИМЕНОВАНИЯХ ЖИВОТНЫХ ПО РАЗЛИЧНЫМ ПРИЗНАКАМ В ОРДУБАДСКОМ ДИАЛЕКТЕ

В статье говорится о терминах скотоводства, используемых в ордубадском диалекте. Дается сравнительный анализ исследуемых терминов с другими диалектами и говорами нашего языка, с другими тюркскими языками и древними надписями. В статье автор получил новые научные результаты.

Ключевые слова: скотоводство, термин, различные признаки, древние надписи.

Rashad Zulfugarov

ABOUT THE NAMES GIVEN TO ANIMALS FOR THEIR DIFFERENT SIGNS IN ORDUBAD DIALECT

The paper deals with cattle-breeding terms used in Ordubad dialect. Here the author has investigated the names given to animals for their different signs. All terms are investigated in comparison with the other Azerbaijan dialects and patois, Turkish languages and ancient Turkish written sources. The author got some new scientific results.

Key words: cattle-breeding, term, different sings, ancient Turkish written sources.

(Redaksiya heyətinin üzvü, f.ü.f.d. F. Rzayev tərəfindən təqdim edilmişdir)

ELBƏYİ MAQSUDOV

Naxçıvan Dövlət Universiteti

E-mail: elbeyimaqsudov@ymail.com

BİR DAHA “DAŞ” SÖZ-ŞƏKİLÇİSİ HAQQINDA

Məqalədə Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinin zənginliyi, bu dildə söz yaratma imkanlarının çoxluğu məsələsinə toxunulmuşdur. Elmi şəkildə və faktlarla əsaslandırılmışdır ki, dildə işlək olan sözlər və sözdüzəldici şəkilçilər bütün imkanları ilə səfərbər olunarsa, rəsmiləşdirilərsə, Azərbaycan dili dünyanın ən zəngin dilləri ilə rəqabətə girə bilər. Söylənilən fikir yalnız bir “daş” söz-şəkilçisi üzərində aparılan sözyaratma imkanları, ümumiləşdirmələr, təhlillər vasitəsilə elmi şəkildə şərh olunmuşdur.

Açar sözlər : *sözyaratma, söz-şəkilçi, daş, lüğət tərkibi, sözdüzəldici şəkilçi.*

Azərbaycan dilinin lüğət tərkibi müxtəlif mənbələr hesabına gündən-günə artır və zənginləşir. Digər dillərdən alınma kəlmələrin dilimizdə geniş yer aldığı bir zamanda öz sözlərimizə, onlardan söz yaratma imkanlarına daha çox diqqət yetirilməlidir. Azərbaycan dilinin öz imkanları hesabına yaranan sözlərə daha geniş meydan açılmalı və bu məsələ dilçi alimlərlə yanaşı, ayrı-ayrı dil qurumlarını da düşündürməli və hərəkətə gətirməlidir.

Bir dəfə xaricdə yaşayan bir dostum Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində nə qədər söz olduğunu və onların nə qədərinin sırf türkmənşəli hesab edildiyini soruşurdu. Dostuma bildirdim ki, son orfoqrafiya lüğətimizdə 80 mindən çox söz toplanmışdır. Halbuki, bunun sayı dəfələrlə çox ola bilərdi. Türk Dil Qurumunun tərtib etdiyi lüğətlərdə də isə sözlərin sayı 617 mindən çoxdur. Bu, o deməkdir ki, sözlərimizin tam şəkildə toplanması, onun mükəmməl lüğətinin hazırlanması üçün hələ çox işlər görməliyik. Deyilənləri bir şəkilçi vasitəsilə düzələn sözlər üzərinə yönəltək, bunun bariz şahidi olarıq.

Azərbaycan dilində “daş” sözü, onun sabit söz birləşmələri tərkibində işlədilərək ifadə etdikləri mənalara haqqında lüğətlərimizdə bilgilər çoxdur. Unutmaq olmaz ki, dilimizdə -daş şəkilçisinin sözyaratma imkanları da olduqca genişdir. Nədənsə, bu şəkilçinin sözyaratma imkanlarına çox az diqqət yetirir, onun yaratdığı sözlərdən isə nitqimizdə geniş şəkildə faydalanmırıq.

Daş sözünün etimologiyası haqqında müxtəlif fikir və mülahizələr vardır. Bu haqda mərhum professor B.A.Əhmədovun fikirləri də olduqca maraqlıdır. O, “Azərbaycan dilinin qısa etimoloji lüğəti”ndə qeyd edir ki, “daş sözünün

qədim mənası atmaq deməkdir. Görünür daşdan döyüş vasitəsi kimi istifadə edib, onu düşmənin üstünə atıblar. (Qaraca çoban kimi). Sonra sözün leksik, həm də qrammatik mənası dəyişib, fel ismə çevrilib” (1, s. 115).

Dilimizdə təkcə -daş şəkilçisi ilə düzələn və yeni mənalar bildirən sözlərə nəzər yetirsək, lüğətdəki sözlərimizin sayının nə qədər artırılması mümkünlüyünə də şübhə ilə yanaşmayacağıq. Əgər dildəki sözlərin ayrı-ayrı mənalarlarını, onların müxtəlif məqamlarda işlənmə xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq bir vətəndaşlıq hissi, türkçülük təəssübü ilə onlara yanaşsaq, bu sahədə bütün imkanlarımızı səfərbər edə bilsək, dilimizdəki sözlərin sayını nəinki yarım milyona çatdırmaq, hətta onu ötmək də mümkündür.

Dilimizdə leksik şəkilçi kimi formalaşan “daş” hissəciyi əşyaların özəlliyini ifadə edən isimlərin yaranmasına xidmət edir. Bu şəkilçinin etimologiyası haqqında müxtəlif açıqlamalar vardır. Məsələn, professor S.Cəfərov yazır: -daş dilimizdə ancaq bir səs tərkibində sabitləşmiş şəkilçidir, şəriklik bildirən substantiv isimlər əmələ gətirir. Məsələn; məsləkdaş, yoldaş, əməkdaş və s. (2, s. 185-186; 3).

Professor B.A.Əhmədov isə qeyd edir ki, “-daş şəkilçisi əsasən şəxs bildirən isimlər düzəldir. Lakin “çağdaş”, “kökdəş” (qohum), “anlamdaş”, “səsdəş” (Anadolu türkləri bu sözləri sinonim, omonim mənalarında işlədir) tipli sözlər şəxs bildirmir. Mənşəyi haqqında ehtimal belədir. Yerlik hal şəkilçisi ilə “əş” sözünün birləşməsindən düzəlib” (4, s. 44).

Müxtəlif mənbələrə istinadən demək olar ki, *daş* ilkin variantda ayrıca söz kimi işlənib, sonralar isə şəkilçi formasına keçmişdir. Dildəki digər sözdüzdəldici şəkilçilər kimi, -“daş” şəkilçisi söz köklərinə qoşulur və onlardan yeni mənalar əmələ gətirir. Bu şəkilçinin dilimizdə sözyaratma imkanları olduqca çoxdur. Təəssüf ki, dərslük və ədəbiyyatlarda onlardan çox az və ya qısqanlıqla istifadə edilir. İsimlərdən isim düzəldən bu şəkilçi həm konkret, həm də mücərrəd isimlərə artırıla bilər. Məsələn, -daş şəkilçisi qələm, divar kimi konkret isimlərə artırılaraq qələmdaş, divardaş; ömür, nəsil kimi mücərrəd isimlərə artırılaraq isə ömürdaş, nəsildəş isimlərini düzəltmişdir.

-daş şəkilçisi eyni, bərabər, müştərək, taraz, birgə mənalarını özündə əks etdirən leksik şəkilçidir. Məsələn, qarın+daş=qarındaş, yaş+daş=yaşdaş, boy+daş=boydaş və s.

“Daş” söz-şəkilçisi əşyaların özəlliyini ifadə edən isimlərin əmələ gəlməsinə yardımçı olmuş, ahəng qanuna həmişə uyğunlaşmış, ilk səsi sürəkli tələffüz edilmişdir. Əvvəlcə ad+daş birləşmələrindən düzəlmiş “addaş” sözü bu gün adaş şəklində eyni addan olan insanlar haqqında işlədilir. “Biz adaşıq”. “Sən mənim adaşımsan”. “Adasımdan sənə salam var” kimi cümlələrdə -“daş” şəkilçisi öz yerində, çox təbii və gözəl işlədilir. Eyni şəkilçi aşağıdakı kimi sözlərdə də tez-tez özünü göstərir.

Boy+daş = boydaş, boyca eyni, bərabər və ya çox yaxın olan insanlar barədə işlədilir; güc+daş = gücdəş, gücləri eyni və ya bərabər olan mənasını bil-

dirir; iş+daş = işdaş, birlikdə eyni iş yerində çalışmaq mənasını ifadə edir; saqqal+daş = saqqaldaş, hər ikisi saqqallı və ya saqqalları eyni olan adamların arasında xitab, müraciət forması kimi işlədilir; divar+daş = divardaş, eyni divarı paylaşan, divarları yanaşı olan; cəbhə+daş = cəbhədaş, eyni cəbhədə vuruşan, çalışan, mübarizə aparan; silah+daş = silahdaş, silah, cəbhə, döyüş yoldaşı; qələm+daş = qələmdaş, yazı, yazıçılıqla məşğul olan, qələmi eyni məqsədə xidmət edənlər; nəsil+daş = nəsildaş, eyni nəsildən, bir soydan, bir kökdən olanlar; ömür+daş = ömürdaş, yoldaş, həyat yoldaşı, ömrü bir yerdə keçən; sinif+daş = sinifdaş, bir sinifdə oxuyan, təhsil alan; qandaş – eyni qan qrupundan olanlar; and+daş = anddaş, müəyyən əhd, şərt üçün andlaşıb bir-birinə təntənəli şərt verən adamlardan hər biri; məslək+daş = məsləkdaş, bir məsləkdə olanların hər biri, həmməslək; yurd+daş = yurddaş, bir yurda mənsub olan adamlardan biri, həmvətən, həmyurd; el+daş = eldaş, biryerli, həmyerli, həmvətən; din+daş = dindaş, eyni dinə mənsub adamlardan hər biri; dil+daş = dildaş, eyni dildə danışan adamlar.

Dilimizdə -daş şəkilçisi daha çox məqamlarda ortaqlıq, mənsubiyyət, bağlılıq ifadə edən isimlər düzəldir.

“-Daş” həm də isimlərə əlavə edilərək müştərəklik mənası bildirən, substantiv isimlər əmələ gətirən leksik şəkilçidir. Bu şəkilçinin əsas fərqli əlamətlərindən biri də -gil, -sov, -şin, -sal kimi birvariantlı olub heç bir qeyri-şərtsiz öz milli şəkilçilərimiz sırasına daxil olmasıdır.

Bu şəkilçinin qədimliyi və uzaq keçmişdən gəlməsi qardaş, adaş kimi sözlərdə də özünü göstərir. Neçə yüzilliklərin səddini aşmış qarındaş, addaş sözlərinin tərkibində işlənmiş -daş şəkilçisi artıq sözün özünə, onun tərkib hissəsinə, yəni kökünə çevrilmişdir. Heç də çətin deyil ki, adaş sözünün addaşdan, qardaş sözünün isə qarındaşdan törədiyini dərk etməyəsən. Həmin sözlərdən birincisində “addaş” da qoşa dd samitlərindən biri, “qarındaş” da isə qarın sözünün axıncı iki səsi -ın tələffüzündən düşmüşdür.

Qarındaş eyni qarından olan, qardaş və bacı haqqında işlədilən sözdür. Bu gün Azərbaycan dilində işlətdiyimiz “qardaş” sözünün də ilkin variantı qarındaş olmuşdur. Türkiyə türkcəsində “kız kardeşi” ifadəsi də bu fikri bir daha təsdiq edir. Yəni qardaş sözü yalnız oğlan uşaqlarına aid edilmir. Çağdaş türk dilində qızların da bir, eyni qarından olduqlarını bildirmək üçün “kız kardeşi” ifadəsindən geniş şəkildə istifadə edilir.

Candaş eyni candan, qandan olan, ruhən, qəlbən yaxın, mənəviyyat və əqidəcə bir olan adamlar, qohum-əqrəbə üçün işlədilən kəlmədir. Hətta bu gün Candaş sözünü xüsusi isim kimi övladlarına ad seçən valideynlər də vardır.

Bu gün türk dilində -daş şəkilçisinin işləndiyi anlamdaş – sinonim sözlər, anlamı eyni olan, çağdaş dil – müasir, hal-hazırkı dil; tərəfdaş – bir işə şərik olan, bərabərtərəflilik mənaları bildirən sözlər çox geniş şəkildə istifadə olunur.

Daş müstəqil söz kimi bir çox mənalarda işlənə bilir”. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”ndə bu sözün artıq tərəzi daşı, dəmir çəki üçün, müxtəlif ağır-

lıqlı metal mənasında işləndiyi də qeyd edilir. Daş söz-şəkilçisinin izahlı lüğətdə aşağıdakı mənalarda işləndiyi də qeydə alınmışdır:

1. Daş-böyük və ya kiçik kütlə şəklində, suda həll olunmayan cisim;
2. Bıçaq itiləmək üçün bülöv daş, çarx;
3. Kitabə, başdaşı;
4. Daşdan tikilmiş, daş ev, daş hasar;
5. Bəzək üçün işlədilən firuzə, almaz, brilliant;
6. Dama, nərd və s. oyunlarda ağacdan, sümükdən, plastik materialdan qayrılmış fiqurlardan biri;
7. Hesablama sayğacında dənələrdən biri;
8. Tərəzi daşı;
9. Bədənin bəzi daxili orqanlarında yığılan maddə;
10. Rəhmsiz, mərhəmətsiz, daşürək;
11. Xəsislik, simiclik mənasında, daş kimi olmaq və s. (5).

Daş sözü frazeoloji birləşmə daxilində də işlənərək yeni mənalar ifadə edə bilir. Məsələn, “daş atıb başını tutmaq”, “daşdan keçmək”, “oxu daşa dəymək”, “daşürəkli olmaq” və s. Bu kimi sabit söz birləşmələrinin ana dilimizdə həm də sinonim qarşılıqları mövcuddur. Məsələn, “Daş-daş üstə qalmamaq” – dağılmaq, alt-üst olmaq; “daşa basmaq” – daşlamaq, üstünə daş yağdırmaq; “daşa dönmüş” – rəhmsiz, mərhəmətsiz adam haqqında; “daşdan keçmək” – çox təsirli olmaq, hər yerdə işə keçmək; “daşı ətəyindən tökmək” – fikrindən dönmək; “daşın böyüyündən yapışmaq” – öhdəsindən gələ bilmədiyin bir işdən yapışmaq; “daşın atmaq” – yaxasını qurtarmaq, əl çəkmək; “bir daş altı, bir daş üstü” – gizli saxlanmalı, heç kəsə deyilməməli və s.

Daş söz şəkilçisi bir çox düzəltmə və mürəkkəb sözlərin tərkib hissəsi kimi də işlənir. Düzəltmə sözlərin tərkib hissəsi kimi: Məsələn, daşıqçı, daşındırmaq, daşırqamaq (heyvanın ayağını daş əzmək, onu halsızlaşdırmaq), daşlanmaq-daşa basılmaq, daşib tökülmək, axışıb gəlmək; daşlıq-daşı çox olan yer və s.

Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində -daş şəkilçili sözlərin çox az bir qismi öz əksini tapmışdır. Halbuki həmin sözlərin hər biri xalq arasında geniş şəkildə işlənir, müxtəlif bədii əsərlərdə publisistik yazılarda, lüğət fondumuza daxil olan sözlərlə dildaşlıq, sözdaşlıq edə bilirlər. Məsələn, dərddəş, könüldəş, dindəş, çiyyədaş, oyundaş, məsləkdaş, əsrdaş, sərhəddəş, soydaş, sənətdəş, qrupdaş, söhbətdəş, yurddaş, eldaş, dildaş, qandaş, tərəfdəş.

Daş hissəcikli sözlərin bir qismi lüğətlərimizdə əsk olunsada, nəşildəş, dindəş, çiyyədaş, oyundaş, məsləkdaş, əsrdaş, sərhəddəş, soydaş, sənətdəş, tərəfdəş və s. kimi çox işlək, mənası aydın və anlaşıqlı olan sözlər öz əksini tapmayıb. Bu tipli sözlərin lüğət fondumuza daxil edilməsi yalnız və yalnız söz xəzinəmizin daha da zənginləşməsinə, söz-vətəndaşlarımızın lüğət məmləkətimizdə pasportlaşdırılmasına xidmət edə bilər.

Mürəkkəb sözlərin tərkib hissəsi kimi işlənə bilirlər: məsələn, daşadöy-

mə, sirdaş, daşarmudu, daşatan, daşbaş, daşqalaq, daşduz, daş-qaş, daş-qaşlı, qəlbdaş, daş-divar, daş-kəsək, daşlı-kəsəkli, daşxınası, bağır-bağırdaş və s.

Daş söz-şəkilçisinin ana dilimizdə ortaqlıq, mənsubiyyət bildirməyən sözlər düzəltməsi variantlarına da rast gəlirik. Məsələn, çıxdaş – pis, keyfiyyətsiz, zaymal, nöqsan, zədəli olan məhsul; qavaldaş – daş dövrünə aid, əhəng-daşdan ibarət abidə; nimdaş – bir qədər geyilmiş, işlənmiş, nisbətən köhnəlmiş, təzə olmayan (fars); karandaş – qara daş, yazı yazmaq üçün əşya; çıxdaşçı – pis, keyfiyyətsiz mala nəzarət edən və s.

Dilimizdə daş söz-şəkilçisinin işlənmə məqamları olduqca çoxdur. Onlar müxtəlif sözlərin tərkib hissələri və ya tərəfləri kimi işlənərək yeni-yeni mənalar ifadə edə bilirlər. Mənaca, quruluşca, formaca və etimoloji baxımdan belə sözlərin geniş tədqiqata ehtiyacı vardır. Dilimizdəki daşdöymə, daşarmudu, daşatan, daşbaş, daşqalaq, daşduz, daşxınası, daşıqçı, daşıdırmaq, daşırqamaq, daşlanmaq, daşadöymə (uşaq oyunu) kimi sözlər həm nəzəri ədəbiyyatda, həm də tədris prosesində müxtəlif yönərdən şərh edilməli, öyrənciləri dilimizin incəliklərinə yiyələndirmək üçün, bu yönlü tədqiqatlar aparmaqla Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinin zənginləşdirilməsi istiqamətində müəyyən axtarıslara sövq etmək mümkündür.

ƏDƏBİYYAT

1. Əhmədov B. Azərbaycan dilinin qısa etimoloji lüğəti. Bakı: Mütərcim, 1999, 373 s.
2. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili (leksika). Bakı: Maarif, 1970, 235 s.
3. Cəfərov S. Azərbaycan dilində sözdüzəldici və sözdəyişdirici şəkilçilər. Bakı: Maarif, 1968, 106 s.
4. Əhmədov B. Etimoloji mülahizələr. Bakı: BSU, Kitab aləmi nəşriyyatı, 2003, 228 s.
5. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti: 4 cildə. I c., Bakı: Şərq-Qərb nəşriyyatı, 2006, 740 s.

Элбей Магсудов

ЕЩЕ РАЗ О СЛОВЕ-АФФИКСЕ “ДАШ”

В статье рассматривается богатство словарного состава азербайджанского языка, множество возможностей словообразования в этом языке.

Научно аргументируется обосновывается мысль, что, если мобилизовать и оформить употребительные слова и словообразовательные окончания, то азербайджанский язык сможет соперничать с самыми богатыми языками мира.

Выдвинутый тезис научно прокомментирован только на основе

словообразовательных возможностей, обобщений, анализа, проведенных над словом-аффиксом “daş”.

Ключевые слова: словообразование, слово-аффикс, -daş, словарный состав, словообразовательное окончание.

Elbayi Magsudov

ONCE AGAIN ABOUT THE WORD-AFFIX “DASH (DAŞ)”

Wealth of vocabulary of the Azerbaijan language and many possibilities of the word-building in this language are considered in the paper.

It is grounded scientifically and with the facts that after mobilization and formalization of all used words and word-building affixes the Azerbaijan language may vie with the richest languages of the world.

The point advanced is scientifically commented only on the basis of word-building possibilities, generalizations and analyses carried out upon the word-affix “dash (daş)”.

Key words: word-building, word-affix, -dash (daş), vocabulary, word-formative affix.

(AMEA-nın müxbir üzvü Ə.Quliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

FOLKLOR VƏ ƏDƏBİYYAT

AYGÜN ORUCOVA

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: orujovaaygun@gmail.com

CƏLİL MƏMMƏDQULUZADƏNİN HECA VƏZNİ ŞEİRLƏRİ

Məqalədə Azərbaycanın görkəmli ədibi, nasir, dramaturq, publisist Cəlil Məmmədquluzadənin (1869-1932) yaradıcılığının bir qolu olan heca vəznində yazılmış şeirləri nəzəri cəhətdən təhlil olunmuşdur. Bu şeirlərin janr xüsusiyyətləri, ənənəvi janrlarda yeni mövzu-ideyaların ifadəsi və bu sahədə Mirzə Cəlil novatorluğunun özünəməxsus xüsusiyyətləri araşdırılmışdır.

Açar sözlər: *janr, novatorluq, qoşma, gəraylı, mürəbbə, satira.*

“Poetik folklor nümunələrinin hamısının heca vəznində olması bu vəznin əhatə dairəsinin genişliyindən və kütləviliyindən xəbər verir (8, s. 155). Azərbaycan ədəbiyyatının ana vəzni, dilimizin xüsusiyyətlərinə daha çox uyğun gələn bir vəzn kimi heca vəzni XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində şifahi ədəbiyyatımızla müqayisəyə gələ bilməsə də, yazılı ədəbiyyatımızda da istifadə olunmuşdur. Mirzə Ələkbər Sabirin (1862-1911) yaradıcılığında heca vəznində cəmi iki-üç şeirə rast gəlirik. Ümumiyyətlə, mollaənəsrəddinçi şairlərin əksəriyyəti öz yaradıcılıqlarında əruz vəzninə və ənənəvi janrlara üstünlük vermişlər. Romantizm ədəbi cərəyanının nümayəndələri isə Avropamənşəli yeni janrlara daha çox müraciət etmişlər. Bu barədə akademik İ.Həbibbəylinin “XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan romantik şeirində sonet janrı” (3, s. 486-493) və “Azərbaycan şeirində himn və marş” (3, s. 493-502) məqalələri, filologiya elmləri doktoru H.Həşimlinin “Avropa lirik janrları və Azərbaycan ədəbiyyatı” (4) və “Azərbaycan ədəbiyyatında sonet və terset” (5) kitablarından ətraflı elmi məlumat almaq mümkündür. Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent İ.Cəfərli Cəlil Məmmədquluzadənin yaradıcılığında Şərq şeiri şəkillərindən danışarkən yazmışdır: “Cəlil Məmmədquluzadə və Sabir Şərqin klassik nəzmindən birdəfəlik əl çəkməyi qeyri-normal hal saymışlar” (1, s. 144). O, bu barədə Sabirin aşağıdakı fikirlərini nümunə gətirmişdir: “Məncə, yeni fikirləri və yeni mövzuları mütləq əski formada və əruz bəhrlərində vermək və yazmaq lazım, həm də vacibdir. Bunları birdən-birə dəyişib oxucunu ədəbiyyatdan yadırgatmaq və so-

yutmaq olmaz” (1, s. 144).

Cəlil Məmmədquluzadənin şeirləri sırasında təqribən beş şeir heca vəznində yazılmışdır. Bu şeirlərdən birincisi heca vəzninin on birlik ölçüsündə və qoşma janrında qələmə alınmış “Molla Nəsrədinin qıza cavabı”dır. Qoşma janrının, demək olar ki, “bütün əsas xüsusiyyətləri” (2, s. 55-57) bu şeirdə qorunmuşdur. Belə ki, əgər qoşma janrında birinci bənddə birinci və üçüncü misralar bəzən sərbəst, bəzən isə həmqafiyə ola bilər. Bu şeirdə birinci bənddə olan birinci və üçüncü misralar arasında müəyyən qafiyə elementləri, səs uyğunluğu özünü göstərir:

Qızım, sən bilmirsən, dünyada nə var,
Nəql eyləyim, əgər qulaq asarsan.
Səntək qızlar hələ gəlin oynadar,
Hələ sən lətifən, almasan, narsan (6, s. 568).

Digər bəndlər isə tamamilə qoşma janrının tələblərinə cavab verir. Belə ki, qoşma janrında olduğu kimi, bu şeirdə də birinci bəndin ikinci və dördüncü misrası, qalan bəndlərdə birinci üç misra həmqafiyə, dördüncü misralar isə birinci bəndin ikinci və dördüncü misraları ilə həmqafiyədir. Sadəcə olaraq bu şeirdə qoşma janrının nadir xüsusiyyətlərindən biri ilə rastlaşırıq. Belə ki, qoşma janrı ədəbiyyat tariximizdə əsasən üç, beş, yeddi bənddən, nadir hallarda isə on bir bənddən ibarət olduğu halda, bu şeir on bənddən ibarətdir. Şeirin bölgü sisteminə gələrkən qeyd etmək lazımdır ki, burada birinci misra 6+5 ölçüsü ilə qələmə alınmışdırsa da, digər misralarda bəzən bu bölgü sistemi qorunmur. Şeir qafiyə sisteminə gəldikdə isə bəndlərdə birinci, ikinci, üçüncü misralarda dolğun qafiyələrə rast gəlsək də, bəndlərin dördüncü misraları haqqında eyni sözləri demək olmaz. Belə ki, asarsan, narsan, baxarsan, olarsan, qalarsan, salarsan, qocalarsan, dolanarsan, qurtdanarsan, odlanarsan, salarsan qafiyələri kök etibarilə, demək olar ki, bir-biri ilə qafiyə təşkil etmirlər. “Qafiyə üçün şəkilçilərin yox, söz köklərinin bir-birilə həmahəng olması vacibdir” (8, s. 115). Burada qafiyələr əsasən, şəkilçilər vasitəsilə yaranmışdır. Şeir maraqlı bir cəhəti də ondan ibarətdir ki, rus ədibi Pozdnyakovdan tərcümə başlığı altında əruz vəznli “Qız və nənə” (1906) şeirinə cavab kimi yazılmış bu şeir heca vəznində qələmə alınmışdır.

Böyük istedadlı sənətkarın heca vəznində yazılmış ikinci poetik nümunəsi “A gülüm, nanay” (1907) adlı şeiri öz janr xüsusiyyətlərinə görə səkkizlik ölçüsündə olan gəraylı janrında qələmə alınmışdır. Belə ki, bu şeirdə də “gəraylı janrının tələblərinə” (2, s. 114-115) uyğun olaraq, birinci bənddə birinci və üçüncü, ikinci və dördüncü misralar öz aralarında həmqafiyə, sonrakı bəndlərdə isə hər üç misra öz arasında qafiyələnmiş, dördüncü misralar isə birinci bəndin ikinci misrasının təkrarı şəklində meydana çıxmışdır. Birinci şeirdə olduğu kimi, bu şeirdə də birinci bənddə birinci və üçüncü misralar həmqafiyədir. Qeyd edək ki, Mirzə Cəlil klassik ədəbiyyatımızda, demək olar ki, bir o qədər də əməl olunmayan bu qaydanı hər iki şeirində qorumuşdur. Amma əslində bu, istər

qoşma və istərsə də gəraylı janrlarının əməl edilməsi xoş olan, oxucuya zövq verən prinsiplərindəndir ki, eyni zamanda şairin sənətkarlıq xüsusiyyətinin də-rəcəsinə də göstərir:

Bakıda çox gözüqannı,
A gülüm, nanay, nay nanay.
Çoxdu həm abrozovannı,
A gülüm, nanay, nay nananay (6, s. 585).

Mirzə Cəlil qoşma və gəraylı janrlarının verdiyi imkanlardan istifadə edərək bi-rinci şeirdə misraları həm-qafiyə, ikinci şeirdə isə şeirin məzmununa uyğun olaraq, bəndlərin dördüncü misralarını təkrir kimi işlətməklə şeirlərin emosional təsir qüvvəsini daha da artırmağa müvəffəq olmuşdur. Sonuncu bənddə isə Mirzə Cəlil təkrarlanan misranı sadəcə olaraq başqa bir şəkildə yenidən, eyni zamanda birinci bəndi bütövlükdə təkrarlamaqla şeirin emosional qüvvəsini bir qədər də artırmışdır. Şeir, əsasən, 4+4 ölçüsündə qələmə alınmışdır.

Mirzə Cəlilin “Qafqaz xəbərləri” (1907) adlı əruz vəznində yazılmış şeirində Cəbrayıl şəhərindən verilən şeir heca vəznindədir:

Can pristav, qurban sənə Kramov,
Neçün səni bu günlərə saldılar?
Allahverdi, Səlimbəy, həm yüzbaşı,
Qorxma, sənə arxadılar, daldılar (6, s. 588).

Gördüyümüz kimi, bu şeir heca vəzninin on birlik ölçüsündə, dördlük şəklində yazılmış şeir parçasıdır. Şeirin bölgüsü 4+4+3 şəklindədir. Bu şeirə ona görə dördlük deyirik ki, heca vəznində olan bu şeir ancaq bir bənd şəklindədir və hər hansı bir qoşmanın birinci bəndini xatırladır. Cəlil Məmməd-quluzadənin heca vəznli şeirləri sırasında “Molla Nəsrəddin” jurnalının 1 may 1910-cu ildə 16-cı sayında çap olunmuş, dördlük şəklində olmasına və hətta böyük qoşma şairimiz Molla Pənah Vaqifin (1717-1797) qoşmasına nəzirə şəklində yazılmasına baxmayaraq, mürəbbə adlanan şeiri seçilir:

Anın üçün uymaz qeyriyə gönlüm,
Bir əcəb molladır mənim sevdiiyim.
Molla nədir, seyid nədir, mələkdir,
Hamıdan əladır mənim sevdiiyim (6, s. 590).

Gördüyümüz kimi, bu şeir heca vəzninin on birlik ölçüsündə, qoşma janrında yazılmış şeir parçasıdır və böyük şairimiz Molla Pənah Vaqifin aşağıdakı qoşmasına parodiyadır:

Onun üçün uymaz qeyriyə könlüm,
Bir əcəb zibadır mənim sevdigim.
Huri nədir, qılman nədir, mələk nə,
Hamıdan əladır mənim sevdiiyim.

Zülfləri sünböldür, yanağı lalə,

Baxışı tən edir vəhşi qəzalə,
Gözləri məstanə, ağzı piyalə,
Gərdəni minadır mənim sevdiyim (7, s. 68).

İki bənddən ibarət olan bu şeir tamamilə qoşma janrının tələblərinə cavab verir. Lakin nədənsə, Mirzə Cəlil bu şeiri ərəb-fars terminologiyası ilə dördlük mənasını verən “Mürəbbə” adlandırmışdır.

Mirzə Cəlilin heca vəznində yazılmış şeirləri sırasında “Sən qanmasan” (1907) və lirik şeirləri sırasına daxil olan “Çobanlar” (1919) şeirlərindən də bəhs etmək vacibdir. Əslində, birinci şeirin birinci iki misrasını çıxsaq, dördlük anlayışına tamamilə uyğun gəlir. Bütövlükdə on misradan ibarət olan bu şeirin birinci iki misrası nəqarət təsiri bağışlayır, sonrakı səkkiz misra isə iki müstəqil dördlükdən ibarətdir. Bu şeir türk xalq şeirinin ən geniş yayılmış on birlik ölçüsündədir. Bu şeirdə hər iki bənddə birinci və üçüncü misralar sərbəst, ikinci və dördüncü misralar isə həmqafiyədir.

Mala mal deyiblər, insana insan,
Mən insanı hərgiz insan sanıram.
Sən sanmırsan, eybi yoxdur, utanma,
Çünki mən sanıram, mən də yanıram (6, s. 589).

“Çobanlar” (1919) şeirinə gəldikdə isə bu şeir də onbirlik ölçüsündədir. Amma bu əsərin texniki baxımdan digər şeirlərdən fərqi ondan ibarətdir ki, bu şeir Mirzə Cəlilin digər onbirlikdə yazılmış şeirləri kimi dörd misradan deyil, beş misradan ibarətdir. Başqa sözlə desək, bu şeir heca vəznində qələmə alınsa da, əslində ərüz vəznində yazılmış müxəmməsi xatırladır. Çünki burada da şeirin bənd quruluşu əksər müxəmməslərdə olduğu kimi, birinci üç misra öz arasında, sonuncu iki misra isə öz aralarında həmqafiyədir. Beləliklə, gördüyümüz kimi, Mirzə Cəlil böyük ustalıqla, sənətkarlıqla ərüzvəznli şeirin xüsusiyyətləri ilə hecavəznli şeirin xüsusiyyətlərini üzvü şəkildə bir-birinə qovuşdurmağı bacarmışdır.

Biz çobanıq, dağdı, daşdı yerimiz,
Yoldaşımız qoyun-quzu sürümüz.
Dərs almayıb, haqdı ki, heç birimiz,
Amma zövqü səfəlidı çobanlar,
Qardaşlıqda vəfəlidı çobanlar (6, s. 591).

Beləliklə, dahi ədib Cəlil Məmmədquluzadənin heca vəznində yazılmış şeirləri haqqında olan fikirləri yekunlaşdırsaq, bu qənaətə gəlmək olar ki, o, öz satirik yaradıcılığında heca vəzninin daha çox onbirlik ölçüsünə, janr baxımından isə qoşma və gəraylı janrlarına üstünlük vermişdir. Onun heca vəznində yazılmış şeirləri, hətta parodiyası belə öz orijinallığı ilə mühüm elmi əhəmiyyətə malikdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Cəfərli İ.Z. Cəlil Məmmədquluzadənin yaradıcılığında Şərq şeiri şəkilləri // Dil və Ədəbiyyat (beynəlxalq elmi-nəzəri jurnal), 2007, № 2 (56), s. 144-146.
2. Ədəbiyyatşünaslıq terminləri lüğəti. Tərtib edəni Ə.Mirəhmədov. Bakı: Maarif, 1988, 268 s.
3. Həbibbəyli İ.Ə. Ədəbi-tarixi yaddaş və müasirlik. Bakı: Nurlan, 2007, 696 s.
4. Həşimli H.M. Avropa lirik janrları və Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı: Elm və təhsil, 2009, 444 s.
5. Həşimli H.M. Azərbaycan poeziyasında sonet və terset. Bakı: Elm, 2003, 312 s.
6. Məmmədquluzadə C.M. Seçilmiş əsərləri: 2 cildə. I c., Naxçıvan: Əcəmi, 2009, 608 s.
7. Vəqif M.P. Əsərləri. Tərtib edəni H.Arslı. Bakı: Şərq-Qərb, 2004, 264 s.
8. Yusifoğlu R. Ədəbiyyatşünaslığın əsasları. Bakı: Sabah, 2001, 228 s.

Айгюн Оруджева

СЛОГОВЫЙ РАЗМЕР В СТИХОТВОРЕНИЯХ ДЖАЛИЛА МАМЕДКУЛИЗАДЕ

В статье теоретически исследованы слоговые виды стихотворений в творчестве видного писателя, драматурга, публициста, поэта-сатирика, прозаика и литератора Азербайджана Джагила Мамедкулизаде (1869-1932). Здесь автором исследованы жанровые характеры стихотворений, выражение новых идейно-тематических характеров в традиционных жанрах и характер самобытности в новаторстве Джагила Мамедкулизаде.

Ключевые слова: жанр, новаторство, послелог, гярайлы, мураббе, сатира.

Aygun Orujova

JALIL MAMMADQULUZADEH'S POEMS WITH SYLLABLE METRE

Syllable kinds of poems in works of Jalil Mammadguluzadeh (1869-1932), the prominent writer, playwright, publicist, poet-satirist, prosaist of Azerbaijan, are theoretically investigated. Here the author investigates genre characters of poems, expression of new ideologically-thematic characters in traditional genres and character of originality in innovation of Jalil Mammadguluzadeh.

Key words: genre, innovation, postposition, garayli, murabba, satire.

(Akademik İ.Ə.Həbibbəyli tərəfindən təqdim edilmişdir)

NƏRGİZ İSMAYILOVA
AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: nergiz.ismayilova@hotmail.com

NAXÇIVAN ƏDƏBİ MÜHİTİNDƏ QƏRB AMİLİ

Məqalədə Naxçıvan ədəbi mühitində yazıb yaradan sənətkarların əsərlərində Qərbə münasibət və Qərb amilinin Naxçıvan ədəbi mühitinə təsirindən, bununla yanaşı mühitlərin qarşılıqlı əlaqəsindən söhbət açılır. Bu sənətkarlar öz əsərlərində Qərbə dair geniş səpkili məlumat vermişlər. Onlar Qərbin elm və maarif sahəsindəki inkişafını Naxçıvan ədəbi mühitində görmək ümidiylə əsərlərində bu aspektdən çıxış etmişlər.

Açar sözlər: *Naxçıvan ədəbi mühiti, ictimai-siyasi mühit, Avropa mühiti, Qərb amili, Şərq, müqayisələr.*

Azərbaycan tarixi, ədəbiyyatı, elmi və mədəniyyətinə bir çox dahi şəxsiyyətlər vermiş Naxçıvan ədəbi mühiti özündə sanballı liderlər, şəxsiyyətlər, elm xadimləri, yazıçılar, ədəbiyyatşünasları birləşdirirdi. Həmçinin Naxçıvan mühitini formalaşdıran bu şəxsiyyətlər mühitin inkişafında misilsiz xidmətlərlə yadda qalmışlar.

Naxçıvan mühitinin özünəməxsus parlaq zəka sahibləri XIX-XX əsrlərə təsadüf edir. Bu zaman fəvqündə yaşayıb-yaratmış sənətkarlar, ədəbiyyatşünaslar və digər elm sahəsinin şəxsiyyətləri təkcə bu torpağın adını deyil, bütöv Azərbaycan xalqının adını qızıl hərflərlə həm xalqımızın, həm də beynəlxalq ədəbi mühitin, siyasi arenanın yaddaşına həkk etmişdilər. İstənilən yöndən mühitin formalaşmasına nəzər saldıqda ilk öncə əsasən milli mən, milli ənənə, milli kökə istiqamətlənmiş əhval-ruhiyyə və bu mühitə bağlılığın müxtəlif modern cizgilərlə əks olunduğunu görürük.

Göstərilən zaman kəsiyində yaranan maarifçilik ideyaları və xalqın savadlanmasına xüsusi maraq sənətkarlarımızın və maarifçi yazıçılarımızın amalına, məqsədinə çevrilmişdir. Əgər bu əsrlərə diqqət etsək, həm Naxçıvan mühiti, həm də dünya ədəbiyyatının təsirinin hiss edildiyi əsərlərin sahibi olan bir çox sənətkarlarımızın Qərbin əsasən maarif, elm sahəsindəki uğurlarını Vətənimizdə görmək ümidiylə bütün varlığı ilə mübarizə apardıqlarını, bu məsələyə öz məqalələri, publisist yazıları və bədii yaradıcılıqlarında xüsusi yer ayırdıqlarını görürük. Heç şübhə yox ki, istənilən sahədə mövcud mühitin formalaşmasında misilsiz rol oynayan xeyli sayda əsərə diqqət etdikdə hər sənətkarın elmə, biliyə

və milli məninə maraq oyatma şəklinin və fəndinin müxtəlif olduğunu görürük. Bu əsərlər o dövr insanların zülmət dünyasının aydınlığa qovuşmaq istədiyi yolda çıraqların rolunu oynamış, onları mövcud mühitin qaranlığından aydınlığa çıxarmışlar.

Mühitlərin bir-birinə təsiri danılmazdır. Hər mühit, hər inkişaf bir-birini izləyir və izləməkdədir. Şərqi Qərbi təsiri illərcə araşdırılan bir mövzudur. Gəlin razılaşaq ki, Qərbi də Şərqi təsiri az deyil. Hər iki mühit bir-birindən bəhrələnməklə "Dünya ədəbiyyatı", "Dünya tarixi", "Dünya mədəniyyəti" adlı şah əsərlər, mədəniyyətə xidmət edən misilsiz incilər yaratmışlar.

Bu məqamda zamanın tələbi məsələsindən söz açmaq istədik. Hər dövr üçün dəb olan "zamanın tələbi" anlayışı çox geniş məfhumdur. İstər elmi, istər bədii, istərsə də ictimai aspektdən yanaşdıqda bu məfhumun mühitin formalaşmasında, əsərlərin, elmi ixtiraların yaradılmasında xüsusi rol oynadığının şahidi oluruq. Mühitdə yaranan hər bir yenilik o zamanda, o dövrdə ona olan ehtiyacdən başlanğıcını götürməklə cəmiyyətə yol almışdır. Bu, o dövrdə də belə idi, indi də belədir, gələcəkdə də belə olacaqdır. Bəzi tədqiqatçılar dövrləri araşdırarkən zamanın tələbi məsələsinə fikir vermədikləri üçün mühitdə yaranan yenilikləri açıqlamaq yönündəki tədqiqatları natamamlıq hissi yaratmışdır. Zamanın tələbi isə mühitlərin bir-birinə təsiri ilə meydana gəlirdi. Bəzən bəzi xalqların dünyaya inteqrasiya olunması uzun zamana başa gəlir ki, bunun səbəbinin bəzində müxtəlif amillər dayanır. Bu amillərin içərisində siyasi rejimlər və xalqın maddi imkanları daha geniş yer tutmaqdadır.

Texnologiyanın sürətli inkişafı müxtəlif mühitləri, müxtəlif ədəbi yenilikləri araşdırmağımıza kömək edir. Müasir dövrdə xalqımız bu yeniliklərdən yüksək dərəcədə bəhrələnməkdədir. Bu yazımızda isə biz o dövrlərdə mühitlərin bir-birinə olan təsirini, bir-birindən bəhrələnmə imkanlarını və bu tanışlığın ədəbiyyatımızdakı yerini və təsirlərini tədqiq edəcəyik.

Əvvəllər mühitlərin bir-birinə təsiri, buradakı görülən hər hansı bir tərəqqi bir-birinə səyahət edən səyyahlar, elm adamlarının tanış olduğu, diqqət çəkən və yeniliyin duyulduğu materialların öz ölkələrinə aparılması, ya da əsərlərində bu məlumatlardan bəhs edib onu əsaslandırması hesabına yayılırdı. Ərazidən-əraziyə daşınan fikirlər daşındığı regionun tələblərinə uyğun istiqamət və mövqe dəyişdirirdisə də, ümumiləşmiş fikir olduğu kimi qalırdı. Qısaca yarandığı yerdən qoparılmıya cəhd olunan insanlar kimi fikirlər də nə qədər dəyişikliyə məruz qalırlarsa, qalsınlar, genlərində məxsus olduqları regionun izlərini daşımaqdadırlar. Bu dildə də, ədəbiyyatda da belədir. Bəzi əsərlərdə isə ortaq arqumentlər, ortaq fikirlər nəzərə çarpır. Bu, oxşarlıqlar, fərqliliklər, bəhrələnmə, istinadlar, iznli və izinsiz köçürmələr, xalqların ortaq mədəniyyətlərinin tədqiqi zamanı ortaya çıxan və mübahisələrə səbəb olan başlıca amillərdir.

Əvvəllər başqa xalqlar tərəfindən mənimsənilən bir çox dahi şəxsiyyətlərimizin bəşəri istedadından doğan ideyalar, onların dünyada olan nüfuzunun və dünyanın onlara olan maraq və rəğbətinin təəcəssümüdür. Bunu mənimsəni-

lən və özümüzə belə icazə ilə təqdim olunan bir çox maddi, mənəvi dəyərlərimizə də aid etmək olar.

Tarixçilərdən fərqli olaraq biz ədəbi dəyərlərimiz haqqında məlumatları yazılan bədii nümunələr vasitəsilə əldə edirik.

Xalqımızın parlaq zəkası və yaradılan bədii nümunələr imkan verir ki, biz özümüzlə birlikdə dünyada yaranan oxşar və fərqli bədii nümunələr haqqında öz fikrimizi bildirək. Bu istiqamətdə XIX-XX əsrlər ədəbi mühitinə nəzər salsaq, görürük ki, bir çox sənətkarımız bu yöndən elmi əhəmiyyətli fikirlərlə çıxış etmişlər.

Mühitimizə yeniliklər gətirən, xalqımızın milli özünüdərkinə kömək edən və bu yolda bütün qüvvəsini səfərbər edən sənətkarlardan biri də Cəlil Məmmədquluzadədir. O da bu dövrdə yaşayan digər sənətkarlarımız kimi müxtəlif mühitlər, müxtəlif ədəbiyyatlar, müxtəlif mədəniyyətlərlə, dünya ölkələrinin nailiyyətləri ilə tanış olmuşdur. Lakin bu sənətkarları dəyərli edən o idi ki, onlar VƏTƏN, MİLLƏT naminə fanatik mühitə qarşı vuruşurdular. Onları inkişaf onun üçün maraqlandırır ki, bu inkişafı, bu özünüdərk milli məni tapmanın yollarını xalqa öyrətsinlər, xalqı oyatsınlar.... C.Məmmədquluzadə öz əsərlərində bəzən bir insanın timsalında onu bu cür yaşamağa məcbur edən mühitə gülürdü. Amma bu gülüşdə ümitsizlik yox idi. O, xalqının inkişafına bütün qəlbiylə inanırdı. C.Məmmədquluzadənin yaşadığı mühit, təhsil aldığı məktəb onun dünyagörüşündə dönüş yaratmışdı. İnkişafın təhsildə olduğunu yaxşı bilən sənətkar öz fikirləri ilə gənc nəsli maarifləndirmək uğrunda böyük əmək sərf edirdi.

Cəlil Məmmədquluzadənin yazdığı bədii və publisistik əsərlərlə yanaşı, etdiyi tərcümələrlə də millətin inkişafına xidmət göstərirdi. Onun rəhbərlik etdiyi "Molla Nəsrəddin" jurnalı xalqın inkişafında misilsiz rol oynadı.

Vaxtilə jurnalda əməkdaşlıq etmiş, onun abunə və yayılma işlərinə köməklik göstərmiş şəxslərin məlumatlarına əsasən "Molla Nəsrəddin" "Nyu-Yorkda, Hindistanda, Kəlküttə və London, Berlin, Paris, Roma, İstanbul, Misir, İranın bir çox şəhərində və Rusiyanın hər tərəfində", Moskva, Ufa, Qazan, Həştərxan şəhərləri ilə yanaşı, Təbriz, Tehran, Xoy, İstanbul, Trabzon, Ərzurum, Bombey, İskəndəriyyə, Qahirə şəhərlərində", "Qərbi Çində, Türküstanda, Volqa qıraqlarında, Finlandiyada, Lehistanda, Osmanlıda, Qafqazda və sair müsəlman şəhərlərində" alınıb oxunmuşdur (4, s. 251).

Bu dövrlərdə yaranan bir sıra mətbu orqan kimi "Molla Nəsrəddin" jurnalı da mühitlərin qarşılıqlı fikir alış-verişində böyük rola sahib idi.

Xüsusiən jurnalı və müsəlman aləmini tanıtmaq məqsədilə milliyyətçə alman olan rəssamlar O.İ.Şmerlinq və Rotterə redaksiyadan verilən sifarişlər mühitlərin qarşılıqlı əlaqəsini gücləndirirdi.

XIX əsrin 80-90-cı illərində müstəqil bir mədəni mərkəz səviyyəsində inkişaf edən Naxçıvanda C.Məmmədquluzadə, Eynəli bəy Sultanov, Məhəmməd Tağı Sidqi, Mirzə Cəlil Şürbi kimi gənc maarifçi yazıçı və şairlər yaşayıb

yaradırdılar. Bu dəyərli simaların hər biri millətin tərəqqisində böyük rol oynamışlar.

“Ümumən XIX əsrin ikinci yarısından başlayaraq Azərbaycanda formalaşmaqda olan müəllim-yazıçı tipi Naxçıvanda da eyni prosesi keçirirdi. C.Məmmədquluzadə, M.T.Sidqi, M.C.Şürbi və başqaları müəllim-ədiblərin arzu və əməllərini məktəbdə və sənətdə davam etdirirdilər. Hətta məktəbdarlıqla məşğul olmayan Eynəli bəy Sultanov və M.S.Ordubadi də yaradıcılıqlarının bu mərhələsində ilk növbədə maarifçi yazıçı idilər” (2, s. 23).

Bütün dövrlərdə dünya xalqlarının eyni zaman dilimində bir-birindən xəbərsiz yaratdığı və ya bir-birindən təsirlənib yaratdığı mövzular və əsərlər olmuşdur. Bu əsərləri müqayisə edərkən və yaxud bu əsərləri tədqiq edərkən tədqiqatçılar tam obyektiv olmalıdırlar. Bu, əsərin və dövrün düzgün qiymətləndirilməsi yolunda lazımi addımdır.

XIX-XX əsrlərdə Qərbi təsvir edən sənətkarlar sırasında Məmməd Səid Ordubadi də var idi. Məmməd Səid Ordubadinin yaradıcılığında olan ŞƏRQ və QƏRB müqayisəsi, mənfi və ya müsbətliklərə baxış şəkli, Şərqin üstünlükləri, Qərbdə gedən güclü inkişaf onun qələmi ilə işıqlandırılan mətləblər, xalqımızın fikir dünyasında əhəmiyyətli yer tutmuşdur. Onun “Qılınc və Qələm”, “Döyüşən şəhər”, “Gizli Bakı”, “İki çocuğun Avropaya səyahəti” kimi əsərləri bu baxımdan diqqətəlayiqdir.

M.S.Ordubadinin “İki çocuğun Avropaya səyahəti” əsəri Qərblə mühitimizi tanış etmək, bizdə olub orada olmayan, yaxud orada olub bizdə olması arzulanan müsbətliklərin tərənnümünə həsr olunmuş çox qiymətli əsərdir.

Naxçıvan ədəbi mühitinin nəhəng tədqiqatçılarından olan akademik İsa Həbibbəyli “İki çocuğun Avropaya səyahəti” əsərini latın qrafikalı əlifba ilə çap etdirmiş, bu əsər haqqında qiymətli fikirlər söyləmiş, məqalələr yazmışdır. Əsər haqqında fikrini ümumiləşdirən İ.Həbibbəyli yazır: “İki çocuğun Avropaya səyahəti” ədəbiyyatda Qərb-Şərq müqayisəsinin “Ordubadnamə”sidir” (14).

Bu əsər o dövr Avropası haqqında qismən məlumata sahib olmaq üçün qiymətli nümunələrdən biridir. Əsərdə Şərq-Qərb müqayisəsi yolu ilə milli oyanışa və dirçəlişə çağırış motivi öz əksini tapmışdır (3, s. 16).

XIX-XX əsr Naxçıvan ədəbi mühitində Qərb bir çox sənətkarın əsərlərində öz əksini tapmışdır. Naxçıvan torpağının yetirdiyi dahi sənətkarlardan biri də Hüseyn Caviddir. Cavid sənəti, Cavid yaradıcılığı, doğrudan da, ədəbiyyatımızda baş verən ən böyük hadisələrdəndir. Cavid qələmi vasitəsilə xalqımız bir çox mühitlə tanış olma şansına sahib olmuşdur. Hələ gənc yaşlarından dünya elminə, Qərb mədəniyyətinə dərinlən bələd olan Cavid bu iki qütb arasında ziddiyyətləri görürdü. O, “Azər” poemasında bu ziddiyyətlərdən bəhs etmişdir:

Çox düşündüm bunu dəmindən bəri,
Hər zöqü bir acı bəslər düşünsən!
İştə Qərbin azğın səadətləri
Alır qida Şərqin fəlakətindən.

Yaxud:
“Şərq uğraşır yalnız “ölməyim” deyə,
Qərb elləri maildir öldürməyə”.

Hüseyn Cavid qələminin təsvir etdiyi “demonizm” fəlsəfəsi isə digər önəmli hadisələrdəndir. Müasir dövrümüzdə belə müəyyən dəyişikliklər edilməklə demonizm məsələləri aktual olaraq qalmaqdadır. Cavidin yaşadığı dövrdə “İblis” surəti yaratmaq heç də asan məsələ deyildi. Mühit buna tam hazır deyildi. Cavidin diqqət çəkmək istədiyi mövzu yanlış anlaşıla bilərdi.

DEMONİZM dünyada diqqət mərkəzində olan bir mövzu dairəsi idi. Bu haqda çox qiymətli əsərlər yazılmışdır. Məsələn: İ.V.Getenin “Faust”, Y.Lermontovun “Demon”, M.A.Bulqakovun “Master və Marqarita”, Hüseyn Cavidin “İblis”, “İblisin intiqamı”, J.Saramaqo “İsanın incili” və s. əsərlər xeyir ilə şərin minilliklər fəvqündəki yanaşı yolu görünüşündədir.

Hüseyn Cavid demonizm fəlsəfəsinin bəşəriliyi, onun demonizmə olan fərqli münasibəti Qərb demonizmindən fərqlənir.

Qeyd etdiyimiz kimi, əgər İblis Arifi qismən özünə tərəf çəksə də, sonda Xeyirin arxasına düşürsə, biz Y.V.Getenin “Faust”unda Mefistofelin artıq Faustu özününkü hesab etdiyini görürük, yəni ona tam qalib gəlir. Bu cür mövqə Hüseyn Cavid İblisinə yaddır və bu baxımdan Cavid fəlsəfəsi Getenin, Marlonun, Klingerin, Lermontovun, Bayronun və s. demonistlərin müvafiq əsərlərindəki fikirlərdən önə keçməklə bəşəri xarakter daşıyır (5, s. 47).

H.Cavid demonizmi dünyanın bir çox korifey sənətkarının yaratdığı demonizmlə müqayisə oluna biləcək səviyyədədir. Cavidin fəlsəfəsi hələ tam dərinliyi ilə tədqiq olunmayıb.

Naxçıvan ədəbi mühitində yazıb-yaradan bir çox sənətkarların əsərlərində “İblis” və ya şərin təsviri insanların timsalında verilir. Bu cür təsvirlərə C.Məmmədquluzadə və M.S.Ordubadi yaradıcılığında da rast gəlirik.

Xeyir və Şər dünyanın bir çox müəlliflərinin əsərlərində təsvir olunub. Bu mövzuya Şərqdə və Qərbdə də rast gəlinir. Naxçıvan ədəbi mühitində təsvir olunan Şər qüvvələrin bəzisi ictimai hadisələrə, zamanəyə olan narazılıqlardan doğan zərurət nəticəsində meydana gəlsə də, Hüseyn Cavidin yaratdığı “İblis” daha bəşəridir. Biz bu əsəri “Faust”la, “İsanın incili” əsərindəki “İblis” obrazı ilə müqayisə edə bilərik. Bu üç əsər özünün bəşərilik ideyası ilə ön planda durur.

Naxçıvan ədəbi mühitində yazıb-yaradan sənətkarlarda isə bu mövzular özünəməxsus çalarlarla əks olunmuşdur.

Bu dövrlərdə Naxçıvanda yaşayan sənətkarlar Qərblə tanış olmuş, öz əsərlərində Qərbi təsvir etmiş və müəyyən Qərb yeniliklərini təbliğ etmişlərsə də, onlar Qərbin fikir axınına qapılmamış, yeni mövzular yarada bilmiş, işlənmiş mövzuları orijinal dəst-xətlə yenidən canlandırmağı bacarmışlar.

ƏDƏBİYYAT

1. Cavid H. Əsərləri. II c., Bakı: Yazıçı, 1982, 394 s.
2. Həbibbəyli İ. Ədəbi Yüksəliş. Bakı: 1985, 64 s.
3. Ordubadi M.S. Həyatım və mühitim. Naxçıvan: Əcəmi, 2012, 336 s.
4. Həbibbəyli İ. Cəlil Məmmədquluzadə: mühiti və müasirləri. Naxçıvan: Əcəmi, 2009, 421 s.
5. Rzayev F.H. Hüseyn Cavid: İblis, Şərq və Qərb demonizmi / Naxçıvan. İctimai-siyasi, ədəbi- bədii, elmi publisistik jurnal. Naxçıvan: Əcəmi, 2012, 159 s.
6. http://525.az/site/?name=xəber&duzelis=0&news_id=2566

Наргиз Исмаилова

ЗАПАДНЫЙ ФАКТОР В НАХЧЫВАНСКОЙ ЛИТЕРАТУРНОЙ СРЕДЕ

В статье говорится о нахчыванской литературной среде и о видных литературных деятелях, которые жили и работали здесь. Западный фактор в творчестве нахчыванских авторов и его влияние на появление новых жанров в нахчыванской литературной среде подробно рассмотрены автором. В статье сопоставлены западная и нахчыванская литературная среда. При исследовании выявлены некоторые новые факты.

Ключевые слова: *Нахчыванская литературная среда, общественно-политическая среда, критическая литература, европейская среда, сопоставление.*

Nargiz Ismayilova

WEST FACTOR IN THE NAKHCHIVAN LITERARY MILIEU

The article deals with Nakhchivan literary milieu and the famous literati who lived and carried out their activities here. The author gives widely information about the problem of the attitude to the west in the works of local writers. At the same time here the author speaks about the problem of influence of the west factor on arising of new literary genres in the Nakhchivan literary milieu. By the way of comparative investigating of West and Nakhchivan literary milieu some new facts have been got.

Key words: *Nakhchivan literary milieu, attitude to the west, west factor, famous literati.*

(Akademik İ.Ə.Həbibbəyli tərəfindən təqdim edilmişdir)

GÜNAY ŞİRƏLİYEVƏ

Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu

E-mail: gunay1976@yahoo.com

KƏMALƏ AĞAYEVANIN YARADICILIĞINDA ÜMUMDÜNYƏVİ MÖVZULARIN TƏCƏSSÜMÜ

Məqalədə Kəmalə Ağayevanın yaradıcılığından bəhs olunur. Konkret olaraq onun lirikasının tematikası, dünya xalqlarının tarixi taleyindən, böyük şəxsiyyətlərin həyatından və dünyada sülhün bərqərar olmasından geniş danışılır.

Açar sözlər: *Naxçıvan, mədəniyyət, folklor, xalq, klassik, şairə, dramaturq.*

Naxçıvan diyarı ən qədim zamanlardan indiyə qədər, digər sahələrdə olduğu kimi, Azərbaycan mədəniyyəti və ədəbiyyatının inkişafı və çiçəklənməsi sahəsində də özünəməxsus rol oynamış, mühüm ədəbi-mədəni mərkəzlərdən biri kimi məşhur olmuşdur. Bütövlükdə Azərbaycanda ədəbi-estetik fikrin tarixi inkişaf mərhələləri ilkin sivilizasiya mərkəzlərindən olan Naxçıvan bölgəsinin adı ilə, bilavasitə, sıx şəkildə əlaqədardır. Görkəmli ədəbiyyatşünas, akademik İ.Həbibbəylinin yazdığı kimi, Naxçıvanda ədəbi düşüncənin tarixi az qala insanlığın yaranma tarixi ilə üst-üstə düşür. “Kitabi-Dədə Qorqud” və digər xalq ədəbiyyatı nümunələrində Naxçıvan motivləri, habelə regionun özündə formalaşmış və ümummillə folklorumuzu, xalq bədii düşüncəsini zənginləşdirən nümunələr bu dediklərimizə sübutdur. Orta əsr Azərbaycan elm, mədəniyyət və ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələri – Kəmaləddin Naxçıvani, Əhməd ən-Nəşəvi, Nəcməddin Naxçıvani, Nəsrəddin Tusi, Hinduşah Naxçıvani, Sadiq bəy Ordubadi, Məhəmməd Naxçıvani, Baba Nemətulla Naxçıvani və başqa alim, mütəfəkkir, şairlər Naxçıvan torpağının yetişdirdiyi nadir şəxsiyyətlərdir.

Tarixin bütün dövrlərində Naxçıvan Azərbaycanın ictimai-siyasi həyatında öz çəkisi ilə seçilmiş və bütün bunlar da bölgənin ədəbi mühitinə müstəsna təsir göstərmişdir.

XIX əsrin birinci yarısında klassik ədəbi ənənələri və yeni maarifçi baxışları özündə əks etdirən Heyran xanım və Qönçəbəyimin yaradıcılığı, Azərbaycanda məşhur olan səkkiz ədəbi məclisdən biri kimi şöhrət qazanan “Əncüməni-şüəra” ədəbi məclisi Naxçıvan ədəbi mühitinin səciyyəvi cəhətlərini özündə yaşadır. Həmin əsrin ikinci yarısında M.T.Sidqinin unikal ədəbi-pedaqoji irsi

və məktəbdarlıq fəaliyyəti, ötən əsrin ilk əvvəllərində dahi C.Məmmədquluzadənin, E.Sultanovun, Ə.Qəmküsarın milli düşüncənin və qeyrət hissini ifadəsi olan yaradıcılıqları, Hüseyn Cavidin bəşəri humanizmin təntənəsinə çevrilmiş şah əsərləri, M.S.Ordubadinin tarixi romanları ümumazərbaycan ədəbiyyatı və mədəniyyətini əlçatmaz yüksəkliklərə qaldırmışdır. Bu torpağın yetirmələrindən olan görkəmli şairə-dramaturq Kəmalə Ağayevanın da Azərbaycan ədəbiyyatında özünəməxsus mövqeyi vardır.

Kəmalə Ağayevanın yaradıcılıq fəaliyyətinin geniş məşəbəbəinə kövrək və həzin məhəbbət duyğularını, dünya, insan, zaman haqqında fəlsəfi düşüncələrini, vətənpərvərlik hissləri və vətəndaşlıq ləyaqətini əks etdirən lirik, epik, dramatik əsərləri daxildir. Yurd sevgisi, Vətən və ona məhəbbət, Azərbaycan adlı məmləkət, onun tarixi, ulu keçmişi, maddi-mədəniyyət abidələri, unudulmaz ağır günləri, çiçəklənən çağları şairəni daima məşğul edən mövzulardır.

Kəmalə Ağayeva yaradıcılığında, konkret olaraq lirikasında sülh, əmin-amanlıq, xalqların, ölkələrin tarixi taleyi, böyük şəxsiyyətlərin həyatı da ayrıca mövzu kimi diqqəti cəlb edir. Məzmun və mündəricəsinə görə bu şeirlər həyatilik və konkretlik baxımından seçilir. Ona görə ki, bu mövzuda yazılmış şeirlər şairin xarici ölkələrə səyahət və səfərləri zamanı bilavasitə özünün gördüyü, müşahidə etdiyi həyat hadisələridir. Bu əsərlərlə ilk tanışlıqdan humanist, alovlu vətənpərvər bir şairin nəfəsi duyulur. Avropanın bir sıra ölkələrində, Orta Asiya və Türkiyədə olmuş Kəmalə Ağayeva səfər təəssüratlarını, vətəndən uzaqlarda keçirdiyi hiss və duyğuları oxucu ilə bölüşməkdə xüsusi məharət və qabiliyyətlə nümayiş etdirə bilir. Bu şeirlər bir neçə cəhətdən şairənin yaradıcılığında əhəmiyyətli bir hadisə sayıla bilər.

Öncədən qeyd edək ki, xarici ölkələrə istər rəsmi nümayəndə kimi, istərsə də şəxsi təşəbbüsü ilə etdiyi səfərlər zamanı gördüyü və mütəəssir olduğu hadisələri qələmə alarkən bu yerlərlə bağlı yazdığı şeirlərdə şairə Vətən sevdalı, elini-gününü xatırlayan, bu həsrətlə yaşayan şair-vətəndaşdır. Harada olursa, olsun, kimdən yazırsa, yazsın onun könlünü ovunduran, həsrətini alovlandıran Azərbaycan adlı məmləkət var. Bu şeir parçasında söylədiyi kimi:

Gəzdim çox elləri, çox diyarları,
Elə “Vətən” dedi sözlərim mənə.
Baxdım dönə-dönə, görmədim ancaq -
Vətən həsrətliydi gözlərim mənə.

Parisdə olarkən “Sena çayı”, “Nikol”, “Dostluq körpüsü”, “Paris”, “Eyfel qülləsi” kimi şeirlər yazan şairə, həm də doğma Vətəni unutmur, kövrək duyğularını dilə gətirir. O, Eyfelə müraciətlə deyir:

Səni uca bilib zirvənə qalxdım,
Dedim ki, Vətənim görünə bəlkə,
Boylanıb dövrənə baxdım, ha baxdım
Yenə görünmədi o gözəl ölkə.

Mənim vətənimin zirvəsi göydə,
Ona o göylərdən baxmaq gərəkdir.
Sənin ucalığın verərmə fayda?
Vətənin göylərə qalxmaq gərəkdir (9, s. 102).

Azərbaycan xalqı üçün qəriblikdən bəzər acı bir hiss yoxdur. Təsadüfi deyildir ki, bu xalq “Ölməyə Vətən yaxşı” deyir. “Vətənə gəldim, imana gəldim” atalar sözündə çox böyük ictimai mənə ilə yanaşı, böyük bir xalqın xarakterinin, əhval-ruhiyyəsinin ifadəsi var. Xalq təfəkkür xüsusiyyətlərinin bariz, ümumiləşmiş ifadəsi olan onlarca belə nümunələr var. Həzrin, kövrək Vətənə istək və duyğusunu ifadə edən “Qərbin boynu uzun olar...” atalar sözü də var.

Şairənin “Qürbətdə ölərsəm...” şeiri də bu xalqın psixologiyasının daşıyıcısı həzrin, kövrək qəlb çırpıntılarıdır:

Bir quru yarpaq da,
Bir adi daş da,
Bir ovuc torpaq da
Vətəndir mənə.
Qürbətdə ölərsəm,
Qərdərdən olar.
Bir həsrət köynəyi
Kəfəndir mənə (8, s. 15).

Kəmalə Ağayeva sülh, barışıq nəğməkarıdır. Ədalətsiz müharibələrin, bəşəriyyəti qan içində boğmaq istəyənlərin, dünyanı hədələyənlərin düşməni, qənimidir. O, ən yaxşı insani duyğu və arzuların ifadəçisidir. İnsanı sevmək, ümumbəşəri ideallarla yaşamaq şairənin həyat məqsədləridir. Mərhəmət və ülfət hissləri ilə ovunmaq, barışığa, mehriban, dinc şəraitdə yaşamağa can atmaq, göz yaşlarına son qoymaq lazımdır:

Mənim göz yaşımı silin, insanlar
Bu savab içində gülün, insanlar.
Daha barışığa gəlin, insanlar!
Savaşıq bir dünya olmazmı məgər? (9, s. 38)

Şairə Orta Asiyani, Qərbi Avropanın bir sıra ölkələrini gəzib dolaşmış, bu ölkələr və xalqlar haqqında təəssüratlarını lirikasında, həmçinin poema və dram əsərlərində obrazlı, dolğun şəkildə ifadə etməyə çalışmışdır. Lakin şairənin bu mövzuda yazdığı əsərlər içərisində Türkiyə haqqında şeirləri həm məzmunu, həm də obrazlılığı ilə daha çox diqqəti cəlb edir. Bu da təbiiidir. “İki dövlət, bir millət” olan türk xalqı dili, dini, canı və qanı ilə azərbaycanlılara yaxın, doğmadır, zülm ilə ayrılmış iki qardaşdır.

Hələ uzun illərin həsrətlilərini bir-birinə qovuşduran “Ümid körpüsü”nün açılışına dərin lirizmi ilə seçilən şeir həsr edən Kəmalə Ağayeva sonrakı illərdə də bu mövzuya dönə-dönə qayıtmış, türk xalqına, müdriklərinə, bəhəddarlarına, sadə adamlarına onlarca əsərlər həsr etmişdir.

Kəmalə Ağayevanın qardaş Türkiyəyə həsr etdiyi əsərlər Araz üstə sa-

lınmış Türkiyə-Naxçıvan körpüsünün açılışı münasibətilə yazdığı “Ümid körpüsü” şeiri ilə başlayır. Bu körpü ilə bir-birinə həsrətli insanların arzuları çiçək açır, rüyaları gerçəkləşir, illərin intizarına son qoyulur, ayrılıqlar sovuşur, vüsəl dəmi başlayır. Bu səbəbdən də şairə öz alqış və dualarını yüksək bədii dillə ifadə edərək deyir:

Bitdi həsrət körpüsü,
Güldü mehrin hörgüsü,
Ya rəbb, ömürlü olsun
Bu məhəbbət körpüsü (9, s. 28).

“Türk qardaşım”, “İstanbul”, “Gülxanə parkında düşüncələr”, “İstanbul gülləri”, “İstərəm”, “Yunis İmrəyə”, “Türkiyədə yaşayan həmvətənlərimə” və s. şeirlərində Kəmalə Ağayevanın Türkiyə təəssüratları daha zəngin və müxtəlif çalarları ilə əks olunur. Şairənin üzünü görmədiyi babası Hacı Həsənin xatirəsinə həsr etdiyi “İstanbul” şeiri ulu Türkiyənin və türkçülüyn yenilməz məbədi kimi təsvir olunur. İstanbul hər bir türk olanın səcdəgahı, qibləgahıdır. İstanbul elindən, ulusundan, məmləkətindən asılı olmayaraq, Sibirdən Balkanlaradək məskunlaşmış hər bir türk oğlu üçün əzizdir, müqəddəsdır. Kəmalə Ağayevanın babası da bu şəhərdə tibb təhsili almış, doğma elinə təbib kimi qayıtmışdır. Şeirdə assosiativ duyğu güclü və mənalıdır. İlk dəfə bu əzəmətli şəhəri görəndə bir vaxtlar babasının da yüksək hiss və həyəcanını gizlədə bilmədiyi, bu şəhərə vurğunluğu və heyranlığını şairənin özü kimi ifadə etdiyi şübhəsizdir.

Şeirdə həmçinin bir ayrı və gözəl duyğusunu da oxucuya çatdırır. İstanbul şairənin babası haqqında xatirələri də sinəsində qoruyub saxlayan bir şəhərdir. Şairə yazır:

Bir zaman qoynunda təhsil aldı o,
Dönüb öz yurduna təbib gəldi o.
İndi xatirələr qalıb sinəndə,
Sandım ki, babasan, səni görəndə.
Sağ ol, xatirələr saxlayan şəhər,
Könlümü babama bağlayan şəhər (9, s. 82).

Kəmalə Ağayevanın Yunis İmrəyə həsr etdiyi şeir dahi şair-mütəfəkkirə ithaf olunan ən yaxşı əsərlərdən biri hesab oluna bilər. Şeirin məzmun-məna dərinliyi də, bədii siqləti də Yunis İmrə adına layiqdir. Şairə bu böyük şairin həsrətini canında yaşatdığına, qüdrətini qanında daşıdığına inandırı bilir, bizi yaşadığı hisslərin odu, alovu ilə isindirir. Şeir ilk sətirlərdən diqqəti çəkir:

Sınır boyu torpağına üz sürtdüm,
Dədə Yunis, mehman gəldim elinə.
Yanar odu kirpiyimlə götürdüm,
Odum sönməz dəryaların selinə (9, s. 72).

Həqiqətən də Yunis İmrə məclisinə, ona ziyarətə nə duz-çörəklə, nə də ki gül-çiçəklə gəlmək lazımdır. İnsan mənəviyyatının bir nəhəng daşıyıcısına bir odlu ürək, təmiz, saf bir ruh gətirmək kifayət edər:

Məclisinə nə duz-çörək gətirdim,
Nə bir lalə, nə bir çiçək gətirdim.
Əvəzində odlu ürək gətirdim.
Qoy səpilsin Yunis İmrə yoluna (9, s. 72).

Kəmalə Ağayevanın Türkiyə, ümumiyyətlə beynəlxalq mövzuda yazdığı əsərlər üçün səciyyəvi cəhət əsərlərin həmin xalqların böyük sənətkarlarına, müdriklərinə, sərkərdələrinə ünvanlanmasıdır. Bu zaman o, fikirlərini, hiss və duyğularını daha yaxşı ifadə etməyə nail olur. Fikrimizi Türkiyənin tanınmış qadın siyasətçisi Tansu Çillərə həsr etdiyi şeiri də təsdiqləyir. İllərlə həsrətli olduğu bacısına, doğmasına qovuşa bilməsi, vüsal günlərinin qismət olması, arzularının həqiqətə çevrilməsi şairəni bəxtiyar, şən, gümrah etmişdir. Digər tərəfdən bu şöhrətli qadın siyasətçinin ağı, qabiliyyəti, gözəl əməlləri və hünərləri, qeyrət və şərəfi vəsf edilir. Şairə üçün Tansu Çillər bacı qədər doğma və yaxındır ki, ruhu inciyəndə belə onun əlac bulamasını, dərdinə dərman göndərməsini söyləyir. Çünki bu yadlara əl açmaq deyil, doğma bacı köməyinə ehtiyacdən irəli gəlir.

“Türk qardaşım” şeirində də Azərbaycan və Türkiyənin iki dövlət bir xalq kimi, bacı-qardaş kimi doğmalığı vəsf olunur. Soyu bir, kökü bir bu Tanrı övladlarının illərlə bir-birindən ayrı düşməsi, bir-birinin imdadına yetə bilməməsi, xeyrində də, şərində də bir yerdə ola bilməməsi zamanın, taleyin işidir:

Sevgilər var, sayqılar var sinəndə,
Ruhum dinər türkilərim dinəndə.
Qardaş, günah nə sənədir, nə mənə,
İllər ötüb, indi sənə gəlmişəm (8, s. 98).

Kəmalə Ağayevanın Türkiyəyə həsr etdiyi şeirlər silsiləsindən ikisi böyük şair Nazim Hikmət üçün yazılmışdır. Nazim Hikmətin “Mən bir cəviz ağacıyam Gülxanə parkında” dillər əzbəri məşhur misrası öz ulusu, torpağı, ev-eşiyi, küçə-dalanı, hətta doğmaları haqqında nadir, necə deyərlər, unikal bir bədii deyimdir. Şairə bu misranı “Gülxanə parkında düşüncələr” şeiri üçün epigrafla seçir və parkın cəviz ağacları arasında asta-asta gəzərək qəriblik qisməti yaşamış şair barədə düşüncələrini oxucu ilə bölüşdürür. “İstanbul gülləri” adlı şeirində isə şairəyə hədiyyə edilən güllər onu mütəəssir etsə də, Nazim Hikmət haqqında düşüncələrdən ayıra bilmir və:

Bir ovuc torpağı qatıb ətrinə,
Bənzəyir bir şeirin odlu sətrinə.
Bu güllər gəlsə də mənim xətrimə,
Nazim türbəsinə səpilməlidir – deyir (9, s. 49).

ƏDƏBİYYAT

1. Ağayeva K. Apardı sellər Saranı. Bakı: Sabah, 1997, 72 s.
2. Ağayeva K. Qönçələr. Bakı: Nurlan, 2005, 170 s.

3. Nəbiyev B. Kamalın təntənəsi. Bakı: Yazıçı, 1981, 112 s.

Гюнай Ширалиева

**ВЫРАЖЕНИЕ ОБЩЕМИРОВЫХ ТЕМ В
ТВОРЧЕСТВЕ КЕМАЛЕ АГАЕВОЙ**

В статье рассказывается о творчестве Кемале Агаевой. Конкретно говорится о тематике ее лирики, об исторических судьбах стран и народов, о жизни великих личностей, о мире во всем мире.

Ключевые слова: *Нахчыван, культура, фольклор, народ, классик, поэтесса, драматург, наблюдение.*

Gunay Şiraliyeva

**EXPRESSION OF UNIVERSAL THEMES IN WORKS
OF KAMALA AGAYEVA**

It is told about works of Kamal Agayeva in the paper. Particularly subjects of her lyrics, historical destinies of the countries and the people, life of great persons, world peace are considered.

Key words: *Nakhchivan, culture, folklore, the people, classic, poetess, playwright, observation.*

(Professor Y.Axundlu tərəfindən təqdim edilmişdir)

NAZİRƏ ƏSGƏROVA
AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: naziraasker@yahoo.com

LƏTİFƏ JANRININ YUMOR ÖZƏLLİKƏRİ

Məqalə ictimai hadisələr fonunda ciddi görünən problem məsələ ətrafında gülüş doğuran xüsusiyyətlərdən bəhs edir. Xalq mədəni gülüş, yumor hissi ilə cəmiyyətdəki kəsir tərəfləri qabarıq şəkildə ifadə edir.

Beləliklə, mənəvi təmizlik, ibrətli həqiqət komik şəkildə yumor üslubu ilə çatdırılır.

Açar sözlər: *lətifə, folklor, yumor, obraz, hekayə.*

Azərbaycan xalq ədəbiyyatının ayrı-ayrı janrlarında müşahidə olunan komik ünsürlərdən başqa elə bir janr da var ki, oradakı hadisələr mənalı gülüş üzərində qurulmuşdur (8, s. 289). Xalq gülüşü əsasında yaranmış örnəklərin öz mahiyyəti vardır. Xalqların gülüş mədəniyyəti tarixi ilə bağlı aparılan araşdırmalar nəticəsində belə qənaətə gəlinmişdir ki, hər bir dövrün daxilindəki gülüşdə həm “dağıdıcı”, həm də “yaradıcı” başlanğıc olmuşdur. Bu tarixi qanunauyğunluğu xalq yaradıcılığında geniş yer tapmış lətifələrdə daha qabarıq şəkildə görmək olur. Şərq xalqlarının folklorunda mühüm yerlərdən birini tutmuş lətifə janrından təkcə türk, ərəb, fars, Orta Asiya və Qafqaz xalqları deyil, bütün dünyaya xalqları fərqlərlə olsa da, istifadə etmiş və edirlər. Məlumdur ki, ayrı-ayrı ictimai-mədəni inkişaf proseslərində müxtəlif xalqlar, dastan, nağıl qəhrəmanları ilə yanaşı, ümumdünya şöhrəti qazanmış və ümumiləşdirilmiş satirik lətifə obrazları da yaratmışlar. Məsələn: Ezop, axmaq İvanuşka, Petruşka, Jan-sarsaq belələrindəndir. “Bu obrazlar ən dərin və parlaq, bədii cəhətdən mükəmməl qəhrəman tipləri, bütün düşmən qüvvələrə qələbə çalan, həmişə onlardan ağıllı çıxan və bədbinlikdən uzaq olan tiplər kimi tanınmışlar” (3, s. 20). Şərqdə lətifə qəhrəmanlarından Bəhlul Danəndə, Molla Nəsrəddin, Cuha, Bazarlı, Qasım İşıq, Mir Divanə, İncili Çavuş, Molla Müştəqi, Kəminə və digərlərini göstərmək olar. Şərq xalqlarının lətifələrində də “dağıdıcı” və “yaradıcı” gülüş xalqlara nəinki antifeodal həqiqətləri açmağa, eyni zamanda orta əsr müsəlman feodal cəmiyyətlərinin törətdiyi riyakarlığın səbəblərini üzə çıxarmağa imkan vermişdir. Orta əsr lətifələrində əsas komponentləri “səfehlik”, “axmaqlıq” və “divanəlik” kimi tipik formalardır. Həmin komponentləri özündə birləşdirən komik-

lər T.Fərzəliyevin göstərdiyi kimi, əslində zamanələrinin mürtəcə qanun-qaydalarına, əxlaq normalarına adət-ənənələrinə açıq, zidd çıxan çox ağıllı, intellektual insanlardır (7, s. 5). Lətifə müəlliflərinin yaratdığı əksər lətifələrdə təkəbbürlü, amansız hakim təbəqə nümayəndələri lağa-masqaraya qoyulur. Bu lətifələrdə xalqın sağlam düşüncəsi, müdrik təbiəti özündə təcəssüm etdirilərək dövrün hadisələrinə diqqət yetirilmişdir. Saray poeziyasında, salnamə ədəbiyyatında mədh olunan Sultan Mahmud lətifələrdə çox incəliklə ifşa olunmuşdur. Aşağıdakı lətifələrdə olduğu kimi:

Bir dəfə bayram münasibətilə Sultan Mahmud saray əyanlarının hamısına xələt verilməsini əmr edir. Təlxəyə isə eşşək palanı verilməsini tapşırır. Təlxək də mərasim günü palanı dalına alıb Sultanın qəbuluna gəlir. O, xələt geymiş əyanlara palanı göstərib deyir:

- Ey möhtərəm ağalar, Sultanın mənə olan iltifatı burada özünü büruzə verir. Sizə o, xəzinədən xələt verilməsini buyurmuşdur. Mənə isə şəxsən öz çiyindən xalatı bağışlamışdır (7, s. 15).

Yaxud da ərəb folklorunda məşhur olan Cuhani götürək. Onun da lətifələrində əsasən hakim nümayəndələri tənqid atəşinə tutulur.

Qədim ərəb folkloru qəhrəmanlarından olan Bəhlul obrazı da bir çox xalqların şifahi ədəbiyyatında geniş yayılmışdır. Cuha kimi Bəhlul da Harunər-Rəşidin müasiri hesab olunur. Əksər hallarda özünü divanə kimi göstərməyə çalışan bu qəhrəman zamanəsində deyilməsi mümkün olmayan fikirləri cəsarətlə söyləmişdir. Bəhlul Danəndə hazır cavab, ağıllı, müdrik lətifə qəhrəmanı olmaqla Azərbaycanda deyil, Yaxın Şərqdə mahir gülüş ustası kimi tanınmışdır. Onun adı ilə bağlı lətifələr özünəməxsus fərdilik qazanmış, bir çox başqa tip lətifələrlə qaynayıb qarışsa da, ilkinliyini itirməmiş, hekayət xarakteri daşması, ictimai-didaktik mahiyyəti, lətifəçiliyə məxsus xüsusiyyətləri ilə fərqlənmişdir. Belə lətifələrdə gülüşlə tərbiyəçilik ənənəsi, yaxud kəskin satira və yumor müşahidə olunmur. Əksinə, Bəhlul Danəndə məlum həqiqəti mahir söz ustası kimi elə ümumiləşdirib ona dolğun ictimai məzmun verir ki, xalqın qüdrətli kamalına heyran qalmaya bilmərsən (5, s. 304). Bu sıradan olan lətifələrdən birində Bəhlul görür ki, qardaşı xəlifə Harun ər-Rəşid sarayda taxt üstündə əyləşib özünü də o ki, var dartır.

- Ey allah, sənə deyəsi sözüm var!

- Mən allah deyiləm – deyə Harun ər-Rəşid cavab verir.

- Allah deyilsənsə, Cəbrayıl ol!

- Yox, Cəbrayıl da deyiləm!

- Bəs onda nə üçün özünü çəkib oturmusan? Düş bu adamların arasında otur, xalqın dərdindən-halından xəbər tut (7, s. 29).

Lətifədən çıxan nəticə ibrətamizdir. Bəhlul Danəndə sözünü gülüşlə yox, acı təhkiyə ilə deyir, xəlifəni acı həqiqəti dərk etməyə çağırır.

Orta əsrlərdə Şərqdə, xüsusilə Harun ər-Rəşid zamanəsində belə hazır cavab, müdrik digər qəhrəmanlar da olub. Onlardan biri təxminən min il bun-

dan əvvəl yaşamış və yenə də xəlifə Harun ər-Rəşidin müasiri hesab edilən ərəb şairi Əbü Nüvasdır. O da digərləri kimi cəsarətli olmuş və deyilməsi mümkün olmayan fikirlər söyləmişdir.

Orta əsr Şərq müsəlman aləmi folklorunun son məşhur komik qəhrəmanı Nəsrəddindir. Əgər ərəb-fars lətifələrində hökmdarların əməllərini, xalqla rəftarını ayrı-ayrı nədim və təlxəklər aşkara çıxarıb ifşa edirsə, türkdilli xalqların lətifələrində, eləcə də Azərbaycan lətifələrində həmin vəzifə başlıca olaraq bu xalqların müştərək yaratdığı müdrik Molla Nəsrəddinin üzərinə düşmüşdür.

Orta Asiyanın, türk xalqlarının lətifələrində olduğu kimi, Azərbaycan xalq lətifələrində də hadisələr bəzi tarixi hökmdarlarla yanaşı, Orta Asiya iri feodal hakimlərindən biri olmuş Əmir Teymurun ətrafında mərkəzləşmişdir. Teymurun hakimiyyətinə qarşı digər xalqlarla yanaşı, Azərbaycan xalqı da uzun müddət mərdliklə inadla mübarizə aparmışdır. Bu mübarizənin üzləri bəzi lətifələrdə bu gün də yaşamaqdadır. Bu mənada “Baş göz qalmazdı”, “Əncir nübarı” adlı lətifələr diqqəti çəkir. Adları qeyd olunan bu lətifələrdə təkcə Teymur tənqid olunmur, bir nəfərin səciyyəsi verilmir. Teymurun simasında çox şahlara, sultanlara xas mənfi sifətlər – özbaşınalıq, cəlladlıq qabarıq surətdə tənqid olunur, mütləqiyyət üsul idarəsi ifşa edilir. Bəzi lətifələrdə belə məntiqi, demokratik fikirlər ifadə olunur ki, hökmdarlar hər şeydən əvvəl ağıllı, bilikli, ədalətli, zülmə, alçaqlığa nifrət bəsləyən dünya görmüş, müdrik adam olmalıdır. Molla Nəsrəddin lətifələrində təlim-tərbiyə məsələsinə də toxunur. Bir tərəfdən, uşağa fiziki cəza verməklə tərbiyə etmək üsullarını məsxərəyə qoyursa, digər tərəfdən “Xəmrə məsələsi”ndə o ciddiləşir. “Məsələ xəmrənin yoğurulmasında deyil, ayaqlanmasındadır” deyir (4, s. 7). Qorxmaz, hazırcavab, zirək, tədbirli və zarafatçı Molla Nəsrəddin həm Azərbaycanda, həm də Şərqdə ağıl və fərasət simvoludur. Bildiyimiz kimi lətifələr hər bir xalqın əxlaqı, psixoloji, ədəbi, fəlsəfi düşüncələrinin məhsuludur. Başqa janrlara nisbətən lətifələrin yaranmasında məhdudiyyət yoxdur. Hər bir dövrün səciyyəsinə mənəvi yaddaşda hişf edən maraqlı lətifə nümunələri vardır. Xalq təfəkkürünün mövcud ictimai quruluşa münasibəti, cəmiyyətdə baş verən hadisələrin təsdiq və ya inkarı başqa janrlardan daha tez öz bədii əksini lətifələrdə tapır. Məhz bu xüsusiyyətinə görə, nəinki ayrı-ayrı bölgələrin, hətta bəzən hər bir kəndin də lətifə qəhrəmanları olur. Çox hallarda xalq kütləsi tərəfindən yaranan lətifələr müəlliflərinin adı ilə danışılır. Azərbaycan rayonlarında Hacı dayı (Şəki), Məşədi Abbas (Ağdam), Ayrım lətifələrində Tağı adlı məhəlli lətifə qəhrəmanları məlumdur. Naxçıvan bölgəsinin Əlincəçay ərazisində Qəssaboğlu, Naxçıvanda Mirabdulla ağa, Şərurda Abbasqulu kişi adları ilə gülüş ustaları tanınır. Ayrı-ayrı regionlarda müxtəlif şəxslərin adı ilə şöhrətlənən həmin nümunələrdə xalq gülüşündən doğan bəmərə söz deyiminin geniş imkanları özünü əks etdirir. İnsanın qəlbini sındırmadan, sözün yarızarafat, yarıgerçək mənalarını açıqlamaq yolu ilə yaranan lətifəçilik mədəni düşüncənin, insanlar arasındakı yaxın, doğma münasibətlərin qorunub saxlanmasında düşünülmüş vasitəsi idi. Bunlar göstərir ki, Azərbay-

canda mövcud olmuş tarixi dövlətçilik ənənələri lətifə yaradıcılığı üçün münbit zəmin yaratmış, Şirvan, Şəki, Qarabağ, Naxçıvan məzəli, şirin lətifələrin vətəni kimi şöhrətlənmişdir. Müəyyən adlar altında yaranan lətifələrin tarixiliyi əslində şərti mahiyyət daşımışdır. Tarixi dönməni qoruyan lətifələr də xalqın hafizəsində geniş yer tutmuşdur. Onlar arasında Abdal Qasımın adı ilə yayılan nümunələr də seçilir. Abdal Qasım lətifələrinin yaranma və yayılma prosesi bu gün də davam edir. Bu lətifə ustası tarixi şəxsiyyət olub Qarabağda yaşadığından onun adı ilə bağlı yayılan örnəklərdə yerli mühit üçün səciyyəvi həyat tərz, hadisə və faktlar özünü göstərir (5, s. 31).

“Hacı dayı”nın adı ilə tanınan Şəki lətifələri isə gülüşün vətəni olan bir regionun milli, məhəlli xüsusiyyətlərini əks etdirməkdədir. Burada yayılan lətifələr həm də müxtəlif dövrlərdə yaşamış gülüş ustalarının adı ilə əlaqələndirilir. Zarafat, məzəlilik, sadələvhlük və mehribanlıq bu nümunələri daha çox səciyələndirir. Qeyd olunduğu kimi, Naxçıvan Muxtar Respublikasının ayrı-ayrı rayonlarında, bəzi kəndlərində də lətifə qəhrəmanlarına rast gəlinir. Bu da təbii-dir. Hər bir yerin xüsusiyyətlərindən asılı olaraq xalq kütləsi arasında maraqlı lətifə nümunələri yaradılır. Lətifələr obrazlar baxımından müxtəlif və zəngindir. Nümunələrdə təsvir olunan surətlər cəmiyyətin müxtəlif təbəqələrini təmsil edir. Hər bir lətifədə iki və ya üç tip olur. Bunların biri həmişə müsbət, digəri isə mənfi olur.

Naxçıvanda Mirabdulla ağa zamanında haqsızlığa və ədalətsizliyə qarşı mübarizə aparır. O, xalqın yaşayışına, gün-güzəranına, inkişafına mane olan qüvvələrə qarşıdır. Həmin qüvvələri Mirabdulla ağanın lətifələrinin tənqid tipləri də adlandırmaq olar. Aşağıdakı lətifələri nəzərdən keçirək.

“Kim çox yeyir” məhəlli lətifəsində Mirabdulla ağadan soruşurlar ki, molla çox yeyir, ya seyid. Cavab verir ki, “bir molla yeddi camışcan, bir seyid isə yeddi mollacan yeyir”. “Hamama apar” lətifəsində isə uşağı gecə-gündüz ağlayıb yatmayan bir qadın bunun əlacını Mirabdulla ağadan soruşduqda cavab verir ki, hamama apar (1, s. 159).

Birinci lətifəyə görə bir molla nə qədər tamahkardırsa, bir seyidin tama-hı ondan yeddi dəfə çoxdur”. İkinci lətifədə isə qadının sadələvhlüyü, tən-bəl adamların avaralığı, yuxuculluğu lağa qoyulur. Daha doğrusu, birinci lətifədə gülüş, tənqid hədəfi dindarlar, ikincidə sadələvh qadın və avara, tən-bəl adamlardır (6, s. 159).

Lətifələrin dili obrazlıdır. Bu dil vasitəsilə hər bir tipin daxili aləmi, psixologiyası aşkara çıxır (2, s. 120). Satira, gülüş kütləvi və məhəlli lətifələrin əsas xüsusiyyətlərindən biridir. O, məkan və zamanla bağlıdır. Xalq satirası meydana çıxdığı dövrə, məkana, zamanın və yerin şəraitinə başqa sənət növlərinin hamısından daha çox bağlı olur (7, s. 148). Bir də kütləvi lətifələrdə oldu-ğu kimi, məhəlli lətifələrin də qəhrəmanları onların yaradıcıları hesab olunurlar. Məhəlli lətifələr, yaxud onların qəhrəmanları da kütləviləşə bilər. Belə örnəklər yarandığı yerin və zamanın şəraitinə uyğunlaşıb qala bilməz. Belə olsaydı, bu

lətifələr əsrlər boyu yaşaya bilməz və bizə gəlib çatmazdı. İstər kütləvi, istərsə də məhəlli lətifələr tarixən özündə xalq yumorunu cəmləmiş lətifə obrazları ilə tanınmışdır.

Beləliklə, müəyyən qənaətə gəlmək olar ki, kütləvi xalq lətifələrindən fərqli olaraq məhəlli lətifələrin çoxu regionlarla bağlı müəyyən şəxslərin adı ilə söylənən nümunələrdir. Belə şəxslər həm də lətifə qəhrəmanlarıdır. Məhəlli lətifələrin də sonu ibrətamiz olur. Elə bir lətifə olmaz ki, orada müəyyən əxlaqi, əqli, ictimai nəticə verilməmiş olsun. Lətifələrin yardımı ilə xalq sosial yaşayışda özünü göstərən yaramaz, gülünc hadisə və hərəkətlərə gülməklə onların həzircavab, ağıllı qəhrəmanlarını da həmişə sevmişlər.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan folkloru antologiyası. Naxçıvan folkloru. Bakı: Sabah, 1994, 375 s.
2. Fərzəliyev T. Azərbaycan xalq lətifələri. Bakı: Elm, 1977, 120 s.
3. Fərzəliyev T. Lətifələrin yaradıcısı xalqdır // Azərbaycan, 1965, № 4, s. 196-200.
4. Molla Nəsrəddin lətifələri. Bakı: Öndər, 2004, 302 s.
5. Nəbiyev A. Azərbaycan xalq ədəbiyyatı. II hissə, Bakı: Elm, 2006, 647 s.
6. Səfərov Y. Azərbaycan folklorunda tarixilik və etnik poetik yaddaş: Fil. elm. dok. ... diss. NDU-nın kitabxanası dövrü mətbuat fondu, 2007, 219 s.
7. Şərq xalqlarının lətifələri. Bakı: Yazıçı, 1982, 179 s.
8. Vəliyev V. Azərbaycan folkloru. Bakı: Maarif, 1985, 413 s.

Назира Аскерова

ОСОБЕННОСТИ ЮМОРА В ЖАНРЕ АНЕКДОТА

В статье идет речь об особенностях, которые вызывают смех и возникают на фоне событий в обществе вокруг серьезных проблемных вопросов. Народ с помощью чувства юмора, культуры смеха ярко выражает свое отношение к отрицательным моментам общественной жизни.

Таким образом, духовная чистота, поучительная правда жизни передается с помощью юмористического стиля и комических образов.

Ключевые слова: анекдот, фольклор, юмор, образ, рассказ.

Nazira Asgarova

FEATURES OF HUMOUR IN THE ANECDOTE GENRE

In this paper it is a matter of features which provoke laughter and arise on the background of events in the society round serious problem questions. The people often brightly express their attitude to the negative moments of public life by means of humor and culture of laughter.

Thus, spiritual purity, instructive facts of life are transmitted by means of comic style and comic images.

Key words: *anecdote, folk-lore, humor, image, story.*

(Professor Y.Axundlu tərəfindən təqdim edilmişdir)

NİGAR SADIQZADƏ

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: nigarsadiqzade01@gmail.com

ROMANTİZMİN TƏDQİQINDƏ NAXÇIVANLI ƏDƏBİYYATŞÜNASLARIN ROLU

Məqalədə gənc alim (indi akademik) İsa Həbibbəylinin “Romantik lirikanın imkanları” (1984) kitabından görkəmli tədqiqatçıların romantizmlə bağlı fikirlərindən bəhs olunur. Burada M.Hadi, A.Səhhət, A.Şaiq və H.Cavidin romantik şeirlərinin ideoloji və bədii xüsusiyyətləri araşdırılır.

Açar sözlər: Azərbaycan, poeziya, ədəbiyyat, romantizm, tədqiqatçı.

İki ədəbi cərəyan – realizm və romantizm barədə çox yazılıb. Onları bir-birinə qarşı qoymaq düzgün deyil. Çünki romantizm də əslində həyatla, yerlə, cəmiyyətlə bağlıdır.

Səməd Vurğun realizmi və romantizmi quşun qoşa qanadlarına bənzətməmişdir. Quş tək qanadı ilə uça bilmədiyi kimi, bədii sənət də bu qanadlardan biri olmadan həyatı tam canlandırma bilməz.

Stalinin ölümündən sonra deyilən bu sözlər ölkədə artıq yaranmaqda olan ilıq ab-havadan xəbər verirdi. Bundan sonra romantizm cərəyanı haqqında ciddi tədqiqatlar aparıldı, romantik sənətkarların yaradıcılığı yenidən öyrənilməli, bir sıra sanballı əsərlər meydana çıxdı. Bu sahədə ən uğurlu nümunə akad. M.C.Cəfərovun “Azərbaycan ədəbiyyatında romantizm” (1963) və “Hüseyn Cavid” (1965) kitabları olmuşdur.

XX əsr Azərbaycan romantizmində əsas motivlər azadlıq, bərabərlik, qardaşlıq ideyalarının puça çıxmasından doğan ümitsizlikdən daha çox bəşəriyyətin parlaq gələcəyinə olan ümid idi. Buna görə də Azərbaycan romantikləri əsasən mütərəqqi idealların carçıları hesab olunurdu.

Professor Kamran Əliyevin yazdığı kimi “XX əsr Azərbaycan romantiklərinin əsərləri “milli sərvət” kimi artıq çoxdan mədəniyyət tariximizə daxil olmuşdur. Ona görə də həmin romantiklərin yaradıcılıqlarını, onların ədəbi-nəzəri mülahizələrini təhlil və şərh etmək müasir ədəbiyyatşünaslığımız üçün zəruri məsələlərdəndir” (1, s. 3).

Mehdi Məmmədov, Məsud Əlioğlu, Yaşar Qarayev və b. görkəmli ədəbiyyatşünasların da romantizmin tədqiqi sahəsindəki xidmətlərini qeyd etmək lazımdır.

Azərbaycan romantizminin tədqiqi ilə bağlı akad. İsa Həbibbəylinin fəaliyyəti də qeyd olunmalıdır. 1971-ci ildə Naxçıvanda ali məktəbi fərqlənmə diplomu ilə bitirmiş İsa Həbibbəyli hərbi xidmətdən və orta məktəbdə bir-iki illik pedaqoji fəaliyyətdən sonra 1975-ci ildən Naxçıvan Dövlət Pedaqoji İnstitutunda müəllim işləmiş Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun aspiranturasına qəbul olunmuş, tanınmış alim Kamran Məmmədovun rəhbərliyi altında elmi axtarıslara başlamışdır. Onun namizədlik işinin mövzusu “XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan romantik lirikasının sənətkarlıq xüsusiyyətləri” olmuşdur. Bu sahədə ciddi elmi axtarıslarla məşğul olan gənc tədqiqatçı qısa müddətdə müxtəlif qəzet və jurnallarda 10-dan artıq məqalə çap etdirmiş, 1980-ci ilin mart ayında uğurla namizədlik dissertasiyası müdafiə etmişdir. Onun bu tədqiqatı 1984-cü ildə “Romantik lirikanın imkanları” adı altında çap olunmuşdur.

Müəllif kitaba yazdığı “Bir neçə söz” adlı girişdə qeyd edir ki, çoxəsrlik Azərbaycan poeziyasının, o cümlədən “XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan romantik şeirinin ədəbi təcrübəsinin sistemli şəkildə ümumiləşdirilməsi mühüm elmi əhəmiyyətə malikdir” (2, s. 4). Müəllif onu da əlavə edir ki, XX əsrin əvvəllərində Hüseyn Cavid, Məhəmməd Hadi və Abdulla Şaiq müxtəlif janrlarda dəyərli sənət əsərləri yaratmış, romantik poemalar, faciə və dramlar yazmış, hətta bədii tərcümə ilə də romantik lirikanın inkişafına köməklik etmişlər.

Görkəmli ədib A.Şaiqin düzgün olaraq qeyd etdiyi kimi romantik şairlər sənətdə köhnəlmiş yolla getməyi məqbul saymırdılar. Onlar üçün hələ 50 il əvvəl M.F.Axundzadənin epiqonçu şeirə qarşı mübarizə çağırışları günün vacib estetik tələbinə çevrilmişdi.

Bu yol çətin olsa da, romantiklər öz amallarına çatmağa çalışırdılar. Lirikə isə bu ideyaların tərənnümü üçün münasib idi. Müəllifin qənaətinə görə “lirik şeir həmişə mövcud olandan yeniliyə”, bu “yenilikdən” daha artıq “yeniyyə”, daha doğrusu “ən yeniyyə” doğru can atır” (2, s. 10).

Ədəbiyyatda bu meyli F.Köçərli də müşahidə edərək yazırdı: “gözəlləri bir dəbdəbəli dillə tərənnüm edən əldəqayıрма şairlər epiqonçuluq edib şeiri nüfuzdan salırdılar” (2, s. 11).

A.Səhhət isə “Təzə şeir necə olmalıdır” adlı məqaləsində öz qələm dostlarını “İnsan üçün mərifət və ibrət... üsula” gətirən, “hissiyyatı-tərbiyə” üsulu ilə yaranan “oxucuların qəlbinə təsiri olan” (2, s. 12) şeirlər yazmağa çağırırdı.

Bir-birini tamamlayan bu fikirlər, dövrün, zamanın ədəbiyyat qarşısında qoyduğu tələblər idi. Bu tələb isə akad. M.C.Cəfərovun göstərdiyi kimi həm tənqidi realizmdə, həm də mütərəqqi romantizmdə özünü göstərirdi.

Bütün bu deyilənləri ümumiləşdirərək gənc müəllif yazır: “Milli ədəbiyyatın inkişafının yeni mərhələsi və istiqaməti olan romantizm cərəyanı ədəbi fikrin digər sahələri ilə birlikdə lirikaya yeni mövzu və ideyalar gətirmişdir” (2, s. 12).

Lirikada yaranan yeni mövzular içərisində vətənpərvərlik ideyası daha diqqətə layiqdir. Bununla yanaşı, maarifçilik ideyaları da yeni lirikanın aparıcı

mövzularından biri səviyyəsinə yüksəlmişdir. Romantik poeziyada qadın azadlığı mövzusu da qabarıq şəkildə özünü göstərir. Beləliklə, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan romantik lirikası novator keyfiyyətli poeziya hesab olunur.

Vətənpərvərlik ruhu bu şeirlərin əksəriyyətinin başlıca məziyyətidir. Bu baxımdan A.Səhhətin bu misraları diqqəti cəlb edir:

Vətənim verdi mənə nanü-nəmək,
Vətəni mənə unutmaq nə demək?
Vətəni sevməyən insan olmaz,
Olsa ol şəxsə vicdan olmaz (2, s. 14).

Öz qələm dostları ilə birlikdə M.Hadinin poeziyasında da vətən eşqi məhəbbətlə tərənnüm olunmuşdur:

Yarı-vətənə olmadı bizlərdə məhəbbət,
Şanu-şərəfin eyləmədik hifzü-himayət.
Bir hala gəldik ki, olub layiqi-nifrət!
Ənzardə övladı kimi xar vətəndir (2, s. 15).

Tədqiqatçı göstərir ki, Azərbaycan romantikləri 1905-ci il inqilabından sonra İranda Səttarxanın rəhbərliyi ilə yüksələn xalq hərəkatına da diqqət yetirmişlər.

Azərbaycan romantikləri maarifçilik ideyalarının təbliğində də mühüm rol oynamışlar. Bu ictimai mövzularla yanaşı, İ.Həbibbəyli Azərbaycan romantiklərinin məhəbbət lirikasını nəzərdən qaçırmamışdır. Azərbaycan romantik şeirində XX əsrin əvvəllərində baş verən müharibələrə etiraz səsi də mühüm yer tutur. I Dünya müharibəsi isə bu meyli daha da gücləndirdi.

Azərbaycan romantikləri XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq rus və Avropa ədəblərinin şeirlərinin tərcüməsi ilə də ciddi məşğul olmuşlar. A.Səhhətin tərtib etdiyi “Məğrüb günəşləri” adlı kitab da bunun nümunəsidir.

Azərbaycan romantiklərinin yaradıcılığında məhəbbət lirikası da mühüm yer tutur. Tədqiqatçı burada H.Cavidin aşağıdakı bəndini nümunə göstərir:

Həp sevgidir gözəlliyi insana sevdiren,
Məhrumi-eşq olunca gözəllik də can sıxar.
Dünyada varsa dövləti, Cavid o, eşqdir,
Olmaz sevib-sevilməyən ömründə bəxtiyar (2, s. 41).

XX əsr Azərbaycan romantiklərinin mövzu dairəsi çox genişdir və həyatın bütün sahələrini əhatə etmişdir.

Kitabın II fəslə “Poetik formalarda novatorluq” adlanır.

Qədim ənənələri və rəngarəng formaları olan aşiq poeziyasının XX əsr romantik lirikasında davamı gənc tədqiqatçının diqqətini daha çox cəlb etmişdir. Xüsusən uşaq şeirlərində asan oxunan və yadda qalan bayatı formasından geniş istifadə olunmuşdur. Müəllif burada A.Səhhətin “İki uşaq” şeirini nümunə göstərir.

Yoldaşına bir uşaq
Dedi: – Dur, gəl, oynayaq,

Oynamağın vaxtıdır,
Qızılgülün taxtıdır (2, s. 51).

Romantik lirikada bayatı lirik qəhrəmanın daxili aləmini mənalandırmaq üçün də bədii vasitəyə çevrilmişdir. Hüseyn Cavid də bu formadan səmərəli şəkildə istifadə etmişdir. XX əsr Azərbaycan romantik lirikasında klassik şeir formaları da mühüm yer tutur. Burada tədqiqatçı yeri gəldikcə klassik üslubda yazan bəzi epiqonçu şairlərin köhnəlmiş formalara aludəçiliyini də tənqid etmişdir. Azərbaycan romantikləri bununla bərabər klassik şeir formalarının əsas janrları olan qəzəl, qəsidə, rübai və s. yeri gəldikcə istifadə etmiş, onu daha da zənginləşdirmişlər.

XX əsr Azərbaycan romantik lirikasında diqqəti cəlb edən poetik nümunələrin bir qismi yeni şeir formalarından ibarətdir. Burada müəllif müxtəlif şairlər tərəfindən poeziyamıza gətirilən sonet, marş, şərqi kimi janrlar barədə ətraflı söz açır. Tədqiqatçı burada H.Cavidin sonetlərini nümunə gətirir. Müəllif daha sonra Azərbaycan romantik poeziyasında yaranan şərqlər haqqında məlumat verir və bunların sənətkarlıq xüsusiyyətlərindən danışır.

XX əsr Azərbaycan romantikləri A.Səhhət, A.Şaiq rus və Avropa poeziyasının gözəl nümunələrini dilimizə tərcümə etməklə də ədəbiyyatımıza böyük xidmət göstərmişlər.

İ.Həbibbəyli yazır: “Beləliklə, 1905-1917-ci illər Azərbaycan romantik lirikasının poetik forma baxımından yeni keyfiyyətlərə malik olduğu, novatorluq istiqamətində inkişaf etdiyi aydın olur” (2, s. 99).

Kitabın “Romantik lirikada fərdi poetik üslublar” adlanan III fəslində müəllif göstərir ki, “XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda meydana gələn romantizm ədəbi cərəyanı (1905-1917) əsrlərdən bəri ədəbiyyatımızda yaşamaqda olan romantik ənənələrin yeni inkişafına zəmin yaratdı” (2, s. 101).

Lakin müəllif Azərbaycan romantiklərinin hər birinin özünəməxsus fərdi üslublarını da nəzərdən qaçırmamışdır. Belə ki, “Romantik metod və bu yaradıcılıq metodunu şərtləndirən bədii üslub romantiklərin çoxçeşidli fərdi üslubunun təzahürü vasitəsi ilə yaranır, məna tapır” (2, s. 108).

A.Səhhətin fərdi üslubu lirik-romantik səciyyədədir. H.Cavidin fərdi üslubu isə romantik fəlsəfi mahiyyət daşıyır.

Müəllifin fikrincə M.Hadinin şeir yaradıcılığında romantik publisist üslub aparıcıdır. Belə ki, “Hadi yaradıcılığında romantik-publisist üslub ümumi romantik üslubun fərdi təzahür forması kimi meydana çıxır” (2, s. 141).

İ. Həbibbəylinin bu kitabı XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan romantik lirikasının poetik forma axtarışlarının bütün incəliklərini əhatə edir. Müəllif M.Hadi, H.Cavid, A.Səhhət, A.Şaiq lirikasının dil, təsvir vasitələri, üslub baxımından novator bədii keyfiyyətlər ehtiva etdiyini xüsusi qeyd edir.

“Romantik lirikanın imkanları” kitabı bütövlükdə XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında romantizmin tədqiqi sahəsində irəliyə doğru addım kimi dəyərləndirilmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Əliyev K. Azərbaycan romantizminin poetikası. Bakı: Elm, 2006, 272 s.
2. Həbibov İ. Romantik lirikanın imkanları. Bakı: Yazıçı, 1984, 167 s.

Нигар Садыгзаде

РОЛЬ НАХЧЫВАНСКИХ ЛИТЕРАТУРОВЕДОВ В ИССЛЕДОВАНИИ РОМАНТИЗМА

В статье говорится о размышлениях известных учёных о развитии романтизма в Азербайджанской литературе в начале XX века, в частности о книге молодого учёного (ныне академика) Исы Габиббейли «Возможности романтической лирики» (1984). Рассматриваются идейно-художественные особенности романтических стихов М.Хади, А.Саххата, А.Шаига и Г.Джавида, а также исследуется поиск ими новых форм.

Ключевые слова: *Азербайджан, поэзия, литература, романтизм, исследователи.*

Nigar Sadigzadeh

ROLE OF NAKHCHIVAN'S LITERARY CRITICS IN RESEARCH OF ROMANTICISM

It is told in the paper about thoughts of known scientists about romanticism development in the Azerbaijan literature in the beginning of XX-th century, in particular about the book of young scientific (nowadays the academician) Isa Habibbeyli "Possibilities of romantic lyrics" (1984). Ideologically-art features of romantic poems of M.Hadi, A.Sahhat, A.Shaig and H.Javid are considered, and also their search of new forms is investigated.

Key words: *Azerbaijan, poetry, literature, romanticism, researchers.*

(Akademik İ.Ə.Həbibbəyli tərəfindən təqdim edilmişdir)

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI NAXÇIVAN BÖLMƏSİNİN XƏBƏRLƏRİ
İctimai və humanitar elmlər seriyası, 2013, № 3

ИЗВЕСТИЯ НАХЧЫВАНСКОГО ОТДЕЛЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
Серия общественных и гуманитарных наук, 2013, № 3

NEWS OF NAKHCHIVAN SECTION OF AZERBAIJAN NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
The series of social and humanities sciences, 2013, № 3

NURLANA ƏLİYEVƏ
Naxçıvan Özəl Universiteti
E-mail: nurlana.aliyeva.77@mail.ru

XIV-XV YÜZİLLİKLƏRDƏ NAXÇIVANDA ƏDƏBİ-MƏDƏNİ VƏ ELMİ MÜHİT

Məqalədə XIV-XV yüzilliklərdə Naxçıvanda yaşayıb-yaradan bir sıra ədəbi simalardan danışılır. Naxçıvan ədəbi mühitində formalaşan bəzi şairlərin həyat və yaradıcılığı araşdırılır, onların Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafında rolu müəyyənləşdirilir.

Açar sözlər: *ədəbi mühit, ədəbiyyat, elm, tarixi şəxsiyyət, Naxçıvan.*

Azərbaycanın ayrı-ayrı bölgələrində ədəbi mühitlərin məhsulu olan özəliklər, ənənəvi cəhətlər ümumi ədəbi mühit və fikrin formalaşmasında mühüm rol oynayır. “Milli ədəbiyyatın inkişafında ədəbi mühitlərin rolunun əhəmiyyəti dənizləri əmələ gətirməkdə böyük çayların mövcud olmasının zəruriliyinə bərabərdir... Azərbaycanda maarifçilik hərəkatının, milli teatrın, elmin və mətbuatın inkişafında Naxçıvan mühitinin rolunu və yerini başqa hər hansı bir ədəbi-mədəni və elmi mühitlə müqayisə etmək mümkün deyildir” (2, s. 3). Belə ki, Naxçıvanda maarifçilik Azərbaycanda maarifçilik hərəkatının təkanverici qüvvəsi olmuşdur. Milli teatrımızın inkişafında 1883-cü ildə yaradılan Naxçıvan teatrının müstəsna rolunu böyük simalar həmişə yüksək dəyərləndirmişlər. Elm, maarif, teatr, mətbuat, ədəbi-mədəni əlaqələr baxımından Naxçıvandakı fəaliyyət bəllidir ki, Azərbaycanın digər bölgələrinə nisbətən daha güclü olmuşdur.

Bu məşhur şəxsiyyətlərdən biri Kəmaləddin Naxçıvanidir. O, sarayda yaşamasa da, Atabəylər sarayının yaxın adamlarından biri kimi Məhəmməd Cahan Pəhləvanla yaxın münasibətdə olmuşdur. “Kəmaləddin Naxçıvaninin elmə, mədəniyyətə dair əsərlər, qəzəl və məsnəvilər yazdığı təxmin olunur. Təəssüf ki, həmin nümunələr qorunub saxlanılmamış, dövrümüzə gəlib çatmamışdır” (1, s. 16). Tibb elminə dərin bələdçiliyi onun “Təbiblər sultanı” kimi tanınmasını əsaslandırmışdır. Kəmaləddin Naxçıvani haqqında məlumatımız az olsa da, onun orta əsrlərin tanınmış simalarından biri olduğunu təsdiq edən faktlar mövcuddur. O, Məhəmməd Hinduşah Naxçıvaninin oğludur. Qaynaqlarda Məhəmməd Naxçıvaninin “Sihah əl-fars” lüğətinin Əfqanıstan nüsxəsinin Kəmaləddin Naxçıvani tərəfindən köçürülməsi haqqında fikirlər vardır. “Əlyazmanın sonun-

da onun “Mövlanə Məhəmmədin oğlu Kəmaləddinin əli ilə yazıldı” sözlərinin qeyd edilməsi bunu söyləməyə əsas verir” (1, s. 16).

Dövrün ictimai xadimləri, müxtəlif elmlərlə məşğul olan qabaqcılları da ədəbi-bədii yaradıcılıqla məşğul olduqlarından şair və ədib kimi də tanınırdılar. “Əbubəkr ibn Xosrovun Atabəylər sarayında xidməti dövründə yazdığı məşhur “Misirnamə” əsəri mühüm sosial-əxlaqi motivləri və humanizmi ilə seçilir” (1, s. 8).

Naxçıvanilər nisbəsi ilaliyyət göstərən alimlər nəslinin seçkin nümayəndələrindən biri olan Məhəmməd Naxçıvani (1293-1376) alim, dövlət xadimi, baş qazı olmuşdur. Məşhur elm adamları nəslindəndir. Atası Hinduşah Naxçıvaninin yolunu davam etdirmişdir. Həm Hinduşah Naxçıvani, həm də oğlu Məhəmməd Naxçıvani ilk təhsilini ailədə almış, sonra isə mədrəsədə oxumuşlar. XIV əsrin iyirminci illərində onun Təbrizə getdiyi məlumdur. Məhəmməd Naxçıvani Hülakilər sarayında maliyyə işlərində çalışmış, Fəxrəddin Rəşidəddinin oğlu, dövlətin baş vəziri Qiyasəddin Məhəmməd Rəşidinin yanında münşi (katib, yazıçı) və nədim (böyük şəxsləri gözəl sözlərlə, qəribə və gülməli hekayə və əhvalatlarla əyləndirməyi bacaran adam) olmuş, qabiliyyətcə çağdaşlarından seçilmiş, “Şəms-i münşi ən-Naxçıvani” ləqəbi almışdır. Elxani hökmdarı Sultan Əbu Səid Bahadır xan (1316-1335) ona dövlət quruluşu və idarə sistemi ilə bağlı əsər yazmağı tapşırırmışdır. Məhəmməd Naxçıvani sonralar din sahəsində məşhurlaşmışdır. Onun iki əsəri əlimizə gəlib çatmışdır. “Sihah əl-fars” əsəri 2300 sözün (fars) izahına həsr olunmuşdur. Əsər dıbaçə, 25 bab (kitabın fəsil-dən böyük hissələri), 431 fəsildən ibarətdir. Müəllif sözlərin izahında Azərbaycan və türk sözlərindən faydalanmışdır. Lüğətdə bədii parçalar da verilmişdir. Həmin bədii parçalar içərisində atası Hinduşah Naxçıvaninin şeirlərindən də örnəklər vardır. Lüğətdə fars dilinin fonetikasi və leksikologiyasından da danışılır. “Əsər sonrakı dövrlərdə lüğət tərtibçiləri üçün mənbə rolunu oynamışdır” (3, s. 178). 1366-cı ildə yazdığı “Dərəcələrin təyin edilməsində katiblər üçün göstəriş” (“Dəstur əl-katib fi təyin əl-məratib”) əsərində tarixi şəxsiyyətlər və toponimlərdən də bəhs olunur. “Əsərə müəllifin bir sıra hekayələri, şeir və mənzumələri də daxil edilmişdir ki, bütün bunlar vətənə məhəbbətdən, elmpərvərlikdən, xoşkəlamlıqdan bəhs edir” (1, s. 13). Vətəni haqqında “Hakimi məhkum olub, məhkumlar onda hökm edər” deyən şair “Naxçıvanın qədimliyini, gözəlliyini, burada baş verən hadisələri təsvir edir, bu ulu diyarın mədəni, elmi və ticarət əlaqələrinə fikir verməyi dövrünün hökmdarlarına məsləhət görürdü. Onun fikir və düşüncələri əsasən şeir vasitəsilə təqdim edilmişdir. Bu baxımdan böyük mütəfəkkirin müdrik kəlamları onu öz sələfi Nizamiyə yaxınlaşdırır” (1, s. 15). “Dərəcələrin təyin edilməsi” (“Dəstur əl-katib fi təyin əl-məratib”) əsərində yüzdən artıq terminin çoxu müəllif tərəfindən izah edilmişdir. “Əsər Nizamilmülkün “Siyasətnamə”si, Rəşidəddinin “Cami ət-təvarix”i və s. əsərlərlə bir səviyyədə tutulur” (3, s.179). “Dərəcələrin təyin edilməsində katiblər üçün göstəriş” (“Dəstur əl-katib fi təyin əl-məratib”) əsəri 1964-76-cı illərdə iki cild,

üç kitab şəklində Moskvada çap olunmuşdur. “Məhəmməd Hinduşah Naxçıvanının “Dəsturu”nu Şeyx Sədi Şirazinin “Gülüstən”, Caminin “Yusif və Züleyxa”, Şəbüstərinin “Gülşəni-raz”, Əvhədinin “Cami-cəm” əsərləri ilə yanaşı, qoyan tədqiqatçılar haqlıdırlar” (1, s. 14).

Mövlə Məhəmməd Naxçıvani təxminən XV əsrdə doğulmuş, daha çox Rumelidə yaşamışdır. Hacı Xəlifə adı ilə tanınan türk alimi Katib Çələbi (1608-70) onun “Zamanın hissəsi və anı dövrlər haqqında traktat” əsərinin bütün dünyada yayıldığını yazırdı. Digər əsəri Şəmsəddin Səmərqəndinin “Mübahisə etmək qaydaları” məntiq traktatına yazdığı haşiyədir. Bu əsərə Azərbaycanın filosof-alimlərindən Kəmaləddin Məsud Şirvani, Əbdürrəhim Şirvani, Əbül-fəth Ərdəbili, Sinadəddin Yusif Gəncəvi Təbrizi, ümumiyyətlə, XV-XVI yüzilliklərdə on beşdən çox alim haşiyə yazmışdır. Əsərin məzmunu **Mövlə Məhəmməd Naxçıvaninin özünə xas olan məntiqi keyfiyyətləri göstərir.**

Abdulla Naxçıvani Mirmurtaz təxminən XV əsrdə yaşamış, filosof və ilahiyyat elminin bilicisi olmuşdur. Hacı Xəlifə adı ilə tanınan türk alimi Katib Çələbi (1608-1670) onu “əl-müdəqqiq” (tədqiqatçı) kimi qiymətləndirmişdir. Abdulla Naxçıvani Nəsirəddin Tusinin “Təcrid əl-kəlam” (“Kəlamın təcridi”) traktatına şərh yazmış və həmin şərhə bir sıra fəlsəfi problemləri araşdırmış, onlar haqqında maraqlı və orijinal fikirlər irəli sürmüşdür.

XV yüzilliyin böyük şəxsiyyətlərindən biri də Baba Nemətullah Naxçıvanidir. Doğum tarixi dəqiq bilinməsə də, onun XV yüzilliyin əvvəlində Naxçıvan şəhərində anadan olması bəllidir. Baba Nemətullah Naxçıvani 1496-cı ildə Türkiyənin Ağşehir şəhərində dünyasını dəyişmişdir. Bu böyük mütəfəkkir daha çox Şeyx-İlvan kimi tanınmışdır. İlahiyyat və hüquq elmlərinə dərindən bələd olmuşdur. Hüquq elminə aid traktatları, “İlahi açmalar və qeybi açarlar” adlı “Quran”a aid iki cildədən ibarət təfsiri, “Təsəvvüfə dair qardaşlara düzgün yol göstərmə” traktatı, Abdulla Beyzavinin “Nazil olmuşun nuru və yozumların sirrəri” kitabına yazdığı haşiyə, tanınmış sufi mütəfəkkiri ibn Ərəbinin “Hikmətlərin incə mənalari” kitabına yazdığı açıqlama (izah) və s. bunu təsdiq edən faktlardır.

Baba Nemətullah Naxçıvaninin Şeyx Mahmud Şəbüstərinin “Gülşəni-raz” fəlsəfi poemasına yazdığı izahın bir əlyazma nüsxəsi İstanbulun Həmidiyə kitabxanasında saxlanılır. O, çox güclü natiq kimi tanınmış, yüksək nitq mədəniyyətinə yiyələnmiş, ritorika elminin incəliklərinə dərindən bələd olmuşdur. Qaynaqlardan məlum olduğuna görə, Baba Nemətullah Naxçıvani həm özünə-qədərki, həm də öz zamanındakı “Quran” təfsirlərindən istifadə etmədən tamamilə fərqli və məzmunlu, yüksək ifadəli təfsir yazmışdır. Təsədüfi deyildir ki, XVI əsrin araşdırmaçısı Əhməd Daşköprüzadə onu “Allah yolunda xidmət edən ariflərin biri, dərvişlik və sufiliyin fəxri” kimi qiymətləndirmişdir.

Seyfəddövlə Naxçıvani XIII-XIV əsrlərdə yaşamışdır. O da tanınmış alimlər ailəsindəndir. Elxanilər dövründə dövlət xadimlərindən olmuş, Kaşan şəhərinə hakim göndərilmiş, onun naibi qardaşı Hinduşah Naxçıvani olmuşdur.

Hinduşah Naxçıvani və onun oğlunun elmlərə yiyələnməsində Seyfəddövlə Naxçıvaninin böyük rolu olmuşdur.

Naxçıvanilər nəslinin seçkin nümayəndələrindən biri olan Məhəmməd Naxçıvani (1293-1376) alim, dövlət xadimi, baş qazı olmuşdur. Məşhur elm adamları nəslindəndir. Atası Hinduşah Naxçıvaninin yolunu davam etdirmişdir. Həm Hinduşah Naxçıvani, həm də oğlu Məhəmməd Naxçıvani ilk təhsilini ailədə almış, sonra isə mədrəsədə oxumuşlar. XIV əsrin iyirminci illərində onun Təbrizə getdiyi məlumdur. Məhəmməd Naxçıvani Hülakilər sarayında maliyyə işlərində çalışmış, Fəxrəddin Rəşidəddinin oğlu, dövlətin baş vəziri Qiyasəddin Məhəmməd Rəşidinin yanında münşi (katib, yazıçı) və nədim (böyük şəxsləri gözəl sözlərlə, qəribə və gülməli hekayə və əhvalatlarla əyləndirməyi bacaran adam) olmuş, qabiliyyətə çağdaşlarından seçilmiş, "Şəms-i münşi ən-Naxçıvani" ləqəbi almışdır. Elxani hökmdarı Sultan Əbu Səid Bahadır xan (1316-1335) ona dövlət quruluşu və idarə sistemi ilə bağlı əsər yazmağı tapşırılmışdır. Məhəmməd Naxçıvani sonralar din sahəsində məşhurlaşmışdır. Onun iki əsəri əlimizə gəlib çatmışdır. "Sibah əl-furs" əsəri 2300 sözün (fars) izahına həsr olunmuşdur. Əsər dibacə, 25 bab (kitabın fəsildən böyük hissələri), 431 fəsildən ibarətdir. Müəllif sözlərin izahında Azərbaycan və türk sözlərindən faydalanmışdır. Lüğətdə bədii parçalar da verilmişdir. Həmin bədii parçalar içərisində atası Hinduşah Naxçıvaninin şeirlərindən də örnəklər vardır. Lüğətdə fars dilinin fonetikasi və leksikologiyasından da danışılır. "Əsər sonrakı dövrlərdə lüğət tərtibçiləri üçün mənbə rolunu oynamışdır" (3, s. 178). 1366-cı ildə yazdığı "Dərəcələrin təyin edilməsində katiblər üçün göstəriş" ("Dəstur əl-katib fi təyin əl-məratib") əsərində tarixi şəxsiyyətlər və toponimlərdən də bəhs olunur. "Əsərə müəllifin bir sıra hekayələri, şeir və mənzumələri də daxil edilmişdir ki, bütün bunlar vətənə məhəbbətdən, elmpərvərlikdən, xoşkəlamlıqdan bəhs edir" (1, s. 13). Vətəni haqqında "Hakimi məhkum olub məhkumlar onda hökm edər" deyən şair "Naxçıvanın qədimliyini, gözəlliyini, burada baş verən hadisələri təsvir edir, bu ulu diyarın mədəni, elmi və ticarət əlaqələrinə fikir verməyi dövrünün hökmdarlarına məsləhət görürdü. Onun fikir və düşüncələrini əsasən şeir vasitəsilə təqdim edilmişdir. Bu baxımdan böyük mütəfəkkirin müdrik kəlamları onu öz sələfi Nizamiyə yaxınlaşdırır" (1, s. 15). "Dərəcələrin təyin edilməsi" ("Dəstur əl-katib fi təyin əl-məratib") əsərində yüzdən artıq terminin çoxu müəllif tərəfindən izah edilmişdir. "Əsər Nizamilmülkün "Siyasətnamə"si, Rəşidəddinin "Cami ət-təvarix"i və s. əsərlərlə bir səviyyədə tutulur" (3, s. 179). "Dərəcələrin təyin edilməsində katiblər üçün göstəriş" ("Dəstur əl-katib fi təyin əl-məratib") əsəri 1964-76-cı illərdə iki cild, üç kitab şəklində Moskvada çap olunmuşdur. "Məhəmməd Hinduşah Naxçıvaninin "Dəsturu"nu Şeyx Sədi Şirazin "Gülüstən", Caminin "Yusif və Züleyxa", Şəbüstərinin "Gülşəni-raz", Əvhədinin "Cami-cəm" əsərləri ilə yanaşı qoyan tədqiqatçılar haqlıdırlar" (1, s. 14).

Mövlə Məhəmməd Naxçıvani təxminən XV əsrdə doğulmuş, daha çox Rumelidə yaşamışdır. Hacı Xəlifə adı ilə tanınan türk alimi Katib Çələbi (1608-

70) onun “Zamanın hissəsi və ani dövrlər haqqında traktat” əsərinin bütün dünyada yayıldığını yazırdı. Digər əsəri Şəmsəddin Səmərqəndinin “Mübahisə etmək qaydaları” məntiq traktatına yazdığı haşiyədir. Bu əsərə Azərbaycanın filosof-alimlərindən Kəmaləddin Məsud Şirvani, Əbdürrəhim Şirvani, Əbülfəth Ərdəbili, Sinaəddin Yusif Gəncəvi Təbrizi, ümumiyyətlə, XV-XVI yüzilliklərdə on beşdən çox alim haşiyə yazmışdır. Əsərin məzmunu Mövlə Məhəmməd Naxçıvaninin özünəxas olan məntiqi keyfiyyətləri göstərir.

Abdulla Naxçıvani Mirmurtaz təxminən XV əsrdə yaşamış, filosof və ilahiyyat elminin bilicisi olmuşdur. Hacı Xəlifə adı ilə tanınan türk alimi Katib Çələbi (1608-1670) onu “əl-müdəqqiq” (tədqiqatçı) kimi qiymətləndirmişdir. Abdulla Naxçıvani Nəsirəddin Tusinin “Təcrid əl-kəlam” (“Kəlamın təcridi”) traktatına şərh yazmış və həmin şərhə bir sıra fəlsəfi problemləri araşdırmış, onlar haqqında maraqlı və orijinal fikirlər irəli sürmüşdür.

XV yüzilliyin böyük şəxsiyyətlərindən biri də Baba Nemətullah Naxçıvanidir. Doğum tarixi dəqiq bilinməsə də, onun XV yüzilliyin əvvəlində Naxçıvan şəhərində anadan olması bəllidir. Baba Nemətullah Naxçıvani 1496-cı ildə Türkiyənin Ağşehir şəhərində dünyasını dəyişmişdir. Bu böyük mütəfəkkir daha çox Şeyx-İlvan kimi tanınmışdır. İlahiyyat və hüquq elmlərinə dərinləndən bələd olmuşdur. Hüquq elminə aid traktatları, “İlahi açmalar və qeybi açarlar” adlı “Quran”a aid iki cildədən ibarət təfsiri, “Təsəvvüfə dair qardaşlara düzgün yol göstərmə” traktatı, Abdulla Beyzavinin “Nazil olmuşun nuru və yozumların sirləri” kitabına yazdığı haşiyə, tanınmış sufi mütəfəkkiri ibn Ərəbinin “Hikmətlərin incə mənalari” kitabına yazdığı açıqlama (izah) və s. bunu təsdiq edən faktlardır.

Baba Nemətullah Naxçıvaninin Şeyx Mahmud Şəbüstərinin “Gülşəniraz” fəlsəfi poemasına yazdığı izahın bir əlyazma nüsxəsi İstanbulun Həmidiyə kitabxanasında saxlanılır. O, çox güclü natiq kimi tanınmış, yüksək nitq mədəniyyətinə yiyələnmiş, ritorika elminin incəliklərinə dərinləndən bələd olmuşdur. Qaynaqlardan məlum olduğuna görə, Baba Nemətullah Naxçıvani həm özünə-qədərki, həm də öz zamanındakı “Quran” təfsirlərindən istifadə etmədən tamamilə fərqli və məzmunlu təfsir yazmışdır. Təsədüfi deyildir ki, XVI əsrin araşdırmaçısı Əhməd Daşkəprüzadə onu “Allah yolunda xidmət edən ariflərin biri, dərvişlik və sufiliyin fəxri” kimi qiymətləndirmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Axundov A., Vəliyev S. Naxçıvan ədəbi mühiti. Bakı: Nurlan, 2008.
2. Həbibbəyli İ.Ə. Qiymətli mənbə, etibarlı bələdçi / Axundov A., Vəliyev S. Naxçıvan ədəbi mühiti. Bakı: Nurlan, 2008.
3. Naxçıvan ensiklopediyası. II cildə, I-II c., Naxçıvan: Naxçıvan ensiklopediyası, 2005.

Нурлана Алиева

**ЛИТЕРАТУРНО-КУЛЬТУРНАЯ И НАУЧНАЯ
СРЕДА НАХЧЫВАНА В XIV-XV ВЕКАХ**

В статье говорится о некоторых литераторах, живших и творивших в Нахчыване в XIV-XV столетиях. Исследованы жизнь и творчество некоторых поэтов, сформировавшихся в литературной среде Нахчывана, и определена их роль в развитии азербайджанской литературы.

Ключевые слова: *литературная среда, литература, наука, историческая личность, Нахчыван.*

Nurlana Aliyeva

**LITERARY-CULTURAL AND SCIENTIFIC MILIEU OF
NAKHCHIVAN IN XIV-XV CENTURIES**

It is told in the paper about some writers who lived and created in Nakhchivan in XIV-XV centuries. Life and works of some poets who has been formed in literary milieu of Nakhchivan are studied and their role in development of the Azerbaijan literature is ascertained.

Key words: *literary milieu, literature, science, historical person, Nakhchivan.*

(Professor Y.Axundlu tərəfindən təqdim edilmişdir)

RAMİZ QASIMOV

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: ramizasef@yahoo.com.tr

CƏLİL MƏMMƏDQULUZADƏNİN YARADICILIĞINDA ŞƏXSİYYƏT PROBLEMI

Məqalədə Azərbaycan tənqidi realist ədəbiyyatının banisi Cəlil Məmmədquluzadənin yaradıcılığında şəxsiyyət problemi ilə bağlı fikir və münasibətlər təhlil edilir. Göstərilir ki, tənqidi realist sənətkar olan ədib cəmiyyətə həmişə tənqidi nəzərlərlə yanaşaraq inkişaf, maariflənmə, hüquq bərabərliyi, milli azadlıq və istiqlaliyyət tərəfdarı olmuşdur. Ədib yaradıcılığında təsvir etdiyi qəhrəmanların simasında və publisistik əsərlərində şəxsiyyətlə bağlı fikir və mülahizələr ifadə etmiş, şəxsiyyətdən tələblərini əks etdirmişdir. Fanatizm, mövhumat, savadsızlıq, yoxsulluq əleyhinə olan görkəmli ədib həmişə şəxsiyyətdən dövrə, zamana müasir və fəal münasibət, yeni yanaşma, zamanəyə uyğun davranma, dünyanın inkişaf tələbləri çərçivəsində davranış və bilik və s. tələb etmişdir.

Açar sözlər: *tənqidi realist sənətkar, Cəlil Məmmədquluzadə, şəxsiyyət, fəal münasibət.*

Böyük ictimai xadim, görkəmli ədib Cəlil Məmmədquluzadə (1869-1932) öz yaradıcılığında bir ictimai-iqtisadi sistemdən digərinə keçidin yaratdığı müxtəlif problemləri təsvir etməyə üstünlük vermiş, görkəmli bir sosioloq, filosof kimi həyata, inkişafa nəzər salmış, problemləri öyrənməyə və çözməyə çalışmış, xalqı hərəkətə gətirmək ideyası irəli sürmüşdür. Buna görə də müəllifin mübarizə məqsədi təkcə cəmiyyətdəki zülmə və şərə qarşı deyildi, itaətkar, hər şeydən razı, hərəkəti tükənmiş insana – “xidmətçi insan” tipinə qarşı idi. Bu səbəbdən də ədibin yaradıcılığında şəxsiyyət məsələsi aparıcı mövqedə dayanırdı. Bu mənada “Danabaş kəndinin əhvalatları” əsərinin qəhrəmanı Məhəmməd həsən əmi öz ulağını axtardıqca, ədib onda həyat fəallığına malik insan itirir. “Eşşəyin itməsi” əslində zahiri süjetdir, daxili, psixoloji ...süjet – Məhəmməd həsən əmilərin varlığında fəal “ictimai” insanın, şəxsiyyətin, vətəndaşın itməsi süjetidir” (5, s. 181). Professor Yaşar Qarayevin şəxsiyyətə marksist yöndən yanaşması olaraq “şəxsiyyətin itməsi” fikrilə bir qədər razılaşmayıb belə əlavə edərdik ki, ədib təsvir etdiyi qəhrəmanlarda bütövlükdə şəxsiyyətin deyil, ictimai mühitə inteqrasiya, inkişaf sürətinə qoşulma, oyaq vətəndaşlıq münasibətinin, müstəqil davranış və təsir nüfuzu, ümumiyyətlə, yeni dövrün inkişaf

tələbləri baxımından (fəal ictimai insanı da yox – R.Q.) insanın ictimai fəallığının itirilməsindən danışmaq olar. Çünki Cəlil Məmmədquluzadənin təsvir etdiyi bütün qəhrəmanları aid olduqları ictimai mühitin, cəmiyyətin, sosial qrupun malik olduğu dəyərləri mükəmməl surətdə özündə əks etdirən şəxsiyyətlərdir, sadəcə onların şəxsiyyətinin məzmunu, dəyərləri və fəal münasibət metodları fərqlidir. Onların şəxsiyyətinin məzmununu sosial qrup və status baxımından onlara təlqin olunan davranış, münasibət forması və meyarlar təşkil edir. “Şəxsiyyətin bütövlüyü və hərtərəfli inkişafından bəhs edərkən hökmən onun əlaqə və münasibətlərinin bütün məcmusu, xüsusilə onun cəmiyyətin fəaliyyətinə “qoşulduğu” konkret forma nəzərə alınmalıdır. Şəxsiyyətin hərtərəfliliyi, bütövlüyü onun inkişafında ahəngdarlığı – bioloji və sosial əsasların, zehni, mənəvi və fiziki inkişafın uyğunluğunu, insanın mənəvi aləmində intellektual və emosional-iradi cəhətlərin bir-birini tamamlamasını nəzərdə tutur. Bu zaman belə bir amil də əsas götürülməlidir ki, insanın müxtəlif səylərinin mənbəyini məhz tələbat təşkil edir” (12, s. 33). Bu mənada böyük Mirzə Cəlilin dərin insanlıq sevgisi ilə təsvir etdiyi Məhəmmədhəsən əmi, Novruzəli, Usta Zeynal, Kərbəlayı Məmmədəli, Məşədi Molla Həsən, Kəblə Qasım, Kəblə Əzim, Sadıq kişi və Dəllək Usta Hüseyn, Cəfəralı və b. obrazları elə bir insandırlar ki, mənsub olduqları cəmiyyətin dəyərlərini, xüsusilə də dərin inamla etiqad bəslədikləri dini dəyərləri mükəmməl surətdə mənimsəyən və kəsirsiz əməl edən, bir sözlə, ictimai davranışı əzbərdən həyata keçirən, öz ehtiyaclarından irəli gələn tələbatlara uyğun fəaliyyət göstərən adamlardır. Onların şəxsiyyəti ilə bağlı bunları da əlavə etmək lazımdır ki, “şəxsiyyətin islam modelində əsas cəhət Allah iradəsinin ciddi və qüsursuz olaraq həyata keçirilməsidir” (14). Bu baxımdan əslində C.Məmmədquluzadənin təsvir etdiyi obrazlar özünəməxsus şəxsi dəyərlərə və tələbatlara malikdirlər. Görkəmli ədibimiz də məqsədli olaraq məhz bu fərqli məqamları – dəyişməkdə olan ciddi ictimai-tarixi şəraitdə fərqli tələbat və münasibət formaları baxımından aid olduğu ictimai mühitin müxtəlif peşə, təbəqə adamlarının yaşayış, fəaliyyət və ictimai taleyini əks etdirir. Bu məqsədlə də görkəmli ədib dəyişən ictimai, siyasi, mənəvi, iqtisadi mühitdə – yeni ictimai münasibətlərin intişar tapdığı və ən əsası, sosial-mənəvi normaların, əxlaqi-mənəvi dəyərlərin dəyişməyə doğru getdiyi bir vaxtda onların həyat və fəaliyyətinə, davranış və düşüncələrinə nəzərləri cəlb edir. Onların sosial varlığının məzmunu ilə dövrün sosial münasibətlər sistemi və bu sistemin doğurduğu dəyərlərin bir-birinə olan dəyişdirici təsirlərini təqdim edir. Konkret olaraq insana münasibətdə daha çox C.Məmmədquluzadə şəxsiyyətin “cəmiyyəti və mühiti dəyişdirmək bacarığı” (1, s. 32), fəal ictimai təsir və fəaliyyət baxımından yanaşmaya üstünlük verir. C.Məmmədquluzadənin məqsədi əsla təsvir etdiyi milli insan obrazlarının etiqadını müzakirə obyektinə çevirmək deyil. Sadəcə ibadətlə dünya işlərini taraz tutmaq, siyasi müstəmləkəçiliyin yaratdığı milli zülmədən qaynaqlanan mövhumatı, cəhaləti, ətaləti, onları əzaba salan çürük, boş adətləri ortadan götürmək, maarif və məd-

niyyətə üz tutdurmaq idi. Vətənin milli zülm, müstəmləkəçilik, istibdad rejimi altında əzilən vaxtında ən adi həyat şərtlərindən məhrum olan vətən övladlarını milli mücadilə və inkişafın mənbəyi, dayağı olaraq sosial fəallığa gətirmək, ictimai hərəkətə qoşmaq ədib üçün əsas maarifçilik məqsədi idi. C.Məmməd-quluzadə “kasıblığın bütün formaları və növləri” ilə kasıblamış adamları oyandıraraq ictimai hərəkətə qoşmaqla fərdi və ictimai tale qarşısında vətəndaşlıq vəzifələrinə səsləyirdi. Bu mənada “Mirzə Cəlil oyaq və ayıq bir müşahidə ilə müsəlman qardaşların məhz bu yeni, müasir kasıblığını açdı: mübarizə, hərəkət, müqavimət kasıblığını; ictimai şüur, düşüncə, fəaliyyət kasıblığını, milli əqidə, məfkurə, heysiyyət kasıblığını; ictimai bir etiraz, üsyan, həyəcan kasıblığını, bir sözlə vətəndaşlıq kasıblığını!..” (5, s. 178). Bu insanların “əxlaq və görüşündə hələ çox şey çatmırdı ki, həyatda nə çatmır, niyə çatmır? Xalq qarşısında, zaman və tarix qarşısında məsuliyyət duyğusundan daha əvvəl Novruzəlidə (və onun kimi adamlarda – R.Q.) fərdi tale qarşısında məsuliyyət hissini oyatmaq lazım idi” (5, s. 178). Buna görə də “Novruzəliyə haqqını başa salmaq üçün” (4, s. 7) əvvəlcə onu silkələmək və rahatlığından qoparmaq lazım idi. Lazım idi ki, Novruzəlilərdəki hədsiz sədaqət hissini öz fərdi talelərinə qarşı yönəldəsən, onun qanunla müəyyənlanmış insanca, şəxsiyyətcə azadlıq və müstəqilliyini ona başa salasan. Əsas məsələ indi o idi ki, Novruzəlinin malik olduğu ağa qarşısında borc duyğusu, cəngavər sədaqəti, qırılmaz bağlılıq və xidmətkarlıq hisslərini yeni inkişaf şərtlərinə uyğunlaşdırasan və millət, ölkə və fərdi tale istiqamətinə istiqamətləndirəsən. İndi əsas məsələ Novruzəlini yeni həyat məqsədləri uğrunda fəaliyyətə cəlb etmək idi. “Poçt qutularının hakim olmağa başladığı yeni bir dövrdə və şəraitdə ... zamanın sürətinə hətta Novruzəli də diksinməli, hərəkətə gəlməli, münasibət ifadə etməli olurdu” (5, s. 179). Buna görə də Cəlil Məmməd-quluzadə: “Dünyada çox şeylər var ki, adam onu bilmir, amma bir adam ki, bir şeyi bilmir, həmişə istəyir ki, onu bilsin. Biz kənardan durub baxırıq, baxırıq və üzümüzü çöndərib qoyub gedirik. İstəmirik özümüzə zəhmət verib heç olmasa soruşaq ki, “bu nədir?” Mən arzu edirəm ki, müsəlman qardaşlar kənarda bir şeyi görəndə və o şeyi bilməyəndə bir dayanıb soruşalar ki, “bu nədir?” Əgər adam buna adət eləsə, axırda çox şey öyrənər” (8, s. 302-303) – deyər kimliyindən, sosial şərait və səviyyəsindən asılı olmayaraq hər kəsdən mühitə fəal münasibət, müdaxilə və maraq tələb edirdi. “Xalqlar xalqların zülmünün qabağını almaq üçün dəstə tutub mübarizəyə çıxırlar, zalım hakimlərin üzünə biədəblik edib ağ olurlar, hiyləgər ruhanilərin fəsad torlarını yırtıb o tordan çıxmaq üçün zəhmət çəkib dünya elmlərini təhsil eləyirlər, övladını məktəblərə göndərib fənni və ictimai biliklərə sahib olurlar, zalımların zülmündən xilas olmaq üçün çox-çox fədakarlıqları özlərinə rəva görürlər, amma sən onların cümləsinin əvəzində təsbehi al əlinə, çıx damın üstünə və hilali-rəməzanil-mübarəki görməyə ciddi-cəhd elə və elə ki gördün, dəxi sahirlərin sehrindən bilmərrə xilas olacaqsan” (11, s. 134) – deyər yazan görkəmli yazıcının məqsədi bu idi ki, “günlər dolansın, sular axsın, zamanə təzələnsin və

axırda yetim-yesir və keçəl-küçəl qardaşlarım dostu ilə düşməninə tanıyıb hamman yoğun dəyənəkləri sizin əlinizdən alsın... Və bu da o vaxt ola bilər ki, keçəl-küçəl, tumançaq və bambılı, bitli və sirkəli qardaşlarım sizlə mənim təfəvvütümü başa düşərlər” (8, s. 20). Ədib başa düşürdü ki, “nə qədər ki avam müsəlman ümmətləri din mövhumatı içində çürüməkdədirlər, o qədər də onların gözü açılmayacaq ki, yaxşı ilə yamanı seçə bilsinlər və azadlığın qədrini bilə bilsinlər. Və bilməyincə də məlumdur ki, azadlıqların heç birində istifadə edə bilməyəcəklər” (11, s. 156).

Görkəmli realist yazıçı C.Məmmədquluzadənin yaradıcılığında biz ictimai münasibətlərin sınıq saldıği Məhəmməd həsən əmi, Zeynəb (“Danabaş kəndinin əhvalatları”), ağasına hədsiz sədaqətlə xidmətdən gözü açılmayan və müasir inkişafın yeniliklərindən xəbərsiz qalan Novruzəli (“Poçt qutusu”), bəyin şıltaqlıqları qarşısında bir dəfə də olsun cıncırını çıxarmayan Kəblə Qasım (“Qurbanəli bəy”), güzəran ehtiyaclarının uşağa çevirdiyi Kəblə Əzim (“Saqqallı uşaq”) və başqaları ilə tanış oluruq ki, onlar şəxsiyyətə hələ dövrün üzünə ağ ola biləcək insanlar deyillər. Ədib onların simasında həyat şəraiti, sosial düşüncəsi, müasir ictimai inkişafın onların qarşısına çıxardığı problemləri həll etmək iqtidarına malik insan-şəxsiyyət axtarırdı. Ümumiyyətlə, xalqın savadlanması, hər bir sadə, adi adamın da yazı-pozuya malik olub maariflənməsi, maarifçi C.Məmmədquluzadə üçün aparıcı məsələ olmuş və əsərlərində təsvir etdiyi adi adamların başına müxtəlif fəlakət və problemlərin açılmasını da savadsızlıqdan doğan bir nəticə kimi qabarıq təqdim etmişdir. Ədibin Kəblə Əzimi bu problemi əks etdirən “saqqallı uşaq” tipikliyinə ən mükəmməl nümunəsidir. Özünün “qurbağa oxşarı” yazıları ilə bu problemi daha bariz əks etdirən Kəblə Əzimin timsalında ədib ibtidai bilik və yaşamaq qabiliyyətinə malik olmayan savadsız, avam, sadə adamların aqibətini maarifsizliyin, məktəbsizliyin nəticəsi kimi göstərirdi. Necə ki “Saqqallı uşaqlar” adlı məqaləsində də yazırdı: “İş başında olan bəzi işçilər, xidmətçilər bu hala qədər onlar üçün açılan savad məktəblərində tənbellikləri üzündən savadsızlıqlarını təsviyə etməmişlər. Həyat irəli getmiş, ...bu kimi saqqallı uşaqlar isə geri qalmışlar” (11, s. 92). Ədib: “Zəmanəmizin tələbatının müqabilində bu saqqallı uşaqlarımız dayanıb dura biləcəklərmi?” (11, s. 92), – deyərək bunu da çox qəti və doğru olaraq göstərirdi ki, nəinki təkcə Şura hökuməti, bütövlükdə inkişaf edən, dəyişən, mədəniləşən, elmi-texniki tərəqqi dövrü keçən həyat belə “bu savadsız işçiləri, saqqallı uşaqları özünə yaraşdıra bilməyəcəkdir” (11, s. 92). Kimdir “saqqallı uşaqlar?” “Mən saqqallı uşaqlar o kəslərə deyirəm ki, otuz və qırx yaşa çatıb, ancaq adlarını yazmağa acizdirlər” (11, s. 91). “Tarix boyu avamın hümməti görsənməyibdir. Dünyada hədsiz şəxslər avamdan gilaylı qalıbdır” (7, s. 46) – deyən ədib savadsızlıq və məlumatsızlıq üzündən ümummilli vəzifələrini dərk etmədən xalqın ən adisinin yaşaması günahını onlara bu vəzifələri başa salmağa məsuliyyət daşıyan ictimai qüvvələrdə – ziyalı və məmurlarda görürdü. Buna görə də ədib Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığında milli ziyalı və məmur problemini

qaldırmaqla onların da şəxsiyyətinin milli dəyərlər, tələblər və ideallar çərçivəsində qurulmasını, maraq və motivlərinin, ictimai və fəaliyyət məqsədlərinin xalqa xidmət istiqamətinə çevrilməsinin tərəfdarı idi.

Milli ziyalı və məmur problemi C.Məmmədquluzadə yaradıcılığının ana problemlərindəndir. Xalqın taleyinə biganə məmurlarla millətin inkişafı və maariflənməsinə məsuliyyət daşıyan ziyalıları ictimai problem olaraq birləşdirir, “Nigarançılıq”, habelə “Konsulun arvadı”, “Rus qızı”, “Zırrama”, “Sirkə” və b. əsərlərində məhz xalqın, vətənin taleyinə məsuliyyət daşımaqdan kənar bivec ziyalıları ifşa edir. Həmişə “yaradıcılıq qəsdli Azərbaycan üzərinə” olan, “dünya-aləmin dəyişildiyi, bütün zadların dəyişilib öz mənasını tapdığı” bir vaxtlarda “vətən, vətən, vətən, millət, millət, millət, dil, dil, dil. Bəni-noi-bəşər üçün bu dərələrdən kənar özgə bir nicat olmadığını” “lüt-üryan vətən qardaşlarına” (9, s. 4) bildirən ədib Azərbaycan üçün mühüm ictimai-siyasi, tarixi hadisələr dövrü olan bir zamanda “Konsulun arvadı”, “Rus qızı”, “Zırrama” və b. hekayələrində ziyalıların, müəllimlərin də şəxsiyyətini, fəaliyyət və maraqlarını islahatçılıq baxımından əks etdirirdi. “Konsulun arvadı” əsərində: “Hələ adlarını müəllim qoyub, amma gör nə ilə məşğuldurlar!” – deyə yaltaqlıqlarını, “Rus qızı” əsərində: “əhli-damaq” Məşədi Qulam Hüseynin “xristos-voskres”i bəhanə edib rus qızını öpmək niyyətini, “Zırrama” əsərində bütün vaxtını boş-boş onun-bununla söhbətə qurban etmək “zırramalığını” və s. tənqid edir. “Bu hekayələrin çoxunda gələcəyə ümid və işartı görünür. Odur ki, müəllif obrazların birini sözlə /“Konsulun arvadı”/, birini şillə ilə /“Rus qızı”/ ayıldır, birinə açıq rəğbətini bildirir /“Qəssab”/, vecsizlərdən isə “dünyada müalicəsi yoxdur”, – deyə qayğıılanır /“Zırrama”/” (13, s. 349). Ədib “Danabaş kəndinin müəllimi” əsərində millətin bir fərdi olan müəllim Həsənovun simasında xalqın ziyalısının fəaliyyətinə maraq və diqqəti yönəldir. Xalqı maarifləndirmək, milli oyanışa nail etdirmək vəzifələri daşıyan müəllim Həsənov nəinki bu məsuliyyəti hiss etmir, hökumətin inzibati bir tədbiri kimi məktəb işinə əhəmiyyət verir, hətta yarı rus, yarı Azərbaycanca danışığı ilə doğma ana dilindən savayı özgə dilini bilməyən qara camaatı şübhəyə salır, yeri gəldikcə təhqir edir və işinə gəldikdə nəçərnikə şikayət ərizəsi yazmaqla qara-qorxu altında mənəvi əzaba düşər edir. Halbuki maarifçi ədib “Qələmin müqəddəs vəzifəsi xalqın xoşbəxtliyi yolunda çalışmaqdır” –, deyə xalqın ziyalısının vəzifələrinin milli maarifə xidmət etmək, oyanışa çalışmaqdan ibarət olduğunu ifadə edir, bu problemi “Anamın kitabı”, “Danabaş kəndinin müəllimi”, “Nigarançılıq”, “Konsulun arvadı”, “Rus qızı”, “Lənət” əsərlərində ümumiləşdirirdi. “Bizim birinci vəzifəmiz gözümüzün qabağında dərin yuxuda olan islam milləti idi” (11, s. 157-158) deyən maarifçi ədib savad məsələsində Usta Zeynalın, Novruzəlinin, Kəblə Əzimin, Məmmədəlinin, o cümlədən Pərinisə və Zeynəb kimi qadınların təmsalında onların maariflənməsinə məsuliyyət daşıyan qüvvələri günahkar tuturdu. Bu məqsədlə də “Çarə lazım” felyetonunda: “Lazımdır yamsılamaq. Lazımdır təqlid etmək o millətləri ki, maarif və mədəniyyətcə bizdən çox qabağa keçiblər. La-

zımdır onlar əxz etdikləri maarif və mədəniyyət yollarını tutub getmək, lazımdır onları qana-qana təqlid etmək” (9, s. 72-73), – deyə digər inkişaf etmiş millətlərdən öyrənməyi lazım bilirdi.

Mirzə Cəlil yaradıcılığında “ictimai satira vasitəsilə cəmiyyəti dəyişmək, yeniləşdirmək, məmləkəti irəli aparmaq, milli-mənəvi özünüdərk proseslərini dərinləşdirmək” (2, s. 10) və bütün bunlar üçün real imkanlar müəyyənləşdirmək əsas bədii məqsəd, milli amal, ictimai məfkurə idi. “Köhnəyə qələm çəkib yeni yaşayış yaratmaq”, “məişətin hər bir sahəsində inqilab törətmək” üçün, Mirzə Cəlilə görə, “camaatın bəşirət gözünü açmaq”, “dost ilə düşməni tanımaq” ən əhəmiyyətli, vacib məsələ idi. Ədib “Traktor və Əli şieşi”, “İran meyvələri”, “Qəzalarda yol məsələsi”, “Leylətül-qədr”, “VI Şuralar qurultayı”, “Namaz qılan və tramvay çəkən”, “Heç vecinə deyil” və s. felyeton və məqalələrində dünyanın elmi-texniki tərəqqi və inkişafından müsəlmanları geri salan səbəblərə diqqət çəkirdi. “Namaz qılan və tramvay çəkən” felyetonunda bu barədə yazırdı: “Birisi gedib zəhmət çəkib namaz qılmaq öyrənib, birisi də gedib zəhmət çəkib tramvay elmini öyrənib. ...İndi mənə bir belə məsələ ərz olub ki, aya, namaz qılmaq və tramvay işini bilmək – bunların hansı əfzəldir? Əgər desək ki, tramvay elmi bir qəpiyə dəyməz, onda bəs biz niyə tramvaya minib əhli-qəbur ziyarətinə gedirik? Əgər desək ki, tramvay elmi namaz “elmindən” (nəüzibillah) çətinləşir və lüzumludur, onda Fazili-Dərbəndi həpəndə nə cavab verərik?...” (9, s. 435-436) “Qəzalarda yol məsələsi” felyetonunda da: “Bizə nə araba yolu lazımdır, bizə nə avtomobil yolu lazımdır, bizə nə dəmir yolu lazımdır. Bizi hidayət elə haman yola ki, siratəlləzinə ənəmtə əleyhüm; o yolu göstər ki, iman əhllərinə göstərmisən. Yoxsa bizə traktor yolu lazım deyil” (9, s. 336), – deyə mövhumatın və savadsızlığın yaratdığı ictimai təəssürlərə yeni yanaşma və münasibət tələb edirdi. Bu tipli məsələlər – müasirlik və köhnəlik, dünya işi və şəriət vacibətləri, elmi-texniki tərəqqi və müsəlmanlıq kimi məsələlərdən “Dünya və axirət”, “Beynəlxalq qadınlar günü və şəriət”, “Oktyabr inqilabı və şəxsey” və b. yazılarında bəhs edən görkəmli ədib müasirliklə şəriətçiliyi, qatı dindarlığı qarşılaşdırmış, müsəlmanları elmi-texniki tərəqqidən, maarif və mədəniyyətdən, müasirlik və dünya işlərindən uzaq salan səbəblərə diqqəti cəlb etmişdir. Əslində böyük ədibin “Münacat”, “Dost”, “Gözəl millət”, “İnsan və heyvan”, “Əsrimizin möcüzələri”, “Bir qətrə göz yaşı”, “Allah vardır”, “Allahı çistka etmək olarmı?”, “Allah-taalanın sifətləri”, “Müsəlmançılıq”, “Rişə” və s. kimi məqalə və felyetonlarında fanatizmin əsasını təşkil edən sütunların sarsıtılmasından bəhs olunur. C.Məmmədquluzadə bu kimi yazılarında heç də Sovet ədəbiyyatşünaslığının qabartdığı kimi qatı ateist və dinsizlik mövqeyi nümayiş etdirmir. Fikrimizcə, ədib mövhumat, cəhalət və fanatizm qalalarını uçurmaq, onların insan şəxsiyyətində özünə yer tutan sütunlarını yıxmaq, köhnə təəssürləri qırmaq, insanları müasirliyə və inkişafa, elmi-texniki tərəqqiyə qoşmaq üçün din, şəriət və həyat şərtləri, müasir tələblər arasında dialoq yaratmaq məqsədlərini güdmüşdür. Çünki ədibin özü də yazırdı ki, “Molla

Nəsrəddin”in məqsədi nə dinə sataşmaqdır, nə də təzə bir məzhəb icad etməkdir. “Molla Nəsrəddin”in qəsdı vəhşi adətləri ortalıqdan götürmək yolunda çalışmaqdır” (10, s. 152). Bu baxımdan “Cəlil Məmmədquluzadə heç də “islamin düşməni” deyildi. “Cəlil Məmmədquluzadəyə görə “milli intibah dövrü kimi” səciyyələnən bir vaxtda yalnız qatı islamçı mövqe ilə qabağa getmək çətin idi. Bunu Mirzə Cəlilin ateist olması kimi başa düşmək də yanlış meyildir. Böyük ədib, sadəcə olaraq, dirçəliş, fırtına və tərəqqi dövrünün tələbləri ilə itaətçiliyin, moizəçiliyin, ətalət və ədəbə çağırışın, axirət xülyalarının uyğun gəlmədiyini aydın şəkildə dərk edirdi” (3, s. 275). Böyük maarifçi ədib Cəlil Məmmədquluzadə özü də “Bir əldə iki qarpız tutmaq olmaz” adlı felyetonunda: “Zəmanəmizin təqazasından belə məlum olur ki, dünyanı axtaran gərək ibadəti də bir az yumşaq eləsin; ibadətə gecə və gündüz məşğul olan gərək dünyaya dəxi aşiq olmasın. Yoxsa bir əldə iki qarpızı saxlamaq olmaz” (8, s. 394), – deyərək dünyanın inkişaf sürətinə qoşulmaq mənasında ibadətçilik və dindarlığı yumşaltmağın, dünya işlərinə qarışdırmamağın tərəfdarı kimi çıxış edirdi. Ədib insanları, o cümlədən təsvir və təqdim etdiyi obrazlarını da bu baxımdan etiqad və Allaha ibadət nöqtəyi-nəzərindən qımaq yerinə çevirmir, sadəcə insan şəxsiyyətinin fəaliyyət mənbəyini təşkil edən ictimai stereotip və düşüncə tərzinə çevrilən dini fanatizm və mövhumatçılığa qarşı çıxırdı. Maarifçi ədib şəriət qaydalarının insan şəxsiyyətinin münasibət formasına çevrilməsinin ziyanlı olduğunu göstərərək “Dünya və axirət” adlı felyetonunda göstərirdi: “Dünya və axirət məsələsi bu biçarə mömin müsəlmanları lap çaşdırıbdır. Bilmirsən kimə inasan, hansını atıb, hansını tutasan. Bir tərəfdən baxıb görürsən ki, bu gün-sabah öləcək sənsən. Bəs necə olsun? Hara gedəcəksən və öləndən sonra qəbir evində başıya nə iş gələcəkdir?.. Bu tərəfdən də dünyanın işlərinə baxanda görürsən ki, dünyasız da dolanmaq mümkün olmur. Görürsən ki, istəyirsən ki, yerdən durub dəstəmaz alasan, bir də görürsən ki, qocalıqdan belin və ya qıçın quruyub və ya başın gicəlləndi, məcbur olursan filan professorun yanına gedəsən və onların murdar dərmanlarını içəsən. Xülasəyi kəlam, insan bilmir hansının dalınca getsin: dünyanınmı, axirətinmi? Mollanınmı, professorunmu? Məscidəmi gedəsən, darülfünamı gedəsən? Namazmı qılasan, fənn kitabımı oxuyasan?..” (9, s. 440-441). Maarifə, elmə, təhsilə üstünlük verən böyük ədib “Azadəyi-vicdan” məqaləsində etiqad azadlığı tələbində olduğunu da nümayiş etdirərək göstərirdi ki, “Allahı tanımaq və ona sitayiş etmək mənim gizli hissimdir, yəni mənim vicdanım nə cür ki mənə yol göstərir, ona görə də mən Allaha ibadət eləyirəm, dəxi bu barədə mənə həmçinin güc və hökm yoxdur və ola da bilməz” (9, s. 32-33). Bu mənada “Cəlil Məmmədquluzadə kimi bir maarifçi, realist ədib üçün əsərlərində şəxsiyyət daha çox dünyaya, mühitə, yeni dəyərlərə, inkişafa, elmi-texniki tərəqqiyə, elmə, biliyə münasibətdə müəyyən olunan bir məzmun kəsb edir” (6, s. 142). Bu baxımdan sivilisasiyanın çiçəklənməsinə və güclənməsinə mane olan, Şərqdə ətalət, tənbellik yaradan, fikir azadlığını, bütövlükdə şəxsiyyət azadlığını buxovlayan ictimai, siyasi, mədəni mə-

sələlər barəsində Cəlil Məmmədquluzadə də bu fikirdə idi ki, şəxsiyyət imtiyazlarının dövlət səviyyəsində təşkilatlandırılmaması səbəbindən fərd inkişaf etməmiş və kütlə içərisində ərimişdir. Məhz bu mənada “Hər yan tüstüdür: məclislərdə və evlərdə duxaniyyət və məşrubat tüstüsü, küçələrdə hamam tüstüsü, mənəviyyatda mövhumat tüstüsü, ruhda və qəlbə kəsafət tüstüsü!... Xülasə, millət tüstü içində boğulmaqdadır!... Millət boğulur, tüstülər milləti hər tərəfdən əhatə eləyib. Əgər dadü-fəryadə tez yetişməsəz, mümkündür ki, millətdən bir əsər dəxi qalmaya” (9, s. 63-64), – deyə görkəmli ədib milli intibaha maneçilik törədən hər cür səbəbləri milli oyanış və dirçəliş naminə aradan qaldırmaq istəyirdi. Milli mücadilə ədəbiyyatımızın bayraqdarı Cəlil Məmməd-quluzadənin “Tüstü” narahatlığı “Azərbaycan” nigarançılığıdır. “Hamı qail oldu ki, vətən, vətən, vətən, dil, dil, dil, millət, millət, millət” (9, s. 5) deyən ədib “Bu gün Kərbəla meydanı Azərbaycan meydanıdır” deməklə də hər bir vətəndaşdan öz vətəninin tarixi taleyində iştirakçılıq, vətəndaşlıq məsuliyyəti tələbini ifadə edirdi.

Beləliklə, ədib öz yaradıcılığında təsvir etdiyi obrazlarının simasında fəal ictimai insan, şəxsiyyət və vətəndaş məsələsinə toxunmuş, xalqı yeniliyə, müasirliyə, elmi-texniki tərəqqiyə, bir sözlə, dünyanın inkişaf sürətinə qoşulmağa səsləmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Əliyev K.İ. Hüseyn Cavid: həyatı və yaradıcılığı. Bakı: Elm, 2008, 324 s.
2. Hacıyev T.İ. Sabir: qaynaqlar və sələflər. Bakı: Yazıçı, 1980, 175 s.
3. Həbibbəyli İ.Ə. Cəlil Məmmədquluzadə: mühiti və müasirləri. Naxçıvan: Əcəmi, 2009, 424 s.
4. Həbibbəyli İ.Ə. Dahilik divana çəkilməz. “Azərbaycan” qəz., 2007, 5 oktyabr.
5. Qarayev Y.V. Realizm: sənət və həqiqət. Bakı: Elm, 1980, 259 s.
6. Qasımlı R.A. Cəlil Məmmədquluzadə yaradıcılığında “kiçik” adam obrazlarının ictimai-bədii funksiyası. Bakı: Elm və Təhsil, 2012, 216 s.
7. Məmmədquluzadə C. Əsərləri / Tərtibçi və ön sözün müəllifi İ.Həbibbəyli: 4 cildə. I c., Bakı: Öndər, 2004, 480 s.
8. Məmmədquluzadə C. Əsərləri: 4 cildə. II c., Bakı: Öndər, 2004, 584 s.
9. Məmmədquluzadə C. Əsərləri: 4 cildə. III c., Bakı: Öndər, 2004, 480 s.
10. Məmmədquluzadə C. Əsərləri: 6 cildə. IV c., Bakı: Azərnəşr, 1985, 276 s.
11. Məmmədquluzadə C. Əsərləri: 6 cildə. VI c., Bakı: Azərnəşr, 1985, 311 s.
12. Rzayev M.H. Müasir fəlsəfədə şəxsiyyət. Bakı: Nurlan, 2004, 168 s.
13. Saraclı Ə.Y. Azərbaycan yazıçıları Cümhuriyyət dönəmində. Bakı: Elm, 2007, 424 s.
14. www.az-portal.org/shexsiyyet

Рамиз Касымов

**ПРОБЛЕМА ЛИЧНОСТИ В ТВОРЧЕСТВЕ
ДЖАЛИЛА МАМЕДКУЛИЗАДЕ**

В статье исследуются высказывания, связанные с проблемой личности в творчестве основоположника азербайджанской критико-реалистической литературы Джалила Мамедкулузаде. Указывается, что критически относящийся к несовершенству общества выдающийся писатель был сторонником прогресса, образования, равноправия, национальной независимости. Писатель в лице своих героев воплотил мысли и соображения, связанные с проблемой личности. Дж.Мамедкулузаде был противником фанатизма, мракобесия, неграмотности, нищеты и от своих героев требовал активного участия в жизни, нового подхода в соответствии с мировым развитием.

Ключевые слова: *писатель, критический реализм, Джалил Мамедкулузаде, личность, активное участие.*

Ramiz Gasimov

**PROBLEM OF THE PERSON IN WORKS OF
JALIL MAMMADGULUZADEH**

The statements connected with a problem of the person in works of Jalil Mammadguluzadeh, the founder of the Azerbaijan critical-realistic literature, are investigated in the paper. It is underlined that the outstanding writer, who had critical attitude to society imperfection, was the defender of progress, education, equality of rights, national independence. The writer in the name of his heroes embodied thoughts and reasons connected with a problem of the person. J.Mammadguluzadeh was the opponent of fanaticism, obscurantism, illiteracy, poverty and from his heroes demanded active participation in the life, the new approach in compliance with world development.

Key words: *writer, critical realism, Jalil Mammadguluzadeh, person, active participation.*

(Akademik İ.Ə.Həbibbəyli tərəfindən təqdim edilmişdir)

SƏBUHİ İBRAHİMOV

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: S.ibrahimov @yahoo.com

ƏLİQULU MİRZAYİ NAXÇIVANININ “ƏQAİDE-FƏLSƏFƏ” ƏLYAZMA ƏSƏRİNİN FİLOLOJİ-TEKSTOLOJİ TƏDQIQI

Məqalədə XIX əsrin tanınmış görkəmli alimi, filosof-mütəfəkkiri Əliqulu Mirzayi Naxçıvaninin “Əqaidə-Fəlsəfə” əlyazma əsərinin filoloji-tekstoloji tədqiqi, adıçəkilən əsərdə İslam etiqadının gözəl qanun-qaydaları, bu dinin ehkamlarını sevməkdə olan müsəlman zəhmətkeşlərin onun göstərici ibarələri ilə Allaha dua etmək, Ondən xoşbəxtlik və səadət diləmək, arzu və niyyətlərinin həyata keçməsi, İslam dininin müsəlman üçün vəd etdiyi səadətə qovuşmaq üsulları, verilən nemətlərdən imkan daxilində az istifadə olunması və israfçılığa yol verilməməsi, hər bir insan öləndən sonra onun ruhunun yaşaması – cənnət və ya cəhənnəm əhli olması, ruhun ölməzliyinə əsas dəlillərin göstərilməsi, bədənəndən ayrılan ruhun ölməzliyi haqq olaraq asketizm təliminin müddəaları ilə əsaslandırılaraq tədqiq edilmişdir. Nəticədə, insanın axirət yaşayışı əsl məntiqi idraka söykənərək başa düşülmüşdür. Eyni zamanda əsərdə mühüm hesab edilən asketizmin əsas xüsusiyyəti olan ölümsüzlük barədə fəlsəfi təlimlər olduqca çox ciddi şəkildə araşdırılmış, müəyyən əsaslı mənbələrdən geniş istifadə edilmiş, ruhun İlahi ilə qovuşması və ruh İlahi mənşəyə malikdir və o, konkret insanın doğulmasından əvvəl və ölümündən sonra İlahi “Aləmdə daim mövcud olmuşdur” ideyası öz fenomeni ilə izah edilmişdir.

Əsər Naxçıvana dair əlyazmaların filoloji-tekstoloji tədqiqi (XIX əsrin axırı-XX əsrin əvvəlləri) üçün böyük bir əhəmiyyətə malikdir.

Açar sözlər: Allah, Asketizm, ruh, ölməzlik, həyatın mənası.

XIX əsr Naxçıvan elm nümayəndələrindən biri, öz yüksək yaradıcılıq qabiliyyəti ilə Şərq Aləmində nüfuz sahibi olan, tanınmış filosof-mütəfəkkir Əliqulu Mirzayi Naxçıvani olmuşdur. Elə bu baxımdan da Naxçıvan əlyazmaları üçün böyük əhəmiyyət kəsb edən Əliqulu Mirzayi Naxçıvaninin “Əqaidə-Fəlsəfə” əlyazma əsəri fəlsəfi təlimləri özündə cəmləşdirməklə yanaşı, asketizm təliminin də əsas xüsusiyyətlərini geniş izah etmişdir. Bu baxımdan da dini-asketizm təlimi verilən dünya nemətlərindən imkan daxilində qənaətlə istifadə olunması və israfçılığa yol verilməməsi, ruhun ölməzliyi müddəasına əsaslanan “axirət” dünyası ilə əlaqədardır. Bu təlimə görə, insan öləndən sonra onun ruhu ölməyərək əbədi yaşayır və adamların əməllərindən əməli-saleh, yaxud bədəməl olmasından asılı olaraq cənnətə və ya cəhənnəmə düşməsi prinsipi irəli sürülür. İslamda ruh Allah əmrinə tabe olan bir fenomendir, onun mahiyyətinin hansı xüsusiyyətə və hansı keyfiyyətə malik olması yalnız Yaradan qarşısında acizdir.

“Səndən (hər bir canlının həyat mənbəyi olan) ruh (un həqiqəti və sifətləri) barəsində soruşurlar, de: «Ruh mənim Rəbbimin əmrindən (meydana gəlmiş)dir (və onun hər hansı bir canlıda qalması və yox olması da Onun əmri ilədir) və sizə elmdən (xüsusilə ruhun həqiqəti barəsində olan elmdən) yalnız az (bir miqdar) verilmişdir»” (1, s. 290) – deyər Qurani-Kərim xəbər verir.

Əsərdə dini-fəlsəfi inanc insanların qəlbində bir daha inandırılmışdır ki, həqiqətən Ulu Tanrının axirətdə cənnəti də var, cəhənnəmi də və hər bəndəsini Allah-Taala istəsə, cəhənnəmə vasil edər, istəsə behiştə daxil edər. O baxır sənin əməlinə. Əməli salehlər cənnətə və bədəməllərin cəhənnəmə daxil olması mümkündür. Əlyazmada əsas fəlsəfi xüsusiyyətlər ondan ibarətdir ki, insan özü-özünü dərk edib tanıyandan sonra Rəbbini tanımış ola. Müəllif Şərq fəlsəfi fikrində məşhur olan *“Mən ərafə nəfsəhu, fəqəd ərafə Rəbbəhu”* (4, s. 50) müqəddəs kəlamı ilə qeyd etmişdir. Yəni “Hər kəs özünü tanıyarsa, onda Rəbbini də tanımış olar”.

Ə.M.Naxçıvani nəfs, ruh və cisim ilə əlaqədar olan fəlsəfi mülahizələrin geniş və hərtərəfli izah etməyə çalışmışdır. O, on dəlillə ruhun bədəndə olan varlığının isbatını təsdiqləyən təhlil vermişdir.

“Birincisi, ruh cismə hərəkət verir, ruhsuz cisim hərəkətsiz mümkün deyil. Bu, elm və əql baxımından müxtəlif misallar üzərində sübut edilmişdir. **İkincisi**, ruhun vəhdətidir ki, bədəni hərəkətə gətirməklə yanaşı, o, həm də onu tədbir etməkdədir. **Üçüncüsü**, ruhun qüdrətə malik olması və bunun sayəsində İlahi qüdrət ilə cəsədə hərəkət və tədbirin verilməsi durur. **Dördüncü**, ruhun bədəndə olan hər şeydən məlumatlı olmasıdır, necə ki, Yaradanın elmi bütün Aləmi əhatə edir. **Beşincisi**, ruh cəsədin bütün üzvlərində bərabərdir. **Altıncısı**, ruhun cismə müqəddəs olması, yəni yaradılış baxımından ruh cisimdən əvvəl yaradılmış və ona tam əhatəsi vardır. **Yeddincisi**, insanın ruhun keyfiyyətinə və xüsusiyyətinə aid heç bir elmi dəlili olmaması və onu dərk etməkdə aciz qalmasıdır. **Səkkizinci**, insanda ruhun harada və necə yerləşməsi haqqında heç bir məlumatın olmaması, ruhun zaman və məkan baxımından heç bir şəkildə tanınma bilməməsidir. **Doqquzuncusu**, maddəni isbat etmək üçün bütün təcrübə üsullarının (yəni beş hissiyyat üzvləri, lamisə üzvləri) ruhun tanınması üçün yetərli olmasıdır. **Onuncusu**, ruhun göz ilə görünmə bilməsinin mümkün olmaması, necə ki, Allah-Taalanın həqiqətini görmək və dərk etmək mümkün deyildir” (4, s. 51-52).

Həmçinin müəllif orta əsr şərq filosoflarından yararlanaraq kimi aşağıda qeyd olunan prinsipləri nəzərdən keçirərək öz mülahizələrini belə qiymətləndirmişdir. İnsan probleminin əsasında təbii elmlər, ictimai elmlər və ruhanilik baxımından yanaşmalar: Təbii və sosial baxımdan insan müvəqqəti yaşayan maddə canlı və sosial varlıqdır. Ölümü ilə hər şey bitir. Ruhanilik baxımından yanaşma isə insanı ölümsüz sayaraq onun ruhən daim yaşamasını qeyd edir.

Əlyazmada mütəfəkkir müqəddəs Qurani-Kərimin dini əxlaqın: “Allah səbir edən bəndələrini sevər”, “bu dünyada nahaq yerə zülmə məruz qalanları

Allah-Taala o dünyada zülmə məruz etməz” kimi ehkamları qeyd edərək insanları inandırmış və bu dünyada ağır həyat şəraitinə qatlaşaraq hər cür ədalətsizliyə qarşı olaraq, axirətdə cənnət nemətlərinə sahib olacaq ideyasını irəli sürmüş və hər bir etiqadın dəlil vasitəsi ilə qəbul edilməsini qeyd etmişdir.

Dini əxlaqa görə, insan özünü “o biri dünya” üçün hazırlamalı, həmişə “dünyayi-fanidən” “dünyayi-baqiyə” getmək haqqında düşünməlidir, çünki fani olan “bu dünya” əbədi olan “o biri dünya” üçün hazırlıqdan ibarətdir.

Beləliklə, dini-asketik əxlaq insanları fəal bir varlığa çevirərək onları səmərəli həyat tərzinə keçirməyə vadar edir, onların diqqətini fani dünyadan, əbədi dünyaya yönəldir.

Əsərin mühüm xüsusiyyətlərindən biri İslamda mömin müsəlmanlar asketizm ideyalarının fəlsəfi mahiyyətilə öz sağlam və azad vəziyyətlərinə, mənəvi saflığa çatmaqla bunun müqabilində axirətdə böyük olan Allahın rəhmətinə qovuşmağı təzahür etdirir. Bütün ömrünü halal zəhmətlə işləyib keçirən və heç bir insana ehtiyacı olmayana din bu dünyada itaət etmək, səxavətli və səbirli olmağı öyrədir, bunun əvəzində isə Allahdan mükafat alacağı ilə ona təlim edir. Xeyir əməl sahibləri axirətdə sirat körpüsündən keçərək Allahın izni ilə cənnətə daxil olmaq ümidi ilə yaşayıb yaratmaq, eləcə də həmin cənnətin bağlarının, ağaclarının altından nəhrilər (çaylar) cari olan və orada Allahın ləzzətli meyvələri bitən nemətlərdən istifadə edib bəhrələnmək məsələləri əsas xüsusiyyət kimi göstərilir.

Ə.M.Naxçıvani qeyd edir ki, din axirət dünyasının bir həqiqət olduğunu göstərərək adamları riyakar əməllərdən çəkəndirmək, şeytani hisslərdən uzaq olmaq, yaşadığımız aləm haqqında, fani dünya və onun nemətlərindən istifadə və Allah yolunda necə paylamaq, gerçək dünyanın mövcud gözəlliklərini Vacibul-vücut tərəfindən yaradıldığını dərk etmək və ondan nəticə çıxarmaq zərurətini anladır. “Axirət yolçuluğuna hazırlıqlı ol və bu yolçuluğun azuqəsini əcəl yetişmədən öncə hazırla” (6, s. 12) deyən sevimli peyğəmbərimiz həzrəti Məhəmməd əleyhis-salam ilk öncə dəyərli insanlara anlatmışdır.

Hər bir insan öləndən sonra onun ruhunun yaşaması – cənnət və ya cəhənnəm əhli olması, ruhun ölməzliyinə əsas dəlildir. Bədəndən ayrılan ölməz ruh həqqdir. Deməli, insanın axirət yaşayışı əsl məntiqi idraka söykənərək başa düşülür.

Müəllif əsərdə İslam dini və onun əxlaq qaydalarını, kamillik və həqiqətin şöləsində yaşayan möminlərin şüurunu işıqlandıraraq onlara təlqin edir ki, şəxsiz olan axirətdə mizan-tərəzi qurulan vaxt “yaxşı imtahan” vermək, cəhənnəm əzablarından uzaqlaşaraq behişt nemətlərinə sahib olmaq üçün hər an Allahla olmaq, Onun əmrlərinə itaət etmək olduqca zəruridir.

Filoloji-tekstoloji tədqiqatlar nəticəsində əsərin əsas xüsusiyyəti “Axirət” həqiqəti haqqındakı fikirlərdir ki, bu da insanlar üçün sərfəlidir. Çünki onlar çirkin əməllərdən, əxlaqsız hərəkətlərdən çəkinməklə həm cəmiyyətin ictimai-rifahı naminə, həm də özlərinin əbədi səadətə qovuşmasına nail olurlar.

İnsan idrak etməklə bilir ki, dini əxlaqla yanaşı, sosial əxlaqın tələblərini yerinə yetirməklə birinci növbədə adamın özü üçün, sonra isə xalq, millət, Vətən üçün çox böyük əhəmiyyəti var.

Şərq fəlsəfi fikrini özündə daha çox zənginləşdirən əsərdə İslam ideyalarının saf amallar uğrunda apardığı mübarizə öz növbəsində dini ayin, mərasim, mövlud və bayramların geniş keçirilməsinə də böyük yer vermişdir. Həm dini bayramların keçirilməsi, həm də sevimli Peyğəmbərimizin hansı yüksək məqamda olması, onu tanıyıb sevmək məfkurəsi, İmamların hansı kəramətə sahib olmalarını tanımaq və onların mövlud günlərinin bayram edilməsi əsərdə təsadüf kimi qəbul edilməmişdir.

Bununla belə, İslamın əziz bayram günlərindən sayılan “mövlud” günləri bir qayda olaraq xalqımızın milli mentalitetinə uyğun olmaqla yanaşı, sevimli anlarından birinə də çevrilmişdir. Bunun bariz nümunəsi 5 sentyabr 1993-cü il tarixdə Təzəpir məscidində sevimli peyğəmbərimiz həzrəti Məhəmməd əleyhis-salamın mövlud gününü xalqı ilə bir yerdə bayram edən Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyev deyirdi: ***“Azərbaycan xalqı bu gün bayram edir, bizim bu müqəddəs dinimizin banisinə daimi hörmət və ehtiramını və “Qurani-Kərim”in qoyduğu yolla bundan sonra da gedəcəklərini bildirir.***

Mən sizi, Allah evinə-Təzəpir məscidinə toplaşmış müsəlman qardaşlarımızı, sizin şəxsinizdə istər bütün Azərbaycan müsəlmanlarını, istərsə də bütün dünya müsəlmanlarını bu müqəddəs gün münasibətilə təbrik edirəm, sizin hamınıza, bütün İslam aləminə və bütün bəşəriyyətdə olan xeyirxah insanlara səadət, xoşbəxtlik və fəaliyyətinizdə uğurlar diləyirəm” (2, s. 3).

Ə.M.Naxçıvanının əsərində geniş və hərtərəfli izah edilən mövlud anlamı qədim Naxçıvan diyarının adət-ənənələrinin qorunub saxlanılmasından xəbər verir. Çünki zəngin mənəvi-tarixə malik olan Naxçıvan ictimai mühitində həmişə uca tutulan bu əziz günlər bu gün də xatırlanır və qeyd edilir. Hər il olduğu kimi bu il də Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri hörmətli Vasif Talıbov 25 yanvar 2013-cü il tarixdə Naxçıvan şəhərindəki Came məscidinə gələrək həzrəti Məhəmməd Peyğəmbərin mövludu gününü qeyd edərək öz hörmət və ehtiramını bildirmişdir.

İslam dininin yaradıcısı, onun təşəkkül tapmasında və bütün dünyaya yayılmasında böyük xidmətləri olan, daim insanları mənəvi saflığa və yüksək əxlaqi dəyərlərə səsləyən böyük bir insanın yad edilməsi buna bariz nümunədir. Həmin mərasimdə qeyd edilmişdir ki, “xalqımızın dünyagörüşünün formalaşmasında, mənəvi dəyərlərinin inkişafında humanizm və bəşəri ideyaların daşıyıcısı olan İslam dini müstəsna rol oynamış, mütərəqqi islami dəyərlər və ənənələr Azərbaycanda həmişə uca tutulmuşdur. Ümummilli liderimiz Heydər Əliyev tərəfindən islami dəyərlərin qorunub yaşadılması istiqamətində həyata keçirilən tədbirlər bu gün Azərbaycan Prezidenti cənab İlham Əliyev tərəfindən davam etdirilir. Naxçıvan Muxtar Respublikasında da islami dəyərlər qorunub

yaşadılır, dini mərasimlər keçirilir, yeni məscid binaları tikilərək istifadəyə verilir, İslamın digər bayramları kimi, Məhəmməd Peyğəmbərin mövludu günü də hər il qeyd olunur”.

Tədqiq olunan əlyazma mətninin filoloji-tekstoloji xüsusiyyətlərindən biri də bütün bu dini bayramların insanların mənəvi aləmini işıqlandırması və gələcək üçün düşünməyi tövsiyə etməsidir. Çünki həm mənəvi aləm, həm də maddi aləm zəminində yaranan bərabərlik anlamı öz fəlsəfi mahiyyətini büruzə verir.

Ata-babadan qalan müqəddəs yol ilə getmək, ictimai cəmiyyətin xeyir və şər adət ənənələrinə yaramaq və yaxından iştirak etmək, bu adətləri layiqincə yerinə yetirməklə yanaşı, kəsbkarlıq, elm, sənət, bilik və bacarıq əldə etmək zərurəti də əsərdə danışılmaz bir mövqe tutmuşdur.

“Əqaide-Fəlsəfə” əsərində edilən tövsiyələrdə o da qeyd edilir ki, mütərəqqi və əsarətdən qurtulmaq dayacağı olan İslam dini öz ehkamlarını xalqa mahiyyət etibarilə aşılamaq üçün bir sıra bayram və mərasimləri, adət və qaydaları yaratmaqla onların ən qüvvətli ünsiyyət vasitəsi kimi xalq içərisində intişar etdirmişdir. Əxlaq və dini dünyagörüşü bu qayda-qanunların vasitəsi ilə insanların cəhalət və nadanlığa son qoymaq onlara itaətkar və kamillik dünyagörüşünü aşılamişdır. Ona görə də İslam dininin namaz, oruc, imam təziyəsi, Qurban bayramı, Oruc bayramı, “müqəddəs” yerləri ziyarət etmək kimi insan varlığını ucaldan, onun zəkasını kamilləşdirən, adət-ənənələrə sadıq qalmaq, gözəl qanun-qaydalara əməl etmək, Allahı tanıma üsulları, Peyğəmbərlərin hansı zərurətdən insanlar arasına bir elçi olaraq göndərilməsi, ondan sonra İmamlara etiqad etməyin nə kimi əhəmiyyəti olduğunu və imamətə qail olmaqla hidayət olunmanın səbəbləri və Şərq fəlsəfi dünyagörüşündə əvəzedilməz yeri qeyd edilmişdir. Məhz bu baxımdan da müəllif əsərin ikinci adını “Hidayət ət-Talibin” adlandıraraq qeyd etmişdir.

İslam etiqadının gözəl qanun-qaydalarını, bu dinin ehkamlarını sevməkdə olan müsəlman zəhmətkeşlərin gecə və gündüz imkan daxilində itaət edib dinin göstərici ibarətləri ilə Allaha dua etmək, Ondan xoşbəxtlik və səadət diləmək arzu və niyyətlərinin həyata keçməsi məqsəd olaraq qiymətləndirilmişdir. İslam dininin müsəlman üçün vəd etdiyi səadət öləndən sonra cənnətə düşməkdir. Bunun üçün isə gərək xeyir əməl sahibi olasan.

Ə.M.Naxçıvanının əsərində insanın əsas tələbatının ödənilməsində ifrat qənaətkarlıqla, nəfsin öldürülməsi ilə, əxlaqi və yaxud dini ideala çatmaq məqsədi ilə Yer üzərində olan nemətlərdən son dərəcə israfçılığa yol vermədən, az istifadə etməklə xarakterizə olunan davranış prinsipi və həyat tərzini asketizmin əsas mahiyyəti hesab edilmişdir.

İlk dövrlərdə Qədim Yunanıstanda xeyirxahlıq, fəzilət məşqini “asketizm” adlandırırdılar. Çünki yunanca “askeo” – “məşq edirəm” mənasını verir. Asketizm Qədim Şərqin dini təlimində isə, xüsusən Hindistanda elmi-nəzəri cəhətdən qiymətləndirilmişdir. Bundan sonra isə Pifaqorda da nəzəri cəhətdən

əsaslandırılmışdır. Erkən xristianlıqda həyatını tənhalıqda və halal-zəhmətlə keçirən, pəhriz və gözəl ibadətlə məşğul olan adamları “asket” adlandırmışlar. Erkən xristianlıq və orta əsr asketizm ideali Reformasiya dövründə dəyişikliyə uğramışdır. Xristianlıqda öz dəsti-xətti ilə seçilən Protestantizm “dünyəvi asketizm” tələbini irəli sürdü. Erkən kəndli və proletar hərəkətləri insanları asketizmə çağırırdı. Bu, hakim siniflərin cah-cəlalına və avara həyatına qarşı etiraz forması idi. Elə həmin söz də buradan meydana gəlmiş, latınca “protestant” – “protest, etiraz edən, açıq şəkildə sübut edən” mənası daşımışdır. Protestantizm bir-birindən ehkamçı və qanun xüsusiyyətləri ilə fərqlənən müstəqil və müxtəlif dinlərin, kilsələrin məcmusudur. “Protestantların təsəvvürünə görə, insana fəravanlıq, nemət Allahın köməyi ilə nəsib olur, kilsədən yan keçməklə “necat” yalnız insanın şəxsi etiqadı və Allahın iradəsi sayəsində əldə edilir”(5, s. 345).

Müasir Protestantizm əsasən dünyanın Skandinaviya ölkələrində, Almaniya, İsveçrədə, Böyük Britaniya və ABŞ-da, Kanadada, Avstraliya və s. yayılmışdır.

Görkəmli tədqiqatçı alim Zibə Ağayeva özünün “Tənhalıq fəlsəfəsi” əsərində xatırladır ki, “Bu dünyagörüşünə görə maddi ilə mənəvi, ruhla bədən arasında dəfədlənməz uçurum dayanır. Maddi olan şərin mənbəyidir. Asketizm öz nəzəri əsaslarını Qədim Şərqi, Hindistanın, sonra Pifaqorun dini-fəlsəfi təlimlərində tapmışdır. Erkən xristianlıq dövründə özlərini dünyadan təcrid edərək tərkidünya həyata keçirən şəxsləri “asket” adlandırırdılar.

Mənəvi-əxlaqi ideal və ona çatmağın yollarını, insanın daxili potensialını aşkarlamaq baxımından asketika mühüm fəlsəfi-etik dəyərə malikdir. Tənhalıqla paralellər aparılarsa, burada könüllü, pozitiv tənhalıq aspektinin öndə olduğunu demək olar. Bu baxımdan asketizmin mötədil, məqsəduyğun praktikasını, demək olar ki, bütün fəlsəfi təlimlər tərəfindən müsbət qiymətləndirilmişdir” (7, s. 84).

Əlyazmanın filoloji-tekstoloji tədqiqi zamanı aydın olmuşdur ki, Əliqulu Mirzayi Naxçıvani “Əqaidə-Fəlsəfə” əsərində XIX əsrdə asketizmin əsas prinsip və xüsusiyyətlərini fəlsəfi duyğularda daha geniş təzahür etdirməsi həmin dövr üçün mühüm bir fenomen tərzini izah etdirmişdir. Ruhun ölməzliyi onu göstərir ki, onun özünəməxsus mühüm bir təbiəti var. Çünki ruh insanın xüsusilə mənəvi fəaliyyətidir. O, özünü insanın simasında ifadə edir. Reallıqda insan siması ruhun xarici görüntüsüdür. Ruh özlüyündə tam, bütöv bir fenomen-dir. O, özündə sonsuz hiss, fikir, ifadə, məqsədyönlülük, arzu, istək, kin, nifrət, qəzəb, ehtiras və s. ifadə edir. Şübhəsiz ki, ruh həm də duyğudur, təsəvvürdür, anlayışdır, mühakimədir və ən nəhayət, əqli nəticədir. Bunlarda demək olar ki, ruh özlüyündə bütöv tam olaraq qalır. Məhz həyatın mənasını da bu xüsusiyyətlər təşkil edir, həyatın mənasını, həyatın dəyərlərini başa düşmək, anlamaq xarakteri daşıyır. Yəni tarixin hər bir dövründə insan həyatın mənası təyinatını dəyişmişdir. Bu da təsadüfi deyildir ki, bəşəriyyətin qabaqcıl düşüncəli mütəfəkkirləri həyatın mənasını müxtəlif tərzdə şərh etmişlər. Bəziləri bu mənanı

mübarizədə, fəaliyyətdə, bəziləri isə cəmiyyəti və özünü kamilləşdirməkdə, cəmiyyətə xidmət etməkdə, bəşəriyyəti biliklərlə zənginləşdirməkdə görmüşlər.

Həyatın mənasına baxışlar əsərdə çox müxtəlif olaraq qalır: a) həyatın mənası onun mənəvi-ruhi əsaslarında, həyatın özündədir; b) həyatın mənası həyatın özünün hüdudlarından kənardadır; c) həyatın mənasını insan özü öz həyatına gətirir; d) ümumiyyətlə, həyatın mənası yoxdur.

Belə baxanda birinci nəzəriyyə dini ehtimalların mövcudluğu ilə xarakterizə olunur. Həyatın mənası insana Allah tərəfindən verilib. Allah insanı özü-nə bənzər yaradarkən ona iradə azadlığı vermişdir. Həyatın mənası İlahiyə qovuşmaqdır. Buna görə də insan dünyanı dəyişdirmir, onu yaratmır, İlahinin iradəsi ilə özünü kamilləşdirir və dünyanı da mükəmməlləşdirir. İnsanın həyatının mənası özünün ölməz ruhunun saxlanması və saflaşdırılmasından ibarətdir ki, bu da asketizmin əsas xüsusiyyətlərindən biridir.

İnsan həyatının mənası ikinci baxışla onun (həyatın mənasının) konkret həyatından kənara çıxarılmasını nəzərdə tutur.

İnsan həyatının mənası üçüncü baxışa görə, həyat öz-özlüyündə heç bir mənə daşımır, bu mənəni həyatına insan özü gətirir. İnsan bir şüurlu varlıq və iradə sahibi olaraq bu mənəni özü yaradır.

İnsan həyatının mənasız olması fikri ta qədimdən indiyədək ayrı-ayrı təlimlərdə səslənmiş və səslənməkdədir.

Buradan da belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, əsərdə zəruri olan insan həyatının mənası bu dünyada ölüm və ölməzlik xüsusiyyətləri ilə zəngindir. Belə ki, yaşamaq əbədilik üçün yaratmaqdır. İnsan bunu dərk edərək özünün qabiliyyətini və vaxtını tarixi töhfəyə sərf etməlidir. Bununla o gələcəyi zənginləşdirir. Deməli, ölüm də həyat kimi müəyyən mənə kəsb edir. Bu mənə amillərindən biri dünyada həyat ölüm olduğu üçün mənalıdır. Mənə isə sonun olması ilə əlaqədardır. Əgər insan varlığının sonu olmasa idi, həyatın ağlasığmaz sonluğu da olsa idi, heç həyatın mənası da olmazdı. Deməli, ölməz və əbədi həyata ölüm vasitəsilə nail olunur. Əgər ölüm olmasaydı, insan əbədilik haqqında düşünə də bilməzdi. Ölməzlik ölümün inkarıdır, ölüm isə həyatın inkarıdır. Deməli, ölməzlik inkarı inkardır, ikiqat inkardır. Bununla belə əbədilik ölümdən keçmək vasitəsilə mümkün olur, ölüm dünyada bütün insanların qismətidir. O, varadövlətə baxmır deyə qeyd edilir.

Asketizm təliminə görə cismən ölüm bizi daxili emosiyalarla birləşdirir və bizim son taleyimizin eyni olacağını dramatik qeyd edir. Ölümün hamı üçün haqq olması bütün münaqişələrə baxmayaraq insanların qardaşlığa ehtiyacını yada salır. Məhz əsərdə də Asketizmin əxlaqi-fəlsəfi xüsusiyyətlərinin mühüm göstəricisinin mahiyyəti bununla bağlıdır. Çünki insanın öz həyatının faniliyini başa düşməsi onu həyatına mənə tapmağa və ya mənə verməyə məcbur edir. Ölümə məhkumluq insanda xeyirxah işlərə, gələcək nəsillərin xatirəsində yaşamağa həvəs yaradır.

Həyatda hər bir insan ölüm faciəsindən keçməlidir. Məşhur Avstriya

psixoloqu, psixoanalizin banisi Ziqmund Freyd göstərirdi ki, “həyatın hər bir cəhdinin son məqsədi ölümdür” (3, s. 273).

Eyni zamanda asketizmin ölməzlik haqqında müxtəlif təlimləri də mövcuddur: bioloji, herontoloji, psixoloji, dini, fəlsəfi və s. Bir çoxları ölümsüzlüyü herontoloji, yəni həyatın uzadılması kimi başa düşürlər. Lakin ölümsüzlük yaşanan illərin miqdarı ilə deyil, onun keyfiyyəti ilə, yaşanan ömrün insan və cəmiyyət üçün əhəmiyyəti ilə ölçülür.

Hər halda qeyd etdiyimiz bioloji, genetik ölümsüzlük, nəsillər tərəfindən genlərin daşınması kimi başa düşülür. İnsanlar anatomik-fizioloji əlamətlərlə yanaşı, öz nəslə ardıcılığına bir əmanət kimi qabiliyyətlərini də ötürürlər.

Asketizmin əsas xüsusiyyəti olan ölümsüzlük barədə dini və fəlsəfi təlimlər olduqca çoxdur. Dini baxışlara görə ölməzlik ruhun İlahi ilə qovuşmasıdır. Lakin ruhun İlahi ilə qovuşması heç də şəxsin ölməzliyi deyildir. Bu ideya şəxssiz ideyalara və dəyərlərə məxsusdur. İdealist təlimlərdə də ölməzlik şəxsə deyil, şəxssiz ideyalara və dəyərlərə aiddir.

İslamın sevimli peyğəmbəri həzrəti Məhəmməd əleyhis-salam ölüm haqqında insanlara bilgi verərək buyurmuşdur: “Zənn etməyin ölməklə yox olacaqsınız. Ölüm sizi bir evdən başqa bir evə götürər” (6, s. 9).

Məşhur yunan filosofu Platon belə hesab edirdi ki, ruh İlahi mənşəyə malikdir və o, konkret insanın doğulmasından əvvəl və ölümündən sonra İlahi-Aləmdə daim mövcud olmuşdur. Bu baxımdan həqiqətən də ölməzlik ideyası mümkündür.

İslam Aləminin böyük ilahiyyatçı-mütəfəkkiri, orta əsrlərdə yazıb yaratmış mütəkəllim, sufizmin görkəmli nümayəndəsi Əbu Həmid Məhəmməd ibn Məhəmməd Əl Qəzali ruh haqqında deyirdi: “Ruh bölünməz və əbədidir, o, Allahın əmrindədir. Düşünən nəfs insani ruhdur. Onun iki gücü vardır: 1. İdraki güc (dərkətmə); 2. Əməli güc (tətbiqi güc). İnsan nəfsinin iki cəbhəsi vardır. Birincisi, bədənin tələbatını ödəməyə yönəlmiş nəfs; ikincisi, İlahi-Aləmdən sərəncam gözləyən nəfs” (3, s. 275).

Müsəlman ilahiyyatçı Əl Qəzaliyə görə ruh Allahın əmrindən yarandığı üçün insan bədənində yabançıdır və İlahi-Aləmə qayıtmalıdır. Məkana ehtiyacı olmayan ruh, qəlb ilə bədən ruhun kiçik aləmidir. Bundan da belə nəticəyə gəlmək olar ki, bədən öz növbəsində ruhun zahir olduğu yer kimi əsas subyekt sayıla bilər.

Bütün bu göstərilən məntiqi dəlillərə yekun olaraq onu qeyd etmək olar ki, haqqında danışdığımız XIX əsr Naxçıvan elmi-ictimai mühitinin görkəmli nümayəndəsi, filosof, ilahiyyatçı alim Əliqulu Mirzayi Naxçıvaninin “Əqaidə-Fəlsəfə” əsərinin əlyazması olduq qədər filoloji-tekstoloji araşdırmalara layiqdir və onun müasir Naxçıvan ədəbi-elm salnaməsi üçün çox böyük əhəmiyyəti var. Əsər hicri-qəməri təqviminə 1285-ci il (1863-cü il miladi) tarixdə fars dilində nəstəliq-şikəstə xətt ilə 517 səhifə həcmində olmaqla yazılmışdır. Kitabın üz qabığı dəridən hazırlanaraq cildlənmiş, içəri vərəqlərinə isə ağ və sarı kağızdan

istifadə edilmişdir. Mövzuların yazılış xüsusiyyətinə görə vərəqlərin yuxarı hissəsində hər hansı bir sahənin, mövzunun adları böyük hərflərlə qeyd edilmiş və oxucunu özündə yaddaş edəcəyi və cəzb edəcəyi terminlərin adları isə xüsusi olaraq səhifələrin kənarında qara iri xətlə yazılmışdır. Naxçıvana dair əlyazmaların əksəriyyətində olduğu kimi, müəllifin adı həm kitabın əvvəlində, həm də axırında yazıldığı tarixlə birlikdə verilmişdir. Təəssüf ki, kitabda müəyyən çatışmazlıqlar var ki, bu da əvvəlki saxlanılan hər hansısa yerin şəraitindən asılı olmuşdur. Əsərdə müəllifin şəxsi fəaliyyəti haqqında, onun təvəllüd və vəfat tarixləri barədə heç bir məlumat verilməmişdir.

Hesab edirik ki, XIX əsr Naxçıvan fəlsəfi fikrinin öyrənilməsində əldə olunan hər hansı bir əsər kimi, Naxçıvana dair əlyazma mətnləri sırasında olan bu qiymətli kitab da öz xüsusiyyətlərinə görə ən zəngin mənbə hesab edilə bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. Qurani-Kərim. Tərcümə edənlər A.Mehdiyev, D.Cəfərli. Bakı: Nurlan, 2005, 604 s.
2. Əliyev H. Allahın yolunda hamımız bir olaq. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1993, 31 s.
3. İmanov H. Fəlsəfə. Bakı: Turan evi, 2005, 420 s.
4. Naxçıvani Ə.M. Əqaide-Fəlsəfə. Əlyazması, 1285 h.q. 517 s. AMEA Naxçıvan Bölməsi, Əlyazmalar Fondu.
5. Fəlsəfə ensiklopedik lüğəti. Bakı: Qismət, 1997, 520 s.
6. Kummi Ş.A. Ahiret Menzilləri. İstanbul: Kevser Yayınları, 2002, 159 s.
7. Ağayeva Z. Tənhalıq fəlsəfəsi. Bakı, 2008, 340 s.

Сабухи Ибрагимов

ФИЛОЛОГИЧЕСКО-ТЕКСТОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ТРУДА АЛИГУЛУ МИРЗАИ НАХЧЫВАНИ «ЭГАИДЕ-ФЕЛСЕФИ»

В статье исследуются главные особенности учения аскетизма в труде известного философа-мыслителя XIX-XX веков Алигулу Мирзаи Нахчывани «Эгаиде-Фелсефе»: прекрасные законы и догматы мусульманской веры, то, как трудящиеся-мусульмане, почитающие основы веры и руководствующиеся ее положениями, молятся Аллаху, просят у Него счастья и хорошей доли, исполнения намерений и желаний, способы достижения блаженства, обещанные религией Ислама для мусульман, жизнь души каждого умершего человека после его смерти – попадет она в рай или в ад. Приведены основные доказательства бессмертия души, как душа отделяется от тела в соответствии с основными идеями учения аскетизма.

В результате, загробная жизнь человека осмыслена на основе убедительных логических построений. В то же время особенно подробно исследованы религиозные и философские учения о бессмертии, как главной характеристики аскетизма, объясняется феномен воссоединения души с Божественным началом, идея о том, что дух происходит из Божественного источника, и он существует вечно в Божественном мире – до рождения человека и после его смерти.

Это произведение имеет большое значение для филолого-текстологического исследования рукописей о Нахчыване (конца XIX – начала XX веков).

Ключевые слова: *Аллах, аскетизм, дух, бессмертие, смысл жизни.*

Sabuhi İbrahimov

PHILOLOGY-TEXTUAL ANALYSES OF ALIGULU MIRZAYI NAKHCHIVANI'S WORK OF "AQAIDE-FELSEFI"

In the paper are investigated essential features of Asceticism doctrine in the work of "Agaide-felsefi" of Aligulu Mirzayi Nakhchivani, well-known philosopher-thinker of XIX-XX centuries: excellent laws and dogmata of Islam, praying to Allah of Muslim working people, who reveres the Faith basis and is governed by its laws, and as their ask Him for happiness and good fate, spirit life of each dead man after his death - if it goes to Heaven of to Hell; the basic evidences of spirit immortality are given, it is shown how the spirit comes off from the body in compliance with main propositions of Asceticism doctrine. As a result, afterlife of a man is understood on the basis of convincing logical constructions. Religious and philosophical doctrines about immortality as essential feature of the Asceticism are investigated especially thoroughly; the phenomena of spirit joining with the Divine beginning and the idea of the spirit origin from the Divine source and being eternally in the Divine world – before a man's birth and after his death – are also explained here.

This work has big importance for philological-textual investigation of the manuscripts about Nakhchivan (end of the XIX-beginning of the XX centuries).

Key words: *Allah, Asceticism, spirit, immortality, purpose of life.*

(Dosent H.Həşimli tərəfindən təqdim edilmişdir)

FƏXRƏDDİN EYLAZOV
AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: eylazov.f@gmail.com

FAZİL NAXÇIVANI HAQQINDA İLK SÖZ

Regionla bağlı müxtəlif dövrləri əhatə edən qədim əlyazma və kitab nümunələri uzun illərdən bəri tədqiqatdan uzaq qalmışdır. Bu qəbildən olan Tibbinamələrdə həmişə aktual olmasına baxmayaraq yenə də kifayət qədər araşdırılmamışdır. Bu silsilədən olan Fazil Naxçıvaninin “Böyük Qarabəddin” əsərinə yazmış olduğu xülasəni qeyd etməmək olmaz. Məqalədə həmin nüsxənin müqəddimə hissəsinin tərcüməsi və müəllifi haqqında bəzi bilgilər yer almışdır.

Açar sözlər: *Fazil, nüsxə, Naxçıvan.*

AMEA Naxçıvan Bölməsi Əlyazmalar Fondunda mühafizə olunan qədim kitab və əlyazmalar arasında tibb tarixinə və təbabətin digər sahələrini əhatə edən əlyazma nüsxələri də qorunub saxlanılır. Bunlardan biri 1302 h.q. (1880 miladi) ilində çap olunmuş “Böyük Qarabəddin” əsəridir. 24 babdan (bölmə) 61 fəsildən ibarət olan nüsxə 416 səhifəni əhatə edir. Nüsxənin mətn yazılı hissəsi 24.5 x 16 sm, vərəqi 31.5 x 20.5 sm, hər vərəqdə sətrin ümumi sayı 25-ə bərabərdir. Nüsxə fars dilində nəstəliq xəttilə çap olunmuşdur (1, s. 4). Nüsxənin müqəddimə hissəsində göstərilən məlumatda əsərin müəllifinin Əzəm xan olduğunun və Məhəmməd Əbdul Rəhman xan tərəfindən tərtib olunaraq çap olunduğu qeyd olunur. Nüsxənin sonunda verilən cədvəl şəkilli xülasənin (395-415 səh.) Fazil Naxçıvani tərəfindən işləndiyi müəyyən olunmuşdur (1, s. 6). Müxtəlif qaynaqlarda Fazil Naxçıvani müəllif, katib və ya şərhçi kimi qeydlərlə rastlansa da, onun həyatı və yaradıcılığı haqqında əldə olan qaynaqlardan tam məlumat əldə etmək mümkün olmamışdır (2, s. 154). Yalnız onu qeyd etmək mümkündür ki, Fazil Naxçıvani əgər belə bir mükəmməl əsərə haşiyə və ya xülasə yazmışsa, ən azından həmin sahəni əsaslı şəkildə qavramış bir şəxsiyyət olması şübhəsizdir. Fazil Naxçıvani haqqında M.Tərbiyyət “Daneşməndan Azərbaycan” əsərində çox kiçik həcmdə bilgi verərək onun bir sıra əsərlərə haşiyə və xülasələr yazdığını göstərir (3, s. 321).

Tədqiqata cəlb olunmuş nüsxə iki hissədən ibarətdir (3, s. 10).

Birinci hissə nəzəri və əməli tibbdən bəhs edir və iki fəsildən ibarətdir:

Birinci fəsil nəzəri tibb haqqındadır, müqəddimə və dörd yarım-fəsildən

ibarətdir:

Birinci yarım fəsil sağlamlığın maddi əsasları haqqındadır və dörd babdan ibarətdir:

Birinci bab ünsürlər haqqındadır;

İkinci bab bədəndəki ruhlar haqqındadır;

Üçüncü bab xıtlar (bədənin dörd maye çöküntüsü – qan, öd, qara öd və bəlğəm) haqqındadır;

Dördüncü bab bədən üzvləri və orqanlar haqqındadır.

İkinci yarım fəsil sağlamlığın zahiri əlamətlərindən bəhs edir və iki babdan ibarətdir:

Birinci bab məcazlar haqqındadır (3, s. 12);

İkinci bab qüvvə və onun fəaliyyəti haqqındadır.

Üçüncü yarım fəsil sağlamlığa təsir edən səbəblər haqqındadır və iki babdan ibarətdir:

Birinci bab mühüm səbəblərin təsviri haqqındadır və altı bölmədən ibarətdir:

Birinci bölmə hava haqqındadır;

İkinci bölmə nəfsani hərəkətlər haqqındadır;

Üçüncü bölmə bədənin hərəkəti və hərəkətsizliyi haqqındadır;

Dördüncü bölmə yuxu və oyaqlıq haqqındadır;

Beşinci bölmə yeməli və içməli məhsullar haqqındadır;

Altıncı bölmə tutulma və sifraqlar haqqındadır.

İkinci bab qeyri-mühüm səbəblərdən bəhs edir və iki bölmədən ibarətdir:

Birinci bölmə orta əhəmiyyətli səbəblər haqqındadır;

İkinci bölmə az əhəmiyyətli səbəblər haqqındadır;

Dördüncü yarım fəsil bədənin vəziyyətləri, baş verən hallar və əlamətlər haqqındadır və iki babdan ibarətdir:

Birinci bab bədənin vəziyyətləri və baş verən hallar haqqındadır;

İkinci bab xəstəliklərin əlamətləri və dəlilləri haqqındadır və səkkiz bölmədən ibarətdir:

Birinci bölmə xəstəliklərin əlamətləri haqqındadır;

İkinci bölmə durğunluğun əlamətləri haqqındadır;

Üçüncü bölmə nəbz haqqındadır;

Dördüncü bölmə ayrı-ayrı cinslərə, yaşlara, fəsillərə və nəfsani xüsusiyyətlərə xas olan nəbzlər haqqındadır;

Beşinci bölmə sidik haqqındadır (3, s. 14).

Altıncı bölmə nəcis haqqındadır;

Yeddinci bölmə böhran halları haqqındadır;

Səkkizinci bölmə xəstəliyin yüngüllük və ağırlıq dərəcələrinin əlamətləri haqqındadır.

İkinci fəsil əməli tibb haqqındadır və beş yarım fəsildən ibarətdir:

Birinci yarımfəsil sağlamlığın qorunması və ümumi müalicə haqqındadır və iki babdan ibarətdir:

Birinci bab sağlamlığın qorunması haqqındadır və on bölmədən ibarətdir:

Birinci bölmə hamiləlik və doğuş tədbirləri haqqındadır;

İkinci bölmə ilin fəsillərinə aid təlimatlar haqqındadır. Üçüncü bölmə yemək-içmək qaydaları haqqındadır;

Dördüncü bölmə yatmaq qaydaları haqqındadır;

Beşinci bölmə boşalma və tutulmaya qarşı görülən tədbirlər haqqındadır.

Altıncı bölmə cima haqqındadır;

Yeddinci bölmə çimmək qaydaları haqqındadır;

Səkkizinci bölmə hərəkət və hərəkətsizlik qaydaları haqqındadır.;

Doqquzuncu bölmə yaşlı insanlara aid olan qaydalar haqqındadır;

Onuncu bölmə səfərə çıxanlara aid olan qaydalar haqqındadır.

İkinci bab ümumi müalicə haqqındadır və üç bölmədən ibarətdir:

Birinci bölmə nasaz məcazın müalicəsi haqqındadır (3, s. 15).

İkinci bölmə qanalma, həcamat və zəli qoymaq qaydaları haqqındadır;

Üçüncü bölmə qanalma, həcamat və zəli qoymaq qaydaları haqqındadır.

İkinci yarımfəsil bədən üzv və orqanlarında baş qaldıran xəstəliklər və onların müalicəsi haqqındadır və iyirmi babdan ibarətdir:

Birinci bab baş-beyin xəstəlikləri haqqındadır;

İkinci bab göz xəstəlikləri haqqındadır;

Üçüncü bab qulaq xəstəlikləri haqqındadır;

Dördüncü bab burun xəstəlikləri haqqındadır;

Beşinci bab ağız boşluğu xəstəlikləri haqqındadır;

Altıncı bab diş və diş əti xəstəlikləri haqqındadır;

Yeddinci bab boğaz xəstəlikləri haqqındadır;

Səkkizinci bab ağciyər və tənəffüs orqanlarının xəstəlikləri haqqındadır;

Doqquzuncu bab ürək və döş xəstəlikləri haqqındadır (3, s. 16);

Onuncu bab mədə xəstəlikləri haqqındadır;

On birinci bab qaraciyər xəstəlikləri haqqındadır;

On ikinci bab dalaq xəstəlikləri haqqındadır;

On üçüncü bab bağırsaq xəstəlikləri haqqındadır;

On dördüncü bab ishal növləri haqqındadır;

On beşinci bab böyrək və sidik kisəsi xəstəlikləri haqqındadır;

On altıncı bab qadın və kişi cinsiyyət üzvlərinin xəstəlikləri haqqındadır;

On yeddinci bab uşaqlıq xəstəlikləri haqqındadır;

On səkkizinci bab gödən xəstəlikləri haqqındadır;

On doqquzuncu bab bel xəstəlikləri haqqındadır;

İyirminci bab oynaq xəstəlikləri və podaqra ağrıları haqqındadır.

Üçüncü yarımfəsil qızdırma haqqındadır və üç babdan ibarətdir:

Birinci bab günlük qızdırma haqqındadır;
 İkinci bab davamlı qızdırma haqqındadır;
 Üçüncü bab üfunətli qızdırma haqqındadır.
 Dördüncü yarım fəsil dəriüstü xəstəliklərin müalicəsi haqqındadır və yeddi babdan ibarətdir:
 Birinci bab şişlər haqqındadır;
 İkinci bab irinli sızanaqlar və ziyil haqqındadır;
 Üçüncü bab yaralar haqqındadır (3, s. 18);
 Dördüncü bab sınıq, çıxıq və yanıqlar haqqındadır;
 Beşinci bab cüzam və dəri xəstəlikləri haqqındadır;
 Altıncı bab tük örtüyü ilə əlaqədar xəstəliklər haqqındadır;
 Yeddinci bab gözəlliyyə qorunması haqqındadır.
 Beşinci yarım fəsil dörd babdan ibarətdir və zəhərlər, zəhərli heyvan və həşəratlar, onların zərərli xüsusiyyətlərini aradan qaldıran üsullar haqqındadır:
 Birinci bab zəhərlər və onların əlacı haqqındadır;
 İkinci bab sürünən və həşəratların çalması və onlara qarşı görülən tədbirlər haqqındadır;
 Üçüncü bab insan və heyvanların dişləməsi haqqındadır.
 İkinci hissə dərmanlar, yeməklər və içkilər haqqındadır və iki fəsildən ibarətdir:
 Birinci fəsil bəzi sadə dərmanlar və xörəklər haqqındadır və yeddi babdan ibarətdir:
 Birinci bab dərmanların təbiəti, xüsusiyyəti və təsiri haqqındadır;
 İkinci bab ət və süd məhsulları haqqındadır;
 Dördüncü bab meyvə və şirniyyatlar haqqındadır;
 Beşinci bab tərəvəz və göyərtilər haqqındadır;
 Altıncı bab ədviyyələr haqqındadır;
 Yeddinci bab ətirli bitkilər haqqındadır.
 İkinci fəsil mürəkkəb dərmanların təsviri, onların tərkibi və keyfiyyəti haqqındadır və iyirmi babdan ibarətdir:
 Birinci bab dərmanların keyfiyyəti, tərkibi və onların sınaqması haqqındadır;
 İkinci bab müxtəlif dərmanların keyfiyyəti, tərkibi və onların sınaqması haqqındadır;
 Üçüncü bab ürəksixintisi dərmanları haqqındadır;
 Dördüncü bab məcunlar haqqındadır;
 Beşinci bab şərbət, bəkməz, şirə, iskəncəbi və mürəbbələr haqqındadır;
 Altıncı bab həzmi yaxşılaşdırıcı dərmanlar haqqındadır;
 Yeddinci bab işlətmə dərmanları və digər dərmanlar haqqındadır;
 Səkkizinci bab həblər haqqındadır;
 Doqquzuncu bab iyarəclər haqqındadır;
 Onuncu bab toz dərmanları haqqındadır (3, s. 19);

On birinci bab bişmişlər və cövhərlər haqqındadır;
 On ikinci bab müxtəlif xəstəliklərə tətbiq edilən imalələr haqqındadır;
 On üçüncü bab şamlar haqqındadır;
 On dördüncü bab yağlar haqqındadır;
 On beşinci bab buruna çəkilən asqırdıcı vasitələr, qarqara və diş dərmanları haqqındadır;
 On altıncı bab yaxmalar və təpitmələr haqqındadır;
 On yeddinci bab göz dərmanları haqqındadır;
 On səkkizinci bab məlhəmlər və toz dərmanları haqqındadır;
 On doqquzuncu bab halvalar haqqındadır;
 İyirminci bab müxtəlif vasitələr haqqındadır.

Birinci hissə nəzəri və əməli tibbdən bəhs edir və iki fəsildən ibarətdir:

Hər bir xırdalığın dərk olunması məsələlərindən başlayan bu hissə tibb elmini öyrənmək üçün müəyyən bir üsul seçir. Tibb elmi insan bədəninin sağlamlığının dəyişkənliyini öyrənir və onun məzaclarına çarə etməklə məşğul olur. Sağlamlığı qorumağa yönəlmiş bu elm tənəzzül dövrünü geridə qoymuşdur.

Tibb elmi iki hissəyə bölünür. Bu elmin faydası sübhə doğurmur və ona aid olan əməllərin təsviri və şərhinə “nəzəri elm” deyilir.

Adıçəkilən elm dörd sütun üzərində dayanır və doqquz məcazdan ibarətdir. Həmin məcazlara aid faydası şübhə doğurmayan əməllərə əməli elmi deyirlər. Məsələn, şişlərin bədəndə əmələgəlmə vaxtını nəzərə alaraq onların yayılmasının qarşısını almaq və yaxud onları əritməyin mümkünlüyü haqqındadır. Qeyd olunduğu kimi, tibb elmi iki hissəyə bölünür: əməli və nəzəri. Hər ikisini dərinlən öyrəndikdən sonra adət etdiyimiz elmlərə nisbətən qeyri-ənənəvi məsələləri öyrənən bu elmin mahiyyətini açıq-aydın xəstəliklərə və ümumiyyətlə, sağlamlığına, anadangəlmə xəstəliklərə və ümumiyyətlə, sağlamlığa xələl gətirən səbəblərə, onları aradan qaldırma tədbirlərinə, sağlamlığın bərpası və qorunmasına həsr olunmuşdur.

Beləliklə, bu elmin nəzəri hissəsi insan bədəninin fiziki və ruhi vəziyyətinin təsvirinə, həmin məcazların səbəblərinin, həmçinin anadangəlmə məzacların səbəblərinin təsvirinə həsr olunmuşdur və bu səbəblər son dərəcə gərəklidir.

ƏDƏBİYYAT

1. F.Naxçıvani, Tibbnamə. AMEA Naxçıvan Bölməsi Əlyazmalar Fondu.

2. باحقي ج. م. تاريخ ادبيات ايران. تهران: شرکت سهامی عام ، سال 1376 ، ص 352

3. م.ع. تربيت دانشمندان اذربايجان. تهران: وزارت فرهنگ ، سال 1378 ، ص 655

Фахраддин Эйлазов

СЛОВО О ФАЗИЛЕ НАХЧЫВАНИ

Длительное время собранные в связи с Нахчываном и подлежащие исследованию рукописи дают возможность включить их в Нахчывановедение. С этой точки зрения важное значение имеет рецензия на науку о медицине, написанная Фазилом Нахчывани к книге «Бойук Гарабадин» («Большое врачевание»).

Ключевые слова: *Фазиль Нахчывани, рукопись..*

Faxraddin Eylazov

THE FIRST WORD ABOUT FAZIL NAKHCHIVAN

Gathering and investigation of the examples of manuscript connected with Nakhchivan where have remained beyond from attention long time, essence was where have written to “Boyuk Qarabaddin” work of the opportunity Fazil Nakhchivan from opportunity point of view opportunity. Bu assumes vital importance crop up of the a fewia number of new facts which are not in the scientific turnover and to using Nakhchivansunaslig's development as important source medical.

Key words: *Fazila Nakhchivan, copy.*

(Redaksiya heyətinin üzvü, prof. F.Y.Səfərli tərəfindən təqdim edilmişdir)

İNCƏSƏNƏT

ƏLİ QƏHRƏMANOV

AMEA Naxçıvan Bölməsi

E-mail: a.qehremanov@yahoo.com

NAXÇIVAN BƏSTƏKARLIQ MƏKTƏBİNDƏ MƏMMƏD ƏLƏKBƏROVUN YERİ

Məqalədə respublikanın əməkdar incəsənət xadimi Məmməd Ələkbərovun Azərbaycan Bəstəkarlar İttifaqı Naxçıvan şöbəsidəki rolu izlənilmiş, pedaqoji fəaliyyəti işıqlandırılmışdır. Həmçinin bəstəkarın yazdığı musiqilər, onun Cəlil Məmmədquluzadə adına Naxçıvan Dövlət Musiqili Dram Teatrında tamaşaya qoyulan əsərlərə verdiyi musiqi tərtibatları da öz əksini tapmışdır.

Açar sözlər: *Naxçıvan musiqi mühiti, tamaşa, bəstəkar, janr imkanları, Məmməd Ələkbərov.*

Bəşər mədəniyyətini öz dəyərli inciləri ilə zənginləşdirən Azərbaycan qloballaşan dünya mədəniyyətinə sürətlə inteqrasiya etməkdədir. Tarixən formalaşmış milli-mənəvi dəyərlərimiz arasında musiqi sənəti özünəməxsus yer tutur. Son illər ölkəmizdə musiqi sənəti tarixinin öyrənilməsi, onun gələcək nəsillərə çatdırılması istiqamətində davamlı iş aparılır.

Yaradılmış muzeylərimiz bu sənət əsərlərinin saxlanılmasında və nəsil-lərdən-nəsillərə ötürülməsində çox əhəmiyyətli rol oynayır. Müasir mədəniyyət-şünaslıq elmi musiqi sənətimizin tarixinin öyrənilməsinə onun gələcək inkişafının istiqamətləndirilməsinə öz töhfələrini verməkdədir. Musiqi sənətimizin tarixi kökləri çox qədim dövrlərə təsadüf edir. Bu baxımdan Naxçıvanda musiqi mədəniyyəti bu qədim diyarın tarixi qədər qədimdir. Naxçıvan diyarında ta qədimdən həm xalq musiqisi, həm də klassik musiqi yanaşı şəkildə yayılmışdır. Azərbaycan torpağının gözəl bir guşəsi olan bu diyarda musiqi mədəniyyəti də heç bir dövrdə ictimai inkişafdan geri qalmamışdır. Naxçıvanda musiqi mədəniyyəti bir çox xalqlarda olduğu kimi məişət musiqisi, xalq şənlikləri və saray musiqisi ilə bağlı inkişaf yolu keçmişdir.

Naxçıvan musiqiçiləri yaratdıqları əsərlərdə dövrün ictimai-siyasi həyatını, məişətini, mədəniyyətini, tarixi hadisələri, xalq qəhrəmanlarını, onların göstərdikləri igidlikləri, doğma diyarın təbii gözəlliyini vəsf etməklə, istədikləri

həqiqəti seyrli musiqi dili vasitəsi ilə xalqa çatdırmışlar. Bu gün həmin musiqilərin tədqiqi, müxtəlif dövrlər haqqında məlumat verməklə, musiqinin nə dərəcədə güclü, füsunkar, seyrli bir qüvvəyə malik olduğunu bir daha sübut edir.

Naxçıvanın musiqi mədəniyyətini, musiqi xadimlərinin yaradıcılıqlarını tədqiq edərkən aydın olur ki, XX əsrin 50-ci illərindən başlayaraq Naxçıvan Muxtar Respublikasında musiqi mədəniyyətinin inkişafında nəzərə çarpacaq dərəcədə mühüm irəliləyişlər olmuşdur. Həmin dövrlərdən başlayaraq Naxçıvanda bəstəkarlıq sənəti də inkişaf etməyə başlayır. Naxçıvan torpağı Azərbaycan musiqi mədəniyyətinin inkişafında böyük əməyi olan musiqiçilər də bəxş etmişdir. Naxçıvanda ilk musiqi məktəbinin məzunlarından olan Nəriman Məmmədov, Ramiz Mirişli, Məmməd Məmmədov, Məmməd Ələkbərov, Rəşid Məmmədov Azərbaycan Dövlət Konservatoriyasında (indiki Bakı Musiqi Akademiyası) təhsillərini davam etdirmişdilər. Onlar Azərbaycan musiqi mədəniyyətinin inkişafında xüsusi rolu olan tanınmış bəstəkarlardır.

Naxçıvan Uşaq Musiqi Məktəbinin ilk məzunlarından olan Məmməd Ələkbərov 1925-ci il iyul ayının 8-də Naxçıvan şəhərində anadan olmuşdur. O, 1947-ci ildə Asəf Zeynallı adına Bakı şəhər Orta İxtisas Musiqi Məktəbinin (indiki Bakı Musiqi Kolleci) kamança ixtisası üzrə Xalq Çalğı Alətləri şöbəsinə daxil olur (1947-1951). Təhsilini bitirdikdən sonra o, Naxçıvana qayıdır və uşaq musiqi məktəbində pedaqoji fəaliyyətə başlayır. Naxçıvanın musiqi həyatı, insanların musiqiyə olan həvəsi, Məmməd Ələkbərovu tez bir zamanda musiqiçi kimi şöhrətləndirir. Bu dövrdə Məmməd Ələkbərov “Əlinə qalası” (sözləri M.Həsənlı), “Batabat yaylağı” (sözləri İ.Səfərli) adlı ilk mahnılarını yazır. Onun bu mahnıları Naxçıvanın musiqi aləminə istedadlı bir bəstəkarın gəlişindən xəbər verirdi.

Mahnı janrında lirik əsərlər yaradan Məmməd Ələkbərovun “Araz”, “Doğma Naxçıvan” mahnıları (1965), “İlk görüş”, “Ulduzlar”, “Tərgülün mahnısı”, “Biri sənən, biri mən” mahnıları isə Şövkət Ələkbərova, İlhamə Quliyeva, Elbrus Mehdiyev kimi məşhur müğənnilərin ifasında səslənir. Həmin mahnılar bu görkəmli müğənnilərin ifasında (1974) vala köçürülür (5, s. 58).

1958-ci ildə Məmməd Ələkbərov Naxçıvan Dövlət Mahnı və Rəqs Ansamblının bədii rəhbəri və direktoru vəzifəsinə təyin edilir. Onun bu kollektivə rəhbərlik etməsi onu bir sıra maraqlı rəqslər və mahnılar yazmağa sövq edir. O, lirik mahnıların, skripka ilə fortepiano üçün pyeslərin, marş, süita, rəqs və s. əsərlərin müəllifidir. “Naxçıvan şəfəqləri”, “Şərrur eskizləri” süitaları, “İki dostun rəqsi”, xor kollektivi üçün “Salamlar” (sözləri Ə.Qəmbərovundur), “İmtahana, ya görüş getməli” (sözləri M.Əkbərindir), “Ana baxır barıdan” (sözləri İ.Səfərlindir) mahnıları (2, s. 32) bu dövrdə yüksək sənətkarlıqla yazılan və uğurla ifa olunan əsərlərdəndir. O, yallıların və xalq mahnılarının nota salınması istiqamətində də fəaliyyət göstərmişdir. Bəstəkarın musiqişünas kimi fəaliyyəti diqqəti xüsusilə cəlb edir. 1963-cü ildə Şərrur yallılarının və Naxçıvan el mahnılarının nota salınması, 1974-cü ildə isə tərtib olunması Məmməd Ələk-

bərovun Naxçıvan musiqi mədəniyyətinə verdiyi töhfələridir. “Naxçıvan tərənələri” (1974) not məcmuəsinə Məmməd Ələkbərovun 14 mahnısı daxil edilmişdir. Məşhur müğənnilərdən Flora Kərimovanın, Gülağa Məmmədovun, Yaşar Səfərovun, Rauf Adıgözəlovun onun mahnılarını ifa etmələri bəstəkarı daha da şöhrətləndirir.

Məmməd Ələkbərov Azərbaycan Dövlət Dillər İnstitutunun (indiki Azərbaycan Pedaqoji Dillər Universiteti) rus dili və ədəbiyyat fakültəsini (1955-1958) bitirir. Qeyd etmək lazımdır ki, Məmməd Ələkbərov davamlı mütləq ilə məşğul olan bir ziyalı idi. O daha çox dünya klassiklərinin əsərlərini oxuyurdu. Eyni zamanda Azərbaycanın dahi yazarlarından Nizami Gəncəvinin, Məhəmməd Füzulinin, Nəsiminin, Molla Pənah Vəqifin, Rəsul Rzanın əsərlərini də böyük zövqlə mütləq etməsi, onun formalaşmasına imkan verirdi.

Məmməd Ələkbərov musiqi sahəsində də təhsilini davam etdirmişdir. O, Üzeyir Hacıbəyov adına Azərbaycan Dövlət Konservatoriyasının (indiki Bakı Musiqi Akademiyası) Xalq Çalğı Alətləri şöbəsinin dirijorluq ixtisasının qiyabi şöbəsini (1963-1968) bitirmişdir. Tanınmış bəstəkar eyni zamanda pedaqoji fəaliyyətini davam etdirməklə bir-birinin ardınca gözəl əsərlər yazmışdır. O, istedadlı müğənni Yaşar Səfərovun, Səidə Məmmədovanın, dirijor və bəstəkar Münəvvər Əsgərovun və naxçıvanlı bir çox istedadlı musiqi xadimlərinin müəlimi olmuşdur (4, s. 76).

1975-ci ildə Naxçıvan şəhərində Orta İxtisas Musiqi məktəbi açılır. Məktəbə dahi sənətkar Üzeyir Hacıbəyovun adı verilir. Bu məktəbin açılması muxtar respublikanın musiqi mədəniyyətində mühüm dönüş yaradır. Məktəbin nəzdində bir neçə musiqi kollektivləri yaradılır. Bu musiqi kollektivlərindən biri də “Nəqşi-cahan” vokal-instrumental ansamblı idi (5, s. 59). “Nəqşi-cahan” vokal-instrumental ansamblının repertuarında Azərbaycan xalq mahnıları, görkəmli Azərbaycan bəstəkarlarının əsərləri ilə yanaşı, Naxçıvanda formalaşmış bəstəkarların – Ramiz Mirişlinin, Nəriman Məmmədovun, Məmməd Məmmədovun, Nazim Quliyevin, o cümlədən Məmməd Ələkbərovun əsərləri də ifa olunurdu.

1976-cı ildə muxtar respublika rəhbərliyi Azərbaycan Bəstəkarlar İttifaqının Naxçıvan şöbəsinin açılması haqqında məsələ müzakirə edir. Muxtar respublika rəhbərliyinin irəli sürdüyü bu məsələ Azərbaycan Bəstəkarlar İttifaqının diqqətini cəlb edir və bununla əlaqədar ciddi tədbirlər müəyyənləşdirilir. Tədbirlərdən biri Naxçıvan bəstəkarlarının əsərlərindən ibarət konsert proqramının hazırlanması idi. Konsertdə hər bəstəkarın yaradıcılıq tərcümeyi-halı haqqında söhbət getməli və onun əsərləri səslənməli idi. Həmin ildə bu məsələ ilə əlaqədar olaraq Azərbaycan Bəstəkarlar İttifaqının katibi görkəmli bəstəkar Rauf Hacıyev Naxçıvana gəlir. Naxçıvan bəstəkarlarının əsərlərindən ibarət konsertdə iştirak edir. Konsertdən sonra Rauf Hacıyev Məmməd Ələkbərovla görüşmüş, hər bir əsəri geniş təhlil etmiş, əsərlərin bir çoxu haqqında yekdil fikrə gəlinmişdir. Naxçıvanlı bəstəkarların yaradıcılıq fəaliyyətindən razı qalan

görməli bəstəkar Rauf Hacıyev bir neçə gənc bəstəkarı Azərbaycan Dövlət Konservatoriyasının bəstəkarlıq şöbəsində təhsil almaq üçün dəvət edir. Həmin görüşdə Rauf Hacıyev Naxçıvanda Bəstəkarlar İttifaqının açılmasını məqsəda uyğun hesab edir. 1978-ci ildə Azərbaycan Bəstəkarlar İttifaqının idarə heyəti Naxçıvanda səyyar plenum keçirir. Həmin plenumda Azərbaycan Bəstəkarlar İttifaqının Naxçıvan şöbəsinin yaradılmasına qərar verilir. Plenumun qərarına əsasən 1978-ci ilin əvvəllərində Naxçıvanda Azərbaycan Bəstəkarlar İttifaqının Naxçıvan şöbəsi (1, s. 65) yaradılır (Azərbaycan Bəstəkarlar İttifaqının Naxçıvan şöbəsi 1995-ci ildən Naxçıvan Bəstəkarlar Təşkilatı adlanır).

Azərbaycan Bəstəkarlar İttifaqının Naxçıvan şöbəsinin sədri vəzifəsinə sevilib-seçilən musiqiçilərindən olan Ramiz Mirişli (R. Mirişli hazırda Azərbaycan Respublikasının Xalq artisti, əməkdar incəsənət xadimi və görkəmli bəstəkardır), məsul katib vəzifəsinə isə ictimai əsaslarla Naxçıvan MSSR Əməkdar incəsənət xadimi, bəstəkar və pedaqoq Məmməd Ələkbərov təyin olunur (1, s. 48). Naxçıvan Bəstəkarları Şöbəsinin yaradılmasından ruhlanan yerli bəstəkarlar yeni-yeni geniş həcmli əsərlər üzərində çalışmağa başlayırlar. Azərbaycan Bəstəkarlar İttifaqı Naxçıvan Şöbəsi fəaliyyətə başladıqdan sonra bir çox yeniliklər edilir. Təşkilatın üzvlərinin sayı artırılır. Məmməd Ələkbərovun təşəbbüsü və təşkilatçılığı ilə Naxçıvanda musiqi festivalları keçirilir, yüzlərlə gənc istedadlar üzə çıxarılır.

Məmməd Ələkbərov Nəbi Xəzrinin, Bəxtiyar Vahabzadənin, İslam Səfərlinin, Hüseyn Razinin, Hüseyn İbrahimovun, Zeynal Vəfanın, Kəmalə Ağayevanın, Müzəffər Nəsirlinin, Elmira Qasımovanın, Elman Həbibin və bir çox yazarların şeirlərinə mahnılar, romanslar bəstələyir. “Bəlkələr”, “Biri sənən, biri mən”, “Ayrımaq olmaz”, “Durnalar”, “Araz”, “Ayrılıq”, “Hicran”, “Yolda”, “Qəzəl” və s. əsrlər bu qəbildəndir. Məmməd Ələkbərov bacarıqlı musiqişünas olmaqla yanaşı, eyni zamanda da mükəmməl bir publisist idi. Onun “Şərq qapısı”, “Azərbaycan gəncləri”, “Ədəbiyyat və İncəsənət” qəzetlərində onlarla publisist yazıları dərc olunmuşdur. Eyni zamanda Məmməd Ələkbərov “Şərr yallısı”, “Naxçıvan el havaları”, “Naxçıvan təranələri” məcmuələrinin müəllifidir.

Məmməd Ələkbərovun yaradıcılığında Cəlil Məmmədquluzadə adına Naxçıvan Dövlət Musiqili Dram Teatrındakı fəaliyyəti xüsusi mərhələ təşkil edir. O, 1953-cü ildən etibarən Cəlil Məmmədquluzadə adına Naxçıvan Dövlət Musiqili Dram Teatrında fəaliyyətini davam etdirir. Uzun illər Naxçıvan teatrında musiqi hissə rəhbəri vəzifəsində çalışmaqla, teatrının səhnəsində tamaşaya qoyulan müxtəlif janrlarda yazılmış əsərlərə musiqi tərtibatı vermişdir. N. Qoqolun “Evlənmə” (1954), R. Taqorun “Qanq qızı”, K. Ağayevanın “Məhsəti” (1964), N. Hikmət və V. Tulyakovanın “Kor padşah” (1969), M. Tarverdiyevin “Qəmküsar” (1974) tamaşalarının məftunedici musiqiləri bu gün də musiqisəvərlərin yaddaşında yaşamaqdadır. Onun tamaşalara yazdığı musiqilər, əsərdə olan obrazların psixoloji və fəlsəfi mənasının açılmasında mühüm rol

oynamış, eyni zamanda əsərin, bütövlükdə dramaturgiyamızın böyük musiqi-mizlə vəhdətdə təqdiminə xüsusi xidmət göstərmişdir. Bu musiqi əsərlərinin, süitaların dərin, psixoloji və fəlsəfi məzmunu və forma zənginliyi, kamera-instrumental əsərlərinin yeni formada musiqi vasitələri ilə təqdim etmə üsulları, mahnı və romanslarının melodikliyi, ritmik xüsusiyyətləri dinləyicini dərin bir musiqi aləminə aparır. Heç də təsadüfi deyildir ki, onun tamaşalara yazdığı bir çox musiqi parçaları sonradan sərbəst, müstəqil şəkildə konsert salonlarında səslənmiş, populyarlaşmış, tamaşaçının böyük rəğbətini qazanmışdır (3, s. 658).

Naxçıvan bəstəkarlıq məktəbinin nümayəndələrindən olan Məmməd Ələkbərov sadəcə Naxçıvanın musiqi mühitində deyil, Azərbaycan musiqi mədəniyyətində də mühüm xidmətlər göstərmişdir. Odur ki, bəstəkarın yaradıcılıq və pedaqoji fəaliyyəti dəfələrlə diplomlarla, fəxri fərmanlarla mükafatlandırılmışdır. Məmməd Ələkbərovun pedaqoji fəaliyyəti yüksək qiymətləndirilərək 1966-cı ildə ona Naxçıvan Muxtar Respublikasının Əməkdar müəllimi, musiqi sahəsindəki xidmətlərinə görə 1980-ci ildə isə Naxçıvan Muxtar Respublikasının Əməkdar incəsənət xadimi fəxri adlarına layiq görülür.

Naxçıvan musiqisinin inkişafında ömrünün sonuna qədər xidmət göstərən böyük pedaqoq Məmməd Ələkbərov 1984-cü ildə iyul ayının 13-də həyata vida etdi. Onun xatirəsi Naxçıvan musiqisevərlərinin qəlbində əbədi yaşayacaqdır. Bəstəkarın övladı, musiqişünas, sənətşünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, pedaqoq Əqidə Ələkbərova atasının yolunu şərəflə davam etdirdi. Əqidə xanım 2012-ci ildə yaradıcılığının çiçəklənən dövründə qəflətən vəfat etdi. O, Azərbaycan Bəstəkarlar İttifaqı Naxçıvan Təşkilatının fəal üzvlərindən biri idi. Azərbaycan Respublikasının Əməkdar incəsənət xadimi idi. Əqidə xanım Ələkbərova Naxçıvan Dövlət Universitetinin "İncəsənət" fakültəsində uzun müddət müəllimlik etmiş, eyni zamanda Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Naxçıvan Bölməsi İncəsənət, Dil və Ədəbiyyat İnstitutunun musiqi və teatr şöbəsinin müdiri vəzifəsində fəaliyyət göstərmişdir. Bununla yanaşı, Əqidə xanım həm Naxçıvan Dövlət Universitetində, həm də muxtar respublikada keçirilən dövlət tədbirlərində yaxından iştirak etmişdi. O həm də yeni-yeni musiqi əsərləri yazmışdı. Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyev haqqında silsilə mahnılar bəstələmişdi. Onun musiqi mədəniyyətimizin inkişaf yolları haqqındakı elmi məqalələri musiqisevərlərdə dərin maraq doğururdu.

Naxçıvan MSSR Əməkdar müəllimi və Muxtar Respublikanın Əməkdar incəsənət xadimi, bəstəkar Məmməd Ələkbərov muxtar respublikanın sənət tarixində sayılıb-seçilən sənətkarlardan olmuşdur. Bəstəkar Məmməd Ələkbərov Azərbaycan musiqi mədəniyyətinin inkişafına öz töhfəsini vermişdir. O, yaradıcılığında həmişə milli dəyərlərə arxalanır, soy-kökə söykənirdi. Bu mənada qədirbilən gənc musiqiçilər də bəstəkar Məmməd Ələkbərovun yaradıcılığından həmişə örnək götürəcəklər.

ƏDƏBİYYAT

1. Quliyev N. Naxçıvan musiqi mədəniyyəti tarixindən (XX əsr). Bakı: Elm, 1999, 137 s.
2. Məmmədov R. Naxçıvan şəhərinin tarixi oçerki. Bakı: Elm, 1977, 68 s.
3. Naxçıvan teatrının salnaməsi. Naxçıvan: Əcəmi, 2010, 734 s.
4. Rüstəmov S. Azərbaycan xalq mahnıları. Bakı: İşıq, 1982, 324 s.
5. Vəzirov C., Əliyeva L. Sözlü-nəğməli Naxçıvan. Bakı: Sabah, 2003, 140 s.

Али Кахраманов

МЕСТО МАМЕДА АЛЕКПЕРОВА В НАХЧЫВАНСКОЙ КОМПОЗИТОРСКОЙ ШКОЛЕ

В статье исследуется роль заслуженного деятеля искусств Мамеда Алекперова в Нахчыванском Отделе Союза Композиторов, освещена его педагогическая деятельность. Кроме того, подробно рассмотрена музыка композитора, его оригинальные произведения и музоформления в Нахчыванском Государственном Музыкально-Драматическом Театре им. Джа-лила Мамедкулизаде.

Ключевые слова: *музыкальная среда Нахчывана, спектакль, композитор, жан-ровые возможности, Мамед Алекперов.*

Ali Gahramanov

MAMMAD ALAKBAROV'S ROLE IN NAKHCHIVAN COMPOSER SCHOOL

The role of Honored Art Worker Mammad Alakbarov in the Nakhchivan department of Azerbaijan Composers Union and his pedagogical activity are studied in the paper. Besides, the music of the composer, his original works and arrangements for performances on the stage of Jalil Mammadguluzadeh Nakhchivan State Musical Dramatic Theatre are thoroughly considered in the paper.

Key words: *Nakhchivan music milieu, spectacle, composer, genre opportunities, Mam-mad Alakbarov.*

(Sənətşünaslıq üzrə e.d., prof. İ.Rəhimli tərəfindən təqdim edilmişdir)

**GÜLNARƏ QƏNBƏROVA,
NACİ EDİ**

Naxçıvan Dövlət Universiteti
E-mail: gulnara65@box.az

NAXÇIVANIN SƏLCUQ-ATABƏYLƏR DÖVRÜ MEMARLIQ ABİDƏLƏRİ

XI əsrin yarısında Səlcuqların Azərbaycana yürüşlərin burada olan sosial və mədəni ənənələri süstəlməyə qoymadı. Bu dövrdə Azərbaycanın bölgələrində bir neçə memarlıq məktəbləri yarandı ki, bu memarlıq məktəblərinin təsiri altında da bir-birindən möhtəşəm, xarici səthləri ornamentlərlə zəngin memarlıq abidələri tikildi. Məqalədə Naxçıvanın bizim dövrə gəlib çatan Səlcuq-Atabəylər dövründə tikilmiş memarlıq abidələri və onların səthlərində işlənmiş naxış kompozisiyalarının araşdırılmasından bəhs edilir.

Açar sözlər: türbə, memarlıq məktəbi, naxış, simvol, kompozisiya.

Ərəb xilafətinin daxili ziddiyyətlər nəticəsində parçalandığı bir dövrdə 1015-ci ildə Azərbaycana hücumlara başlayan böyük Səlcuqlar Van gölü, Naxçıvan və onun ətrafındakı torpaqları, Həmədan, İsfahan, Gilan və Arran ərazilərini, o cümlədən İran, Cənubi Qafqaz və Şərqi Anadolunu fəth edərək Mərkəzi Asiyadan Aralıq dənizi sahillərinə və Dərbənd keçidindən İran körfəzinə qədər əraziləri əhatə edən böyük imperiya yaratdılar. Təqribən 100 ildən sonra – 1118-ci ildə Böyük Səlcuq imperiyası parçalanır. II Toğruldan sonra hakimiyyətə gələn Sultan Məsud 1136-cı ildə Azərbaycanı – Arran torpaqlarını iqta kimi Şəmsəddin Eldənizə verir.

1136-cı ildə Atabəylər-Eldənizlər dövləti yaranır. Atabəylər adı ilə tanınan yeni dövlətin paytaxtı Təbriz, sonra Naxçıvan şəhəri olur. Səlcuqlar dövrü Naxçıvandan Marağaya qədər uzanan bir ərazidə Naxçıvan-Marağa məktəbi fəaliyyət göstərir. Bu məktəbin yaradıcılarından olan Əcəmi Əbubəkir oğlu Naxçıvanının rəhbərliyi altında Naxçıvanda və onun hüdudlarından çox uzaqlarda memarlıq ansambları, abidələri tikilir. Möhtəşəm tikililər Naxçıvanda da şəhər mədəniyyətinin formalaşmasına təsir etmiş, onun paytaxta çevirməsinə yardımçı olmuşdur.

XIII əsrdə müəllifi olmayan “Əcaib əd-Dünya” adlı əsərdə yazılıb: “Naxçıvan Azərbaycanda yüksək bir yerdə salınmış və möhkəmləndirilmiş, əhalisi gur olan iri şəhərdir. Burada çoxlu saraylar, şəhərətrafi qalalar, mali-

kanələr (köşk) və parad təyinatlı tikililər qurulmuşdur. Şəhərin yaxınlığında daşdan qalalar, qalanın içində isə mədrəsə və məscidlər tikilib. Qalanın içində həmçinin gözəl bir bulaq var. Deyilənə görə, dünyada bundan çox məskunlaşmış şəhər yoxdur. Bütün inşaat kirəcdən və bişmiş kərpicdən aparılırdı. Üç və dördmərtəbəli köşklərin əksər qismi əslində qalalardır. Şəhərin ətrafındakı kəndlər (savad) olduqca gözəldir, axar suları var. Çoxlu bağ-bağat salınıb, göz oxşayan çəmənliklər var. Araz çayı şəhərin ərazisindən axır. Eldənizin mübarək zamanında Naxçıvan tamam əzəmətə çatdı. Orada darül-mülk (şah iqamətgahı) və dövlətxana tikdilər” (1, s. 16-17).

Bu təsvirdən göründüyü kimi, Naxçıvan XII yüzildə möhkəm qalası olan şəhəristan, ona bitişik daş divarlı içqala və onları dövrələyən bayır şəhər və bağlardan ibarət klassik orta əsr şəhərləri imiş. Eldəgizlərin intensiv tikinti işləri, çoxsaylı, çoxqatlı, müxtəlif tipli və kompozisiyalı binalar şəhərin Arazacan uzanan ərazisində böyük gözəllik və bədii rəngarənglik yaratmışdır.

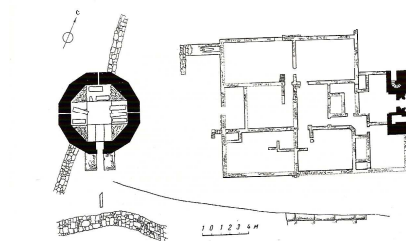
XIII əsrdə Həmdullah Qəzvini Naxçıvan haqqında yazmışdır ki, “şəhər gözəldir və Nəqşi-cahan adlanır”. Azərbaycan alimi Məhəmməd Hinduşah Naxçıvani şahidlik edirdi ki, “Bağdad və Təbrizdən sonra Naxçıvan kimi gözəl şəhəri göz görməmiş, qulaq eşitməmişdir” (2, s. 82).

Səlcuq-Atabəylər dövründən Naxçıvan ərazisində bir sıra memarlıq abidələri qalmışdır ki, bunlar Əcəmi Əbubəkir oğlu Naxçıvaninin iki böyük əsəri və bu dövrdə tikilmiş bir neçə memarlıq abidələridir.

1. Qarabağlar kompleksində qoşa minarə. Naxçıvan MR Kəngərli rayonunun Qarabağlar kəndində “Qarabağlar kompleksinə” daxil olan Qarabağlar qoşa minarəsi XII əsrin sonu – XIII əsrin əvvəllərində inşa edilmişdir. Bu memarlıq abidəsindən nisbətən böyük qoşa minarə Naxçıvan şəhərində Atabəylər kompleksində memar Əcəmi Naxçıvani tərəfindən ucaldılmışdır. Təəssüflər olsun ki, bu abidə XVIII əsrdə ruslar tərəfindən dağıdılmışdır. Qarabağlar “Qoşa minarəsi”nə bitişik mədrəsə binasının qalıqlarından aydın olur ki, türbə burada inşa edildikdən sonra abidə “Qarabağlar kompleksi” kimi tanınmışdır.

Minarələri birləşdirən baştağ XIV əsrə aiddir. Baştağın üzərində Elxani hökmdarı Hülaki xanın xanımı Quti xatının adı yazıldığından bu abidənin Quti xatının şərəfinə tikildiyi bildirilir. 1928-ci ildə “Naxçıvan Tədqiq və Tətəbbü Cəmiyyəti”nin elmi katibi M.Mirheydərzadə qoşa minarəli baştağın kitabəsində ərəb dilində bu sözlərin yazıldığını müəyyən etmişdir: “Allahın bu nişanəsi türkmən Quti xatındır” (3, s. 252-253).

Şəkil 1. Qarabağlar kompleksi – Qarabağlar türbəsi, Qoşa minarə və mədrəsənin bərpa planı.

Minarələr bişmiş kərpiclə inşa edilib. Hər iki minarə aşağıdan kvadrat planlı olub yuxarı doğru ucaldıqca silindrik forma alır. Minarənin ornamentləri giriş baştağı yerləşən səthlərində dekorativ tağlar və tağın içərisini bəzəyən cinağı naxışlarla hörülmüşdür. Cinağı formalı hörgü minarənin möhkəmliyini artırmaqla, onun səthində dövrünün ornament quruluşunu qoruyub saxlayır. Minarənin silindrik formalı hissəsində şirəli göy rəngli kərpiclərin izləri qalmaqdadır. Minarənin yuxarı hissəsi uçduğundan onun memarlıq forması haqqında məlumat vermək çətinidir.

Şəkil 2. Qoşa minarənin ön fasadı “Süls” xətlə üzərində hörgü quruluşu.

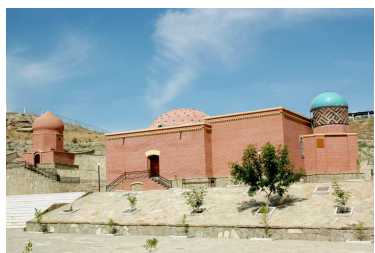

Şəkil 3. Baştağ üzərində kaşı ilə yazılmış yazı qurşağı və ornamentləri.

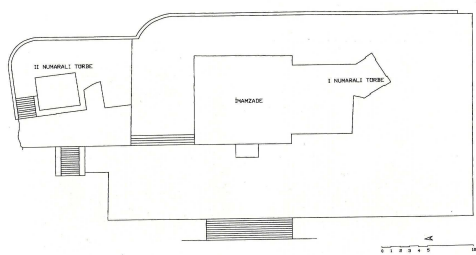
Qoşa minarənin giriş baştağı XIV əsrdə yenidən işlənərək bişmiş kərpiclər üzərinə kaşı naxışlar vurulmuş, türbənin kimin şərəfinə tikilməsi haqqında məlumat yazılmışdır.

2. Naxçıvan şəhərində İmamzadə türbəsi – Naxçıvan şəhəri “Köhnə qala” yaxınlığında indiki şəhər məzarlığının qərb hissəsində “İmamzadə kompleksi” adlanan ərazidə yerləşir. İmamzadə kompleksində tikilmiş birinci türbənin tarixi XII əsrə aid edilir. XVII əsrdə Səfəvilər dövrü türbənin yaxınlığına iki

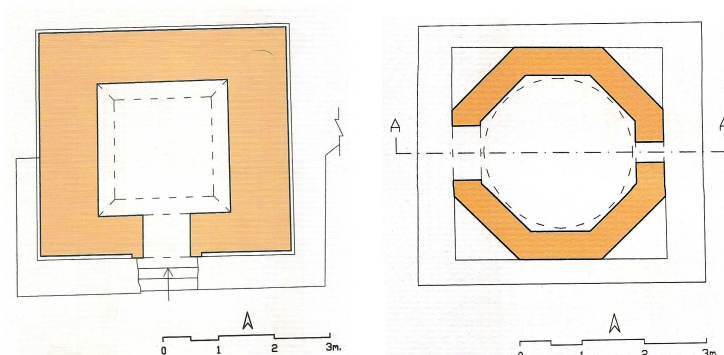
otraq və ikinci türbənin inşa edildiyi bildirilir. Hər iki türbə Naxçıvanın digər türbələrinə nisbətən kiçik ölçülüdür. XII əsrdə inşa edilən 1-ci türbənin ümumi hündürlüyü 7,50 m-dir. Türbə üç hissədən-sərdabə (4,5x4,5 m), gövdə (3,4x3,4 m) və günbəz hissədən (diametri 2,40 m-dir) ibarətdir.

Şəkil 4. İmamzadə kompleksi.

Şəkil 5. Kompleksin baş planı.

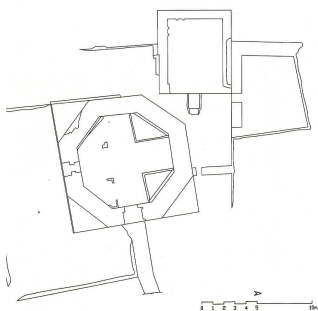

Şəkil 6. XII əsrdə tikilmiş 1-ci türbənin sərdabə və gövdəsinin planı.

Türbə planda kvadrat biçimdən səkkizbucaqlıya keçərək, sonda gövdəni qapayan günbəzlə tamamlanır. Sərdabəyə onun qərb divarında qoyulmuş tağformalı kiçik qapıdan daxil olmaq olur. Türbənin gövdə hissəsinin giriş qapısı şi-

mal istiqamətdədir. Türbənin tikintisi Naxçıvanda XI-XII əsrdə türbə tikintisində çox geniş yayılmış bişmiş kərpiclə inşa edilmişdir. Türbənin bəzəkləri aşılандığından dövrümüzə qədər gəlib çatmamışdır.

3. Gilan türbəsi – Ordubad rayonunun Xarabagilan şəhəri yerində 1979-cu ildə aşkar edilmişdir. Türbənin günbəzi və gövdəsi dağılmış, sərdabə hissəsi isə qismən qalmışdır. Türbənin gövdə hissəsində yerləşən kitabələri qalmadığından onun 12 əsrin sonlarında tikildiyi ehtimal edilir. Şerti olaraq türbə tikildiyi şəhərin adı ilə “Gilan türbəsi” adlandırılmışdır (1, s. 45-50). Gilan türbəsinin yanında bir neçə türbənin sərdabələrinin qalıqları qalmışdır. Bu türbələrin sərdabələrinə bir-biri ilə əlaqəsi olan ensiz (eni 1 m, hün. 1 m) keçidlər vasitəsi ilə daxil olmaq olur.

Şəkil 7. Xarabagilan türbələrinin baş planı və türbələrin qalıqları.

Bu ərazidə yerləşən tikililərin qalıqlarından görünür ki, burada bir deyil, bir neçə türbə ucalmış. Gilan türbəsinin sərdabəsinin planı daxilə səkkizbucaqlı, xaricdə isə düzbucaqlıdır. İçərisində sonradan tikildiyi aydın görünən və iç quruluşu ilə uyuşmayan alçaq səki var. Gilan türbəsinin sərdabəsi orta əsr Azərbaycan və qonşu ölkələrin memarlığında çox geniş yayılmış səkkizüzlü sərdabələrdən giriş qapısı ilə üzə-üz dərin taxçasına və örtük konstruksiyasına görə fərqlənir. Gilan sərdabəsində örtüyün ortası iç məkanın mərkəzində ucalan göbələkvarı-yuxarıya doğru genişlənən sütuna dayanır. Sütun da planda səkkizbucaqlıdır.

Gilan türbəsinin sərdabəsi ətraf dağlardan gətirilmiş dağ daşı və məhlul kimi əhənglə inşa olunmuşdur. Sərdabənin içərisinə nisbətən bayır üzlərində daşlar daha diqqətlə yonulmuş, hörgü işi səliqəli aparılmışdır. Təkcə sərdabənin divarlarının hörgüsü deyil, tavan və döşəməsi, eləcə də mərkəzi dayağın hörgüsü də daşla aparılmış, daşların araları ağ məhlulla suvanmışdır. Bayır da sərdabə qatının üstündə kubvarı tutumlu gövdə ucalmış. Gövdə hissənin dağılmış qalıqlarından məlum olur ki, türbənin yerüstü hissəsi bişmiş kərpiclə tikilmiş, üzləri kərpicdən hörülmüş, mürəkkəb həndəsi ornamentlərlə bəzədilmişdi. Gövdənin küncələrini silindrik kərpic sütunlar qapayırmış.

Şəkil 8. Türbənin gövdə hissəsinin qalıqları və sərdabəsi.

Şəkil 9. Türbənin planı və sərdabənin kəsiyi.

Türbənin ərazisindən tapılmış tikinti qalıqlarından aydın olur ki, türbənin bəzəklərində göy rəngli kaşı lövhələrdən istifadə edilmişdir. Türbənin dörd səthində də memar mürəkkəb həndəsi ornamentlərdən məharətlə istifadə etmişdir.

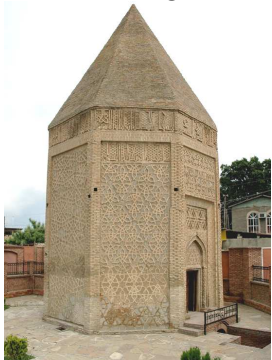
4. Naxçıvan şəhərində Nuhun türbəsi – Naxçıvan şəhərində “Köhnə qala” adlanan ərazidə yerləşir. Dövrümüzə qədər türbənin yalnız sərdabə hissəsi gəlib çatmışdır. 2000-ci illərdə Naxçıvan MR Nazirlər kabineti yanında Elmi-bərpa İstehsalat İdarəsi tərəfindən sərdabəsi yenidən bərpa edilmiş və sərdabə üzərində türbə inşa edilmişdir. Hazırda türbə üç hissədən-sərdabə, gövdə və qülləvari günbəz hissədən ibarətdir. Türbənin səkkizüzlü səthlərində həndəsi ornamentlər işlənmişdir.

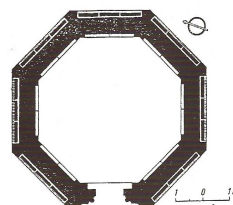
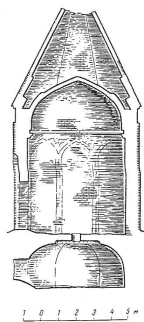
Şəkil 10. “Köhnə qala” və Nuhun türbəsi.

5. Yusif Kəşeyir oğlu türbəsi – Naxçıvan şəhərində 1162-ci ildə oğlu oğlu Naxçıvani tərəfindən inşa olunub. Xalq arasında “Atababa gənbəzi” adlı məşhur olan türbə yeraltı sərdabədən, gövdədən və piramidaşkilli gənbəzədən ibarət dir. Daxildə isə türbənin gənbəzi zəhmətə oşkilli gənbəzlə örtülmüşdür. Sərdabə planda səkkizbucaqlı oşkildədir. Abidənin yerləşdiyi hissəsi də daxildə və xaricdə səkkizbucaqlı oşkildədir.

XII əsr qəlləvarı tğrbəli r arasındə Yğsif Kğseyir oğlu tğrbəsi bizim zəmanəmizə qədər əvvəlki əklini, ikiqat gənbəz quruluşunu mğhafizə etmiş yeganə tğrbədir.

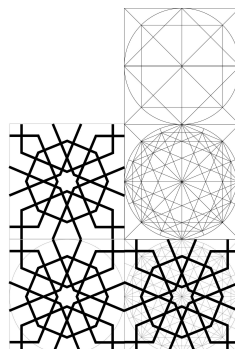
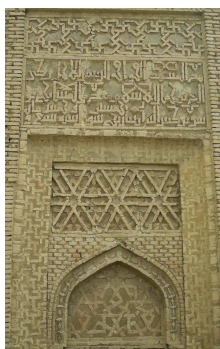

Şəkil 11. Tğrbənin ümumi tğrbənin güvdə gürəngəğ.

Şəkil 12. Tğrbənin kəsiyi və hissəsinin planı.

Tğrbə bəmiş kərpici inəə olunub, daxili diametri 5,8 m, hündürlüyü 14,6 m-dir. Tğrbənin bəğən səkkiz səthi mğxtəlif əkilli həndəsi ornamentlərlə bəzədilmişdir. Bu ornamentlər kərpici r dən quraşdırılmış, sonra gəc məhlulu ilə tavalər əklində birləşdirilmiş səthlərin gərində mühkəmləndirilmişdir. Quruluşu etibarlı tğrbənin yalnız bir səthi, qərb tərəfi baxan səthində gəri qapəs yerləşdirilmişdir. Zətmata əkilli bu qapə gərində həyətə forma-səndə verilmiş həmin hissə zəxəntəlar vasitəsilə bir portal əklini almışdır.

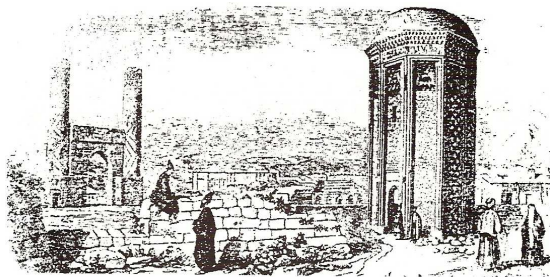

Şəkil 13. Tğrbənin giri bəta və eksteryer naxışları.

Tğrbənin rəis, mğəllim Yusif Kğseyir oğlu gəğn (hicri 557-ci ildə) mi-ladi 1162-ci ildə tikildiyini güstərin kitabı tğrbənin bəta gərində yerləşdirilmişdir. Tğrbənin səthlərində

yuxarı hissə quraq oşklində ayrılmış və burada da kitab yerləşdirilmişdir. Kufi xətlə yazılmış kitabın giriş qapısından sol tərəfdəki səthdə memarın adı yazılmışdır – “Naxçıvanlı memar Əcəmi Əbubəkir oğlu” (4, s. 144-145).

6. Möminə xatun türbəsi – Azərbaycan Atabəylər dövlətinin banisi Şəmsəddin Eldəniz tərəfindən arvadı Möminə xatunun qəbri üzərində məqbərə yaradılmasına qərar vermiş, onun tikintisini oğlu Məhəmməd Cahan Pəhləvan hicri 582 (miladi 1186, memar Əcəmi Əbubəkir oğlu Naxçıvani) başa çatdırmışdır.

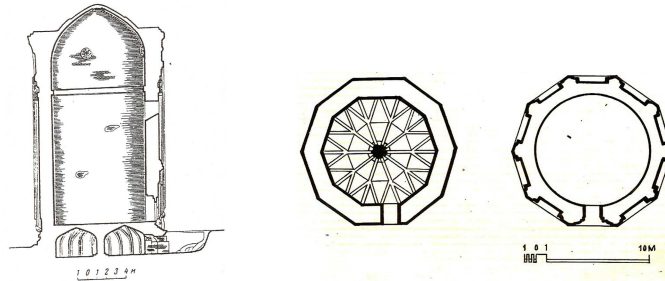
Şəkil 14. Möminə xatun türbəsi və onun cənub tərəfində ucalan qoşa minarə.

El arasında “Atabəy günbəzi” adı ilə tanınan türbənin baştağında kufi xətti ilə bu sözlər yazılmışdır: “Biz gedirik, ancaq qalır ruzigar. Biz ölürük, əsər qalır yadigar”. Möminə xatun türbəsi bu gün də Naxçıvan memarlıq məktəbinin, bədii memarlıq səviyyəsinin bir şahidi kimi Naxçıvanın mərkəzində yüksəlməklə, orta əsr Naxçıvan şəhərinin əzəmətini əks etdirir.

Möminə xatun türbəsi bişmiş kərpiclə inşa olunmaqla yeraltı hissədən – sərdabə, yerüstü hissədən – gövdə və ikiqatlı örtükdən ibarətdir. Türbənin planında daxili diametri 10 m., xarici diametri 14 m.-dir. Hündürlüyü 34 m olan türbənin piramidal örtüyü (8 m) dağılmışdır. Hazırda türbənin hündürlüyü 26 m-dir.

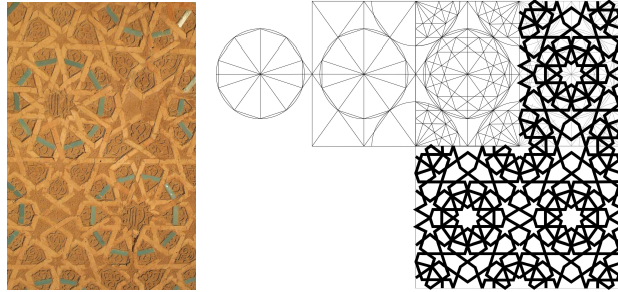
Bu dövrün türbələrinin sərdabə quruluşlarından fərqli olaraq memar Əcəmi Möminə xatun türbəsinin sərdabəsini olduqca maraqlı bir şəkildə həll etmişdir. Mərkəzdə yerləşmiş sütundan onbucaqlının hər küncünə bir tağ atılmışdır.

Sərdabə hissəsi planda onbucaqlıdır. Türbənin yerüstü hissəsi də xaricdən onbucaqlı, daxildən isə dairəvidir. Türbə günbəzinin daxilində xəlifələrin adı yazılmış dörd dairəvi medalyon var. Yüsif Küseyir oğlu türbəsində olduğu kimi Möminə xatun türbəsinin də bucaqları çıxıntı şəklində həll edilmiş, səthlərdə dekorativ tağlardan istifadə edilməklə, tağın daxili daha mürəkkəb və zəngin həndəsi ornamentlərlə bəzədilmişdir.

Şəkil 15. Türbənin kəsiyi, sərdabə və gövdəsinin planı.

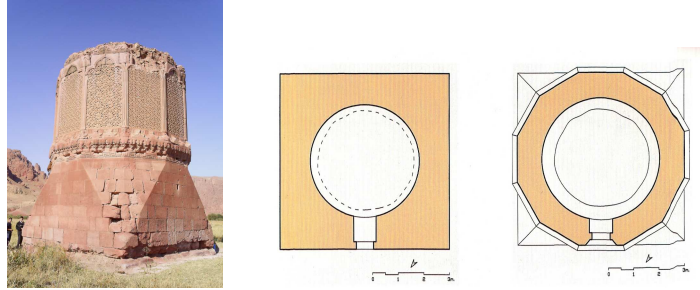
Türbənin kufi xətlə kitabələri gövdənin çıxıntılı bucaqları üzərində, frizdə və giriş qapısı alınlığında işlənib. Abidənin mürəkkəb quruluşlu ornamentləri tavalər üzərində kiçik ölçülü kərpiclərdən yığılmaqla gövdənin divarlarına bərkidilmiş, həndəsi ornamentlərin boşluqlarına gəc materialı ilə həndəsələşdirilmiş nəbatəti ornamentlər işlənmişdir. Memar türbənin səthlərini relyefli və bəzi hissələrində göy şirəli kərpiclərdən istifadə etməklə, türbənin ümumi görünüşündə işıq-kölgə effekti yaratmaqla, abidənin ümumi vəhdətini saxlaya bilmişdir. Kompozisiyaya, yetkinliyə, ayrıntılarının incə, zərif işlənməsinə və memarlıq həllinə görə türbə orta əsrlər memarlıq sənətinin şah əsərlərindən sayılır.

Şəkil 16. Türbənin səthlərini bəzəyən ornamentlər və onların qurulma sxemi.

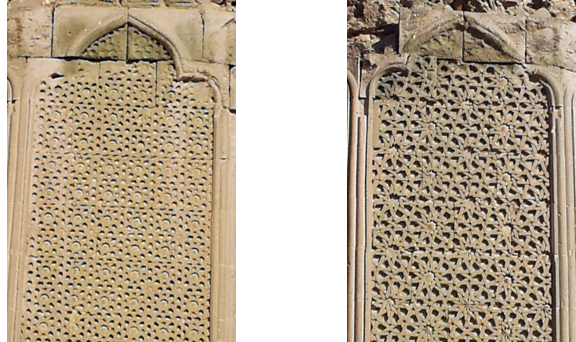
Mürəkkəb quruluşlu həndəsi ornamentlərlə vəhdət təşkil edən kitabənin uzunluğu 500 m olmaqla türbənin ümumi quruluşunda əhəmiyyətli mövqe tutur. Türbə üzərindəki ornamentlərdən qurulmuş bəzək kompozisiyaları memar Əcəminin tükənməz fantaziyaya malik olduğunu göstərir. Abidənin 10 səthinin hər birində ayrı-ayrı kompozisiyalar işlənməsinə baxmayaraq, sənətkar müxtəlifliklə bərabər, bütün ornamentləri eyni səciyyədə yaratmaqla, abidənin ümumi vəhdətini saxlaya bilmişdir. Türbənin səthlərində işlənmiş kompozisiyalar çox-bucaqlı ulduzlar və onların boşluqlarında işlənmiş həndəsələşmiş nəbatəti ornamentlərdən qurulub (4, s. 147-148).

7. Gülüstan türbəsi – XIII əsrdə inşa edilib, Araz çayının sahilində Culfa rayonunun Gülüstan kəndi yaxınlığında yerləşir. Türbənin ornament quruluşunda Səlcuq-Atabəy türbələrinin səthlərində işlənmiş ornamentlər təkrar edilmişdir. Abidə memarlıq quruluşuna və tikinti materialına görə Anadolu türbələri ilə çox oxşardır.

Şəkil 17. Gülüstan türbəsi, sərdabə və gövdəsinin planı.

Türbə üç hissədən – yerüstü sərdabə, gövdə və qülləvarı günbəzdən ibarətdir. Hazırda türbənin sərdabə və gövdə hissəsi qalmaqdadır. Türbənin daxilədən diametri 6.68 m, salamat qalmış sərdabə və gövdəsinin hündürlüyü 9.5 m-dir. Uçmuş qülləsi 6.0 m olmuşdur. Türbə planda kvadrat formalı olub yuxarıya doğru səkkizbucaqlı və gövdə hissədə on iki bucaqlıya keçir. Türbənin on iki üzlü gövdə hissəsi dekorativ tağlar və tağların içərisini bəzəyən həndəsi ornamentlərlə tamamlanır.

Şəkil 18. Türbənin xarici səthlərinin həndəsi ornamentləri.

Tağların içərisi mürəkkəb həndəsi ornamentli tavalardan yığılıb. Mürəkkəb formalı stalaktit qurşağı və “Meandr” naxışı türbənin sərdabə və gövdə hissəsini bir-birindən ayırır. Türbənin daxili divarları bəzəksiz olmaqla yalnız bir neçə qəndil təsvirləri işlənmişdir. Türbəni Naxçıvan ərazisində olan türbələrədən fərqləndirən cəhət türbənin qırmızı tufdan tikilməsi və sərdabəsinin yer-üstü qatda yerləşməsidir.

Naxçıvanın Səlcuq-Atabəylər dövrü tikilmiş abidələri həcmcə böyük olması və xarici səthlərində bolluqla naxışlardan istifadə olunması ilə Azərbaycanın digər bölgələrində tikilən türbə memarlığından fərqlənir. Bu naxışlar onların çoxüzlü xarici səthlərində verilmiş dekorativ tağlar içərisində işlənmişdir. Oğuz türklərinin bu tip xatirə abidələrində olduğu kimi, adlarıçəkilən Naxçıvan türbələrinin həcm-məkan quruluşu xatirə tikililəri üçün çox zəruri olan aydın rəmzi məna daşıyır.

Naxçıvan abidələrinin memarlıq obrazının formalaşmasında onların prizmatik gövdələrində səthlərin başdan-başa zəngin ornament kompozisiyaları

ilə üzlənməsi həlledici rol oynamışdır. Onlarda memarlıq bəzəyinin əsasını Səlcuq-Atabəylər dövründə aparıcı naxış növü olan həndəsi ornament quruluşları təşkil edir. Kərpicdən yığılmış həndəsi ornamentlər türklərin kosmoqonik təsəvvürlərini, inam və etiqadlarını özündə əks etdirir. Belə həndəsi ornamentlərin bəziləri isə insanlar arasında yazı, izahat formasında da işlənmişdir (5, s. 12). Bu naxışları əmələ gətirən elementlər həndəsi fiqurlardan (çoxbucaqlılar, ulduzlar ya da hər ikisinin kombinasiyasından) ibarətdir. Naxçıvan türbələrinin xarici səthlərində işlənmiş çoxsaylı ornamentlərinin əksəriyyəti indi öz semantikasını itirmiş simvol və işarələrdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Qiyasi C. Nizami dövrü abidələri. Bakı: İşıq, 1991, 228 s.
2. Гейдаров М. Города и городское ремесло Азербайджана XIII-XVII в.в. Баку: ЭЛМ, 1982, 280 с.
3. Naxçıvan abidələri ensiklopediyası. Naxçıvan: Əcəmi, 2008, 519 s.
4. Qənbərova G. Naxçıvanın Arazboyu türbələrinin bədii xüsusiyyətləri və memarlıq dekoru / II Uluslararası Araz hövzəsi simpoziumu, 13-15 aralık 2011, İğdır, s. 139-149.
5. Кополинский В. Словарь символов. Poznan, 2003, 246 с.

Гюльнара Ганбарова, Наджи Эди

АРХИТЕКТУРНЫЕ ПАМЯТНИКИ НАХЧЫВАНА СЕЛЬДЖУКСКО-АТАБЕКСКОГО ПЕРИОДА

Во второй половине XI века Сельджукские походы нанесли серьезный удар социальным и культурным традициям Азербайджана. В этот период было создано несколько архитектурных школ, под действием которых построены величественные, богатые орнаментами архитектурные памятники. В статье исследуются дошедшие до нашего времени памятники Нахчывана Сельджукско-Атабекского периода, также показаны методы построения орнаментов, украшающих внешние поверхности.

Ключевые слова: *мавзолей, архитектурные школы, орнамент, символ, композиция.*

Gulnara Ganbarova, Naci Edi

NAKHCHIVAN ARCHITECTURAL MONUMENTS OF SELJUK-ATABEYS PERIOD

In the second half of XI century Seljuk's campaigns have struck serious blow to social and cultural traditions of Azerbaijan. During this period some

architectural schools were created; under their influence majestic, architectural monuments rich with ornaments were constructed. Nakhchivan monuments of the Seljuk-Atabey period which have reached our time are investigated in the paper; methods of the construction of ornaments decorating their external surfaces also are shown.

Key words: *tomb, architecture school, ornamental pattern, symbol, composition.*

(Sənətsünaslıq üzrə e.d. prof. İ.Rəhimli tərəfindən təqdim edilmişdir)

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI NAXÇIVAN BÖLMƏSİNİN XƏBƏRLƏRİ
İctimai və humanitar elmlər seriyası, 2013, № 3

ИЗВЕСТИЯ НАХЧЫВАНСКОГО ОТДЕЛЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
Серия общественных и гуманитарных наук, 2013, № 3

NEWS OF NAKHCHIVAN SECTION OF AZERBAIJAN NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
The series of social and humanities sciences, 2013, № 3

İNARA MƏHƏRRƏMOVA

Naxçıvan Dövlət Universiteti

E-mail: nara_el@mail.ru

MÜASİR MÖVZULU İLK AZƏRBAYCAN OPERASI

Təqdim olunan məqalə Azərbaycan musiqisində ümumavropa tipli operaya keçid dövründən və M.Maqomayevin ilk dəfə müasir mövzuda yazdığı “Nərgiz” operasından bəhs edir. Məqalədə “Nərgiz” operasının janrı və üslub xüsusiyyətləri araşdırılır və əldə edilən nəticələr qeyd olunur.

Açar sözlər: *üslub, klassik opera, muğam, marş, inqilabi mövzu.*

Azərbaycan mədəniyyətinin tarixində 1920-ci illər olduqca böyük əhəmiyyətə malikdir. Bu illər dərin daxili proseslər dövrüdür. Köhnə, inqilabaqədərki mədəni həyatın dağılması və o zaman yaranan əsərlərin (baxmayaraq ki, belə əsərlərin sayı çox az idi) musiqi dilinin və mövzusunun tədricən yeni cizgilərlə zənginləşməsi bu illərə təsadüf edir.

Belə bir çətin tarixi şəraitdə, ideya-estetik cəhətdən mürəkkəb və ziddiyyətli qarşıdurmaların mübarizəsi dövründə gənc Azərbaycan musiqi mədəniyyəti inkişaf edir və möhkəmlənir, klassik opera janrı və formalarının mənimlənməsində ilk addımlar atılırdı. Eyni zamanda, ədəbiyyat və dramatik teatr sahəsində əldə olunmuş nailiyyətlər musiqili teatr sənətinə güclü təsir göstərərək onlara əhəmiyyətli dərəcədə kömək edirdi.

Artıq məlum olduğu kimi, 1920-30-cu illər keçmiş SSRİ-də opera yaradıcılığı haqqında qızğın mübahisələr, diskussiyalar dövrü idi. Həmin dövrdə müasir mövzu, xüsusilə də müasir inqilabi mövzunun təcəssümü ilə bağlı prob-

lemlər daha ciddi şəkildə ortaya çıxır. Musiqi xadimlərinin qarşısında inqilabi dəyişikliklərin, sosialist gerçəkliyinin təcəssüm etdirilməsinin vacibliyi məsələsi qoyulur. O zaman inqilabi mövzunun, başlıcası isə müasir inqilabi mövzunun tərənnüm edilməsi vacib hesab olunurdu. Təbii ki, Sovet İttifaqının hər yerində incəsənət adamlarının qarşısında belə bir məsələ dururdu.

Azərbaycanda bu məsələ respublikamız üçün çox vacib olan bir problemlə, yəni klassik anlamda opera janrının özünü mənimsəmək kimi problemlə ilə üst-üstə düşürdü. Beləliklə də, Azərbaycan bəstəkarları, eyni bir zamanda həm opera janrını mənimsəməli, həm də İttifaq rəhbərlərinin və siyasi diktatorunun mədəniyyət xadimlərinin qarşısına qoyduğu məsələnin də həllinə çalışmalı idilər. Bəstəkarlar da öz yaradıcılıqlarında yazıçılar, şairlər və rəssamlar kimi inqilabi dəyişikliklərlə bağlı mövzuları tərənnüm etməli, bolşevik partiyasını mədh etməli, həyatdakı sosialist dəyişiklikləri və s. əks etdirməli idilər. Bu problem çox ciddi və fəal şəkildə müzakirə olunur və həmin bu istiqamət bütün illər boyu bütün incəsənət xadimlərinin yaradıcılığına tətbiq olunurdu.

Öz operası ilə inkişafı opera formaları olan Azərbaycan operası yaratmağın mümkünliyünü sübut edən R.M.Qliyerin təcrübəsinə əsaslanan Azərbaycan bəstəkarları xalq musiqisindən geniş istifadə edərək yeni operaları yaratmaq üçün ciddi surətdə işə başladılar. Onlar muğam musiqili-səhnə əsərlərindən ümum avropa tipli operaya və müasir mövzuya keçid etdilər.

Yeni həyat şəraitində müəlliflərin qarşısında duran mühüm məsələ ilə bağlı muğam operasından klassik tipli operaya keçid baş tutdu. Bu vacib məsələnin məqsədi səhnədə tipik fərdləri, müəyyən şəxsiyyətləri tərənnüm etməyi tələb etməkdən ibarət idi. Operaların muğam səslənməsində bu, mümkün deyildi, çünki iştirakçılar bu və ya digər dramatik situasiyada, hər hansısa hissləri təqdim edən şəxs kimi çıxış edirdilər. Bu muğam-operalarda bəstəkarın fikrinə, muğamlar, məhz, bu cür ümumiləşmiş vəziyyətləri, yəni qəm, kədər, məhəbbət, sevinc və s. kimi hissləri ifadə edirdi. Özünün bütün daxili psixoloji zənginliyinə baxmayaraq, muğam ifadəsinin şəxsiyyətini deyil, onun yalnız emosiyalarını göstərirdi.

Qəhrəmanların partiyalarında səslənən muğam konkret bir şəxsiyyəti deyil, ümumi əhval-ruhiyyəni, ümumi vəziyyəti ifadə edirdi. Yeni dövr, yeni həyat şəraiti, insanın özünə qarşı bir şəxsiyyət kimi diqqət tələb etdiyi demokratizm mühiti isə, təbii ki, qəhrəman obrazının konkretləşdirilməsini, fərdiləşdirilməsini stimullaşdırırdı. Bu da müəyyən qəhrəmanları – şəxsiyyətləri təqdim etməyin mümkün olduğu operaların yaranmasına stimül verən amillərdən biri idi.

M.Maqomayev “Nərgiz”də, Ü.Hacıbəyli isə klassik “Koroğlu” operasında Azərbaycan xalq musiqisinin əvvəl sadə, daha sonra isə müfəssəl, inkişaf etmiş (“Koroğlu”) opera formalarının əsasını təşkil edə biləcəyini göstərdilər. Bütövlükdə qeyd etmək lazımdır ki, “Nərgiz”in yeni mövzusu Azərbaycan üçün

yeni olan və o dövrdə İttifaq miqyasında istifadə olunan opera formalarında da əks olundu.

“Nərgiz” operası – gerçəkliyimizin mürəkkəb və çoxcəhətli mahiyyətini açıb göstərən, keyfiyyətcə yeni bir mərhələ, artıq yeni obrazlı quruluşun, yeni üslubun yaranması demək idi. Beləliklə, yeni mövzu M.Maqomayevi muğam deyil, yeni marş intonasiyalarına (sitatlara yox) əsaslanan mahnı nümunələrinin müasirlik baxımından əks etdirməyə gətirib çıxardı. Artıq Avropa opera formasına doğru hərəkət, yalnız muğam fraqmentləri deyil, bütöv mahnı və rəqs formalarından istiqamət aldı.

“Nərgiz” operasını yaradarkən M.Maqomayev xalq musiqisinə tədricən yaradıcı şəkildə “nüfuz etməyə” cəhd göstərərək musiqinin sadə işləmələrindən və sitatlarından imtina etməmişdir.

Məlumdur ki, 1930-cu illər “Nərgiz”dən başlayaraq Azərbaycan bəstəkarları, zamanın tələblərinə, müasir siyasi diktatın qarşıya qoyduğu məsələlərə cavab verərək müasir mövzunu əks etdirməyə çalışırlar. Beləliklə, Azərbaycanda, musiqisində mahnı və marş intonasiyalarının ritmlərindən geniş istifadə olunan müasir mövzulu operalar yaranır. Müasir mövzulu operalar milli opera yaradıcı lığında, demək olar ki, xüsusi bir təbəqəni təşkil edir. Burada insanın və xalqın taleyi bir-birilə daha çox bağlı və qarşılıqlı anlaşma şəklində təqdim olunur. Məhz bu operalarda müasir mahnı-marş intonasiyalarından geniş istifadə olunur, mövcud olan xalq mahnıları buraya transformasiya olunur.

Bütün İttifaqda yaranan operalarda kütlələr arasında mövcud olan mahnı janrları və intonasiya komplekslərindən, o cümlədən həmin dövrdəki operaların intonasiya quruluşunu əhəmiyyətli dərəcədə yeniləşdirən inqilabi mahnılardan geniş istifadə olunurdu. Bu da öz növbəsində həyatdan götürülmüş yeni mövzunun qavranılmasını və tərənnüm edilməsini asanlaşdırırdı.

M.Maqomayevin “Nərgiz” operasında inqilabi dəyişikliklərlə bağlı mövzuya müraciət etməsi heç də təəccüblü deyil və Maqomayevin bu intonasiya plastından istifadə etməsi də təbiidir. Bəstəkar “Nərgiz” operasında heç bir inqilabi mahnıdan (Müqəddimədəki “Beynəlmiləl”dən başqa) sitat gətirmədən mahnı və marş ritmlərindən geniş istifadə edir.

Bəstəkar səhnələrin inkişaf dramaturgiyasını klassik nümunələr prinsipi üzrə qurur. Operada dramaturji münaqişələrin əsasını iki ziddiyyətli qüvvənin – xalqın və Ağalar bəy başda olmaqla onun düşmənlərinin qarşıdurması təşkil edir.

Operada kütləvi səhnələr əsas hadisələri daha qabarıq şəkildə nəzərə çarpdırır. Operada inkişafın əsas hərəkətedici qüvvələrini ziddiyyətli hadisələr, ziddiyyətli qruplar arasındakı qarşıdurmalar təşkil edir.

Nərgizin, Əliyarın musiqili xarakteristikaları və həmçinin də xalqın xor epizodları ilə xalq mənbələri arasındakı bağlılıq operada aydın şəkildə görünür. Bəstəkar Nərgiz və Əliyarın partiyalarında çox vaxt xalq musiqisinin müxtəlif janr və formalarının elementlərini sintezləşdirir. Bununla yanaşı, qeyd etməliyik ki, operada kütləvi mahnı intonasiyalarının da daxil olduğu mahnı başlanğıcı

üstünlük təşkil edir ki, bu da çox zaman dramaturji qarşıdurma məsələlərinin həllinə xidmət edir.

Dramaturji bir vasitə kimi milli ladlardan geniş və müxtəlif şəkildə istifadə olunur, şübhəsiz ki, bu ladlara xalq təfəkkürünün də böyük təsiri vardır. Lad leytladlıq, melodik xarakteristika və emosional etik xarakteristika vasitəsi kimi istifadə olunur. Belə ki, Nərgiz, Əliyar və Gülnarın rəqətiativləri çox zaman şüştər, Bayatı-Şiraz ladında, mülkədar Ağalar bəyin rəqətiativi isə Rast və Çahargah ladların da səslənir.

İntonasiya-lad çalarları, bu və ya digər bir muğama xas olan və həmin ladda yerləşən kadensiya dönmələri qrupu da həmçinin böyük dramaturji rola malikdir. Belə ki, məsələn, özünün səciyyəvi intonasiyaları və kadensiya dönmələri olan Şüştər ladı yalnız Nərgizin partiyasında səslənir və Nərgizin obrazını təsvir edən leyintonasiya kompleksi əhəmiyyətini daşıyır.

Misal:

The musical score is written for a song in the Şüştər lad. It consists of three systems, each with a vocal line and a piano accompaniment. The tempo is marked 'Moderato'. The lyrics are in Russian and correspond to the Şüştər lad. The first system has the lyrics 'Не лас_ка_ют мой'. The second system has the lyrics 'звон_це_ты_ня_ду_гах_на_скло_нах_гор_'. The third system has the lyrics 'Ра_ду_ет_моя_цвет_до_линь_только_лишь_я_гру_стен_о_дин'. The score shows various musical notations including notes, rests, and dynamic markings.

Operada mahnı və rəqs janrlarından geniş istifadə olunması, müəyyən dərəcədə bu janrların bədii rolunu müəyyənləşdirən üslub amilinə çevrilir.

Operada mahnıdan bir janr kimi iki istiqamətdə, xüsusilə Nərgizlə Əliyarın xarakteristikasında istifadə olunur. Məsələn, I pərdədə Nərgiz xorla birgə

“Qəmli mahnı” oxuyur, III pərdədə Cəfər mahnı ifa edir. Şübhəsiz ki, bu da keçən əsrlərin klassiklərinin yaradıcılığına xas olan cəhətlərdən biri olaraq onları xalqa, kütləyə yaxınlaşdırır.

Operada xorların sayı çoxdur, amma onlarda polifonik başlanğıc hələ zəif ifadə olunur. Müəllif çox zaman tersiyalı, sekstalı ifadələrlə kifayətlənir, nadir hallarda köməkçi səslər və imitasiyalardan istifadə edir.

Mühüm cəhət bundan ibarətdir ki, M.Maqomayev musiqiyə tədricən çoxsəslilik üsulları tətbiq edərək unison oxuma prinsipini dəf edir. “Nərgiz” operasında xorların əhəmiyyəti yalnız onların sayı deyil, eyni zamanda dramatik rolu ilə də müəyyən olunur.

Misal:

“Nərgiz” operası
I aktın xoru

“Nərgiz” ariyası

24 Moderato

Nərgizin qəmli mahnısı

Operada kanon və fuqalı inkişaf prinsiplərinə əsaslanan polifonik ansamblar, demək olar ki, yoxdur. Bütövlükdə, operadakı ansamblarlarda ziddiyətli tematik materialın geniş və intensiv inkişafı yoxdur. Operanın I pərdəsindəki duet iki səslə ifadənin çox sadə formasını təmsil edir ki, burada səslər daha çox oktava ilə səslənir.

Ansamblar operanın dinamik inkişafında əsas rol oynamır, onlar yalnız qəhrəmanların xarakteristikasını tamamlayır.

“Nərgiz” operası hələ ki, “Koroğlu”da müşahidə olunduğu kimi, xalq musiqisinin mahiyyətinə yaradıcı şəkildə nüfuz edən opera deyildir. Amma bununla yanaşı, M.Maqomayev sadə sitat vasitəsilə ayrı-ayrı folklor fraqmentlərindən və ayrı-ayrı motivlərdən də istifadə etməyə çalışmışdır. Bəstəkar sadə kuplet formalı kompozisiyaları üçhissəli formaya çevirərək yenidən işləyir.

Bütövlükdə, operada sadə quruluşlar – üçhissəli, ikihissəli, period, kuplet, periodik rondo üstünlük təşkil edir.

Başqa bir nümunədə (İpərdədəki xorda) səkkiz xanədən ibarət periodda üçhissəli xalq rəqsinin yalnız bir bölməsindən istifadə edilir.

“Nərgiz” operasının musiqi dili üzərindəki müşahidələri yekunlaşdıraraq aşağıdakıları qeyd edə bilərik:

1. “Nərgiz”də – yarımimprovizasiyalı “muğam” operalarından ümumi-avropa tipli operaya keçid problemi tamamilə həll olunmuşdur. Operanın bütün musiqisi nota yazılmışdır.

2. Əsas məsələ ondadır ki, xalq musiqisinin yeni keyfiyyətdə, prinsipə yeni yanaşma tərzində istifadəsi sahəsində daha bir mühüm addım atılmışdır.

3. Operanın qəhrəmanları və digər iştirakçılarının hamısının ariya, ariozo, mahnılarla təqdim olunan öz partiyaları var. Eyni zamanda ikinci dərəcəli iştirakçıların da müəyyən olunmuş yarımreçitativ, yarımariozolu partiyaları var.

4. Operada xor fəal iştirak edir.

5. İnkişafli rəqs epizodları var.

6. Reçitativlər var, amma onlar zəif ifadəlidir, tez-tez quru səslənir və fərdiləşdirilməmişdir.

7. Ansamblar azdır və onlarda polifonik inkişaf yoxdur.

8. Bütövlükdə, operada ariyaların mövcudluğuna baxmayaraq o, mahnı operası təəssüratı yaradır. Yəqin ki, bu da operada marş intonasiyalarının, inqilabi marş ritmlərinin geniş istifadəsi ilə bağlıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Касимова С. Из истории азербайджанской оперы и балета (1908-1988 гг.). Баку: Адильоглы, 2006, 231 с.
2. Асафьев Б.В. Опера // Советская опера. Москва: Музгиз, 1953, 71 с.
3. Ярустовский Б.М. Драматургия русской оперной классики. Москва: Музгиз, 1952, 360 с.

Инара Магەرрамова

ПЕРВАЯ АЗЕРБАЙДЖАНСКАЯ ОПЕРА НА СОВРЕМЕННУЮ ТЕМУ

В представленной вниманию статье рассказывается о переходе к общеевропейскому типу оперы, а также о первой песенной опере М.Магомаева на современную тему «Наргиз». В статье раскрываются жанровые и стилистические особенности оперы.

Ключевые слова: стиль, классическая опера, мугам, марш, революционная тема.

Inara Maharramova

THE FIRST AZERBAIJANIAN OPERA ON THE MODERN SUBJECT

In the paper presented to attention it is told about transition to the all-European opera type and also about M. Magomayev's opera of "Nargiz" which was the first song opera on the modern subject. Genre and stylistic features of the opera are revealed in the paper.

Key words: *style, classical opera, mugham, march, revolution subject.*

(Sənətşünaslıq üzrə e.d., prof. İ. Rəhimli tərəfindən təqdim edilmişdir)
AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI NAXÇIVAN BÖLMƏSİNİN XƏBƏRLƏRİ
İctimai və humanitar elmlər seriyası, 2013, № 3

ИЗВЕСТИЯ НАХЧЫВАНСКОГО ОТДЕЛЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
Серия общественных и гуманитарных наук, 2013, № 3

NEWS OF NAKHCHIVAN SECTION OF AZERBAIJAN NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
The series of social and humanities sciences, 2013, № 3

İQTİSADİYYAT

ASƏF QƏRİBOV

Naxçıvan Dövlət Universiteti
E-mail: asafqaribov@yahoo.com

AZƏRBAYCANIN QLOBAL İQTİSADİYYATA İNTEQRASIYASI VƏ BEYNƏLXALQ RƏQABƏT QABİLİYYƏTİNİN ARTIRILMASI İSTİQAMƏTLƏRİ

Məqalədə Azərbaycanın iqtisadi təhlükəsizliyinin və rəqabətqabiliyyətliliyinin nəzəri metodoloji əsasları və kompleks yanaşma əsasında milli iqtisadiyyatın innovasiya cəlbədiciliyi sistemli təhlil edilir. Eləcə də milli iqtisadiyyatın rəqabət qabiliyyətinə təsir edən amillər və bu fəaliyyətlərin göstəricilər sistemi, quruluşu, beynəlxalq səviyyədə qəbul edilmiş qaydaları, mövcud mexanizmləri və hüquq normaları tədqiq edilir.

Açar sözlər: *rəqabətqabiliyyətlilik, innovasiya prosesi, modernləşmə, rəqabətqabiliyyətlilik reytingi.*

Beynəlxalq iqtisadi münasibətlərdə dünya bazarı ilə iqtisadi integrasiya strategiyası müəyyənləşdirilərkən iqtisadi proseslərin inkişaf təmayüllərinin müasir xüsusiyyətləri diqqətlə öyrənilir və nəzərə alınaraq reallaşdırılır. Məlum olduğu kimi, elmi-texniki tərəqqi inkişaf edib dərinləşdikcə təsərrüfat həyatının beynəlmilləşməsi və respublikamızda ardıcıl olaraq "açıq qapı" siyasətinin həyata keçirilməsi istər xaricdə, istərsə də ölkə daxilində məhsulların yüksək rəqabətqabiliyyətli olmasını tələb edir. Təhlil göstərir ki, respublika daxilində,

demək olar ki, bütün məhsul növləri üzrə yerli və xarici məhsullar üzrə yüksək rəqabət mübarizəsi müşahidə edilir. Ölkəmizdə yerli istehsalçılara istehsalı təşkil etmək və onu inkişaf etdirmək sahəsində tədbirlər sistemi həyata keçirilir. Bununla bərabər, idxalatın tarif və qeyri-tarif tənzimləmələri vasitəsilə daha çox məhdudlaşdırılması təmin edilir. Qeyd edək ki, bu tədbirlərdən beynəlxalq müqavilələrə uyğun olaraq, uzun müddət və geniş istifadə edilməsi məqsədəuyğun deyildir. Ona görə də yerli istehsalın dirçəldilməsi üçün emal olunan məhsulların keyfiyyətinin və müvafiq olaraq onların rəqabətqabiliyyətinin yüksəldilməsi ölkə iqtisadiyyatının strateji məqsədlərindəndir.

Beynəlxalq əmək bölgüsünün üstünlüklərindən səmərəli istifadə etməklə iqtisadi tərəqqinin təmin edilməsi əhəmiyyətli dərəcədə idxal və ixracın strukturundan asılıdır. Məhz bu cəhət ölkəmizin iqtisadi integrasiyasının dünya birliyi ilə bərabərhüquqlu və qarşılıqlı fayda prinsipi əsasında aparıldığını və ya onun dünya bazarının xammal əlavəsinə çevrilmiş olub-olmadığını müəyyən edir. 90-cı illərdə olduğu kimi respublika idxalatının böyük əksəriyyətinin istehlak mallarından, ixracatın isə mineral xammaldan ibarət olması, tamamilə aydındır ki, iqtisadi tərəqqini təmin edə bilməzdi. İxrac potensialının hərtərəfli inkişaf etdirilməsi, onun çoxçeşidliliyinin artırılması, istehsalın hazır məhsul emalına doğru istiqamətləndirilməsi, satışa çıxarılan malların əmtəə görkəminin yaxşılaşdırılması ölkəmizə lazım olan valyuta ehtiyatlarının yaradılması və daha da artırılması üçün həlledici əhəmiyyət kəsb edir. Bu məqsədlə xarici ticarətdə liberallaşma siyasətinin ardıcıl yeridilməsi və təsərrüfat obyektlərinin bilavasitə xaricə çıxmasını təmin edilməsi olduqca əhəmiyyətli tədbirlərdəndir (1, s. 34).

Dünya bazarı ilə səmərəli iqtisadi integrasiya yalnız iqtisadiyyatın geniş diversifikasiyası ilə mümkündür. Bu məqsədlə gömrük kredit və valyuta mexanizmindən və digər iqtisadi alətlərdən bacarıqla istifadə edilməsi həyati əhəmiyyət kəsb edir. Ölkənin iqtisadi strukturunun formalaşmasında və xarici iqtisadi əlaqələrinin xarakterində valyuta siyasəti mühüm rol oynayır. Müasir şəraitdə ayrı-ayrı milli iqtisadiyyatlar arasında qarşılıqlı asılılığın artması ilə əlaqədar olaraq valyuta məzənnəsi milli iqtisadiyyatın inkişafının zahiri təzahürünə çevrilmiş, onun iqtisadi potensialını, əmək məhsuldarlığını müəyyən dərəcədə əks etdirir və istehsala güclü təsir göstərir.

Təhlil göstərir ki, hazırda Mərkəzi Bankın həyata keçirdiyi valyuta siyasəti daxili qiymətlərin rəqabət gücünü və ixracın səmərəliliyini koordinasiya etməklə tənzimləyir. Bu isə ixracat sahələrinə və bütövlükdə qeyri-neft sektorunun inkişafına təsir göstərməklə ixracı stimullaşdıraraq genişlənməsinə səbəb ola bilər. Neft gəlirlərinin sürətlə artmağa başlaması milli valyutanın beynəlxalq bazarlarda mövqeyini xeyli möhkəmləndirir. Ona görə də Mərkəzi Bankın bu sahədə apardığı tarazlaşdırılmış siyasəti tamamilə özünü doğruldur.

Ölkənin beynəlxalq iqtisadi inkişaf strategiyası qabaqcıl ölkələrin müsbət təcrübəsi və müasir dünyada gedən proseslər nəzərə alınmaqla hazırlanır,

qeyri-neft sektorunun inkişafına qayğı göstərilir. Dünyada özünü göstərən geniş qloballaşma proseslərinə Azərbaycanın uğurlu integrasiyası və sosial-iqtisadi tərəqqisi yalnız bu yolla təmin oluna bilər.

Müasir dövrdə ölkənin müstəqil sosial-iqtisadi inkişafının dönməzliyi üçün həyati əhəmiyyət kəsb edən və ilk baxışda həlli qeyri-mümkün görünən Azərbaycan iqtisadiyyatının rəqabət gücünün artırılması yolları dövlətin diqqət mərkəzindədir. Nəzərə almaq lazımdır ki, bazar iqtisadiyyatı şəraitində dövlətin rolu bu sahədə azalmır, əksinə, daha da yüksəlir və getdikcə mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Beynəlxalq rəqabət meydanına təsərrüfat subyektləri – müəssisələr çıxsalarsa da onların bu sahədə müvəffəqiyyəti bütün digər şərtlər daxilində ölkədə mövcud olan ümumi iqtisadi vəziyyət və o cümlədən ölkə iqtisadiyyatının və müəssisələrin rəqabətqabiliyyətinə mənfi və müsbət təsir edə bilər. Dövlət ölkə iqtisadiyyatının və müəssisələrin rəqabətqabiliyyətinin yüksəldilməsi üçün məqsədyönlü tədbirlər sistemi həyata keçirmədikdə onun bu sahədə rolu mütəxəssislər tərəfindən mənfi xarakterizə edilir. Bu tədbirlər sisteminin mərkəzi xəttini müəssisələr tərəfindən əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi və onların malik olduqları müqayisəli üstünlüklərin möhkəmləndirilməsi üçün normal işgüzar mühitin yaradılması təşkil edir. Bu məqsədlə müəssisələrin xaricdən yeni texnika və texnologiya gətirmələri hərtərəfli təşviq edilməlidir.

Getdikcə qloballaşan bazar iqtisadiyyatı tələb edir ki, beynəlxalq bazarda rəqabət apara bilən müəssisələr dövlət tərəfindən dəstəklənsinlər və onlar öz üstünlüklərini daha da möhkəmləndirsinlər. Bu zaman nəzərə almaq lazımdır ki, bu sahədə dövlət himayəçiliyi çoxlarının düşündüyü kimi heç də həmin müəssisələrə dotasiya verilməsi demək deyildir. Bu himayəçilik rəqabətqabiliyyətli müəssisələrin az məsrəf sərf etməklə, yüksək keyfiyyətli məhsul istehsal etmələri üçün əlverişli şərait yaradılmasından ibarətdir (2, s. 137).

Dünya təcrübəsi əyani şəkildə göstərir ki, dövlətlərin çoxu rəqabət qabiliyyətini ilk mərhələdə beynəlxalq bazarda deyil, daxili bazarda yüksəltməyə çalışırlar. Artıq bütün mütəxəssislər arasında belə bir fikir hakimdir: rəqabət mübarizəsində o ölkələr qalib çıxırlar ki, onlarda daxili tələb xarici firmaların deyil, ilk növbədə yerli firmaların məhsuluna əsaslanır. Yerli müəssisələrin xaricdə davam gətirə bilən məhsullar istehsal edə bilməsində ilk mühüm şərt onların əvvəlcə ölkə daxilində rəqabətə dözə bilməsi, normal rəqabət mübarizəsi şəraitində daxili tələbatın ödənilməsində mühüm rol oynamağa başlamışdır. Bu işçi qüvvəsinə də aiddir. Halbuki, yüksək ixtisaslı hesab etdiyimiz işçi qüvvəsi bəzən daxili bazarda xarici işçilərlə rəqabətə davam gətirə bilmirlər. Xarici firmaların özləri ilə çoxsaylı işçilər gətirmələrini müəyyən dərəcədə məhz bu amil ilə də izah etmək olar.

Azərbaycan iqtisadiyyatının rəqabətqabiliyyətinin yüksəldilməsində mühüm strateji istiqamət daxili tələbatın ödənilməsi üçün idxalı əvəzetmə siyasətinin yeridilməsidir. Bu siyasət ölkənin keçmişdə olduğu kimi qapalı xarakterinin artırılmasına deyil, istehlak mallarının idxalına yönəldilən valyuta ehti-

yatlarına qənaət olunmasına, qənaət olunan valyutanın texnologiya idxalına və hətta həmin texnologiyanın istehsalının respublikada təşkil olunması məqsədlərinə tabe edilməsi çox vacibdir. Bu siyasət ölkənin ixracat potensialının artırılması üzrə strateji istiqamətin həyata keçirilməsində mühüm rol oynaya bilər. Uzunmüddətli və mürəkkəb proses olan beynəlxalq rəqabət qabiliyyətinin yüksəldilməsinə müxtəlif ölkələr müxtəlif müddətdə, fərqli vasitə və üsullardan istifadə etməklə nail olurlar (3, s. 256).

Lakin dünya təcrübəsi göstərir ki, onlar bu məqsədə nail olmaq üçün bir qayda olaraq dörd ardıcıl mərhələdən keçirlər. Bu mərhələlərin hərəkətverici qüvvələri, yaxud ayrı-ayrı dövrlərdə onun inkişafının müəyyən edici amilləri aşağıdakılardır:

- istehsal amilləri,
- investisiyalar,
- yeniliklər və sərvət.

Azərbaycan iqtisadiyyatı beynəlxalq rəqabət mübarizəsində öz üstünlüyünü mövcud olan bol istehsal amillərindən intensiv və səmərəli istifadə olunması, onlardan əldə edilən maliyyə mənbələrini texnoloji inkişafa yönəltmək yolu ilə təmin edir. Bu sahədə bütün qüvvələr Azərbaycana təbiətin bəxş etdiyi zəngin təbii sərvətlərdən və ucuz işçi qüvvəsindən ağılla istifadə edilməsinə, müxtəlif kənd təsərrüfatı məhsullarının becərilməsi üçün daha əlverişli şəraitin yaradılmasına yönəldilmişdir. İlk növbədə daxili tələbatın ödənilməsi üçün bu sahələrdə qısa müddət ərzində əhəmiyyətli nailiyyətlər əldə etmək mümkündür. Hazırkı mərhələdə resurs amillərindən innovasiya amillərinə keçilməsi məsələsi tam kəskinliklə qarşıya qoyulmuşdur.

Həyata keçirilən məqsədyönlü və genişmiqyaslı tədbirlər nəticəsində Azərbaycan iqtisadiyyatının beynəlxalq rəqabət qabiliyyəti qısa tarixi dövr ərzində əhəmiyyətli dərəcədə artmışdır. Beynəlxalq təşkilatlar da buna böyük əhəmiyyət verirlər.

Məlum olduğu kimi, dünya ölkələrinin iqtisadi göstəricilərinin qiymətləndirilməsində “Ümumdünya İqtisadi Forumu”nun (ÜİF) hazırladığı hesabatlar xüsusi yer tutur. Otuz ildən artıqdır ki, ÜİF dövlətlərin rəqabətə davamlılıq səviyyəsini öyrənməkdədir. 1979-cu ildən etibarən hazırlanan “Qlobal Rəqabət Hesabatları”nda dövlətlərin iqtisadiyyatlarının davamlı inkişafını və uzunmüddətli, dinamik artımını şərtləndirən faktorlar araşdırılır. 2004-cü ildə dövlətlərin rəqabətə davamlılığının ölçülməsi üçün təkmil göstəricilər toplusu yaradılıb və Qlobal Rəqabət İndeksi kimi ÜİF-ə təqdim edilib (4, s. 21).

Məlumat üçün bildirək ki, dövlətlərin rəqabətə davamlılığı – “Qlobal Rəqabət İndeksi” 12 əsas üzrə müəyyənləşdirilir. Burada təhsil və təlim, insan kapitalı, texniki-tərəqqi, makroiqtisadi sabitlik, səmərəli idarəetmə, qanunun aliliyi, şəffaf və təkmil işləyən qurumlar, korrupsiyanın azlığı, bazara yönümlülük, şirkətlərin təkmilləşdirilməsi, tələbat, bazarın həcmi və bir çox başqa istiqamətlər əsas götürülür.

ÜİF-nin Qlobal Rəqabət İndeksi 2006-2011-ci illərdə Azərbaycanda bütün istiqamətlər üzrə güclü inkişaf müşahidə olunduğunu, ölkənin nəhəng sıçrayışla dünya ölkələri arasında layiqli yer tutduğunu göstərir.

2011-ci il üzrə hazırlanan hesabatlarda ilk növbədə əsas kimi ölkələrdə institusional qurumlar nəzərə alınmışdır. Bu istiqamət hökumətin, hüquqi şəxslərin fəaliyyəti, onların əldə etdiyi gəlir və ölkənin inkişafında rolu qiymətləndirilir. İnstitusional əsasın rəqabətə davamlılığının artırılmasına və inkişafa böyük təsiri var. Gəlirlərin paylaşdırılması, inkişaf strategiyasının və siyasətinin icrası, həmçinin sərmayə qoyuluşu, istehsalın təşkilində institusional əsas mühüm rol oynayır. Azərbaycan institusional əsas üzrə dünya ölkələri arasında 74-cü yer tutur və MDB məkanında liderdir (5, s. 14).

Hesabatda infrastrukturun yeniləşdirilməsi, inkişafı mühüm amil kimi nəzərə alınmışdır. İnfrastrukturun mövcudluğu iqtisadiyyatın səmərəliliyi üçün son dərəcə əhəmiyyətlidir. Yüksək səviyyəli infrastruktur bölgələrin integrasiyasını gücləndirir, bir neçə regionun və ya bir ölkənin bazarlarının digər ölkələrin bazarı ilə integrasiyasına güclü təkan verir. Bu istiqamət üzrə Azərbaycan dünya ölkələri arasında 60-cı yer tutur və MDB məkanında birincidir.

Makroiqtisadi mühitin sabitliyi sahibkarlıq üçün çox vacibdir və ümumilikdə ölkənin rəqabətə davamlılığı üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu göstərici üzrə Azərbaycan dünya ölkələri arasında 45-ci yer tutaraq əksər MDB ölkələrini geridə qoyub:

Cədvəl 1

Ölkələr	sıra	xal
Azərbaycan	45	5. 23
Ermənistan	66	4. 89
Gürcüstan	98	4. 31
Qırğızıstan	116	3. 47
Ukrayna	80	4. 66

Dördüncü əsas sağlamlıq və ibtidai təhsildir. Sağlam işçi qüvvəsi ölkənin rəqabətə davamlılığı və səmərəliliyi üçün vacibdir. Sağlamlığı zəif olan işçi bütün potensialı ilə işləyə bilmir və daha az produktivdir. Bu göstəriciyə görə Azərbaycan dünya ölkələri arasında 95-ci yeri tutur. Lakin nəzərə alsaq ki, son illər bu sahəyə diqqət gücləndirilib və məqsədyönlü tədbirlərin həyata keçirilməsinə başlanıb, yaxın gələcəkdə vəziyyətin dəyişəcəyi şübhəsizdir.

Ali təhsil və təlim beşinci əsas kimi götürülür. Məlumdur ki, istehsal prosesinin və istehsal məhsulunun keyfiyyətini artırmaq istəyən iqtisadiyyat üçün mükəmməl yüksəkixtisaslı kadrlar çox vacibdir. Xüsusilə müasir qloballaşan iqtisadiyyat hər an dəyişən mühitə uyğunlaşa bilmək qabiliyyətinə malik, yüksək təhsil almış işçi resursunun olmasını tələb edir. Bu göstəriciyə görə Azərbaycan dünya ölkələri arasında 79-cu, MDB məkanında isə 4-cü sıradadır. Azərbaycanın boloniya sisteminə qoşulması və dövlət başçısının həyata keçir-

diyi məqsədyönlü tədbirlər nəticəsində bu sahədə geniş perspektivlər açılır (4, s. 37).

İşçi bazarının effektivliyi (produktivliyi) və çevikliyi yeddinci əsas kimi işçilərin iqtisadi prosesdə maksimum dərəcədə “istifadə” olunmasını təmin edir. Produktiv iqtisadiyyatı olan ölkədə işçilər düzgün şəkildə yerləşdirilir və lazımı stimullarla həvəsləndirilir ki, öz işlərində daha çox səy göstərsinlər. Bu göstəriciyə görə Azərbaycan dünya ölkələri arasında 38-cidir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu gün ölkədə effektiv maliyyə sektoru mövcuddur. Təbii ki, bu da maliyyə bazarının genişlənməsi, uğurlu büdcə siyasəti ilə bağlıdır. Belə halda vətəndaşlar maddi resurslardan səmərəli istifadə edə bilirlər. Bu zaman maddi resurslar siyasi məqsədlərdən çox, iş adamlarının əlində cəmləşdirilir, ya da sərmayə layihələrinə istiqamətləndirilir. Bu göstəriciyə görə Azərbaycan rəqabət indeksinə görə dünya ölkələri arasında 72-cidir.

Cədvəl 2

Ölkələr	Sıra	Xal
Azərbaycan	38	4. 47
Gürcüstan	57	4. 25
Qazaxıstan	78	4. 04
Qırğızıstan	55	4. 26
Rusiya	40	4. 44
Tacikistan	69	4. 12
Ukrayna	62	4. 21

Cədvəl 3

Ölkələr	Sıra	Xal
Azərbaycan	72	3. 94
Ermənistan	102	3. 36
Gürcüstan	83	3. 72
Qazaxıstan	53	4. 33
Qırğızıstan	108	3. 30
Rusiya	98	3. 47
Tacikistan	118	3. 05
Ukrayna	63	4. 11

Sahibkarlığın təkmilləşdirilməsi əmtəə və xidmətlərin istehsalı üçün əlverişli şərait yaradır. Bu da öz növbəsində məhsuldarlığın, ölkənin rəqabətə davamlılığının artmasına təsir edir. Sahibkarlığın təkmilləşdirilməsi ölkədə sahibkarlar şəbəkəsinin səviyyəsini, həmçinin ayrı-ayrı sahibkarın fəaliyyəti və strategiyasını əhatə edir. Azərbaycan bu göstəriciyə görə dünya ölkələri arasında 73-cü, MDB məkanında isə birinci yeri tutur (4, s. 37).

Rəqabətə davamlılığın əsaslarından biri də texniki innovasiyalardır. Baxmayaraq ki, institusional inkişaf, infrastrukturun təkmilləşdirilməsi, makroiqtisadi sabitliyin artırılması və ya insan potensialının yaxşılaşdırılması əhə-

miyyətli iqtisadi inkişafa nail olmaq üçün yetərlidir. Azərbaycan bu göstəriciyə görə dünya ölkələri arasında 53-cü sırada bərqərar olmuşdur.

Cədvəl 4

Ölkələr	Sıra	Xal
Azərbaycan	53	3. 26
Ermənistan	74	3. 04
Gürcüstan	98	2. 72
Qazaxıstan	65	3. 14
Qırğızıstan	114	2. 40
Tacikistan	91	2. 80
Ukrayna	61	3. 18

Qeyd: Cədvəllər Ümumdünya İqtisadi Forumunun məlumatları əsasında tədqiqatçı tərəfindən tərtib edilmişdir.

Beləliklə, rəqabətə davamlılığın əsas göstəricilərinin təhlili onu deməyə əsas verir ki, Azərbaycan MDB məkanında lider mövqeyə malikdir və dünya ölkələri arasında öz layiqli yerini tutur. Ona görə də ölkə Prezidenti İlham Əliyev tam əminliklə qeyd edir: “Azərbaycan beynəlxalq iqtisadi inkişafı ilə bağlı reytinglərdə həmişə yüksək yerlər tutur. Dünya İqtisadi Forumu, Davos İqtisadi Forumu iqtisadiyyatların rəqabət qabiliyyətliliyinə görə Azərbaycanı MDB məkanında birinci yerə layiq görür. “Standard and Poor” beynəlxalq reyting agentliyi Azərbaycanın kredit reytingini artırır, halbuki inkişaf etmiş Avropa ölkələrinin kredit reytingləri aşağı salınıb” (6).

Fikrimizcə, mövcud imkanlardan daha səmərəli istifadə etməklə ölkəmizin iqtisadi cəhətdən daha güclü dövlətə çevrilməsi, onun dünya təsərrüfat sistemində inteqrasiyası və bu sistemdə tutduğu nüfuzlu yerinin möhkəmlənməsi, ölkədə sosial-iqtisadi problemlərin həlli və əhəlinin güzəranının daha da yaxşılaşdırılması iqtisadi təhlükəsizliyin və beynəlxalq rəqabət qabiliyyətinin inkişafının əsasını təşkil edəcəkdir. Nəzərə alsaq ki, iqtisadiyyatın daha da inkişaf etdirilməsi, əhəlinin rifahının yaxşılaşdırılması, sosial problemlərin həlli, iqtisadiyyatın liberallaşması, demokratikləşmə prosesinin sürətləndirilməsi və digər sahələr üzrə ciddi tədbirlər həyata keçirilməsi davam etdirilir, yaxın gələcəkdə Azərbaycanın rəqabətqabiliyyətinin daha da artacağı heç şübhə doğurmur.

ƏDƏBİYYAT

1. Kərimov C.H., Orucov A.A. Beynəlxalq iqtisadi münasibətlər. Bakı: Nurlan, 2008, 462 s.
2. Vəliyev D.Ə. Qloballaşma şəraitində Azərbaycanın dünya maliyyə bazarına inteqrasiyası: təmayüllər, problemlər, perspektivlər. Bakı: Azərbaycan Universitetinin nəşriyyatı, 2006, 239 s.
3. Azərbaycan Respublikasının Statistik göstəriciləri: 2011. Bakı: DSK, 2012, 848 s.

4. Institute of Management Development. World Yearbook Lausanne. 2011, 258 s.
5. Schwab K. Salai, Martin X. The Global Competitiveness report 2011-2012. Geneva: World Economic Forum, 2012, 148 s.
6. <http://www.president.az/articles/4739>
7. www.referat.ru

Асаф Гарибов

**ИНТЕГРАЦИЯ АЗЕРБАЙДЖАНА В ГЛОБАЛЬНУЮ ЭКОНОМИКУ
И НАПРАВЛЕНИЯ ПОВЫШЕНИЯ МЕЖДУНАРОДНОЙ
КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТИ**

В данной статье проводится уточнение теоретико-методологических основ экономической безопасности и конкурентоспособности национальной экономики в разрезе модернизации, на основе системного анализа формируется комплексный подход к оценке инновационной восприимчивости национальной экономики, уточняются факторы, ограничивающие конкурентоспособность, построена система показателей для анализа инновационной деятельности.

Ключевые слова: конкурентоспособность, инновационный процесс, модернизация, транзит, рейтинг конкурентоспособности.

Asaf Qaribov

**INTEGRATION OF AZERBAIJAN TO GLOBAL ECONOMY
AND DIRECTIONS OF INCREASE OF INTERNATIONAL
COMPETITIVE ABILITY**

Specification of theoretical-methodological bases of economic safety and competitive ability of national economy in the modernization cut is carried out in the given paper; on the basis of the system analysis the complex approach to the estimation of the innovative susceptibility of national economy is formed, the factors limiting competitive ability are specified, the system of indicators for the analysis of innovative activity is constructed.

Key words: competitive ability, innovation process, modernization, transit, competitive ability rating.

(Redaksiya heyətinin üzvü, prof. A.İ.Şirəliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI NAXÇIVAN BÖLMƏSİNİN XƏBƏRLƏRİ
İctimai və humanitar elmlər seriyası, 2013, № 3

ИЗВЕСТИЯ НАХЧЫВАНСКОГО ОТДЕЛЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
Серия общественных и гуманитарных наук, 2013, № 3

NEWS OF NAKHCHIVAN SECTION OF AZERBAIJAN NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
The series of social and humanities sciences, 2013, № 3

ASİF ŞİRƏLİYEV
Naxçıvan Dövlət Universiteti

İXTİSASLAŞDIRMA KƏND TƏSƏRRÜFATININ İNKİŞAFININ MÜHÜM AMİLİDİR

Məqalədə ixtisaslaşmanın kənd təsərrüfatında mahiyyəti, rolu, formaları açılib göstərilir. Bundan başqa, onun kənd təsərrüfatının inkişafında – əkinçilik və heyvandarlıq məhsullarının istehsalının artmasında və ümumiyyətlə, səmərəliliyinin yüksəldilməsində əhəmiyyəti araşdırılır.

Açar sözlər: *İxtisaslaşdırma, ictimai əmək bölgüsü, mahiyyət, forma, əkinçilik, heyvandarlıq, səmərə, istehsal fərqləri, maya dəyəri, rentabellik.*

İctimai istehsalın sosial formasından asılı olmayaraq, bütünlükdə xalq təsərrüfatının və o cümlədən maddi istehsalın mühüm və başlıca sahəsi olan kənd təsərrüfatının inkişaf etdirilməsinin və onun səmərəliliyinin yüksəldilməsinin bir sıra amil və istiqamətləri mövcuddur. Bu amil və istiqamətlər sistemində kənd təsərrüfatının və onun ayrı-ayrı sahə və bölmələrinin ixtisaslaşdırılması çox mühüm rol oynayır və əhəmiyyətli yer tutur. Qanunauyğun və fasiləsiz bir proses olan ixtisaslaşdırma kənd təsərrüfatında, onun əkinçilik və heyvandarlıq məhsulları istehsalının ayrıca təsərrüfat, təsərrüfat daxili, iqtisadi rayon və zonalarda təmin edilməsi və yaradılması deməkdir. Bütün bunlar göstərir ki, ixtisaslaşdırılma prosesi ümumi ölkə hadisəsi və problemidir, əlverişli istehsal fəaliyyətinin yaradılması və qərarlaşmasıdır.

Kənd təsərrüfatı istehsalının ixtisaslaşdırılması eyni zamanda ölkə əhalisinin bəzi əkinçilik və heyvandarlıq məhsullarına olan tələbatının ödənilməsində idxaldan asılılığın aradan qaldırılmasına və aqrar istehsalı məhsullarının ixraca çıxışının təmin olunmasına, eləcə də bu sahədə rəqabətin daha da güclənməsinə şərait yaradır. İxtisaslaşdırma həmçinin əlverişli istehsal fəaliyyətinin yaradılmasıdır. Onu xüsusilə göstərmək gərəkdir ki, ölkəmizdə formalaşmış yeni iqtisadi münasibətlər sistemi kənd təsərrüfatının ixtisaslaşmasını mühüm sosial-iqtisadi amil kimi tələb edir. Maddi istehsalın bütün sahələrinin, o cümlədən kənd təsərrüfatının ixtisaslaşdırılması bir sıra mühüm üstünlüklər kəsb edir və əsaslı sosial-iqtisadi əhəmiyyəti ilə səciyyələnir.

Hər şeydən əvvəl ixtisaslaşdırma ölkəmizdə nəinki mühüm iqtisadi, habelə siyasi problem olan ərzaq təhlükəsizliyinin normal həllində əsaslı rol oynayır, əkinçilik və heyvandarlıq məhsullarının sabit sürətdə artmasının başlıca istiqaməti kimi özünü büruzə verir.

Bundan başqa, təminatlı məhsul istehsalı üçün ixtisaslaşma əkinçiliyin və heyvandarlığın həmçinin iriləşdirilməsini – təmərküzləşdirilməsini, iri həcmli kənd təsərrüfatı müəssisələrinin müxtəlif növ və formalarının yaradılmasına əlverişli şərait yaradır, eyni zamanda iri emal müəssisələrinin formalaşdırılmasını ön plana çəkir.

Eyni zamanda xüsusi, ayrıca əməliyyatların əmək bölgüsü olan ixtisaslaşdırma kənd təsərrüfatı məhsullarının keyfiyyətinin yüksəldilməsinə müsbət təsir göstərir.

Həmçinin ixtisaslaşdırma ehtiyatların əsas hissəsini müəssisənin inkişafı istiqamətinə yönəldilməsini təmin edir, işçilərin peşə hazırlığının, bacarıq və vərdişlərinin yüksəldilməsini, yüksəkixtisaslı kadrların hazırlanmasını şərtləndirir, istehsalın yüksək elmi qaydada aparılmasının yer almasına təminat yaradır.

İxtisaslaşdırma əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi, istehsal olunan məhsulun maya dəyərinin aşağı salınması – istehsal xərclərinə qənaət olunması, kənd təsərrüfatı müəssisələrinin mənfəətli, rentabelli olmasının və işlənməsinin çox vacib və zəruri istiqaməti kimi çıxış edir. Habelə ictimai əmək bölgüsünün mühüm forması olan ixtisaslaşdırma kənd təsərrüfatı istehsalının quruluşunun təkmilləşdirilməsinə, işçilərin əmək haqlarının müntəzəm olaraq artırılmasına gətirib çıxarır. Ölkənin şəhər əhalisinin mühüm kənd təsərrüfatı məhsullarına (tərəvəz, ət, süd, yumurta və s.) olan ehtiyac və tələbatlarının təminatlı qaydada ödənilməsinə çox əlverişli imkan yaradır. Kənd təsərrüfatının ixtisaslaşdırılması məhsul istehsalının artması ilə yanaşı, əlavə və daha çox mühüm ehtiyat mənbəyidir. Belə ki, bu üsul torpaqdan, işçi qüvvəsindən, texnikadan, suvarma və kimyalaşdırma imkanlarından daha faydalı istifadəyə, qabaqcıl təcrübənin və elmin nailiyyətlərini daha geniş və daha faydalı tətbiq etmək mənbəyi və amili hesab olunur.

Ümumiyyətlə, bütün istehsal sahələrində olduğu kimi, kənd təsərrüfatında ixtisaslaşdırma bu bölmənin təsərrüfatlarının iri sahələrə ayrılmasına, on-

ların daxilində isə müstəqil sahələrin (əkinçilik, heyvandarlıq, balıqçılıq və s.) formalaşması yolu ilə təmin edilir. Mühüm amil və istiqamət kimi ixtisaslaşma kənd təsərrüfatında yeni texnologiyaların tətbiqinə kömək edir, istehsalçıları daha çox stimullaşdırır, onları maddi maraqlı edir.

İxtisaslaşdırma kənd təsərrüfatında, necə deyirlər, hər şeydən bir az istehsal etmək kimi lüzumsuz istiqaməti aradan götürür, daha çox və daha mənfəətli istehsalın təşkilini təmin edir. Kənd təsərrüfatının ixtisaslaşdırması göstərilənlərlə yanaşı, ölkənin bütün rayonlarının təsərrüfat və mədəni həyatının yüksəldilməsinə, iqtisadi rayonların ictimai əmək bölgüsü əsasında komplekt (bütöv) inkişafını təmin etməyə, sənayeni xammal mənbələrinə yaxınlaşdırmağa təkan verir.

Həmçinin müxtəlif şəraitdə istehsalın hansı istiqamətdə inkişaf etdirilməsini nəzərdə tutan ixtisaslaşdırmanın digər xüsusiyyəti odur ki, bu prosesdə satış üçün məhsul istehsal edən sahə və bölmələrə daha çox üstünlük verilir.

Onu xüsusilə diqqətə gətirmək zəruridir ki, ixtisaslaşdırma xalq təsərrüfatının bütün sahələri üçün mühüm əhəmiyyət kəsb etməklə yanaşı, kənd təsərrüfatında təbii və iqtisadi xüsusiyyətlərin nəzərə alınmasını ön plana çəkir. Buna görə də kənd təsərrüfatının zonalar, regionlar, iqtisadi rayonlar, müəssisələr və müəssisə daxili sahələr üzrə ixtisaslaşdırılmasına xüsusi diqqət yetirilməli və əsaslı əhəmiyyət verilməlidir.

Əkinçilik və heyvandarlığın ixtisaslaşdırılmasında eyni zamanda təbii, iqtisadi, xarici iqtisadi, təchizat və təminat kimi əsas amillər çox ciddi və səriştəli surətdə nəzərə alınmalı və onlardan istifadəyə çox mühüm əhəmiyyət verilməlidir.

Kənd təsərrüfatında ixtisaslaşdırmanın tətbiqində bütün ölkələrdə olduğu kimi respublikamızda təbii şərait amilinə daha çox diqqət yetirilməsi faydalıdır. Çünki ölkəmizdə Yer kürəsində mövcud olan 11 iqlim növündən 9 növü vardır və 50 növ torpaq qrupu mövcuddur ki, bunun da yalnız 17 növü kənd təsərrüfatı üçün əlverişlidir.

Əhali və əmək ehtiyatları, onların vərdiş və ənənələri, kənd təsərrüfatı istehsalının şəhər və şəhər tipli qəsəbələrə yaxınlıq dərəcəsi və səviyyəsi də ixtisaslaşdırma prosesində xüsusi amil kimi nəzərə alınmalıdır.

Düzgün və səmərəli ixtisaslaşdırma həmçinin buna aid kənd təsərrüfatı texnikasının, işçi qüvvəsinin və ya bütünlükdə kənd təsərrüfatı əməyinin ixtisaslaşdırılmasını, işçi-fəhlə və digər kadrların hazırlanması məsələlərini də şərtləndirir. Eyni zamanda, bütünlükdə kənd təsərrüfatının, habelə əkinçiliyin və heyvandarlığın ixtisaslaşdırılmasının başlıca istiqamətinin seçilməsinə xüsusi diqqət yetirilməli və bu sahədə kənd təsərrüfatı məhsulları üzrə başlıca məsələlərin həllinə və reallaşdırılmasına əməli diqqət göstərilməlidir. Kənd təsərrüfatı istehsalının ixtisaslaşdırılmasının düzgün təşkili göstərilənlərlə yanaşı, bu istiqamətinin əhəmiyyəti, onun zonalar üzrə tətbiqi xüsusi olaraq nəzərə alınmalı, bu istiqamətin sosial-iqtisadi əhəmiyyəti və rolu diqqət mərkəzində saxlanıl-

malıdır. Həm də kənd təsərrüfatının ixtisaslaşdırması prosesində bu prosese təsir edən digər amillərin də imkanları və əhəmiyyəti ciddi nəzərə alınmalıdır. Sənayenin inkişaf səviyyəsi və onun yerləşdirilməsi dərəcəsi, nəqliyyatın mövcudluğu vəziyyəti və imkanı kənd təsərrüfatının idarə edilməsinin və təşkilinin mövcud gerçəkliyi və s. həmin amilləri təşkil edirlər.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin sədrliyi ilə keçirilən “Azərbaycan Respublikası regionlarının 2009-2013-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı”nın icrasının dördüncü ilinin yekunlarına həsr edilmiş konfransda (12 fevral 2013-cü il) prezident cənab İlham Əliyev yekun nitqində demişdir: “Rayonlar arasında və rayonlar üzrə ixtisaslaşma aparılmalıdır. Hər bir rayonun öz xüsusiyyətləri, öz təbiəti, iqlimi vardır – bu iqlim şəraiti nəzərə alınmalıdır. Hər rayon üzrə ixtisaslaşma layihələri icra edilməlidir”.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin bu çox mühüm və rəhbər göstərişinin, tapşırığının, proqram sənədinin, yekun sözünün, müddəalarının reallaşdırılması və həyata keçirilməsi istiqamətində hazırda ölkəmizdə kənd təsərrüfatı istehsalının ixtisaslaşdırılması prosesi üzrə xeyli işlər görülməyə başlanmışdır. Belə ki, artıq yüksək məhsuldarlığa malik olacaq 2 iri pilot taxılçılıq üzrə təsərrüfat yaradılmış, qarşıdakı iki ildə daha 50 belə taxılçılıq təsərrüfatının yaradılması üzrə əməli tədbirlərin görülməsi və yerinə yetirilməsi sahəsində iş xeyli sürətləndirilmişdir. Bu istiqamətin əkinçiliyin və maldarlığın digər sahələrində də davam etdirilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Bu isə ölkəmizin 3 milyon ton ərzaq taxılına olan tələbatın öz xüsusi istehsalımız hesabına ödənilməsinə təmin etməyə, taxıl üzrə idxalı aradan qaldırmağa imkan verəcəkdir.

Ölkəmizin hər yerində olduğu kimi, kənd təsərrüfatı istehsalının ixtisaslaşdırılması ilə bağlı Naxçıvan Muxtar Respublikasında da əsaslı tədbirlər müəyyənləşdirilmiş və reallaşdırılmağa başlanmışdır. Belə ki, muxtar respublikanın 205 kəndinin əksəriyyətində torpaq və iqlim amili nəzərə alınmaqla fiziki və hüquqi şəxs kimi fəaliyyət göstərən kəndli-fermer təsərrüfatlarının ixtisaslaşdırılması, kənddə iri istehsal təsərrüfatlarının yaradılmasına ciddi hazırlıq işləri aparılmaqdadır və bu sahədə kütləvi-izahat işlər müntəzəm olaraq davam etdirilir. Kənd təsərrüfatında sahibkarlıqla məşğul olanlarla əlaqənin daha da yaxşılaşması prosesi diqqət mərkəzindədir. Ümumiyyətlə, kənd təsərrüfatının ixtisaslaşdırılması istiqamətində daimi, faydalı və səmərəli iş davam etdirilməkdədir. Onu da göstərmək çox zəruridir ki, kənd təsərrüfatının ixtisaslaşdırılması qısamüddətli tədbir və istiqamət deyildir. Bunun üçün nəzərdə tutulmuş sosial-iqtisadi, təşkilatı, texniki və digər tədbirlər götür-qoy edilməli, ölçülüb-biçilməli, ümumiyyətlə, ölkənin kənd ərazi və bölmələrində davamlı və məqsədyönlü iş aparılmalıdır. Həmçinin respublikamızın hər yerində kənd təsərrüfatı istehsalının daha dərinlən ixtisaslaşdırılması ön plana gətirilməli, iri heyvandarlıq təsərrüfatlarının yaradılması da diqqət mərkəzində dayanmalıdır.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin ölkəmizdə kənd təsərrüfatının ixtisaslaşdırılması barəsində proqram göstərişi əhalinin bu sahənin məhsullarına olan tələbatının öz xüsusi istehsalımız hesabına getdikcə daha dolğun ödənilməsi üçün əsaslı imkan yaradılmasına və keyfiyyətli həyat mərhələsinin xeyli güclənməsinə çox əlverişli şərait yaradacaqdır. Ona görə buna – ixtisaslaşmanın qəti olaraq reallaşdırılmasına hamını və hər kəsi inandırmaq, onlarda etibar və inam formalaşdırmaq davamlı istiqamət kimi nəzərə alınmalıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin Azərbaycan Respublikası regionlarının 2009-2013-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı”nın icrasının dördüncü ilinin yekunlarına həsr edilmiş (12 fevral 2013-cü il) konfransda yekun nitqi. “Azərbaycan” qəz., 2013, 13 fevral.
2. İqtisadi nəzəriyyə (Mikro iqtisadiyyat). Moskva, 2008.
3. İqtisadi nəzəriyyə (Makro iqtisadiyyat). Moskva, 2009.
4. Müstəqil Dövlətlər Birliyinin ərzaq təhlükəsizliyi. Moskva-Minsk, 1998.
5. Aqrar-sənaye kompleksi bazara keçid dövründə (Müəlliflər kollektivi).
6. Kənd təsərrüfatı kooperasiyası (Müəlliflər kollektivi). Moskva-Minsk, 1998.

Асиф Ширалиев

СПЕЦИАЛИЗАЦИЯ – ВАЖНЫЙ ФАКТОР РАЗВИТИЯ СЕЛЬСКОГО ХОЗЯЙСТВА

В статье раскрываются сущность, роль, формы специализации в сельском хозяйстве. Также рассматривается ее значение в развитии сельского хозяйства – в увеличении производства земледельческой и животноводческой продукции, повышении эффективности сельского хозяйства в целом.

Ключевые слова: специализация, общественное разделение труда, сущность, форма, земледелие, животноводство, эффективность, себестоимость, рентабельность.

Asif Shiraliyev

SPECIALIZATION IS THE MAIN FACTOR OF AGRICULTURE DEVELOPMENT

The paper deals with main point, role and forms of specialization in agriculture. It has great importance for development of agriculture – for increasing

of agricultural and livestock production and increasing of effectiveness of agriculture as a whole.

Key words: *specialization, social labor division, main point, form, crop farming, animal husbandry, effectiveness, producing difference, prime cost, profitability.*

(AMEA-nın müxbir üzvü Ə.Nuriyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI NAXÇIVAN BÖLMƏSİNİN XƏBƏRLƏRİ
İctimai və humanitar elmlər seriyası, 2013, № 3

ИЗВЕСТИЯ НАХЧЫВАНСКОГО ОТДЕЛЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
Серия общественных и гуманитарных наук, 2013, № 3

NEWS OF NAKHCHIVAN SECTION OF AZERBAIJAN NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
The series of social and humanities sciences, 2013, № 3

CAVADXAN QASIMOV
AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: cavadxanqasimov@yahoo.com

NAXÇIVAN MUXTAR RESPUBLİKASI SOSIAL-İQTİSADI İNKİŞAF ZİRVƏSİNDƏ

Məqalədə Naxçıvan Muxtar Respublikasının sosial-iqtisadi inkişafının təminatı mexanizmindən bəhs olunmuş, onu təşkil edən amillərin təhlilinə yer verilmişdir. Statistik materialların köməyi ilə təkcə 2013-cü ilin birinci rübü və yanvar-aprel aylarının iqtisadi nailiyyətlərindən ətraflı bəhs olunmuşdur. Əldə olunan nailiyyətlər milli iqtisadi inkişafa etibarlı töhfə olaraq əsaslandırılmışdır.

Açar sözlər: *aqrar sektor, bazar iqtisadiyyatı, sosial-iqtisadi inkişaf, statistik göstəricilər və s.*

Son iyirmi ilə yaxın bir müddətdə ümummilli lider Heydər Əliyev siyasətinin nailiyyətləri ilə günü-gündən daha da qüdrətlənən və möhkəmlənən müstəqil ölkəmiz iqtisadi siyasətin daha da təkmil əsaslarla inkişaf etdirilməsi istiqamətində ardıcıl uğurlara imza atmaqdadır. Sağlam iqtisadi mühitin yaranması, əldə olunan siyasi nailiyyətlərin iqtisadi inkişaf üçün yararlı, əlverişli istiqamətə yönləndirilməsi, dayanıqlı, müvazinətli və müqavimətli iqtisadi inkişaf üçün səmərəli vasitə və mexanizmlərdən düzgün yararlanmaq qeyd olunan nailiyyətlərin çox zəruri tərkib hissələrini təşkil etməkdədir.

1994-cü ildə bağlanmaqla tarixdə haqlı olaraq Heydər Əliyevin neft strategiyası olaraq yer alan “Əsrin Müqaviləsi” ilə neft sektorunun, 1995-ci

ildən isə iqtisadi (aqrar) islahatların başlanması ilə qeyri-neft sektorunun inkişaf istiqamətlərinin möhkəm əsaslarla müəyyən olunması ölkə iqtisadiyyatının müasir iqtisadi və siyasi şəraitə uyğunlaşmasında həlledici mərhələnin təməlini qoydu. Yeni iqtisadi şərait üçün faydalı mexanizmlərlə müşayiət olunan həmin siyasətin yeni parametrlərinin müəyyən olunması hər addımda özünü göstərirdi.

Ölkəmizdə yaradılmış əlverişli iqtisadi mühit iqtisadiyyatın bütün sahələrinin balanslaşdırılmış, dayanıqlı və güclü inkişafına təminat vermişdir. Həyata keçirilmiş məqsədyönlü siyasət xalq təsərrüfatının bütün sahələrində ən zəruri təkanverici qüvvəyə çevrilmişdir. Kənd təsərrüfatının, sənayenin və digər sahələrin qarşılıqlı stimullaşdırıcı fəaliyyəti milli iqtisadi inkişaf üçün münbit zəmin yaratmışdır.

Qətiyyətli, iradəli və milli maraqlarımıza xidmət edən siyasət ölkəmizin bütün regionlarında özünə kök salaraq güclü, qüdrətli və dayanıqlı iqtisadiyyatı təmin edə bilmişdir.

Belə regionlardan biri də, təbii ki, hər zaman ölkəmizin hərtərəfli tərəqqisində müstəsna rola malik olan və hər qarış torpağında qüdrətli Azərbaycan tarixinin silinməz izlərini yaşadan Naxçıvan Muxtar Respublikasıdır. Burada da ümummilli liderimizin başlatdığı uğurlu siyasətin 1995-ci ildən mütərəqqi əsaslarla davam etdirilməsinin nəticəsində böyük inkişaf mənzərəsi yaradılmış, sağlam milli iqtisadi siyasətə təkan olacaq addımlar atılmaqdadır.

Naxçıvan Muxtar Respublikasında qazanılan uğurlar müstəqillik dövrünün ən parlaq səhifələrini təşkil etməklə ölkəmizin əldə etdiyi hər bir nailiyyətdən faydalı bəhrələnməyin ən gerçək təsdiqinə çevrilmişdir.

Belə ki, 1995-ci il 18 fevral tarixdə “Aqrar islahatların əsasları haqqında” və “Sovxoz və kolxozların islahatı haqqında” Azərbaycan Respublikasının qanunları, həmin ilin oktyabr ayında isə Dövlət Mülkiyyətinin Özəlləşdirilməsini nəzərdə tutan eyniadlı Dövlət Proqramının qəbul edilməsilə bütün regionlar kimi muxtar respublikanın da müasir iqtisadi sistemə müvafiq olmaqla, sosial-iqtisadi həyatına ruh vermiş, kəmiyyət və keyfiyyət irəliləyişləri təmin edilmişdir.

Qeyd edək ki, aqrar islahatların əsasları haqqında Qanunumuzda əsas məqsəd və vəzifələr bu cür müəyyən olundu: islahatın məqsədi aqrar bölməni böhrandan çıxarmaq, iqtisadiyyatı sabitləşdirmək, əhalinin sosial-iqtisadi vəziyyətini yaxşılaşdırmaq;

Vəzifələri isə torpaq və əmlak üzərində yeni mülkiyyət münasibətlərinin formalaşdırılmasından, bazar iqtisadiyyatına uyğun istehsal və infrastruktur sahələrində müxtəlifnövlü təsərrüfatların yaradılması və inkişafı ilə istehsal münasibətlərinin dəyişdirilməsindən və təkmilləşdirilməsindən ibarət oldu.

Həmin məqsəd və vəzifələrin muxtar respublikada uğurlu icra mexanizminin təmin olunmasının nəticəsində aqrar sferada səmərəli iqtisadi fəaliyyət üçün əlverişli mühit yaradılmış və ərazinin (bölgənin) sosial-iqtisadi nailiyyətlərinin stimullaşdırıcı vasitəsinə çevrilmişdir.

Göstərilən hüquqi, praktik sənədlər və təcrübələrin ardınca aqrar sektoru daha da təkmil olaraq inkişaf etdirmək üçün qanun, qərar, məcəllə və digər hüquqi sənədlər qəbul edildi ki, bunlardan da bir neçəsini bu cür göstərmək olar: “Torpaq islahatı haqqında” Azərbaycan Respublikasının 16 iyul 1996-cı il tarixli Qanunu, “Dövlət torpaq kadastrı, torpaqların monitorinqi və yerquruluşu haqqında” Azərbaycan Respublikasının 22 dekabr 1998-ci il tarixli Qanunu, “Torpaq icarəsi haqqında” Azərbaycan Respublikasının 12 mart 1999-cu il tarixli Qanunu, Azərbaycan Respublikasının 25 iyun 1999-cu il tarixli Qanunu ilə təsdiq edilmiş “Azərbaycan Respublikası Torpaq Məcəlləsi”, “Torpaq bazarı haqqında” Azərbaycan Respublikasının 7 may 1999-cu il tarixli Qanunu və s. də daxil olmaqla 60-a yaxın hüquqi normativ aktlar (1) ölkəmizdə təkcə aqrar sektoru inkişaf etdirmək üçün əsaslı zəmin yaratdı.

Məlumdur ki, aqrar sektor torpaq amili olmadan heç bir məna daşıya bilməz. Buna görə də torpağın kənd təsərrüfatında əsas istehsal vasitəsi kimi müasir iqtisadi sistemin ən zəruri predmetinə çevrilməsi üçün dövlət tərəfindən mükəmməl strategiya həyata keçirilməyə başlandı. Təbii ki, bu, torpaqların islahatı nəticəsində mümkün ola bilərdi. Bu məqsədlə də, göstərilən tarixdə (1996-cı il iyul ayı) qəbul edilmiş “Torpaq islahatı haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanununun əsas məqsədi və vəzifəsi müəyyən olundu. Beləliklə, həmin qanunun məqsədi iqtisadi azadlıq və sosial ədalət prinsipləri əsasında torpaq üzərində yeni mülkiyyət münasibətlərini yaratmaq, bazar iqtisadiyyatını və sahibkarlıq təşəbbüsünü inkişaf etdirmək, ölkənin iqtisadi müstəqilliyinə, o cümlədən ərzaq təminatına nail olmaq və nəticə etibarı ilə Azərbaycan xalqının maddi rifahını yüksəltməkdən ibarət olmaqla, vəzifəsi Azərbaycan Respublikası ərazisində dövlət torpaqlarının müəyyən edilməsini, torpaqların bələdiyyə və xüsusi mülkiyyətə verilməsini, mülkiyyətçilərin torpağa sahiblik, istifadə və sərəncam hüquqlarını təmin etmək kimi əsaslandırıldı.

Ümummilli lider Heydər Əliyevin siyasi çevikliyi, onun qətiyyətli idarəetmə bacarığı aqrar sektorun ölkəmizin milli iqtisadi inkişafda əhəmiyyətli rolunu artırırdı. Bütün bunlar Onun hələ Naxçıvan MR Ali Məclisinin Sədri işləyərkən Culfa rayonunun Şurut və Gal kəndlərində başlatdığı torpaq islahatlarının bütünlükdə ölkəmiz miqyasında elə Onun özü tərəfindən gerçək davamı və reallığa çevrilməsi ilə geniş vüsət almışdır. İqtisadi siyasətin bu cür istiqamət alması MDB məkanına daxil olan ölkələrin hər biri üçün böyük nümunə idi. Xüsusi qeyd etmək lazımdır ki, aqrar sektorda sürətli inkişaf prosesi Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 10 yanvar 1997-ci il tarixli “Aqrar islahatların həyata keçirilməsini təmin edən bəzi normativ-hüquqi aktların təsdiq edilməsi barədə” 534 sayılı Fərmanı ilə daha da önəm qazandı (1).

Müasir iqtisadi sistemdə aqrar sektorun əsas qanuna uyğunluğu olan kəndli-fermer təsərrüfatlarının fəaliyyətinin səmərəli təşkili və məhsuldar nəticələrin əldə olunması üçün 1992-ci il 8 aprel tarixdə qəbul olunmuş müvafiq

qanuna 1 iyun 1997-ci il tarixdə dəyişikliklər edildi. Bununla da ölkəmizdə tam təkmil olaraq aqrar siyasət dövlətimizin strateji xəttini təşkil etdi.

Aqrar sahədə istehsalçılara lazım olan zəruri dövlət dəstəyinin davamlılığını təmin etmək üçün ölkə başçısı cənab İlham Əliyevin böyük xidmətləri vardır. İstifadəçilərə kənd təsərrüfatı texnikalarının verilməsi, onların maliyyə-kredit təşkilatları ilə faydalı və səmərəli əməkdaşlığının yaradılması, digər iqtisadi və texniki təchizatlarla təmin olunması özünün düşünülmüş həllini çoxdan tapmışdır. Bu tədbirlər hüquqi, eyni zamanda iqtisadi əsaslarını ölkə başçısının təsdiq etdiyi birinci mərhələdə 2004-2008-ci illəri, ikinci mərhələdə isə 2009-2013-cü illəri əhatə edən “Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı”, 23 oktyabr 2004-cü il tarixdə imzaladığı “Aqrar bölmədə lizinqin genişləndirilməsi sahəsində əlavə tədbirlər haqqında”, 23 yanvar 2007-ci il tarixdə imzaladığı “Kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarına dövlət dəstəyi haqqında” və 21 avqust 2008-ci il tarixdə imzaladığı “Kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçıların toxum, gübrə və damazlıq heyvanları ilə təmin edilməsinə əlavə dəstək verilməsi barədə” (1) Sərəncamları və digər hüquqi-normativ aktlardan götürür. Bu qeyd edilənlər bütövlükdə ölkəmiz və onun regionlarının sosial və iqtisadi inkişafının təmin edilməsi üçün, o cümlədən aqrar sektorun inkişafı üçün nəzərdə tutulmuş məqsədyönlü tədbirlərin tərkib hissəsidir.

Həmin hüquqi tənzimləmə mexanizminin Naxçıvan MR-də səmərəli icrasının təzahürü olaraq Ali Məclisin Sədri tərəfindən “Naxçıvan Muxtar Respublikasında aqrar bölmədə lizinqin genişləndirilməsi sahəsində əlavə tədbirlər haqqında” 2005-ci il 28 yanvar tarixli Sərəncamı, 2005-ci aprel ayının 11-də təsdiq olunan “Naxçıvan Muxtar Respublikasında kartofçuluğun inkişafı üzrə Dövlət Proqramı”, 2008-ci il 17 sentyabr tarixdə imzalanmış Sərəncamla təsdiq edilmiş “2008-2015-ci illərdə Naxçıvan Muxtar Respublikasında əhalinin ərzaq məhsulları ilə etibarlı təminatına dair Dövlət Proqramı”, 2012-ci il 14 fevral tarixdə təsdiq etdiyi “2012-2015-ci illərdə Naxçıvan MR-də meyvəçiliyin və tərəvəzçiliyin inkişafı üzrə Dövlət Proqramı” və digər hüquqi-iqtisadi tənzimləmə vasitələri Naxçıvan MR-in böyük və geniş inkişaf mənzərəsini formalaşdırmaqdadır.

Elə bu və ya digər bu kimi uğurlu tədbirlərin Naxçıvan Muxtar Respublikasına qazandırdığı nailiyyətlər ərazinin iqtisadi potensialının daha da artırılmasına münbit imkanlar açmışdır. 2013-cü ilin yanvar-aprel aylarının sosial-iqtisadi inkişaf göstəricilərinə nəzər salmaqla qeyd etdiklərimizi əyani şəkildə görmək olar. Bəhs olunan dövrdə 564 milyon 377 min manatlıq ümumi daxili məhsul istehsal olunmuşdur. Hər bir nəfərə düşən ÜDM 1316,5 manat olmuşdur. Əsas kapitalla yönəldilən investisiyalar 300 milyon 547 min manat həcmindədir (2).

Yuxarıda sadalanan hüquqi və iqtisadi tənzimləmə vasitələrinin yaratdığı sağlam iqtisadi mühit nəticəsində kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalı

artım tempi ilə istiqamətlənmiş, milli iqtisadi inkişafa təkan olmuşdur. Belə ki, 2013-cü ilin hazırkı dövründə MR-də kəndə və kəndliyə böyük qayğının təzahürü olan müvafiq müasirtepli texnikaların gətirilərək onların istifadəsinə verilməsi tədbirləri geniş vüsət almışdır. 2012-ci ildə 879 ədəd olmaqla, 2013-cü ilin ilk rübündə 116 ədəd müxtəlif təyinatda və adda kənd təsərrüfatı texnikası muxtar respublikaya gətirilmiş, bütövlükdə 1000-ə yaxın texnika kənd təsərrüfatının inkişafına və burada fəaliyyət göstərənlərin səmərəli məşğulluğuna xidmət etməkdədir. Qeyd edək ki, təkcə bəhs olunan dövrdə həmin texnikaların 60-a yaxını lizinq yolu ilə istifadəçilərə verilmişdir. Kəndlilərin faydalı məşğulluq potensialının artırılmasına əlverişli zəminlər yaradan bu kimi tədbirlər onlara 3 min 961 ton mineral gübrənin verilməsilə (2) daha da zənginləşmişdir.

Bundan əlavə, məqsədyönlü tədbirlərin nəticəsində bəhs olunan dövrdə 30 milyon 100 min manatlıq kənd təsərrüfatı məhsulu istehsal olunmuşdur. Qeyd edək ki, bu göstərici ötən ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə 4,5% artıqdır. 2013-cü ilin yanvar-aprel aylarında muxtar respublikada 6,6 min ton ət (diri çəkiddə), 23,6 min ton süd, 31 milyon 300 min ədədə yaxın yumurta istehsal olunmuşdur. Burada onu da göstərə bilərik ki, qeyd olunan göstəricilər 2012-ci ilin müvafiq dövrü ilə müqayisə olunmaqla, ət istehsalında 5,3%, süd istehsalında 1,4%, yumurta istehsalında isə 1,2 %-lik artım deməkdir (2).

Bundan əlavə, hələ 2013-cü ilin ilk rübünün məlumatlarına əsasən muxtar respublikamızda 1 milyon 139 min manatlıq bitkiçilik məhsulları istehsal olunmuş, kənd təsərrüfatının aparıcı sahəsi olan heyvandarlıq məhsulları isə 20 milyon 14 min manat təşkil etmişdir. Burada onu da qeyd etmək yerinə düşər ki, mövcud potensialdan səmərəli istifadə olunması nəticəsində 1 aprel 2013-cü il tarixə olan məlumatlara əsasən MR-in bütün təsərrüfat kateqoriyalarında qaramalın sayı 110 min 899 baş, qoyun və keçilərin sayı isə 676 min 144 baş təşkil etmişdir (2).

Muxtar respublikanın iqtisadi siyasətinə faydalılıq gətirən amillərdən biri də burada kənd təsərrüfatı sahəsində çalışan insanların müxtəlif bank və kredit təşkilatları ilə uğurlu fəaliyyətlərinin tənimlənməsindən ibarətdir. Belə ki, təkcə cari ilin yanvar-mart ayları ərzində müvafiq sahə üzrə 1 milyon 866 min manatdan çox kredit verilmişdir.

Muxtar respublikada təmin edilən sağlam iqtisadi mühit burada (15.04.2013) 2013-cü ilin məhsulu üçün 8 min 476 hektar sahədə yazlıq əkin aparılmasına imkanlar vermiş və bu iş indi də öz əhatəsini genişləndirməkdədir (2).

Təbii ki, bütün bunlar milli iqtisadi inkişafın təmin olunmasında həlledici məqamlardan biridir. Muxtar respublikada həyata keçirilən məqsədyönlü iqtisadi siyasət nəticəsində yuxarıda sadalanan iqtisadi-statistik faktlar böyük inkişaf mənzərəsini formalaşdırmışdır.

Ulu öndər Heydər Əliyev siyasətinin milli iqtisadi inkişafa qazandırdığı uğurlardan biri də ölkəmizdə səmərəli və sağlam sahibkarlıq mühitinin yaranması ilə xarakterizə oluna bilər. Naxçıvan MR bu sahədə də əhəmiyyətli

nailiyyətlər əldə etmişdir. Belə ki, yanvar-aprel aylarında müxtəlif bank və kredit təşkilatları tərəfindən hüquqi və fiziki şəxslərə ümumilikdə 13 milyon 847 min manat həcmində kreditlər verilmişdir. Təbii ki, bu həm sahibkarlıq mühitinin tam təkmil əsaslarla daha da inkişafına imkanlar açmış, həm də onların fəaliyyətinin stimullaşdırılması ilə mühüm izlər qoymuşdur.

Ümumiyyətlə, Naxçıvan Muxtar Respublikası ölkəmizdə əldə olunmuş sosial-iqtisadi nailiyyətlərin və ictimai-siyasi əmin-amanlığın ən bariz, ən gerçək təsdiqini özündə yaşatmaqdadır. Son 18 ilə yaxın bir dövrdə muxtar respublikanın hər tərəfli inkişaf istiqamətlərinin düzgün, düşünülmüş və məqsədyönlü şəkildə müəyyən olunması buranın ərazicə kiçik olmasına baxmayaraq, mənəviyyatca böyük dəyərlərə malikliyi bir daha sübut edir.

ƏDƏBİYYAT

1. www.e-qanun.az
2. www.statistika.nmr.az

Джавадхан Касымов

НАХЧЫВАНСКАЯ АВТОНОМНАЯ РЕСПУБЛИКА НА ВЕРШИНЕ СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ

Статья посвящена механизму обеспечения социально-экономического развития Нахчыванской Автономной Республики, анализируются также факторы, организующие ее развитие. С помощью статистических данных представляются достигнутые экономические результаты за первый квартал и январь-апрель 2013 г. Достигнутые результаты являются прочным фундаментом развития национальной экономики.

Ключевые слова: *аграрный сектор, рыночная экономика, социально-экономическое развитие, статистические данные.*

Javadkhan Gasimov

NAKHCHIVAN AUTONOMOUS REPUBLIC AT THE TOP OF SOCIAL AND ECONOMIC DEVELOPMENT

The paper is devoted to the mechanism of ensuring of social and economic development of Nakhchivan Autonomous Republic, factors, organizing its development are analyzed also. By means of the statistical data the reached

economic results for the first quarter and January-April, 2013 are stated. The reached results are the strong base for development of national economy.

Key words: *agrarian sector, market economy, social and economic development, statistical data.*

(Redaksiya heyətinin üzvü, prof. A.İ.Şirəliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI NAXÇIVAN BÖLMƏSİNİN XƏBƏRLƏRİ
İctimai və humanitar elmlər seriyası, 2013, № 3

ИЗВЕСТИЯ НАХЧЫВАНСКОГО ОТДЕЛЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
Серия общественных и гуманитарных наук, 2013, № 3

NEWS OF NAKHCHIVAN SECTION OF AZERBAIJAN NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
The series of social and humanities sciences, 2013, № 3

HƏSƏN MƏMMƏDOV

Naxçıvan Dövlət Universiteti

E-mail: hesenmemmedov@hotmail.com

MİLLİ İQTİSADİYYATIN DAYANIQLI İNKİŞAFININ REGIONAL PROBLEMLƏRİ

Məqalədə milli iqtisadiyyatın dayanıqlı inkişafının regional problemləri tədqiqata cəlb olunur. Regionların sosial-iqtisadi inkişafına təsir edən amillər və şəraitlər araşdırılır. Milli iqtisadiyyatın dayanıqlı inkişafında regional problemlərin həllinin xüsusi əhəmiyyəti olduğu qeyd olunur. Müəyyən edilir ki, Azərbaycanın aparıcı sənaye sahəsi olan neft sənayesinin gəlirləri hesabına regionlarda ixtisaslaşmış agro-sənaye komplekslərini inkişaf etdirərək, gələcəkdə ölkə iqtisadiyyatını baş verə biləcək neft sənayesindən asılılıq sindiromundan azad etmək və regionlarda dayanıqlı sosial-iqtisadi inkişafa nail olmaq mümkündür.

Açar sözlər: *milli iqtisadiyyat, dayanıqlı inkişaf, regional problemlər, sosial-iqtisadi inkişaf, amillər və şəraitlər.*

Bazar iqtisadiyyatının inkişaf etdiyi müasir dövrdə inkişaf etməkdə olan ölkələrin bir çoxu ümumi iqtisadi inkişafa nail olmaq üçün regionların sosial-iqtisadi inkişaf səviyyələrinin tarazlaşdırılması məsələlərinə üstünlük verir, bu

iqtisadi problemi prioritet qəbul edərək onun həlli istiqamətində strateji planlar işləyib hazırlayır, həyata keçirilməsini təmin edirlər.

Ölkədə regionların sosial-iqtisadi inkişafına təsir edən amillər və şəraitlərin təsnifatlaşdırılması, strateji prioritetlərin müəyyən edilməsi baxımından nəzəri-metodoloji və praktiki cəhətdən böyük iqtisadi əhəmiyyətə malikdir.

Milli iqtisadiyyatın dayanıqlı inkişafının regional problemlərinin həllinə təsir edən amillər tədqiq edilərkən onların yaranma və təsir etmə mənbələrini əsas götürüb eyni xarakterə malik amilləri bir qrupda birləşdirmişik. Araşdırma zamanı müəyyən etmişik ki, müasir iqtisadi inkişaf mərhələsində regionların sosial-iqtisadi inkişafına təsir edən amilləri iki qrupda birləşdirmək olar: daxili (endogen) və xarici (ekzogen) təsir amilləri (3, s. 32). Daxili (endogen) təsir amillərinə aşağıdakıları aid etmək olar:

1. Region əhalisinin sayı, yaş və cins tərkibi;
2. İqtisadi fəal əhalinin sayı;
3. Regionda maddi istehsal sahələrinin mövcud vəziyyəti;
4. Xammal ehtiyatlarının mövcudluğu və ondan istifadə vəziyyəti;
5. Regionda istehsal, sosial, bazar və ekoloji infrastrukturların mövcud durumu.

Xarici (ekzogen) təsir amillərini isə aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Regionun inkişaf etmiş sənaye mərkəzlərindən yerləşmə məsafəsi (yaxınlıq və ya uzaqlıq);
2. Ölkədə aparıcı sənaye sahələrinin inkişafı;
3. Qloballaşma və iqtisadi integrasiya;
4. Enerji daşıyıcılarının qiymətlərinin dəyişməsi;
5. Ölkədə vergi, maliyyə və pul-kredit siyasəti;
6. İqtisadi tədqiqatların aparılması (4, s. 78-83).

Aparığımız tədqiqatlar göstərir ki, hər bir regionun sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsinə daxili amillər ilə yanaşı, xarici amillər də qarşılıqlı təsir göstərir. Lakin daxili təsir amilləri ilə müqayisədə xarici təsir amilləri daha çox əmək və kapital tutumlu sahələr olmaqla, üstün təsir etmə gücünə malikdir. Daxili təsir amilləri adı altında qruplaşdırılan amillər dəsti birbaşa regionun özündə mövcud olan təbii-iqtisadi amilləri əhatə etdiyi halda, xarici təsir amilləri isə makro səviyyədə respublika miqyaslı amillərlə bağlıdır. Bunu nəzərə alaraq xarici təsir amillərinin regionun sosial-iqtisadi inkişafına təsir mexanizmini bir qədər geniş aspektdə araşdıraraq:

1. Tədqiq olunan regionun inkişaf etmiş sənaye mərkəzlərindən yaxın və ya uzaq məsafədə yerləşməsinin onun sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsinə təsirini araşdırarkən məlum oldu ki, regional inkişaf baxımından bu amil xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, Bakı, Sumqayıt, Gəncə və s. kimi iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş sənaye mərkəzlərinə yaxın məsafədə olan regionlar, bir qədər uzaq məsafədə yerləşən regionlara nisbətən yaxşı inkişaf etmiş infrastruktur imkanlarına malik olurlar ki, bu da onların sosial-iqtisadi tərəqqisinə müsbət təsir

göstərir. Belə ki, inkişaf etmiş sənaye mərkəzlərində mövcud olan yol-nəqliyyat infrastrukturalarının olması, bazar infrastrukturalarının inkişafı sənaye mərkəzlərinə yaxın ərazilərdə yerləşən regionlardakı sahibkarlıqla məşğul olan təsərrüfat subyektlərinin, xüsusilə də yeyinti və yüngül sənaye sahələrinin, inkişafına xeyli dərəcədə müsbət təsir göstərir. Eyni zamanda yaxın məsafədə yerləşən iri sənaye mərkəzləri hesabına region əhalisinin istehlak mallarına olan tələbi digər regionlara nisbətən maksimum səviyyədə ödənilir.

Bəzi hallarda ölkədə həyata keçirilən uğursuz sosial-iqtisadi siyasətin nəticəsində sənaye mərkəzlərinə yaxın ərazidə yerləşən regionlarda iqtisadi inkişaf zəifləyə bilər. Belə ki, sənaye mərkəzlərinin yaxınlığında yerləşən, lakin sosial infrastrukturları aşağı səviyyədə olan regionlarda iqtisadi fəal əhalinin, xüsusilə də gənc mütəxəssislərin çox hissəsi yaşayış şəraitini yaxşılaşdırmaq üçün sənaye mərkəzlərinə miqrasiya etməyə üstünlük verə bilərlər. Nəticədə sosial infrastrukturları inkişaf etməyən regionlardan kədr axını sürətlənə bilər ki, bu da gələcəkdə həmin ərazilərdə kədr çatışmazlığına səbəb olar.

Ümumiyyətlə, bu istiqamətdə apardığımız araşdırmalar belə qənaətə gəlməyə əsas verir ki, sənaye mərkəzlərindən yaxın və ya uzaq məsafədə yerləşən regionlarda dayanıqlı iqtisadi inkişafa nail olmaq üçün bu ərazilərdə istehsal infrastrukturaları ilə yanaşı, sosial infrastrukturaların da inkişafını həyata keçirən dövlət proqramları hazırlanmalıdır. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin son illərdə qəbul etdiyi silsilə Dövlət Proqramları, məhz, bu məqsədə xidmət edir. Artıq ölkədə dayanıqlı sosial-iqtisadi inkişaf üçün əsaslı zəmin yaradılmışdır.

2. Ölkədə aparıcı sənaye sahələrinin inkişafı hesabına nisbətən geridə qalmış regionların inkişafını təmin etmək mümkündür. Belə ki, Azərbaycanın aparıcı sənaye sahəsi olan neft sənayesinin gəlirləri hesabına regionlarda ixtisaslaşmış aqrosənaye komplekslərini inkişaf etdirmək olar ki, nəticədə gələcəkdə ölkə iqtisadiyyatını baş verə biləcək neft sənayesindən asılılıq sindromundan azad etməklə, regionların dayanıqlı sosial-iqtisadi inkişafına nail olmaq mümkün olar.

3. Müasir dövrdə dünya iqtisadiyyatında gedən qloballaşma prosesi ölkənin bütün iqtisadi rayonlarında formalaşan sənaye müəssisələrinin böyüməsinə və yeni-yeni sənaye sahələrinin yaradılmasına vasitə olur. Qloballaşma prosesi nəticəsində müəssisələr arasında əməyin kooperativləşməsi, mütəxəssis və texnologiya mübadiləsi baş verir ki, bu da müəssisələr arası iqtisadi inteqrasiyanın yaranmasına gətirib çıxarır. Belə ki, Azərbaycanın Beynəlxalq İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatlarına üzv olması ölkədə regionların sosial-iqtisadi inkişafına ciddi təsir göstərir. Çünki bu zaman ölkənin regionlarında yerləşən iqtisadi müəssisələrin xarici bazara çıxışı üçün əlverişli zəmin yaranır.

Bunu nəzərə alaraq regionlarda mövcud olan iqtisadi müəssisələrin rəqabətqabiliyyətli müəssisələrə çevrilməsi, orada istehsalın həcmünün artırılması və buraxılan məhsulun keyfiyyətinin yüksəldilməsini təmin edən ciddi iqtisadi

proqramlar qəbul edilməli və bu proqramların həyata keçirilməsinə nəzarət gücləndirilməlidir.

Beləliklə, dünyada gedən qloballaşma və iqtisadi integrasiya proseslərinə biganə qalmamaq və müəssisələri bu yöndə istiqamətləndirmək regionlarda dayanıqlı iqtisadi inkişafa zəmin yarada bilər.

4. Ölkədə mütəmadi olaraq enerji daşıyıcılarının qiymətlərinin dəyişməsi, xüsusilə artması, regionlarda iqtisadi inkişafa dolayısı ilə mənfi təsir göstərə bilər. Azərbaycan Respublikasında regionların sosial-iqtisadi inkişafı enerji daşıyıcılarının qiymətlərinin dəyişməsindən birbaşa asılı olmasa da, elektrik enerjisi tariflərinin dəyişməsi, xüsusilə də artması, bölgələrdə dislokasiya olunan müəssisələrin iqtisadi vəziyyətinin nisbətən aşağı düşməsinə gətirib çıxara bilər, hətta yeni yaradılan və maliyyə vəziyyəti aşağı səviyyədə olan müəssisələrin iflası ilə nəticələnmə bilər. Ona görə də enerji və yanacaq ehtiyatları mükkəmməl olan ölkəmizdə tarif tənzimlənməsi yolu ilə onların qiymətlərinin, ölkədə dayanıqlı inkişafa nail olunana qədərki müddətdə sabit saxlanması məqsədmüvafiq hesab olunur.

5. Bazar iqtisadiyyatlı ölkələrdə iqtisadiyyat özəlləşmə üzərində qurulduğuna baxmayaraq, dövlət iqtisadiyyata müəyyən dərəcədə müdaxilə etməlidir, yəni iqtisadiyyat dövlət tərəfindən tənzimlənməlidir. Bu tənzimlənmə metodlarından biri də bildiyimiz kimi pul-kredit siyasətidir. Bu siyasəti ölkənin Mərkəzi bankı yerinə yetirir. Pul-kredit siyasəti dedikdə, dar mənada Milli bankın iqtisadiyyatdakı pul təklifini tənzimləməsi başa düşülür. Bu siyasətin əsas məqsədi, ölkədəki inflyasiyanı nəzarət altında saxlamaq, işsizliyi aradan qaldırmaq, iqtisadi vəziyyətdən asılı olaraq ya kreditin stimullaşdırılmasına və pul emissiyasına (kredit ekspansiyası), ya da kredit verilməsinin məhdudlaşdırılmasına (kredit restriksiyasına) yönəldilir. Böhran dövründə Mərkəzi Bank kredit verilməsinin artırılması və faiz normasının azaldılması ilə konyukturanı canlandırmağa çalışır. Əksinə, yüksəliş dövründə isə qiymətlər qalxdığına və iqtisadiyyatda disproporsiyalar artdığına görə Mərkəzi Bank kreditin verilməsini azaldır.

Amma pul-kredit siyasəti yalnız makromaliyyə sabitliyi naminə deyil, regionlarda istehsalın canlandırılması və sağlamlaşdırılmasına, həmçinin bütövlükdə iqtisadi konyukturanın yaxşılaşdırılmasına kömək etməlidir. Manatın sabitliyinin və inflyasiyanın cilovlanmasını təmin edən pul-kredit siyasəti elə aparılmalıdır ki, bu siyasətin iqtisadiyyata olan mənfi təsirini minimuma endirmək mümkün olsun. Bu gün iqtisadi islahatları uğurla aparmaq üçün sabit manat və inflyasiyanın aşağı olması vacibdir. Buna nail olmaq üçün möhkəm iqtisadiyyata söykənən əsl maliyyə sabitliyi olan mikromaliyyə sabitliyinin yaradılması zəruridir. Bunun üçün pul-kredit siyasəti iqtisadi siyasətin digər blokları ilə əlaqədə aparılmalı və bütövlükdə iqtisadiyyatın səmərəli fəaliyyət göstərməsinə xidmət etməlidir.

Beləliklə, 2013-cü ildə Milli Bank baza inflyasiyanın təkrəqəmli səviyyədə saxlanmasına və maliyyə sabitliyinin qorunmasına yönəlmiş pul-valyuta

siyasəti yeritməli, eyni zamanda ölkədə həyata keçirilən regionların sosial-iqtisadi inkişaf proqramlarının realizasiyasına dəstək verməli və makroiqtisadi siyasətin koordinasiyasında fəal iştirak etməlidir.

Milli iqtisadiyyatın dayanıqlı inkişafını təmin etmək üçün ölkədə iqtisadi şəraitə müvafiq qaydada tətbiq edilən vergi və maliyyə siyasəti də böyük iqtisadi əhəmiyyətə malikdir. Belə ki, vergi dərəcələrinin azaldılması, müəssisələrin təkrar vergitutmalardan azad olunması, müstəqim vergi qanunvericiliyinin yaradılması və tətbiqi regionlarda sahibkarlığın inkişafına stimül verə bilər. Eyni zamanda əlverişli iqtisadi-coğrafi mövqeyə malik bölgələrdə “azad iqtisadi zona”ların yaradılması da bu məqsədlə faydalıdır.

6. Son illərdə ölkədə aparılan iqtisadi tədqiqatlar da milli iqtisadiyyatın dayanıqlı inkişafının regional problemlərinin həllində əhəmiyyətli rol oynamışdır. Belə ki, heç kəsə sirr deyil ki, bir neçə on il bundan əvvəllə müqayisədə hazırda iqtisad elmi çox inkişaf etmiş, ayrı-ayrı institusional təşkilatlar yaranmış, iqtisadi fəaliyyət sahələri meydana gəlmişdir. Məsələn: AMEA-nın İqtisadiyyat İnstitutu, İqtisadi İslahatlar İnstitutu, İqtisadi İnkişaf Nazirliyi, ali məktəblərdəki iqtisadiyyat profilli kafedralar və s. Bu elmi-tədqiqat mərkəzləri-nin apardıqları araşdırmaların məqsədi milli iqtisadiyyatın dayanıqlı inkişafının təmin olunmasına xidmət etmək olmuşdur. Regionların sosial-iqtisadi inkişafının təmin olunmasına dair qəbul edilmiş silsiləli Dövlət Proqramlarının hazırlanmasında bu tədqiqatların xüsusi əhəmiyyəti olmuş və olmaqdadır.

Bunlardan başqa təhlükəsizlik, ekologiya və səhiyyə xidmətinin təşkili istiqamətində ölkədə aparılan dövlət əhəmiyyətli tədbirlər də bu baxımdan faydalı hesab edilə bilər.

Qeyd etmək lazımdır ki, regionların tarazlı inkişafına təsir edən və yuxarıda göstərilən daxili və xarici təsir amillərini ayrı-ayrılıqda yox, kompleks şəkildə təhlil və tətbiq etməklə milli iqtisadiyyatın dayanıqlı inkişafına nail olmaq mümkündür.

Milli iqtisadiyyatın dayanıqlı inkişafının regional problemlərinin həlli yuxarıda təhlil olunan amillərlə yanaşı, aşağıdakı bir sıra şəraitlərdən də asılıdır. Belə ki, regional inkişaf prioritetləri nəzərə alınmaqla, bölgələrdə dövlətin infrastruktur və investisiya siyasəti ilə biznesin investisiya strategiyaları əlaqələndirilməli və iqtisadi səmərəlilik baxımından prioritetləşdirilməlidir.

Həyat səviyyəsinə və keyfiyyətinə, adambaşına düşən məhsul buraxılışına və investisiyaların həcminə görə ölkənin iqtisadi rayonları arasında mövcud olan fərqlər azaldılmalıdır.

Müasir yanaşma çərçivəsində iqtisadi qərarların qəbul olunmasında yerli özünüidarəetmə orqanlarının çevikliyi artırılmalı, kənd yerlərinin inkişafı istiqamətində xüsusi layihələr həyata keçirilməli, infrastrukturun və sosial xidmətlərin yaxşılaşdırılması tədbirləri davam etdirilməlidir.

Bölgələrdə, o cümlədən kəndlərdə də yol problemi daim diqqətdə saxlanılmalı və nəqliyyat sektorunda tələbatın ödənilməsi məqsədi ilə müvafiq ad-

dımlar atılmalıdır. Ölkənin bölgələrində infrastruktur təminatının yaxşılaşdırılması, informasiya texnologiyalarının tətbiqinin genişləndirilməsi, turizm zonalarının yaradılması və iqtisadiyyatın prioritet sahələri üzrə ərazi-istehsal komplekslərinin, hər bir bölgənin rəqabət üstünlükləri nəzərə alınmaqla, yeni regional inkişaf mərkəzlərinin yaradılması bölgələrin sosial-iqtisadi inkişafını sürətləndirə bilər (1, s. 13-16).

Fikrimizcə, Regional İnkişaf Mərkəzləri bölgələrdə tarazlı sosial-iqtisadi inkişafın təmin edilməsini stimullaşdıracaq, bu isə regional inkişafda fərqlərin azaldılmasına, əmtəə dövriyyəsinin iqtisadi rayonlar üzrə strukturunda kəskin fərqlərin aradan qalxmasına, iqtisadi resursların, əsasən, mərkəzi şəhərlərdə təmərküzləşməsinin qarşısının alınmasına gətirib çıxaracaqdır. Nəticədə milli iqtisadiyyatın dayanıqlı inkişafının regional problemləri öz həllini tapacaq və dayanıqlı inkişaf dönməz xarakter alacaqdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan 2020: Gələcəyə baxış inkişaf konsepsiyası. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. 29 dekabr 2012-ci il. www.ier.az.
2. Azərbaycan Respublikası Regionlarının 2009-2013-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafının Dövlət Proqramı. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. 14 aprel 2009-cu il. www.ier.az.
3. Juravlyov Q.P. və b. İqtisadi nəzəriyyə. Makroiqtisadiyyat-1-2. Dərslik. Moskva: Daşkov və K, 2008, 920 s.
4. Региональная экономика. Учебное пособие. Под ред. В.Я.Позднякова. Москва: ИНФРА-М, 2009, 576 с.
5. Настенко А.Д., Васина Т.В. Прогнозирование отраслевого и регионального развития. Москва: Гелиос АРВ, 2002, 144 с.

Гасан Мамедов

РЕГИОНАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ ЭКОНОМИКИ

В статье изучены региональные проблемы устойчивого развития Национальной экономики. Выявлены факторы и условия, влияющие на социально-экономическое развитие регионов. Отмечены, что решение региональной проблемы имеет особое значение в устойчивом развитии национальной экономики.

Обосновывается мысль, что развивая за счет прибылей нефтяной промышленности, являющейся ведущей отраслью экономики Азербайджана, специализированные агропромышленные комплексы в регионах, тем самым можно спасти экономику страны от возможной в будущем зависимости нефтепромышленного синдрома и добиться ее устойчивому социально-экономическому развитию в регионах.

Ключевые слова: национальная экономика, устойчивое развитие, региональная проблема, социально-экономическое развитие, факторы и условия.

Hasan Mammadov

PROBLEMS OF REGIONAL SUSTAINABLE DEVELOPMENT OF THE NATIONAL ECONOMY

The work is to research the problems of regional sustainable development of the national economy. Factors and conditions that affect the socio-economic development of the regions investigated. The solution of the regional problems is very important to stable development of national economy.

It is defined, that is possible to rescue country economy from syndrome of dependence of oil industry which could occur in the future and to achieve sustainable social economic development developing specialized agrarian industry complex on the account of incomes of oil industry which is leader industry branch of Azerbaijan

Key words: the national economy, sustainable development, regional problem, the socio-economic development, factors and conditions.

(AMEA-nın müxbir üzvü Ə.Nuriyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI NAXÇIVAN BÖLMƏSİNİN XƏBƏRLƏRİ
İctimai və humanitar elmlər seriyası, 2013, № 3

ИЗВЕСТИЯ НАХЧЫВАНСКОГО ОТДЕЛЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
Серия общественных и гуманитарных наук, 2013, № 3

NEWS OF NAKHCHIVAN SECTION OF AZERBAIJAN NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
The series of social and humanities sciences, 2013, № 3

MEHRİBAN İMANOVA

Naxçıvan Dövlət Universiteti

E-mail: marketinq05@mail.ru

NAĞDSIZ HESABLAŞMALAR İQTİSADİ İNKİŞAFA TƏKAN VERƏN AMİLDİR

Bazar iqtisadiyyatında sabit iqtisadi artıma nail olmaq, ölkə iqtisadiyyatını daha da gücləndirmək üçün nağdsız hesablaşmaların inkişaf etdirilməsi hazırda ölkə qarşısında duran aktual məsələlərdən biridir. Bu baxımdan elmi məqalədə dövrüyyədə olan artıq pul kütləsinin iqtisadiyyata vurduğu ziyan elmi cəhətdən izah edilmiş, plastik kartların funksiyaları haqqında məlumat verilmiş, POS-terminallar və onlardan istifadənin əhəmiyyəti araşdırılmışdır.

Açar sözlər: nağdsız hesablaşmalar, pul kütləsi, ödəniş kartı, Pos-terminallar, elektron hesablaşmalar

İnsanlar alqı-satqı əməliyyatlarını yerinə yetirmək üçün, aldığı məhsulun qarşılığında pul təqdim edirlər. Məhsulu satan və ya xidmət göstərən şəxs alıcıdan məmnuniyyətlə kağız parçanı qəbul edir. Çünki o əmindir ki, bu kağız

parçasının qarşılığında o da öz tələbatlarını həyata keçirəcək. Əslində isə, sərf etdiyimiz əməyin müqabilində aldığımız pulun heç bir həqiqi dəyəri yoxdur, o yalnız mübadilə vasitəsidir, ticarəti asanlaşdırmaq üçün istifadə olunur və insanların bir-biri ilə alış-veriş etməsinə yardımçı olur.

Tarixən mübadilə vasitəsi kimi həqiqi dəyərə malik olan qızıl və gümüş pullardan geniş istifadə olunmuşdur. II Dünya Müharibəsi zamanı hərbi əsir düşərgələrində alış-veriş üçün siqaret əsas vasitə olmuş, Birləşmiş Ştatların himayəsində olan kiçik bir adada isə uzun illərdən bəri bu məqsəd üçün daş pullar və pivədən yararlanırlar (2, s. 630).

Pul daim dövr edərək alıcının əlindən satıcının, satıcının əlindən isə alıcının əlinə keçərək dövr edir. Dövriyyədən olan pulun miqdarının lazım olanndan çox və ya az olması eyni dərəcədə iqtisadiyyata zərbə vurur. Bu artma və azalmaya isə ölkədə mövcud olan qiymətlərin səviyyəsi, kreditin inkişafı, pulun dövretmə sürəti birbaşa təsir göstərir. Qiymətin artması dövriyyə üçün lazım olan pulun miqdarını artırır və pulun dövretmə sürətini azaldır. Kreditə satılan mal və xidmətlər nə qədər çox olarsa, dövriyyə üçün lazım olan pulun miqdarı da azalar. Deməli, dövriyyədə olan nağd pulun həcmnin artması alıcını daha çox almağa həvəsləndirir, nəticədə qiymətlər süni surətdə artır, pulun dəyəri aşağı düşür, “cəmiyyətin ən qatı düşməni” olan inflyasiya yaranır. Qiymətin süni surətdə artması ilə insanlar pulu xərcləməkdən imtina edir, dövriyyədə olan pulun dövretmə sürəti azalır, nəticədə istehsalçılar öz istehsallarını azaltmağa məcbur olur, işsizlik yaranır, əhalinin sosial vəziyyəti pisləşir (2, s. 653).

Dövriyyədə olan artıq pul kütləsinin azalmasına təsir edən amillərdən biri də nağdsız hesablaşmalı olduğundan ölkəmizdə maliyyə sabitliyinin qorunması, dayanıqlı inkişafın təmin edilməsi, güclü maliyyə potensialı sisteminin qurulması üçün nağdsız ödənişlərin inkişaf etdirilməsi qarşıda duran əsas vəzifələrdən biri olmuşdur. Əslində müasir dövrdə tələbatlarımızın ödənilməsi üçün heç də nağd pulun olması vacib deyil. Çünki, artıq iqtisadi inkişafı təmin etmək üçün bütün dünyada olduğu kimi ödəniş kartlarından istifadə bir zərurətə çevrilmişdir. Əgər bir zamanlar müəssisə və təşkilatlar özlərinə məxsus olan pul vəsaitlərinin daim dövriyyədə olması və təhlükəsizliyinin qorunması üçün bankda olan hesablaşma hesablarında saxlayır, öz işçilərinə əmək haqqı, məzuniyyət, ezamiyyət haqlarını ödəmək üçün pulu bankdan çıxardaraq öz kasalarına mədaxil etmək məcburiyyətində idilərsə, artıq əhalinin böyük bir hissəsi plastik kartlar vasitəsilə məvaciblərini asanlıqla əldə edir. Kassirin təqdim etdiyi pulu dərhal saymağa cəhd edənlər, dəmirdən ibarət olan bankomata həddindən artıq inanır, heç düşünmədən və yoxlamadan pul kisəsinə daxil edir. Pulun nağd şəkildə işçiyə verilməsi uzun-uzadı bir proses olmaqla, əlavə xərclər yaradır, vaxt itkisinə səbəb olur və bəzi neqativ halların yaranmasına şərait yaradır.

Nağdsız ödənişlərə zərurətin yaranması və ödənişlərin stimullaşdırılması məqsədilə vergilərin elektron formada ödənilməsinə nail olunması, bu istiqamətdə atılmış mühüm addımlardan və yeniliklərdən biridir. Azərbaycan Prezi-

dentinin “Dövlət orqanlarının elektron xidmətlər göstərməsinin təşkili sahəsində bəzi tədbirlər haqqında” fərmanının icrası ilə əlaqədar olaraq biznes strukturlarında göstərilən elektron xidmətin çeşidinin və həcmının artırılması sahəsində də bir sıra zəruri tədbirlər həyata keçirilmişdir.

Elektron ödəniş sisteminin tətbiq olunması vergi ödəyicilərinə vaxta və maddi vəsaitə qənaət etmək imkanı verəcək, vergiləri, dövlət rüsumlarını, dövlət torpaqlarının icarə haqqını, maliyyə sanksiyalarını və inzibati cərimələri dövlət büdcəsinə elektron qaydada ödəmək mümkün olacaq. Bu sistemin inkişaf etdirilməsi vergitutma bazasının genişlənməsinə, vergiyə cəlb olunan gəlirlərin düzgün müəyyən edilməsinə, şəffaflıq, etibarlılıq, səmərəlilik, vaxta qənaət prinsiplərinə möhkəm zəmin yaradır.

Bazar iqtisadiyyatında sabit iqtisadi artıma nail olmaq, ölkə iqtisadiyyatını daha da gücləndirmək və inkişaf etdirmək üçün ilk növbədə nağdsız pul dövriyyəsini yaxşılaşdırmaq lazımdır. Nağdsız ödənişlərin həyata keçirilməsi pul vəsaitlərin dövriyyəsinin sürətləndirilməsində, nağd pulların çapı, daşınması, saxlanması və təsərrüfat əməliyyatlarının xərclərinin azalmasında mühüm rol oynayır (3, s. 76).

Bu baxımdan ölkə iqtisadiyyatında nağdsız ödənişlərin həcmının yüksəldilməsi, alqı-satqı əməliyyatları üzrə hesablaşmalarda plastik kartlardan istifadənin miqyasının genişləndirilməsi daim diqqət mərkəzindədir və nağdsız ödənişlərin stimullaşdırılması sahəsində ölkədə çoxşaxəli tədbirlər həyata keçirilir. Hökumətin bu istiqamətdə həyata keçirdiyi siyasət bütövlükdə vətəndaşların elektron ödəniş sistemlərinə çıxış imkanlarının asanlaşdırılması, elektron ödəniş sistemlərində yaradılmış potensialdan daha səmərəli istifadənin təmin olunması, institusional bazanın genişləndirilməsi və maarifləndirmə tədbirlərinin həyata keçirilməsindən ibarətdir.

Bank sistemlərində istifadə edilən elektron hesablaşmalar sisteminin fəaliyyət mexanizmi plastik kartların istifadəsinə əsaslanır. O özündə bankomatlar vasitəsi ilə həyata keçirilən ödənişlərin, əhalinin ticarət və ictimai iaşə təşkilatları ilə hesablaşmaların elektron sistemini və həmçinin müştərilərlə iş yerlərində aparılan bank hesablaşmaları sistemini birləşdirir. Nağdsız ödənişlərin xüsusi növü olan ödəniş kartı malların, iş və xidmətlərin dəyərinin ödənilməsi, öz hesabından digər şəxsin hesabına pul vəsaitinin köçürülməsi, habelə nağd pul vəsaitinin əldə edilməsi üçün istifadə edilən ödəniş alətidir. İnkişaf etmiş ölkələrdə ticarət əməliyyatlarının böyük bir hissəsi ödəniş kartı vasitəsi ilə aparılır və dünyada 1,5 milyarda yaxın ödəniş kartları mövcuddur. Son illər ölkəmizdə ödəniş kartlarının tətbiqinə keçidlə əlaqədar artıq 4,5 milyona yaxın ödəniş kartından istifadə olunur və müxtəlif əməliyyatlar aparılır (8, s. 12).

Ödəniş kartları debet və kredit kartlarından ibarətdir. Debet kartları kart sahibinə hesabında olan pul vəsaiti həcmində əməliyyat aparmağa, kredit kartları isə məhsul və xidmətlərin alışıni reallaşdırmaq, hesabda kifayət qədər pul olmadıqda isə kredit əldə etməyə imkan verir. Digər beynəlxalq ödəniş sistem-

ləri vasitəsilə ödəniş kartlarından tək ölkədaxili deyil, dünyanın əksər ölkələrində əməliyyat aparmaq mümkündür.

Ödəniş kartları xüsusiyyətlərinə görə bir-birindən fərqlənir. Onun müxtəlif növləri ilə banklardan, bankomatlardan nağd pul götürmək, POS-terminal quraşdırılmış pərakəndə ticarət, iaşə, digər xidmət obyektlərində ödənişlərin aparılması və kommunal xidmətlərin dəyərini ödəmək, aviabiletləri, mehmanxanalarda otaqları və s. kimi xidmətləri, malları internet vasitəsilə sifariş etmək, dünyanın ən nüfuzlu mehmanxanalarında, butiklərində, restoranlarında və s. mötəbər yerlərində müstəsna xidmət və güzəştlərə sahib olmaq mümkündür.

Ödəniş kartları onun sahibinə rahatlıq, təhlükəsizlik, vaxta qənaət baxımından bir sıra üstünlüklər verir. Cəld pul gəzdirmədən ticarət mərkəzlərində məhsul və xidmətlərin dəyərinin ödənilməsi, səyahət zamanı nağd pulla bağlı ehtiyacların ödənilməsi, gömrükdən keçirilən pul vəsaitləri haqqında bəyannamənin təqdim edilməsinə ehtiyacın qalmaması, hesabda pul olmadıqda, tez bir zamanda hesabın bank vasitəsilə artırılması ilə vətəndaş öz rahatlığını təmin edir. Ödəniş kartı itərsə, bankı vaxtında məlumatlandırmaqla pul vəsaitlərindən istifadənin qarşısının alınmasına nail olmaq olar. Vergi və rüsumların, kommunal xərclərin (işıq, qaz, su, telefon və s.), digər ödənişlərin evdən və ya iş yerindən ayrılmadan internet vasitəsilə ödənilməsi vətəndaşın əsas problemi olan vaxta qənaət problemini həll etmiş olur.

Ödəniş kartı vasitəsilə pul vəsaitinin daxil olması və xərclənməsi barədə lazımi məlumat əldə olunur ki, bu da hər kəsin öz xərclərini düzgün planlaşdırmasını təmin edir və vəsaitlərindən istifadənin səmərəliliyini artırır. Nağd hesablaşma ilə müqayisədə ödəniş kartı vasitəsilə aparılan əməliyyatlar kart sahibinə ölkədaxili alış-verişlərə görə güzəştlər və hədiyyə bonuslarının əldə olunmasına şərait yaradır. Bu sistemdən istifadə həm istehlakçılar, həm də ticarət, xidmət, iaşə sektorunda çalışanlar üçün alış-veriş prosesini xeyli sadələşdirir.

Nağdsız hesablaşmaların tətbiqi vergi ödəyiciləri tərəfindən maliyyə təsərrüfat fəaliyyətinin uçotunun düzgün aparılması, vergitutma bazasının, vergiyə cəlb olunan gəlirlərin düzgün müəyyən edilməsi, konyunkturadan asılı olan pul gəlirlərinin nəzarətdə saxlanılması, daxili tələbatın əvvəlcədən proqnozlaşdırılması baxımından əhəmiyyətli məsələdir (1, s. 20).

Nağdsız əməliyyatlar ölkədə artıq pul kütləsinin minimuma endirilib inflyasiyanın, vergidən yayınma hallarının qarşısının alınmasında, vergi orqanlarının nəzarət funksiyalarının həyata keçirilməsi üçün xərclənən vəsaitlərin azaldılması ilə büdcə xərclərinin azaldılmasında böyük rol oynayır. (4, s. 355).

Ölkəmizdə innovativ islahatların aparılması ilə iqtisadiyyatın inkişafı və nəticə etibarilə əhəlinin həyat səviyyəsinin yüksəlməsi nağdsız ödəniş sistemlərinin geniş tətbiqini zəruri edir. Bu məqsədlə son dövrlərdə nağdsız ödəmələrin infrastrukturunun genişləndirilməsi sahəsində aparılan işlərin, qısa müddət ərzində böyük sayda POS-terminalların qurulması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Elektron ödəniş aləti olan POS-terminal vasitəsi ilə ticarət mərkəzlərində, ma-

ğazalarda, iaşə obyektlərində plastik kartlardan istifadə etməklə ödənişlər həyata keçirilir. POS-terminal kart vasitəsilə malların, iş və xidmətlərin dəyərinin ödənilməsi, valyuta mübadiləsi əməliyyatlarının aparılması, habelə nağd pul vəsaitinin alınması üçün nəzərdə tutulmuş avadanlıqdır. POS-terminal (ingiliscə Point of Sale terminal – ticarət nöqtələrinin terminalı) kartdan informasiyanı oxumağa və əməliyyatların aparılması məqsədilə avtorizasiya üçün bankla əlaqə saxlamağa imkan verən elektron qurğudur (7). Bankla əlaqə telefon şəbəkəsi vasitəsilə yaradılır. Avtorizasiyanın nəticələri ekrandakı məlumatla və çəkin bir neçə nüsxəsinin çap olunması ilə (nüsxənin biri müştəriyə verilir) rəsmiləşdirilir. Bu çəkin alınması malın dəyişdirilməsi, geri qaytarılması və istehlakçıların hüquqlarının müdafiəsi baxımından xeyli zəruridir.

Nağd vəsaitlərin yüksək dövriyyəsi bankdan kənar hesablaşmaların səviyyəsini göstərdiyindən, POST-terminallar bankdan kənar hesablaşmaların qarşısını alır, ticarət, iaşə və digər xidmət obyektlərinin vergidən yayınma hallarını sıfıra endirir, bir sözlə, ölkə iqtisadiyyatının dinamik inkişafına təkan verir. Nağdsız əməliyyatların artırılması ölkədə şəffaflığın artırılmasına və bank sektorunun inkişafına kömək edir.

Ölkə Prezidenti İlham Əliyevin “Azərbaycan Respublikasının 2011-ci il dövlət büdcəsi haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanununun tətbiq edilməsi barədə” Fərmanında, eləcə də ölkə prezidentinin sərəliyi ilə keçirilmiş Nazirlər Kabinetinin 2010-cu ilin sosial-iqtisadi inkişafının yekunlarına dair iclasında aidiyyəti orqanlara ölkə ərazisində aparılan əməliyyatların nağdsız qaydada həyata keçirilməsi ilə bağlı tapşırıqlar verilmiş, tapşırığın icrası ilə bağlı “İstehlakçıların hüquqlarının müdafiəsi haqqında” Qanunun 17-ci maddəsinə ticarət, məişət və digər növ xidmətlərin göstərilməsi zamanı müştərilərlə nağdsız hesablaşmaların aparılması üçün POS-terminalların quraşdırılması ilə bağlı müddəa əlavə olunmuşdur (6). Tapşırığın icra olunması ilə əlaqədar olaraq görülmüş tədbirlər nəticəsində 25 mindən yuxarı POS-terminal qeydiyyata alınıb və quraşdırılıb ki, bunun da 93%-ə qədəri Bakı şəhəri ərazisində fəaliyyət göstərən obyektlərin payına düşür.

POS-terminal həm ödəniş kart sahibləri, həm də biznes subyektləri üçün faydalıdır. Belə ki, plastik kartlardan istifadə nəticəsində onların sahiblərinin ölkə daxilində və xarici səfərlərdə olarkən özləri ilə nağd pul daşımalarına ehtiyac qalmır. Üstəlik, bu kartlar pulların qorunmasını həyata keçirir. Nağd pulun itməsi ilə, onu geri qaytarmaq mümkün deyilsə, istifadə olan plastik kartın itməsi ilə itən kartın şifrəsini bilməklə hesabdakı puldan istifadə etmək mümkündür. Ödəniş kartı sahibləri bu kartın etibarlı və səmərəli olduğunu anlayaraq öz rahatlığını və təhlükəsizliyini təmin edir.

Ticarət obyektlərində isə POS-terminallar alıcıda inam yaratmaqla, onların nüfuzunu artırır, istifadə zamanı müəssisələr ödəniş məbləğinin dəqiq uçotunu aparmaqla, nağd vasitələrlə olan əməliyyatlarda iş yükünü azaldır, pulun xırdalanmasına və qalıq məbləğinin qaytarılmasına ehtiyac qalmır və hesablaş-

maların rahat şəkildə həyata keçirilməsinə nail olur. Həmçinin müəssisə saxta pullarla hesablaşma riskini dəf edərək öz təhlükəsizliyini təmin edir. Ticarətin asanlaşdırılması alıcılarda stimül yaradaraq müştərilərin sayının artmasına səbəb olur. Bu məqsədlə muxtar respublikamızda da bir çox ticarət obyektlərində 90-dan çox POS-terminalların quraşdırılması alqı-satqı əməliyyatlarının nağdsız qaydada aparılması üçün əlverişli şərait yaradıb (5).

Nağdsız ödənişlər inkişaf etmiş ölkələrdə hesablaşmaların 90-95 faizini təşkil edir. Əgər məqsədimiz inkişaf etmiş ölkələr sırasına daxil olmaqdan ibarətdirsə, onda nağdsız ödəniş sisteminin müasir formalarını tez bir zamanda inkişaf etdirməliyik.

ƏDƏBİYYAT

1. Həsənlı M.X., Mehdiyeva L.T., Həsənova A.Ə., Qurbanova T.Q. Maliyyə: Dərs vəsaiti. Bakı: Biznes Universiteti, 2006, 224 s.
2. N.Qreqori Mənkıyu. Ekonomiksin əsasları. Bakı: CBS Polygraphic Production, 2007, 836 s.
3. Sadiqov E.M. Bank əməliyyatları: Dərs vəsaiti. Bakı: İqtisad Universiteti Nəşriyyatı, 2010, 212 s.
4. Şəkəreliyev A.Ş. Dövlətin iqtisadi siyasəti: reallıqlar və perspektivlər. Bakı: İqtisad Universiteti, 2009, 415 s.
5. "Şərq qapısı" qəz., Naxçıvan, 2012, 7 sentyabr, № 169.
6. www.genprosecutor.gov.az/.../Istehlakchilarin_huquqlarinin_mudafiesi
7. www.az.wikipedia.org/wiki/POS_terminal
8. www.vn.taxes.gov.az/2009/uploads/info/2012/pos_terminal_nagdsiz

Мехрибан Иманова

БЕЗНАЛИЧНЫЙ РАСЧЕТ – ФАКТОР, ДАЮЩИЙ ТОЛЧОК ЭКОНОМИЧЕСКОМУ РАЗВИТИЮ

Для достижения стабильного экономического роста в рыночной экономике, еще большего усиления экономики страны в настоящее время развитие безналичного расчета является одной из актуальных задач, стоящих перед страной. С этой точки зрения в статье с научной точки зрения разъяснен ущерб, наносимый экономике излишком денежной массы, исследованы ПОС-терминалы и их использование.

Ключевые слова: безналичный расчет, денежная масса, платежная карта, Пос-терминалы, электронные расчеты.

Mehriban Imanova

NON-CASH PAYMENTS IS A FACTOR OF ECONOMICAL GROWTH

Nowadays, in order to get stable economic growth and strengthen the economy it is important to promote non-cash payments. In this case, in the paper are studied the losses of unnecessary money supply to economy, the advantages of plastic cards noticed and the importance of the use of POS-terminals studied.

Key words: *non-cash payment, money supply, plastic cards; POS-terminals; electronic payments.*

(Redaksiya heyətinin üzvü, prof. A.Şirəliyev tərəfindən təqdim olunmuşdur)

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI NAXÇIVAN BÖLMƏSİNİN XƏBƏRLƏRİ
İctimai və humanitar elmlər seriyası, 2013, № 3

ИЗВЕСТИЯ НАХЧЫВАНСКОГО ОТДЕЛЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
Серия общественных и гуманитарных наук, 2013, № 3

NEWS OF NAKHCHIVAN SECTION OF AZERBAIJAN NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
The series of social and humanities sciences, 2013, № 3

NURIYYƏ İBRAHİMOVA
Naxçıvan Dövlət Universiteti
E-mail: nuriyyaibrahimova@mail.ru

İNVESTİSİYA FƏALİYYƏTİ İQTİSADİYYATIN İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİNİN BAŞLICA AMİLİ KİMİ

*Elmi məqalədə iqtisadiyyatın inkişaf etdirilməsinin başlıca və həlledici amili olan əlverişli investisiya mühitinin yaradılması və investisiya fəaliyyətinin stimullaşdırılması geniş şərh edilmişdir. Həmçinin Azərbaycan iqtisadiyyatına qoyulan investisiyaların ildən-ilə həcmi-
nin artımı, birbaşa iqtisadi artım sürəti də müqayisəli rəqəmlərlə göstərilmişdir.*

Açar sözlər: *investor, investisiya qoyuluşu, sahibkarlıq subyekti, mütərəqqi integrasiya.*

Respublika iqtisadiyyatı son illər özünün inkişaf dinamikası ilə diqqəti cəlb edir. Bu nəticənin qorunub saxlanılması və səmərəliliyinin daha da artırılması qarşıda duran ən mühüm vəzifələrdəndir. Ona görə də milli xüsusiyyətlər, yerli şərait nəzərə alınmaqla bazar iqtisadiyyatına keçid dövrünü başa çatdırmış

və onun üstünlüklərindən bəhrələnen ölkələrin təcrübəsindən yararlanmaq məqsəduyğundur. Belə bir təcrübə artıq bir çox inkişaf etmiş ölkələrin iqtisadi tərəqqisinin təməlini qoymuşdur.

Müstəqillik dövründə Azərbaycanda həyata keçirilən iqtisadi islahatların mühüm istiqamətlərindən biri də münasib investisiya mühitinin yaradılmasıdır. Məlumdur ki, dövlət iqtisadiyyatın istiqamətlərini nəzərə alaraq məqsədyönlü investisiya siyasəti yeridə, eləcə də investisiya siyasətinin tərkib hissəsi kimi müəyyən stimullaşdırıcı, yaxud da məhdudlaşdırıcı tədbirlər hazırlayıb həyata keçirə bilər. Bu yolla ölkəyə, o cümlədən regionlara investisiya axını tənzimlənmə və strateji cəhətdən perspektivli sahələrə yönəldilə bilər.

İnvestisiya axınının sürəti və həcmi dövlət tərəfindən investisiyanın qorunması sahəsində görülən tədbirlərdən asılıdır. Bu, xüsusilə, xarici investisiyaların cəlb edilməsi nöqtəyi-nəzərindən olduqca vacibdir. Ona görə də respublikamızın ərazisində müxtəlif təsərrüfat subyektləri tərəfindən yerləşdirilən investisiyaların qorunmasına dövlət təminatı verir. Belə bir təminat mülkiyyət formasından və investisiyanın təyinatından asılı olmayaraq bütün investorlar üçün dövlət səviyyəsində verilir. Bu məqsədlə 13 yanvar 1995-ci ildə “Azərbaycan Respublikasında investisiya fəaliyyəti haqqında” Qanun qəbul edilmişdir. Həmin Qanunda sosial-iqtisadi inkişafın təmin olunmasında xüsusi əhəmiyyət kəsb edən investisiya axınını hərtərəfli müdafiə etmək və həvəsləndirmək tədbirləri öz əksini tapmışdır. Respublikamızın, o cümlədən regionların iqtisadi potensialının tam mənada reallaşdırılması üçün daxili və xarici investisiyaların stimullaşdırılmasında mühüm rol oynayan hüquqi bazanın daha da təkmilləşdirilməsi vacibdir. Çünki investisiya fəaliyyətinin həyata keçirilməsində sağlam mühitin formalaşdırılması üçün iqtisadi, sosial-psixoloji və siyasi şəraitin əsaslandırıcı amil kimi çıxış etməsi bir faktdır. Bundan başqa, investisiya haqqında qərar qəbul etmək üçün mikroiqtisadi şərait, tələb və təklifin inkişaf proseslərinin istiqamətləri, maddi ehtiyatlardan səmərəli istifadə imkanı, mövcud olan maliyyələşdirmə mənbələri və s. haqqında tam informasiya əldə olunmalıdır.

Azərbaycan iqtisadiyyatına daha çox investisiya cəlb etmək üçün investisiya mühitinin daha da sağlamlaşdırılması tələb edilir. Bu, bir həqiqətdir ki, respublika iqtisadiyyatına qoyulan investisiyaların həlledici hissəsi Bakıya və Bakı ətrafına yönəldilir. Müəyyən mərhələdə bu obyektiv səbəblərdən olsa da, hazırda respublikanın gələcək inkişafı baxımından məqbul sayıla bilməz. Bu baxımdan respublikanın regionlarının iqtisadi inkişaf səviyyəsinin, maliyyə vəsaitləri ilə təminatı məsələlərinin öyrənilməsi vacibdir. Həmçinin bu işlərin həyata keçirilməsində dünya təcrübəsində tətbiq edilən üsullara, göstəricilərə müraciət edilməsi, onların respublikanın milli mənafeələrinə uyğun istifadə olunma imkanlarının araşdırılması zəruridir.

İqtisadiyyatın inkişaf etdirilməsinin başlıca və həlledici amili əlverişli investisiya mühitinin yaradılması və investisiya fəaliyyətinin fəallaşdırılmasıdır. Məlum olduğu kimi, ölkəmizdə investisiya fəaliyyəti Azərbaycan Respubli-

kası Prezidentinin 15 yanvar 1992-ci il tarixli 57 nömrəli Sərəncamı ilə “Xarici investisiyaların qorunması haqqında” və 13 yanvar 1995-ci il tarixli 952 nömrəli Sərəncamı ilə təsdiq olunmuş “İnvestisiya fəaliyyəti haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunları vasitəsilə tənzimlənir. Azərbaycan Respublikasında siyasi və iqtisadi müstəqillik, eləcə də dövlət suverenliyi əldə edildikdən iqtisadi münasibətlərin bazar iqtisadiyyatı prinsipləri əsasında idarə olunmasını tənzimləyən qanunlar içərisində mühüm əhəmiyyət kəsb edən, “Xarici investisiyaların qorunması haqqında” və “İnvestisiya fəaliyyəti haqqında” qanunların qəbul edilməsidir. Qanun Azərbaycan Respublikasının ərazisində xarici investisiya qoyuluşunun hüquqi və iqtisadi prinsiplərini müəyyən edir. Qanun iqtisadiyyatına xarici investisiyaların, qabaqcıl texnika və texnologiyanın, idarəetmə təcrübəsinin cəlb olunmasına, bunlardan səmərəli istifadə edilməsinə yönəldilmişdir və xarici investorların hüquqlarının müdafiəsinə təminat verir.

İnvestisiya mühitinin daha da yaxşılaşdırılması məqsədilə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 13 yanvar 1995-ci il tarixli 952 nömrəli sərəncamı ilə “İnvestisiya fəaliyyəti haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu təsdiq olunmuşdur. Qanunda Azərbaycan Respublikasının ərazisində investisiya fəaliyyətinin ümumi sosial, iqtisadi və hüquqi şərtləri müəyyənləşdirilmiş, mülkiyyət formasından asılı olmayaraq bütün investorların hüquqlarının bərabər müdafiəsinə təminat verilmişdir.

İnvestisiya layihələrinin qəbul edilməsində və onun tətbiqində investisiya mühitinə böyük əhəmiyyət verilir. İnvestisiya mühiti (bəzən isə işgüzar, sahibkarlıq mühiti də deyilir) dedikdə, kapital qoyan investorların nöqtəyi-nəzərindən ölkədə mövcud olan vəziyyət nəzərdə tutulur.

Müxtəlif ölkələrin təcrübəsindən aydın olur ki, investisiyaların ölkəyə cəlbinə yalnız iqtisadiyyatın gələcək inkişafına təmin etmək, mütərəqqi idarəetmə təcrübəsinə yiyələnmək və müasir texnika və texnologiyanı gətirmək vasitəsi kimi deyil, habelə həmin milli iqtisadiyyatın dünya təsərrüfat sisteminə inteqrasiyasını sürətləndirən bir amil kimi də baxmaq lazımdır.

Ölkə iqtisadiyyatına yönəldilən investisiyaların həcmi 1995-ci ildə 0,5 mln. Manat, 2000-ci ildə 1,3 mln. manat; 2003-cü ildə 4,2 mln. manat; 2005-ci ildə 6,7 mln.manat. 2009-cu ildə 10,5 mln. Manat, 2010-cu ildə 14,2 mln. manat və 2011-ci ildə isə 17,2 mln.manat olmuşdur. Bu göstərici 1995-ci illə müqayisədə 2000-ci ildə 0,8 mln. manat və ya 2,6 dəfə, 2000-ci illə müqayisədə 2010-cu ildə 7,5 mln. manat və ya 2,2 dəfə, 2010-cu illə müqayisədə 2011-ci ildə isə 3,0 mln. manat və ya 21,1 faiz artmışdır.

Aparılan təhlillərdən aydın olur ki, Azərbaycan iqtisadiyyatına qoyulan investisiyaların ildən-ilə həcmnin artımı birbaşa iqtisadi artımın sürətinə də təsir göstərilmişdir. Bunu Azərbaycan iqtisadiyyatına qoyulmuş investisiyanın ümumi həcmnin 2011-ci ildə müvafiq olaraq 1995-ci ildəki göstəricidən 34,4 dəfə çox olması təsdiq edir. Bu müddət ərzində ÜDM-in artımı 24,0 dəfə olmuşdur ki, bu da qoyulan investisiyanın ÜDM-in artımında bilavasitə iştirakını

göstərir. 2009-2010-cu illərdə cəmi investisiyaların ÜMD-də xüsusi çəkisi orta hesabla 33,0 faizə bərabər olmuşdur. Bu isə ümumi qaydalara əsasən normal göstəricidir. Bu göstərici daim nəzərdə saxlanılmalıdır.

Araşdırmalar nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, aqrar sahədə mövcud olan problemlərin əksəriyyəti maliyyə vəsaitlərinin çatışmazlığı ilə bağlıdır. 2005-2011-ci illərdə kənd təsərrüfatında əsas kapitala yönəldilmiş investisiyaların nominal istifadə məbləğinin 10,7 dəfə artmasına baxmayaraq sahənin investisiya qoyuluşlarına tələbatı tam ödənilməmiş, sahədə hələ də ciddi problemlər qalmaqdadır. Kənd təsərrüfatında ayrı-ayrı istiqamətlər üzrə qeyri-bərabərlik bəzi istiqamətlər üzrə, ümumiyyətlə, kapital qoyuluşunun olmaması ilə əlaqədar olmuşdur.

Ölkədə investisiya qoyuluşlarının maliyyələşdirilməsində dövlət büdcəsi əhəmiyyətli rol oynayır. Belə ki, büdcə vəsaitləri hesabına əsas kapitala investisiya qoyuluşları 2000-2005-ci illərdə təqribən 8,5 dəfə artmışdır. Bu da son illərdə ölkədə iqtisadi inkişafın sürətlənməsi nəticəsində dövlət büdcəsinin gəlirlərinin artması ilə əlaqədardır. Belə ki, 2005-ci ilə nisbətən 2006-cı ildə dövlət büdcəsində investisiya qoyuluşlarının maliyyələşdirilməsi üçün vəsaitlərin həcmi 5,7 dəfə çox, 2007-ci ildə isə təqribən 10 dəfə çox olmuşdur. Aparılan tədqiqat bu göstəricinin son illərdə nisbətən azalaraq cəlb edilmiş xüsusi vəsaitlərlə əvəzlənməsini göstərir.

Nəzərə almaq lazımdır ki, dövlət büdcəsi xərclərində dövlət əsaslı vəsait qoyuluşu (investisiya xərcləri) adı altında xərc istiqaməti vardır ki, bu da dövlət investisiya xərclərini əks etdirir (son illər orta hesabla büdcənin 30 faizi əsaslı vəsait qoyuluşlarına istiqamətlənir). 1995-ci ildə dövlət büdcəsinin xərcləri 428,4 mln. manat olduğu halda, dövlət investisiya xərcləri 15,8 mln. manata və ya xüsusi çəkiddə 3,7%-ə bərabər olmuşdur. 2000-ci ildə müvafiq göstəricisi nominal ifadədə dəyişsə də, xüsusi çəkiddə, demək olar ki, dəyişiklik olmamışdır (3,5%), 2005-ci ildə dövlət büdcəsinin xərcləri 2140,7 mln. manat olduğu halda, dövlət investisiya xərcləri 159,9 mln. manata və ya xüsusi çəkiddə 7,5%-ə bərabər olmuşdur ki, bu göstərici müvafiq olaraq 2000-ci ildəkindən 4,0 faiz bəndi çox olmuşdur. 2008-ci ildən isə artıq bu göstəricidə çox ciddi dəyişiklik hiss olunmuşdur. Belə ki, 2008-ci ildə dövlət büdcəsinin xərcləri 10774,2 mln. manat olduğu halda, dövlət investisiya xərcləri 4275,2 mln. manata və ya xüsusi çəkiddə 39,7%-ə bərabər olmuşdur ki, bu göstərici müvafiq olaraq 1995-ci ildəkindən 36,0 faiz bəndi, 2000-ci ildəkindən 36,2 faiz bəndi, 2005-ci ildəkindən isə 32,2 faiz bəndi çox olmuşdur. 2009-2010-cu illərdə nominal ifadədə göstəricilər 2008-ci ilə müqayisədə dəyişsə də, xüsusi çəki hər iki ildə, demək olar ki, eyni 33,9 olmuşdur ki, bu da onun 2008-ci ilə nisbətən 5,8 faiz bəndi azalması deməkdir. 2010-cu illə müqayisədə 2011-ci ildə isə dövlət büdcəsinin xərcləri 3,9% artsa da, investisiya xərcləri 18,7% azalmış, bu göstəricinin ümumi həcmdə xüsusi çəkisi də 7,4 faiz bəndi azalmışdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Allahverdiyev H.B. İnvestisiya proseslərinin tənzimlənməsi. Bakı: 2003, 241 s.
2. Azərbaycanın statistik göstəriciləri. Bakı: Səda, 2008, 66 s.
3. Azərbaycan Respublikasının İqtisadi İnkişaf Nazirliyinin və Dövlət Statistika Komitəsinin hesabatları.
4. “İnvestisiya fəaliyyəti haqqında” Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı, 1995, 13 yanvar.
5. Qeybullayev Q.R. İnvestisiyanın təhlili və idarə edilməsi. Bakı: Nurlan, 2007, 185 s.
6. Hacıyev F.Ş. Müəssisələrə investisiya qoyuluşlarının təhlilinə dair metodik göstəriş. Bakı: İqtisad universiteti, 2002, 45 s.
7. www.kitab.az
8. www.azstat.org
9. www.economy.gov.az
10. www.sahibkar.biz
11. www.wikipedia.org
12. www.guardian.co.uk

Нурия Ибрагимова

ИНВЕСТИЦИОННАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ КАК ВАЖНЫЙ ФАКТОР РАЗВИТИЯ ЭКОНОМИКИ

В научной статье обширно изложены главные и решающие факторы развития экономики – создание благоприятной инвестиционной среды и активизация инвестиционной деятельности. Также в сравнительных таблицах показан ежегодный рост объема инвестиций, вложенных в экономику Азербайджана, непосредственное ускорение экономического роста.

Ключевые слова: инвестор, инвестиционное вложение, субъект предпринимательской деятельности, прогрессивный, интеграция.

Nuriya Ibrahimova

INVESTMENT ACTIVITIES AS THE IMPORTANT FACTOR OF ECONOMICAL DEVELOPMENT

In the scientific paper main and determinative factors of economical development – creation of the favorable investment environment and activation of investment activities are thoroughly stated. Also in comparative tables are shown the annual growth of volume of the investments in economy of Azerbaijan, direct acceleration of economic growth.

Key words: investor, investment of capital, subject of business activity, progressive, integration.

(Redaksiya heyətinin üzvü, prof. A.İ.Şirəliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI NAXÇIVAN BÖLMƏSİNİN XƏBƏRLƏRİ
İctimai və humanitar elmlər seriyası, 2013, № 3

ИЗВЕСТИЯ НАХЧЫВАНСКОГО ОТДЕЛЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
Серия общественных и гуманитарных наук, 2013, № 3

NEWS OF NAKHCIVAN SECTION OF AZERBAIJAN NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
The series of social and humanities sciences, 2013, № 3

POLAD ƏLİYEV
AMEA Naxçıvan Bölməsi
E-mail: aliye_v_polad@yahoo.com

NAXÇIVAN MUXTAR RESPUBLİKASINDA SƏNAYE İSTEHSALININ İQTİSADI SƏMƏRƏLİLİYİ

Səmərəlilik hazırda insan fəaliyyətinin əsas xarakteristikalarından biri, iqtisad elminin ən mühüm kateqoriyasıdır. İqtisadi səmərəlilik haqqında ən sadə təsəvvürü faydalı səmərəni (nəticəni) və xərcləri müqayisə etməklə əldə etmək olar. İstənilən iqtisadi fəaliyyət növü üzrə inkişafa nail olmağın başlıca şərti burada mövcud resurslar və imkanlar daxilində səmərəli iqtisadi fəaliyyətin təminatıdır. Məqalədə Naxçıvan Muxtar Respublikasında sənayenin səmərəliliyi təhlil olunmuşdur. Burada iqtisadi səmərəliliyin yüksəldilməsinin amilləri və istiqamətləri müəyyən olunmuşdur.

Açar sözlər: iqtisadi səmərəlilik, sənaye, iqtisadi resurslar, investisiya fəaliyyəti, Naxçıvan Muxtar Respublikası.

İctimai istehsalın məqsədi cəmiyyət üzvlərinin və cəmiyyətin özünün ehtiyaclarını müxtəlif əmək məhsulları və xidmətlərlə təmin etməkdir. Bu məqsədə çatmaq üçün hər şeydən əvvəl cəmiyyətin malik olduğu iqtisadi potensialdan tam istifadə olunmalı, ictimai istehsalın iqtisadi səmərəliliyi yüksəldilməlidir.

Səmərəliliyi artırmaq – səmərə vahidinə xərclərin azaldılmasına nail olmaq (əmtəə vahidi, istehsalın əvvəlki həcmi və s.) və ya “əvvəlki” xərclər (maddi, maliyyə və əmək) səviyyəsində səmərəni artırmaqdır. İstehsalın səmərəliliyinin artması təsərrüfat işlərinin elə aparılmasını tələb edir ki, bu zaman istehsal obyektinə qoyulmuş, xammala, materiala, yanacaq və enerjiyə, işçilərin əmək haqqının ödənilməsinə xərclənmiş hər bir manat maksimum xeyir gətirsin, buraxılan hazır məhsulun həcmi sürətlə artsın, amma məhsul vahidinə çəkilən məcmu xərclər azalsın.

İqtisadiyyatın səmərəlilik meyarı müxtəlif iqtisadi sistemlərdə müxtəlif cür qiymətləndirilir. Bazar iqtisadiyyatında səmərəlilik konsepsiyası bazarların resursları nə qədər yaxşı yerləşdirməsini qiymətləndirmə meyarı kimi istifadə olunur.

Səmərəliliyi iki cəhətdən: təkrar istehsal və bilavasitə istehsal mövqeyindən nəzərdən keçirmək olar. Birinci cəhət istehsal, bölgü, mübadilə və istehlak mərhələlərini özündə birləşdirən bütün təkrar istehsal prosesinin səmərəliliyinin müəyyənləşdirilməsini nəzərdə tutur. Buna görə də ümumi iqtisadi səmərəlilik bütün bu mərhələlərin hamısını əks etdirməlidir. İqtisadiyyatın səmərəliliyini bütövlükdə təkrar istehsalın ayrı-ayrı mərhələlərinin səmərəliliyinin yekunu kimi nəzərdən keçirmək olar. İkinci cəhət-istehsalın səmərəliliyi, adətən, istehsal resurslarından (əmək, maddi, təbii, əsas kapital və s.) istifadə baxımından nəzərdən keçirilir.

İqtisadiyyatın bütün sahələrində səmərəliliyin uçotunun proqnozlaşdırılması üçün istifadə oluna bilən mənfəət, rentabellik, fondtutumluluq və s. kimi göstəricilər mühüm yer tutur. Lakin bu göstəricilərdən hər biri səmərəliliyin bir cəhətini səciyyələndirir və bütövlükdə səmərəliliyin səviyyəsi və dinamikasını qiymətləndirmək üçün istifadə oluna bilməz. İstənilən sistem ayrı-ayrı elementlərin vaciblik dərəcəsinə bölgüsünü, tabeliliyini və onlar arasında səbəb-nəticə əlaqələrinin olmasını nəzərdə tutur. Bu, bütövlükdə səmərəlilik göstəriciləri sisteminə də aiddir.

İctimai istehsalın əsas göstəriciləri bunlardır: ictimai əməyin məhsuldarlığı (məcmu ictimai məhsulun maddi istehsal sahəsində çalışanların sayına nisbəti kimi müəyyənləşdirilir), fond verimi (milli gəlirin əsas fondların orta illik dəyərinə və dövrüyyə vəsaitlərinə nisbəti), fond tutumu (fond veriminin əksi olan göstərici); ictimai istehsal səmərəsini səciyyələndirən adambaşına düşən milli gəlir, iqtisadi artım sürəti; 1 manatlıq ictimai məhsula düşən istehsal və tədavül xərcləri və maddi, maliyyə və əmək məsrəflərinə qənaətdir.

Qeyd edək ki, hər hansı bir sahədə iqtisadi səmərəlilik başlıca olaraq həmin regionda və ya ölkədə istehsal amillərinin kəmiyyət və keyfiyyətindən və bu sahədə mövcud olan təsərrüfat, işgüzar mühitdən asılıdır. İqtisadi ədəbiyyatlarda istehsal amilləri dedikdə torpaq, kapital, əmək başa düşülür (5, s. 281). Təsərrüfat mühiti isə iqtisadi ədəbiyyatlara görə özündə iqtisadi sərbəstlik dərəcəsini və sahibkarlar ordusunun mövcudluğunu, iqtisadi əlaqələrin bazar tipləri çoxluğunu, sahibkarlıq kapitalının formalaşmasının və zəruri ehtiyatlardan istifadə mümkünliyünü birləşdirən iqtisadi şəraitdir (7, s. 249).

Həyata keçirilən tədbirlər muxtar respublikada təsərrüfatın bütün sahələrində səmərəliliyin artırılmasına və iqtisadiyyatın bütün sahələri üzrə yüksək göstəricilərin əldə olunmasına əlverişli şərait yaratmışdır.

Elə bunun nəticəsidir ki, son vaxtlar sənaye Naxçıvan Muxtar Respublikasında dinamik inkişaf edən sahələrdən birinə çevrilmişdir.

Qeyd edək ki, hər hansı bir iqtisadi fəaliyyət növündə səmərəliliyin yüksəldilməsi burada mövcud olan resursların kəmiyyət və keyfiyyəti, iqtisadi əlaqələrin səviyyəsi və xüsusiyyətləri, keçilən tarixi inkişaf yolu, hazırkı tarixi-siyasi və sosial-iqtisadi şərait kimi amillər öz təsirini göstərir. Belə ki, istənilən təsərrüfat sahəsinin inkişaf perspektivi başlıca olaraq həmin regionda və ya ölkədə istehsal amillərinin kəmiyyət və keyfiyyətindən və bu sahədə mövcud olan təsərrüfat, işgüzar mühitdən asılıdır. Bu isə başlıca olaraq həmin sahələrə kapital qoyuluşlarından asılıdır.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində müvafiq sahələrdə işgüzar fəallığın yüksəldilməsi, özəl sərmayənin canlandırılması çox mühüm, eyni zamanda həlli mürəkkəb olan məsələdir. Bu da hər şeydən əvvəl, bazar mexanizminin əsas unsurlarının və qanunlarının tələblərinin həyata keçirilməsindən irəli gəlir. Buna görə də məlum olduğu kimi ölkəmiz müstəqillik əldə etdikdən sonra iqtisadi inkişafa nail olmaq üçün yeni iqtisadi sistemə uyğun qanunlar sistemindən onların fəaliyyət mexanizmindən istifadə edilir ki, bu da öz növbəsində konkret şəraitdə iqtisadi inkişafın real meylini əks etdirir.

Bütün bunlarla yanaşı, təsərrüfat mühitinin yaradılması prosesi, habelə investisiya fəaliyyətinin mühüm istiqamətlərinin müəyyən olunması başlıca olaraq dövlətin həyata keçirdiyi iqtisadi siyasət ilə bağlıdır. Məhz dövlətin iqtisadiyyata müdaxiləsinin başlıca səbəblərindən biri cəmiyyət miqyasında istehsalın səmərəli fəaliyyət göstərməsi ilə bağlıdır. Çünki bazar sistemli ölkələrdə nəinki hamının səmərəli fəaliyyət göstərməsi imkanı yoxdur, heç onların hamısının işləmək qabiliyyəti yoxdur (7, s. 369).

İqtisadiyyatda aparılan islahatlar nəticəsində səmərəliliyin yüksəldilməsi istiqamətində dinamik inkişaf təmin olunmaqdadır. Ümumiyyətlə, səmərəlilik anlayışı ən çox dövlət təsərrüfatçılıq forması üçün səciyyəvidir, çünki bazar sistemi hər şəraitdə səmərəli fəaliyyət göstərir. Başqa sözlə, səmərəli təsərrüfat qurumlarının bazarda yeri yoxdur (7, s. 369). Muxtar respublika iqtisadiyyatında qeyri-dövlət sektorunun xüsusi çəkisinin ilbəl artmasında yeni müəssisə-

lərin yaradılması ilə bərabər iqtisadi islahatların tərkib hissəsi olan özəlləşdirmənin də rolu olduqca böyükdür.

Əvvəllər öz rentabelliğini itirmiş dövlət müəssisələri Dövlət Özəlləşdirmə Proqramlarına uyğun olaraq özəlləşdirilərək sahibkarların sərəncamına verilməmişdir ki, bu da sənaye sektorunda səmərəliliyin təminində olduqca böyük rol oynamışdır.

Naxçıvan MR-də ilkin mərhələdə dövlət əmlak və xidmət təyinatlı bir çox müəssisə və obyektlər özəlləşdirilmişdir. Dövlətsizləşdirmə prosesinin davamı kimi Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisi Sədrinin 2000-ci il 23 avqust tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş Naxçıvan MR-də dövlət əmlakının özəlləşdirilməsinin 2-ci dövlət proqramı-özəlləşdirmə prosesinin ikinci mərhələsinə start verilməsinə və özəlləşdirmə prosesinin sürətləndirilməsinə şərait yaratmışdır. Dövlət proqramına uyğun olaraq özəlləşdirmə prosesi başladıqdan bu günə kimi 55 dövlət müəssisəsi səhmdar cəmiyyətə çevrilmişdir. Bu cəmiyyətlərdən 34-ü sənaye müəssisəsi, 21-i isə digər sahələrə aiddir (8, s. 141).

İstər əvvəllər fəaliyyət göstərən müəssisələr, istərsə də yeni yaradılması nəzərdə tutulan müəssisələrin müvəffəqiyyətlə fəaliyyət göstərməsinin başlıca amillərindən biri həmin müəssisələrin müasir texnika və texnologiyalardan istifadə etməsidir. Çünki texnoloji mühit müəssisələrin həm daxili, həm də xarici bazarlarda rəqabət qabiliyyətini təmin etməklə yanaşı yeni sahibkarlıq fəaliyyəti sahələri yaradır. Müstəqilliyimizin yeni qazanıldığı ərəfədə müəssisələrin mövcud texniki avadanlıqlarının müəyyən hissəsi qorunub saxlanıla bilməmişdir, mövcud olanların isə xeyli hissəsi fiziki və mənəvi cəhətdən köhnəlmişdir. Bu baxımdan ölkəmizin yeni iqtisadi sistemə keçməsi və buradakı əsas fondların xeyli hissəsinin mənəvi cəhətdən köhnəlməsini nəzərə alaraq müasir mərhələdə investisiya fəaliyyətinin səmərəliliyini yüksəltmək üçün intensiv təkrar istehsalın fond qoruyucu yoluna nisbətən fondların təzələnməsi yolu daha məqsəda uyğun sayılır. Bu yolla investisiya fəaliyyətinin səmərəliliyinin artırılmasına, milli gəlirin artımının hər vahidinə çəkilən xərclərin aşağı salınmasına və əmək məhsuldarlığının uzun müddət yüksək saxlanılmasına imkan yaratmaq olar.

İstehsalatdakı bu texnoloji yeniləşmənin maliyyə mənbəyi kimi 2000-2012-ci illərdə ötən müddət ərzində Naxçıvan MR Sahibkarlığa Kömək Milli Fondu tərəfindən 1087-dən çox layihənin maliyyələşdirilməsinə ümumilikdə 815 milyon manat həcmində kredit verilmişdir. Həmin vəsaitin 75,1%-i sənaye sektorunun payına düşür (8, s. 144). Təkcə 2007-2010-cu illər ərzində sənaye sahəsində sahibkarlara 32190 min manat həcmində güzəştli kredit verilmişdir. 2009-cu ildə bu sahədə fəaliyyət göstərən təsərrüfat subyektlərinə 15762 min manat kredit verilmişdir (8, s. 101). 2010-cu ilin yanvar-avqust ayları ərzində Naxçıvan MR ərazisində fəaliyyət göstərən bank və digər kredit təşkilatlarından sahibkarlara 22 mln. 413 min manatdan çox kredit verilmişdir ki, bunun da 14 mln. 507 min manatı uzunmüddətli, 7 mln. 906 min manatdan çoxu qısamüddətli kreditlər olmuşdur. Bu göstəricilər müvafiq olaraq 1995-ci illə müqayisədə

89,4, 49,5, 159,1 dəfə çoxdur. (8, s. 143). 2011-ci ildə muxtar respublikanın bank və kredit təşkilatları tərəfindən 47 milyon 229 min manat həcmində kredit verilmişdir ki, bunun da 14 milyon 378 min manata qədəri fərdi sahibkarlığın inkişafına, 17 milyon 260 min manata qədəri özəl bölmədə yeni istehsal sahələrinin yaradılmasına yönəldilmişdir (1, s. 5). 2012-ci ildə bank və kredit təşkilatları tərəfindən sahibkarlara 58 milyon 680 min manatdan artıq həcmdə kreditlərin verilməsi təmin olunmuşdur ki, bu da 2011-ci ildəki müvafiq göstəricidən 24,2 faiz çoxdur.

Bu göstəricinin dinamikasını gözdən keçirərkən görürük ki, regionumuzda intensiv investisiyalaşma prosesinin nəticəsində əsas fondların müasir standartlara uyğun yenidən qurulması ilə əlaqədar olaraq sənayedə bir nəfər işçiyə düşən istehsalın həcmi 2005-ci ildən sonra dinamik olaraq artmışdır. Belə ki, bu 2005-ci ildə 15,3 min manat, 2006-cı ildə 15,6 min manat, 2009-cu ildə 22,7 min manat, 2010-cu ildə 24,7 min manat, 2011-ci ildə 47,2 min manat, 2012-ci ildə isə 53,2 min manat olmuşdur. Bununla başlıca səbəbi qeyd etdiyimiz kimi əsas fondlara qoyulan investisiyanın dinamikası ilə bağlıdır. Belə ki, özünün miqyasına, öyrənilmə tarixinə, ölkənin iqtisadi potensialının artırılmasındakı roluna, səmərəli istifadəsinin ictimai istehsalın səmərəliliyinə təsir gücünə, iqtisadi inkişaf və sosial tərəqqidəki əhəmiyyətinə görə əsaslı vəsait qoyuluşu (maddi investisiya) kimi xərc ünsürünə analoq yoxdur (6, s. 63). 2005-ci ildə bütün maliyyə mənbələrindən əsas kapitalla yönəldilən investisiyanın həcmi 126 milyon 52 min manat, 2006-cı ildə 191 milyon 757 min manat, 2007-ci ildə 222 milyon 948 min manat, 2008-ci ildə 309 milyon 598 min manat, 2011-ci ildə isə 815 milyon manatdan çox olmuşdur. 2012-ci ildə bütün maliyyə mənbələri hesabına əsas kapitalla 982 milyon 264 min manat həcmində investisiya yönəldilmişdir ki, bu da 2011-ci ildəki müvafiq göstəricidən 20,4 faiz çoxdur. İnvestisiya qoyuluşlarının 874 milyon 542 min manatı və ya 89 faizi tikinti-quraşdırma işlərində istifadə edilmişdir ki, bu da 2011-ci illə müqayisədə 20,1 faiz çoxdur. Bütün bu vəsaitlərin böyük hissəsi yeni müəssisələrin yaradılmasına, köhnə müəssisələrin əsas fondlarının yenidən təşkilinə istiqamətlənib. Çünki, regionumuzda mövcud olan müəssisələrin bir çoxunun əsas fondları fiziki cəhətdən köhnəlməklə yanaşı, mənavi cəhətdən də köhnəlmişdir. Ona görə də regionumuzda investisiyalaşmanın fond qoruyucu yoluna nisbətə fond təzələmə yolu üstünlük təşkil edib. Bu isə yuxarıdakı təhlildən də gördüyümüz kimi, artıq istehsalın səmərəliliyinin artırılmasına öz nəticəsini vermişdir. Bütün bunlar respublikamızda sənayenin fəaliyyətinin səmərəliliyinin yüksəlməsinin bir göstəricisidir.

Regionumuzda əsaslı investisiya fəaliyyəti nəticəsində sənaye müəssisələrinin səmərəliliyinin artırılması ilə bağlı infrastruktur məsələlərinin həlli ilə bağlı da mühüm işlər görülmüşdür. Naxçıvan MR Ali Məclisi Sədrinin "Azərbaycan Respublikasının regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramları"na (2004-2008, 2009-2013) müvafiq olaraq 2005-ci il 9 iyun tarixli Sərən-

camı ilə təsdiq edilmiş 2005-2008-ci illər Naxçıvan MR-in regional inkişaf proqramı, 2009-cu il 28 may tarixli Fərmanı ilə təsdiq edilmiş Naxçıvan MR-in 2009-2013-cü illərdə sosial iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramına əsasən muxtar respublikasının təbii və əmək potensialından səmərəli istifadə etməklə yeni istehsal və xidmət sahələrinin yaradılması, infrastrukturun təminatının yaxşılaşdırılması istiqamətində tədbirlərin davam etdirilməsi, sahibkarlıq mühitinin yaxşılaşdırılması ilə bağlı məqsədyönlü tədbirlərin həyata keçirilməsi, özəl sektorun inkişafının daha da sürətləndirilməsi, ixrac yönümlü məhsul istehsalının stimullaşdırılması, müasir tipli infrastruktur obyektlərinin yaradılması və digər mühüm tədbirlər nəzərdə tutulmuş, proqramların uğurlu icrası nəticəsində bir çox nailiyyətlər əldə edilmişdir. Sahibkarlığın inkişafına dəstək vermək, səmərəli idarə olunmasını təşkil etmək, sahibkarlara göstərilən xidmətləri və informasiya təminatını yaxşılaşdırmaq, sahibkarlığın inkişaf istiqamətlərində tədbirlərdə yaxından iştirak etmək kimi vəzifələri yerinə yetirmək üçün 18 yanvar 2006-cı ildə Naxçıvan MR sahibkarlar konfederasiyası yaradılmışdır.

Sənayenin səmərəliliyinin artırılmasında nəqliyyat infrastrukturunun təkmilləşdirilməsinin də böyük rolu olmuşdur. Əgər cəmiyyətin inkişafında maddi nemətlər istehsalı üçün məhsuldar qüvvələrin inkişafı zəruri sayılırdısa, istehsal olunmuş məhsulların daşınması üçün nəqliyyat sahələrinin inkişafı tələb olunurdu (4, s. 228). Belə ki, blokada şəraitində bu sahədə mümkün olan bütün tədbirlər həyata keçirilib. Belə ki, bu dövrdə Naxçıvan MR-də 2870 km yeni avtomobil yolları salınmaqla bərabər Naxçıvan Beynəlxalq Hava Limanının, Sədərək, Culfa Şahtaxtı, Sərhəd Keçid Məntəqəsində yeni körpünün istifadəyə verilməsi, dəmiryolu nəqliyyatının gələcək inkişaf perspektivləri nəzərə alınmaqla onun infrastrukturunun mütəmadi olaraq təkmilləşdirilməsi və muxtar respublika daxilində ahəngdar iş rejiminin təmin edilməsi regionumuzda sənayenin habelə təsərrüfatın bütün sahələrinin canlandırılmasında mühüm rol oynamışdır.

Sənayenin inkişafının səmərəliliyinin başlıca göstəricilərindən biri də onun iqtisadi fəaliyyət növləri üzrə inkişaf tempinin strukturudur. "Statistik materiallar göstərir ki, muxtar respublika sənayesinin ən aparıcı sahəsi emal sənayesi sahəsidir. Son illərdə bu iqtisadi fəaliyyət növü üzrə istehsalın həcmi ümumi sənaye istehsalının 88% həcminə yaxınlaşır. Bu da onu göstərir ki, emal sənayesi muxtar respublika sənayesinin ümumi məhsul həcmində sahələr arasında ən aparıcı qüvvəni təşkil edir.

Hazırda muxtar respublikada emal sənayesində yüksək inkişaf tempi davam edir. İlk mərhələ üzrə bu sektorda özəlləşdirmə prosesinin intensivləşdirilməsi və yenidən qurulması iqtisadi cəhətdən məqsədəuyğun sayılan sənaye müəssisələrinin fəaliyyətinin bərpası nəticəsində əsaslı irəliləyişlər əldə olunmuşdur. Emal sənayesinin digər sahələrə görə sürətli inkişafı sənayenin səmərəli inkişaf tendensiyasını ifadə edir.

ƏDƏBİYYAT

1. 2011-ci ildə Naxçıvan Muxtar Respublikasının sosial-iqtisadi inkişafı. “Şərq Qapısı” qəz., 2012, 25 yanvar, № 15 (20, 420).
2. 2012-ci ilin yanvar-sentyabr aylarında Naxçıvan Muxtar Respublikasının sosial-iqtisadi inkişafı. “Şərq Qapısı” qəz., 2012, 17 oktyabr, çərşənbə, № 197 (20, 602).
3. Əliyev P.M. Naxçıvan Muxtar Respublikasında sahibkarlıq makromühitinin formalaşması və inkişafının bəzi məsələlərinə dair / AMEA Naxçıvan Bölməsinin Xəbərləri, 2006, № 2, s. 249-254.
4. Əhmədov N.H. Naxçıvan iqtisadiyyatı inkişaf yollarında. Bakı: Elm, 2005, 312 s.
5. Əhmədov N.H. Naxçıvan iqtisadiyyatının prioritetləri: iqtisadi artım, dinamik inkişaf. Bakı: Sabah, 2008, 452 s.
6. Hüseynov T.Ə. Sənayenin iqtisadiyyatı: Dərslik. Bakı, 2000, 667 s.
7. İqtisadi Nəzəriyyə: Dərslik / T.C.Vəliyevin, Ə.P.Babayevin. M.X.Meybulayevin ümumi redaktəsi ilə. Bakı, Çarşıoğlu, 1999.
8. Həbibbəyli İ., Hacıyev İ., İsmayılov B. İntibahın 15 ili. Naxçıvan: Əcəmi, 2010, 280 s.
9. Niftullayev V.M. Sahibkarlığın əsasları. Bakı: Zaman, 2002, 618 s.
10. Nuriyev Ə.X. Regional siyasət və idarəetmənin əsasları. Bakı: Elm, 2011, 516 s.
11. Naxçıvan MR Dövlət Statistika Komitəsinin cari məlumatları.

Полад Алиев

ЭКОНОМИЧЕСКАЯ РАЦИОНАЛЬНОСТЬ ПРОМЫШЛЕННОГО ПРОИЗВОДСТВА В НАХЧЫВАНСКОЙ АВТОНОМНОЙ РЕСПУБЛИКЕ

Рациональность – основная характеристика человеческой деятельности и самая важная категория экономической науки. Самое простое представление об экономической рационализации достигается при сравнении полезной рациональности результата и затраченных расходов. Главным условием развития какой-либо экономической деятельности является обеспечение рациональности экономики в пределах существующих ресурсов и возможностей. В статье проанализирована рациональность промышленного производства в Нахчыванской Автономной Республике, а также определены факторы и пути, способствующие экономической рациональности.

Ключевые слова: *экономическая рациональность, промышленность, экономические ресурсы, инвестиционная деятельность, Нахчыванская Автономная Республика.*

Polad Aliyev

ECONOMIC EFFICIENCY OF INDUSTRY IN NAKHCHIVAN AUTONOMOUS REPUBLIC

Rationality is the basic characteristic of human activity and the most important category of the economic science. The simplest representation of economic rationalization is reached at comparison of useful rationality of result with the spent expenses. The main condition of development of any economic activities is ensuring of rationality of economy within existing resources and possibilities. Rationality of industrial production in Nakhchivan Autonomous Republic is analyzed in the paper, and also factors and ways promoting economic rationality are determined.

Key words: *economic rationality, industry, economic resources, investment activity, Nakhchivan Autonomous Republic.*

(Redaksiya heyətinin üzvü, prof. A.İ.Şirəliyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI NAXÇIVAN BÖLMƏSİNİN XƏBƏRLƏRİ
İctimai və humanitar elmlər seriyası, 2013, № 3

ИЗВЕСТИЯ НАХЧЫВАНСКОГО ОТДЕЛЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
Серия общественных и гуманитарных наук, 2013, № 3

NEWS OF NAKHCHIVAN SECTION OF AZERBAIJAN NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
The series of social and humanities sciences, 2013, № 3

TEYMUR ABBASOV

Naxçıvan Dövlət Universiteti

E-mail: teymurabbasov56@mail.ru

ELMI-TEXNİKİ TƏRƏQQİ VƏ AQRAR SEKTORUN İNKİŞAFININ ƏSAS İSTİQAMƏTLƏRİ

Məqalədə aqrar sektorun formalaşmasında, inkişafında elmi-texniki tərəqqinin rolu geniş tədqiq olmuşdur. Burada qeyd olunur ki, elmi-texniki istiqamətlərin reallaşması üçün dövlət, hüquqi və fiziki şəxslər, təsərrüfatın təşkili formaları uyğun əmək bölgüsü vəzifələrini yerinə yetirməlidir. Tədqiqat nəticəsində aqrar sektorun inkişafının əsas istiqamətləri müəyyənləşdirilir və vurğulanır ki, təminat müəssisələrinin əsasında maddi-texniki təchizat və satış kooperativlərinin yaradılması zəruridir.

Açar sözlər: *aqrar bazar, elmi-texniki tərəqqi, texniki təchizat, hüquqi baza, maddi-texniki təchizat, xalis məhsul, texnoloji təminat, kənd təsərrüfatı maşınları.*

Aqrar sektorun inkişafı aqrar bazarın formalaşması və tarazlı inkişaf dinamikası üçün aparıcı rolunu oynamaqla, istehsal və bölgü münasibətlərinin bazar tələbi, təklifi əsasında tənzimlənməsi və təkmilləşdirilməsi halı ilə bağlıdır. Aqrar sektorun inkişafı kompleks tənzimlənen və idarə olunmaqla, sahə, ərazi proporsiyalarına malik olan sistem kimi özünü ifadə edir.

Hər bir iqtisadi sahənin fəaliyyətinin nəticəsi olaraq xalis məhsul, onun quruluşu, səmərəsi və sosial nəticələri proqnozlaşdırılır. Xüsusi sahə kimi aqrar bazar münasibətlərində aqrar sektorun inkişaf səmərəsi, onun meyar və göstəricilərinin resurslarının əvəzedilməsi qaydalarını və perspektiv istiqamətlərini müəyyən edir. Bu istiqamət və amillər kimi elmi-texniki tərəqqi, yeni texnologiya və təşkilati quruluş əsas aparıcı həlqə rolunu oynayır.

Elmi-texniki amil, bazar iqtisadiyyatı şəraitində daha çox mənəvi aşınmaya məruz qala bilən və çevik marketinq siyasəti ilə uzlaşmağa malik ola bilən bir texniki və təşkilati sistem kimi formalaşır və inkişaf edir. Elmi-texniki amil aqrar elmi-texniki potensialın maliyyə-maddi və texnoloji quruluşu ilə idarə olunduğu üçün, onu hər birinin ümumi iqtisadi artıma təsiri xüsusi və integral effektlə ölçülür. Belə ki, ümumi effekt istehsal funksiyası kimi aqrar məhsullarının istehsalı və onların xidmətlərinin artmasında, təşkilati-idarəetmə amilinin, multiplikativ effekt kimi formalaşmasında özünü göstərir.

Elmi-texniki amil və onun sosial-iqtisadi effekti region aspektləri baxımından, iqtisadiyyatın sahə potensialı, onun təkrar istehsal strukturu, həmçinin bazar iqtisadiyyatı şəraitində kommersiya səyi nəticəsində formalaşır və inkişaf edir. Hər hansı iqtisadi potensial növündən fərqli olaraq elmi-texniki potensialın proqnozu və regionda inkişafı, onun istehsal tələbatından və gəlir gətirmək məqsədi ucbatından inkişaf edir. Onun daha çox tətbiqi problemləri hər bir regionda özünəməxsus xüsusiyyətlər kəsb edir [2, s. 12-13].

Aqrar sektorun elmi əsasları olan bazar seqmentinə uyğun istehsal sahələrinin inkişafı, istehsalın infrastrukturunun təkmilləşdirilməsi və həmçinin aqrar sahələrin iqtisadi və sosial səmərəsinin artırılması yolları təşkil edir. Aqrar sektorun elmi bazası, yeni bitki, keyfiyyətli ərzaq və məhsullar texnologiyalar üzrə konkret istiqamətlərə bölünür.

Yuxarıda göstərilən elmi-texniki istiqamətlərin reallaşması üçün dövlət, hüquqi və fiziki şəxslər, təsərrüfatın təşkili formaları hüquqi baza və idarəetmə mühitində uyğun əmək bölgüsü vəzifələrini yerinə yetirməlidir:

- məqsədli proqram xarakterli elmi-texniki proqnozların əsaslandırılması, elmi-texniki layihələrin iqtisadi artımın və ölkənin iqtisadi müstəqilliyinin, ərzaq təhlükəsizliyinin və iqtisadi sabitliyin təmin olunmasında sosial-iqtisadi rolunun qiymətləndirilməsi. Elmi-texniki istiqamətlərin real iqtisadi və sosial inkişaf konsepsiyası baxımından tarazlı inkişaf amili kimi elmi təsvirini və metodiki əsaslarını vermək;

- elmi tədqiqatların və elmi proqnozların aqrar bazarın resurs potensialını nəzərə alaraq və məhdud resursların istifadə texnologiyasını təkmilləşdirərək ef-

fektli elmi-istehsalat iqtisadiyyat sisteminin yaradılmasının əsas məqsədi olan maddi rifahın yaxşılaşdırılması, aqrar bazarın əmtəə və xidmət strukturunun təkmilləşdirilməsi, istehlak seqmenti ilə istehsal seqmenti arasında optimal nisbətlərin və əlaqələrin təmin olunması;

- aqrar bazarın təşkili və idarə olunmasının elmi əsası olan təhsil sisteminin təkmilləşdirilməsi, təhsilin vahid dövlət siyasəti əsasında iqtisadi islahatların aparıcı həlqəsinə çevrilməsi [1, s. 112-113].

Aqrar bazarın elmi-texniki inkişaf konsepsiyası həm artım, həm də səmərəlilik kriteriləri baxımından ölçülür.

İqtisadi artım konsepsiyası baxımından elmi-texniki tərəqqinin aqrar bazar münasibətlərinin daha da təkmilləşdirilməsi göstəriciləri ilə ölçülür. Hər bir sahənin perspektiv inkişafı, onun fond və xalis məhsulun artımında ayrı-ayrı kapital qoyuluşunun strukturu və onun istifadəsi ilə ölçülür.

Kənd təsərrüfatının bazar münasibətləri şəraitində maddi-texniki bazası, daha çox bazar tələbatına uyğun məhsulların istehsalı, onların çeşid və keyfiyyətinin yaxşılaşması, həmçinin rəqabət mühiti şəraitində daha səmərəli fəaliyyət ilə ölçülür.

Aqrar bazarın təşkili və inkişafının maddi və texniki təminatı onun avadanlığa olan tələbatı, yeni texnoloji xətlərə və yeniləşmə istiqamətində daha mü-tərəqqi texniki quruluşu və fondlarla silahlanma səviyyəsi ilə ölçülür. Həm işçiyə düşən avadanlıq tələbatı əməktutumluluğu ilə fond tutumu arasında nisbətlərin optimal ölçüsü ilə müəyyənləşir. Əmək haqqı fondu ilə texniki təzələnmə fondu arasında nisbətlər, amortizasiya ayırmalarının intensivliyi istehsal fəaliyyətinin maddi-texniki bazasının planlaşdırılması və inkişafı üçün əsas yaradır [4, s. 254].

Elmi-texniki tərəqqinin əsaslandırılması və istiqamətlərinin proqnozlaşdırılması mənfəət əmələ gətirmək və məhsulun keyfiyyətinin yaxşılaşdırılması məqsədilə bazar iqtisadiyyatı şəraitində formalaşır. Bu gün makrosəviyyəli tarazlığı təmin etmək üçün ÜDM-un istehsal strukturu ilə onun istehlak strukturu arasında proporsional inkişaf meylləri təmin olunmalıdır. Ona görə də elmi-texniki tərəqqinin sahə və texnoloji quruluşu, bazar tələbatına uyğun sahə məhsullarının istehsal etmək və məsrəflərin strukturunda fondların istifadəsinin təkrar istehsalı üçün lazım olan ayırmaları təkmilləşdirmək metodikası əsas götürülür. ÜDM-un istehsal metodu ilə proqnozu həmin sahələrin aralıq və son məhsulu arasında nisbətlər ilə ölçülür. Amortizasiya ayırmaları məhz texniki tərəqqinin istifadəsi intensivliyini artırır. Sahibkarlar həmin texnologiyanın təzələnməsi üçün elmi əsaslarla hesablanmış dövr ərzində intensiv istifadə mühiti yaradılmasına məcbur olurlar. Amortizasiya normaları üzrə əsas fondların maşın və avadanlıqların dəyərinin xərclər strukturuna daxil edilməsi metodikası xərclərin fəal hissəsinin artırılmasına və mənfəətin hesablanmasında aparıcı amillərin təsirinin qiymətləndirilməsinə metodiki təminat verir.

Naxçıvan Muxtar Respublikasının ərazi xüsusiyyətləri, torpağın relyefi, istehsal olunan kənd təsərrüfatı məhsullarının həcmi, məhsulun növü, istehsalın ixtisaslaşdırma səviyyəsi kimi şərtlər nəzərə alınır [3, s. 45-46].

Əgər nəzərə alsaq ki, muxtar respublika müharibə şəraitində yaşayır, blokada şəraitində məhsul istehsalını təşkil etməyə məcbur olur. Onda bütün bunların nəticəsində istehsalın həcmi azalmış, müəssisələrin imkanları zəifləmiş, belə bir şəraitdə kənddən kənd təsərrüfatı üçün maddi-texniki resursların alınır gətirilməsi qeyri-mümkün olmuşdur. İndi aqrar sahədə gedən iqtisadi islahatlar ilə bağlı olaraq muxtar respublikanın kənd təsərrüfatının texnika və maddi vasitələrlə təchiz edilməsinin yeni mexanizmi işlənməli, təkmilləşdirməli və bazar münasibətləri şəraitinə uyğunlaşdırılmalıdır.

Keçmiş ittifaq respublikaları ilə qırılan əlaqələrin bərpa edilməsi və bu əlaqələrdə yaranmış uyğunsuzluğun aradan qalxması, maddi vasitələr istehsal edən sənaye müəssisələri ilə müqavilələr bağlanması təsərrüfatların maddi-texniki resurslarla təchizatının yaxşılaşdırılmasında böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Elə bu səbəbdən də bazar münasibətlərinə keçid şəraitində kənd təsərrüfatının daha da inkişaf etdirilməsi başqa amillərlə bərabər, onun məhsulları istehsalçıların texnika, kənd təsərrüfatı maşınları, mineral gübrə, ehtiyat hissələri, tikinti materialları və digər maddi-texniki resurslarla təminatından daha çox asılıdır.

Məlumdur ki, istehsal resursları fəaliyyətinin xarakterinə görə istehsalın resurs potensialına və istehsalda bilavasitə iştirak edən resurslara ayrılır. İstehsalın resurs potensialı kənd təsərrüfatı müəssisələrinin malik olduğu istehsal resurslardır. İstehsalda bilavasitə iştirak edən resurslar ilə təsərrüfat fəaliyyətində bilavasitə iştirak edən istehsal resursları aiddir. Müxtəlif mülkiyyət formalarına arxalanan kənd təsərrüfatı müəssisələrində istehsalda bilavasitə iştirak edən resurslar adətən resurs potensialından az olur.

Araşdırmalardan məlum olur ki, son illər kənd təsərrüfatı müəssisələrinin fondla təchiz olunmasında ciddi dəyişikliklər baş vermişdir.

Respublikanın kənd təsərrüfatı müəssisələrində istehsalın və əməyin fondla təminatında aşkar edilmiş dəyişikliklərə, şübhəsiz ki, əsas fondların balans qiymətlərinin 1992-ci ildən başlayaraq mütəmadi olaraq artırılması, kənd təsərrüfatına yararlı torpaq sahələrinin və orta illik işçilərin sayının azalması öz təsirini göstərmişdir. Həqiqətən isə qəbul edilmiş normativ tələblər baxımından respublikanın kənd təsərrüfatı müəssisələrində istehsalın və əməyin fondla təmin olunma səviyyəsi aşağı olmuş, müasir standartlara uyğun olmamışdır. Bununla belə, muxtar respublikanın kənd təsərrüfatı müəssisələrində kifayət qədər resurs potensialı olmasına baxmayaraq bunların həlledici sahələr üzrə zəif cəmləşdirilməsi, bir çox əmək alətlərinin texniki-iqtisadi göstəricilərinin aşağı olması, onların təmir bazalarının müasir avadanlıqlarla təchiz edilməməsi və s. İstehsal fondlarından istifadə səviyyəsinə mənfi təsir göstərmişdir. Ona görə də kənd təsərrüfatının və onun sahələrinin dünya standartlarına cavab verə bilən istehsal fondları ilə

yenidən təchiz edilməsi və onların müxtəlif mülkiyyət formalarına arxalanan təsərrüfatları arasında düzgün bölüşdürülməsi aqrar islahatların aktual məsələlərindən biri kimi qəbul olunmalıdır [6, s. 51-52].

Məlumdur ki, traktorlar, kombaynlar, avtomobillər və digər texniki vasitələr bazar iqtisadiyyatının məhsuldar qüvvələrinin mühüm ünsürü olmaqla, kənd təsərrüfatında iş proseslərinin mexanikləşdirilməsinə, əmək məhsuldarlığının və resurs potensialından istifadənin iqtisadi səmərəliliyinin artırılmasına xidmət edir. Tədqiqat göstərir ki, hazırda şumlama, bir çox bitkilərin səpini və əkini, yığılması və s. əsasən mexanikləşdirildiyi halda, hələ bitkiçilik sahələrində əl əməyinin tətbiqinə geniş yer verilir. Muxtar respublikanın kənd təsərrüfatının bitkiçilik sahəsində çalışanların 76,2%-i işləri əl ilə yerinə yetirir. Heyvandarlıq sahələrində isə bu səviyyə 71,3% təşkil edir. Deməli, mexanikləşdirmə səviyyəsinin artırılması bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitində yüksəldilməsi istiqamətində ən təxirəsalınmaz vəzifə kimi qəbul edilməlidir.

Rəqəm məlumatlarının təhlilindən aydın olar ki, son illər respublikanın kənd təsərrüfatında texnikadan istifadənin səviyyəsi, əsasən, aşağı düşmüş, səmərəliliyi azalmışdır.

Aparılmış təhlildən məlum olur ki, son illər Azərbaycan Respublikasında hər 100 hektar kənd təsərrüfatına yararlı torpaq sahəsinə düşən traktorların sayı 24,74% azalmışdır. Bu göstəricinin səviyyəsi muxtar respublikanın təsərrüfatlarında 10,13%-ə bərabər olmuşdur. Son illər Azərbaycan Respublikasında hər 100 hektar kənd təsərrüfatına yararlı torpaq sahəsinə düşən enerji güclərinin səviyyəsi 26,51% aşağı düşmüşdür. Naxçıvan Muxtar Respublikasının təsərrüfatlarında həmin göstəricinin səviyyəsi 4,34% artmışdır.

Dünya təcrübəsi artıq təsdiq edir ki, aqrar-sənaye kompleksinin o cümlədən kənd təsərrüfatının maddi-texniki resurslarla təminatı o vaxt səmərəli olar ki, bazar iqtisadiyyatına keçid dövründə onun müxtəlif formalarından istifadə edilsin. Beləliklə, bazar iqtisadiyyatına keçid dövründə kənd təsərrüfatının maddi-texniki təminatının əsasən iki formasından istifadə edilməsini məqsədəuyğun hesab edirik. Onlardan birincisi, mərkəzləşdirilmiş bölgü; ikincisi, azad satış.

Maddi-texniki resurslarla Naxçıvan Muxtar Respublikasının kənd təsərrüfatı müəssisələrini azad satış qaydada təmin etmək üçün respublika səviyyəsində maddi-texniki təchizat şirkətinin yaradılmasını məqsədəuyğun hesab edirik [5, s. 148-149].

Muxtar respublika şəraitində kənd təsərrüfatında istifadə olunan maddi-texniki resursların hamısı kənardan gətirilir. Xüsusilə yük avtomobilləri, traktorlar, kənd təsərrüfatı maşınları, tikinti materialları, ehtiyat hissələri, heyvandarlıq fermaları üçün maşın və mexanizmlər, elektrik avadanlıqları, yem hazırlayan maşınlar və digər növ maddi-texniki resurslar Azərbaycan Respublikasının özünə başqa dövlətlərdən gətirilir. Belə bir vəziyyətdə hər bir kəndli (fermer) təsərrüfatı, kooperativ, səhmdar cəmiyyəti və digər növ təsərrüfatçılıq formaları sərbəst alqı-satqı prinsipi ilə fəaliyyət göstərməsi olduqca çətin olar. Əgər nəzərə alsaq ki,

1995-ci ildə muxtar respublikada təsərrüfatları zərərlə işləmiş, çoxu zəif inkişaf etmiş, yəni aşağı rentabelli olub onların əksər sahələri zərərlə işləmişdir. Deməli, həmin təsərrüfatların maliyyə imkanları sərbəst alqı-satqı şəraitinə keçməyə şərait yaratmır.

Əgər nəzərə alsaq ki, yeni yaradılan kəndli (fermer) təsərrüfatlarının da maddi-texniki bazası çox zəifdir, həmçinin maliyyə çatışmır, deməli, muxtar respublikada maddi-texniki resursların hələkət mərkəzləşdirilmiş təchizat qaydasından istifadə müəssisələr və sahələrarası istehsal əlaqələrinin yeni formalarının yaradılmasında mühüm rol oynaya bilər. İkincisi, bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitində bəzi məhsul növlərinin tədarükü üzrə təsərrüfatlara sifariş verilir. Belə olan vəziyyətdə maddi-texniki resurslarla təminat da dövlət sifarişində saxlanılmalıdır.

Bazar iqtisadiyyatı şəraiti üçün kənd təsərrüfatının texniki resurslar bazasının inkişafı muxtar respublikada üç mərhələdən keçməsi ehtimal olunur. Onlardan: hazırlıq mərhələsi; keçid mərhələsi; inkişaf mərhələsi. Hər bir mərhələdə konkret iş görülməlidir. Hazırlıq dövrü ölkəmizdə bazar iqtisadiyyatına keçidə hazırlıq mərhələsində kompleks tədbirlər həyata keçirilmişdisə də, bunu qənaətbəxş hesab etmək olmaz. Çünki iqtisadiyyatın heç də bütün sahələrində hazırlıq mərhələsi üçün nəzərdə tutulmuş işlər tam yerinə yetirilməmişdir. Yənlərdə bazar iqtisadiyyatına keçidin zəruriliyinə, prinsiplərinə, işin təşkilinə və gələcəkdə onun verəcəyi iqtisadi səmərəliliyə dair təbliğət işi, demək olar ki, aparılmır.

Bazar iqtisadiyyatına keçidin ilk mərhələsində maddi-texniki resurslarla təchizat idarələrinin fəaliyyətinin yenidən qurulması, idarəetmə təşkilat strukturu-nun təkmilləşdirilməsi, təsərrüfatçılığın və mülkiyyətin yeni formalarının inkişafı vergi-kredit siyasəti, qiymət və xidmətlər üzrə taariflərin dəqiqləşdirilməsi, istehsalçı və istehlakçılar arasında qarşılıqlı münasibətlərin və təchizat müəssisələri işçilərinin əməyinin stimullaşdırılması üzrə konkret işlər yerinə yetirilməlidir [7, s. 16-18].

Bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitində kənd təsərrüfatının maddi-texniki resurslarla təminatı tamamilə yeni prinsiplər əsasında həyata keçirilməlidir. Bu prosesdə demokratik yolla istehsal vasitələri istehlakçıların iqtisadi marağının təminatına üstünlük verilməsidir.

Bu məqsədlə maddi-texniki təchizat və satış sferasında yenidənqurma onun ən başlıca səviyyəsindən başlamış müəssisə, rayon və muxtar respublika səviyyəsi üzrə idarəetmənin məqsədi və vəzifələri müəyyənləşdirilir.

Muxtar respublikanın hər bir konkret rayonunda istehsal-iqtisadi münasibətlərin formalaşdırılması xarakterindən və mülkiyyət formalarının inkişafından asılı olaraq təsərrüfat-istehsal birlikləri assosiasiyası təşkil etməklə maddi-texniki təchizat xidmətinin müxtəlif formaları ola bilər. Məsələn: maddi-texniki təminat üzrə dövlət müəssisə; maddi-texniki təchizat üzrə təsərrüfatlararası assosiasiyası; maddi-texniki təminat üzrə kollektiv mülkiyyət şəraitində icarə müəssisəsi və s.

rayon səviyyəsində müxtəlif formada fəaliyyət göstərən həmin maddi-texniki təchizat müəssisələrinin baş idarəsi rayon maddi-texniki təminat müəssisəsi hesab edilir.

Tədqiqat nəticəsində biz belə qənaətə gəlmişik ki, hal-hazırda muxtar respublikanın rayonlarında fəaliyyət göstərən rayon maddi-texniki təminat müəssisələrinin əsasında maddi-texniki təchizat və satış kooperativləri yaradılsın.

Muxtar Respublikanın rayonları üçün təklif olunan maddi-texniki təchizat və satış kooperativi öz fəaliyyətini mövcud qanun və qərarlar əsasında qurmalı, həmin hüquqi sənədlərin əsasında öz iqtisadi əlaqələrini tənzimləməlidir.

Tədqiqat göstərir ki, muxtar respublika səviyyəsində maddi-texniki təminat xidməti Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi tabeliyində deyil, müstəqil olması daha məqsəduyğundur. Belə olan halda muxtar respublika səviyyəsində müxtəlif formalarda maddi-texniki təminat və satış xidməti təşkilatları yaratmaq olar. Məsələn: ASK maddi-texniki resurslarla təchizat və satış birjalrı, auksionlar, yarmarka və sərgilər, lizinq xidməti sahələri.

Bazar iqtisadiyyatı şəraitində sərbəst satış üzrə nəzərdə tutulan maddi-texniki resurslar əmtəə birjalrı, ticarət birjalrı və yarmarkaları vasitəsilə reallaşdırılması mümkündür. Bununla belə, muxtar respublika daxilində ayrı-ayrı rayonlarda maddi-texniki resurslar təminatı üzrə satış dükənləri, dövlət sifarişinin yerinə yetirilməsi üçün maddi-texniki təchizat və satış məntəqələri təşkil edilməsi zəruri hesab edilir. Bütün bunlar bazar iqtisadiyyatı şəraitində bütünlükdə aqrar-sənaye kompleksi sahələrinin, o cümlədən kənd təsərrüfatının maddi-texniki təminatının yaxşılaşdırılmasına real imkan yaradacaqdır.

Kənd təsərrüfatının istehsal əlaqələrinin yaxşılaşdırılması bütövlükdə aqrar-sənaye kompleksi sisteminə daxil olan müəssisələrin maddi-texniki resurslarla təmin edilməsindən çox asılıdır. Odur ki, muxtar respublika səviyyəsində fəaliyyət göstərən maddi-texniki resurslarla satış sahələri tərəfindən bütün növ təsərrüfatçılıq formaları üzrə maddi-texniki resurslara olan tələbat öyrənilməlidir [8, s.14-15].

Tədqiqat göstərir ki, bazar münasibətlərinə keçidin ilk mərhələlərində muxtar respublikaya kənardan gətirilən maddi-texniki resursların tərkib və quruluşunda bir o qədər də dəyişiklik gözlənilmir. Bu, onunla əlaqədardır ki, muxtar respublikanın aqrar-sənaye məhsulları istehsal edən sahələr zəif inkişaf etmişdir. Belə ki, muxtar respublikada xüsusi ilə traktor və kənd təsərrüfatı maşınları, yeyinti və emal müəssisələrində istifadə edilən avadanlıqlar, metal və metal məlumatları, tikinti və meşə materialları, ehtiyat hissələri, yem tikintisi və meliorasiya üçün qurğular və s. demək olar ki, istehsal edilmir. Odur ki, həmin texniki resurs müqavilə əsasında başqa ölkələrdən gətirilməsi lazım gələcək. Yaxın gələcəkdə isə muxtar respublika aqrar-sənaye kompleksinin maddi-texniki ehtiyatlara tələbatı regionda yaradılacaq kənd təsərrüfatı maşınqayırma sənayesi müəssisələrinin məhsulları hesabına təmin edilməlidir.

ƏDƏBİYYAT

1. Abasov İ.D. Azərbaycanın kənd təsərrüfatı. Bakı: Elm və təhsil, 2010, 592 s.
2. Abbasov T.A. Kənd təsərrüfatının resurs potensialı və ondan səmərəli istifadənin regional problemləri. Bakı: Elm, s. 12-13.
3. Abdullayev A. İqtisadiyyat və iqtisadi siyasət. Bakı: Asiya nəşriyyatı, 2003, 215 s.
4. Balayev R.Ə. Aqrar bölmənin və ərzaq bazarının tənzimlənməsi məsələləri / Müasir mərhələdə Azərbaycanda yeni iqtisadi sistemə keçidin qanunauyğunluqları və problemləri: Kollektiv monoqراسiya. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası İqtisadiyyat İnstitutu. Bakı: Elm, 1998, 498 s.
5. Cəbiyev R.M. Azərbaycanda bazar infrastrukturunun formalaşması və inkişafı. Bakı: Elm, 2002, 231 s.
6. Əlirzayev Ə.Q. İqtisadiyyat: düşüncələr, baxışlar. Bakı: Adiloğlu, 2002, 465 s.
7. Əlirzayev Ə.Q., Əliyev K.Q. Sahibkarlığın inkişafının təminatı / İqtisadiyyat və audit, 2002, № 2, s. 16-18.
8. Əliyev K.Q. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində sahibkarlığın inkişaf problemləri / İqtisadiyyat və audit, 2003, № 10, s. 14-15.

Теймур Аббасов

НАУЧНО-ТЕХНИЧЕСКИЙ ПРОГРЕСС И ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ РАЗВИТИЯ АГРАРНОГО СЕКТОРА

В статье подробно исследована роль научно-технического прогресса в формировании и развитии аграрного сектора. Здесь отмечается, что для реализации научно-технических направлений государство, юридические и физические лица должны выполнять задачи трудового распределения, соответствующие формам организации хозяйства. В результате исследований определены основные направления развития аграрного сектора и подчеркивается, что на основе снабженческих предприятий необходимо создание кооперативов снабжения и продажи.

Ключевые слова: *аграрный рынок, научно-технический прогресс, техническое снабжение, правовая база, материально-техническое снабжение, чистый продукт, технологическое обеспечение, сельскохозяйственная техника.*

Teymur Abbasov

SCIENTIFIC-TECHNOLOGICAL PROGRESS AND MAIN DIRECTIONS OF DEVELOPMENT OF AGRARIAN SECTOR

The role of scientific-technological progress in development and formation of agrarian sector is thoroughly researched in the paper. Here it is noticed that for realization of scientific and technical directions the state, legal and physical persons should carry out the problems of the labor distribution corresponding to forms of economy organization. As a result of researches the basic directions of development of agrarian sector are determined and it is underlined that on the basis of supply enterprises the creation of supply and sale co-operative societies is necessary.

Key words: *agrarian market, scientific technological progress, technical provision, juridical base, material and technical supply, net product, agricultural machinery.*

(Professor A.A.Rüstəmov tərəfindən təqdim edilmişdir)

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI NAXÇIVAN BÖLMƏSİNİN XƏBƏRLƏRİ
İctimai və humanitar elmlər seriyası, 2013, № 3

ИЗВЕСТИЯ НАХЧЫВАНСКОГО ОТДЕЛЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
Серия общественных и гуманитарных наук, 2013, № 3

NEWS OF NAKHCHIVAN SECTION OF AZERBAIJAN NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
The series of social and humanities sciences, 2013, № 3

MEHDİ BAĞIROV

Naxçıvan Dövlət Universiteti
E-mail: baqirovmehdi@mail.ru

AQRAR SAHƏDƏ İSTEHSAL VƏ SATIŞ MÜNASİBƏTLƏRİNİN FORMALAŞMASINA TƏSİR EDƏN AMİLLƏR VƏ MÜNASİBƏTLƏRİN TƏNZİMLƏNMƏSİ

Məqalədə aqrar sahədə mövcud olan istehsal və satış münasibətləri kompleks şəkildə və sistemli qaydada, marketing prinsiplərinə əsaslanaraq araşdırılmış, həmin münasibətlərin müxtəlif tənzimlənmə istiqamətlərinə diqqət yetirilmişdir.

Açar sözlər: *aqrar sfera, istehsal və satış münasibətləri, istehsal amilləri, kənd təsərrüfatı münasibətlərinin tənzimlənməsi.*

Ölkəmizin iqtisadi inkişafı, onun sosial-mədəni həyatı digər amilərlə yanaşı, maddi istehsal sahələrinin inkişaf səviyyəsi ilə, həmin sahələrin insanların tələbatlarının ödənilməsində oynadıqları rolla, onların istəklərinin ödənilməsində formalaşdırdığı təkliflə də qiymətləndirilir. 1991-ci ildə dövlət müstəqilliyi əldə etməsinə baxmayaraq Azərbaycan Respublikasında həmin dövr üçün aqrar sahə üzrə əksər hallarda ya tənzimləyici qanunların və ya onların işlək mexanizmlərinin olmaması ilə müşayiət olunurdu. Ulu öndər Heydər Əliyevin hakimiyyətə qayıdışı aqrar sahədə islahatların sistemli həyata keçirilməsinin və sahibkarlıq fəaliyyətinin kompleks inkişafının təməlini hazırlamışdır. 1993-cü ildən başlayaraq qəbul edilən “Aqrar islahatların əsasları haqqında”, “Kolxoz və sovxozların islahatı haqqında” və digər aidiyyəti Azərbaycan Respublikası Qanunlarında və sair hüquqi-normativ aktlarda kənd təsərrüfatında sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi əsas məqsəd kimi seçilmişdir.

Keçən 20 ildən artıq bir dövr aqrar sahədəki ümumi məqsədləri dəyişdirməyə də, tələblərin şərt və səviyyələrinə təsir etmiş, onun elmi araşdırılmasını yenidən aktuallaşdırmışdır. Bir tərəfdən ölkə vətəndaşlarının sayının artımı nəticəsində ərzağa olan tələbatın səviyyəsinin yüksəlməsi, digər tərəfdən kənd təsərrüfatı ehtiyaclarında istifadə olunan torpaq sahələrinin həcmələrinin müxtəlif səbəblər nəticəsində azalması mövcud imkanlardan daha məhsuldar istifadə etməyə, bu sahədə ehtiyat mənbələrinin axtarışına diqqəti yönəltməyi sövq edir. Deyilənlərin nəticəsi olaraq elmi araşdırmaların sistemli metodikaya əsaslanaraq həyata keçirilməsi zərurəti formalaşır ki, bu da, fikrimizcə, xeyli sayda mühüm və ikinci dərəcəli (köməkçi, törəmə və s.) amillərin təsiri ilə mümkün olur. Həmin amillərin təsnifləşdirilməsi əsas etibararı ilə 3 qrupun təzahürü ilə nəticələnir:

1. aqrar sferadakı istehsal münasibətlərinin formalaşmasına təsir edən amillər;
2. qeyd olunan sferadakı satış münasibətlərinin formalaşmasına təsir edən amillər;
3. həmin sferanın ümumi fəaliyyəti mexanizmini tənzimləyən hüquqi normativ və digər amillər.

Düzdür, təsnifata aparıcı bölmələrdən biri kimi təchizat, tədarük prosesinin baş verməsinə təsir edən amilləri nəzərdən keçirmək də mümkündür. Yadda saxlamaq lazımdır ki, haqqında bəhs olunan amillər qrupuna daxil olan bir sıra komponentlər elə istehsalçı aqrar subyekt tərəfindən də istehsal oluna bilər (məsələn, toxum, yem, ştil, tinglər və s.). Bununla belə, qeyd olunan amillər qrupu baş məqalənin araşdırma obyektini kimi seçilmiş, onların fərdi qaydada tədqiqi nəzərdə tutulmuşdur.

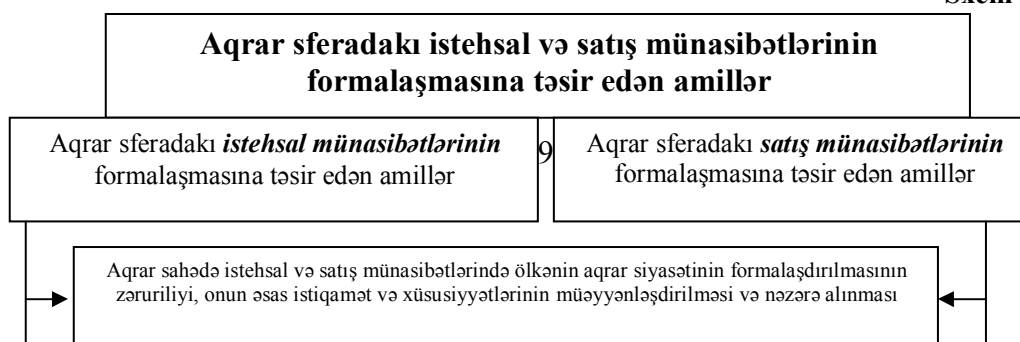
Mövzunun öyrənilməsi ilk növbədə həmin sahənin ölkədə həyata keçirilən həm hüquqi, həm də iqtisadi-təşkilati alət və mexanizmlərin tətbiqi ilə əla-

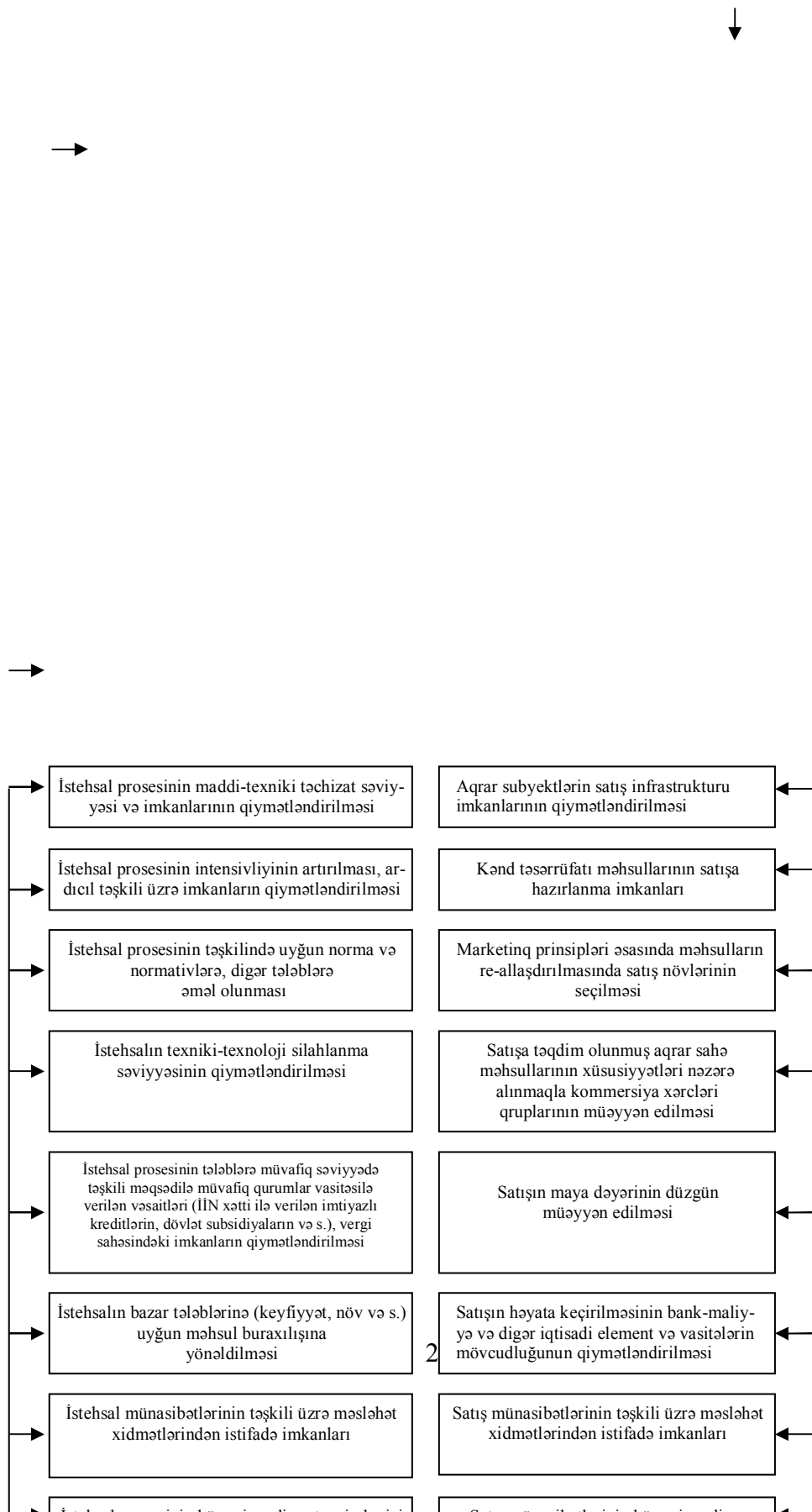
qələndirilməlidir. Belə ki, araşdırılan obyekt (və ya obyektlər sistemi) çoxsaylı bölgü, komponent, tərkib hissə və s. ilə təzahür edir. Onun haqqında daha aydın düşüncəyə malik olmaq üçün aşağıda verilmiş sxem 1-ə müraciət edək. Münasibətlərin formalaşmasına təsir edən amillər istehsalı və satışı xarakterizə edən iki istiqamət üzrə qruplaşdırılmışdır.

İlk növbədə göstərmək yerinə düşər ki, sahibkarlığın praktikada müxtəlif formaları özünü büruzə verir və bu formalar içərisində kənd təsərrüfatında daha çox inkişaf etdirilən istehsal və onun davamı olan kommersiya (satış, reallaşma) sahibkarlığıdır. İstehsal sahibkarlığı müvafiq sahənin təbii və digər xüsusiyyətlərindən irəli gəlir, məhsul istehsalını və xidmətlər göstərilməsini özündə əks etdirir. İstehsal sahibkarlığında məhsul istehsalının həyata keçirilməsi ön plana çəkilir, onların reallaşdırılması isə istehsal sahibkarlığı üçün əlavə funksiya hesab edilir. Bir sıra aparıcı ölkələrin təcrübəsi ona şahidlik edir ki, məhsul istehsalçıların öz məhsullarının satışı ilə həyata keçirdikləri funksiyalardan imtina etmələri daha düzgündür, daha dar çərçivəli ixtisaslaşmanın həyata keçirilməsinə şərait yaradır, satış infrastrukturunun bərqərar olmasını diktə edir. Digər tərəfdən qeyd etmək lazımdır ki, inkişaf etmiş ölkələrdə kommersiya sahibkarlığı təkcə məhsulların alqı-satqısı ilə deyil, eyni zamanda onların təkrar reallaşdırılması prosesi ilə də əlaqəlidir. Deyilənlərdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, aqrar sahədə icra funksiyalarının bölüşdürülməsi istehsalçılara öz işinə diqqət yetirməyə, reallaşma ilə bağlı olan quruluşlara isə öz vəzifələrini icra etməyə imkan verəcəkdir.

Mövcud iqtisadi sistem kənd təsərrüfatında sahibkarlıq fəaliyyətinin inkişaf etdirilməsi və ölkənin ərzaq bazarında yerli məhsulların xüsusi çəkisinin yüksəldilməsi dövlətin aqrar siyasətinin qarşısında duran mühüm vəzifələrdən hesab edilir. Dövlətin aqrar siyasətinin prioritetləri kənd təsərrüfatında sahibkarlığın inkişaf etdirilməsinə əlverişli mühit yaradılmasını təmin etməkdən ibarətdir. Qeyd olunan məsələ xeyli sayda vəzifələrin icrasını məcburi edir ki, bunlardan da mühüm olanlarına kənd təsərrüfatının istehsalının təşkili və həyata keçirilməsi ilə əlaqədar elmi əsaslı malik konsepsiya və düşüncələrin işlənilməsi, müvafiq sahə üzrə istehsal və satış proseslərinin səmərəli təşkili üzrə işlərin icrasını, kənddə istehsal və satış prosesinə təsir edəcək infrastrukturunun qurulmasını, aqrar sahə və əlaqəli sənaye istehsalı sahələri üzrə inkişaf prioritetlərinin araşdırılmasını, aqrar sektorun hərtərəfli, kompleks şəkildə maliyyələşdirilməsi üzrə planların hazırlanmasını, istehsalın və satışın tələblərə müvafiq təşkili və idarə edilməsi məqsədilə müxtəlif iqtisadi alət və vasitələrdən istifadəni və s. aid etmək olar.

Sxem 1

Hər bir ölkədə iqtisadi sistemin dəyişməsi dövlətin aqrar siyasətinin prioritet istiqamətlərinin yenilənməsi ilə də təzahür edir. Müasir şərait dövlətin aqrar siyasətinin məqsədlərinin dəyişməsi ilə, sosialist təsərrüfatçılıq sistemindən bazar iqtisadiyyatına transformasiya ilə müşahidə olunmuşdur ki, bu zaman da ilk növbədə torpaq münasibətlərinin qanunvericilik aktları ilə təsbit edilməsi, aqrar istehsalın investisiya baxımından dəstəklənməsində dövlətin iştirak imkanlarının müəyyənləşdirilməsi, aqrar sahədə struktur dəyişikliklərinin həyata keçirilməsi, bazarın tələbləri nəzərə alınmaqla kənddə infrastruktur sisteminin inkişaf etdirilməsi kimi proseslərin nəzərə alınması vacib şərtlərdən biri hesab edilməlidir. Ümumiyyətlə, iqtisadi sistemin tipindən və xarakterindən asılı olmayaraq bütün ölkələrdə dövlətin aqrar siyasəti özünəməxsus məqsəd və vəzifələri və eləcə də prioritet istiqamətləri ilə xarakterizə edilir. Bütün hallarda dövlətin aqrar siyasətini ümumiləşdirən ən mühüm cəhətlərdən biri, əslində, bütövlükdə aqrar sahənin davamlı inkişafını təmin etmək və onu iqtisadi böhranın zərərli təsirlərinə məruz qalmasını neytrallaşdırmaqdan ibarətdir. Bütövlükdə götürdükdə müasir şəraitdə, xüsusilə dünya miqyasında maliyyə böhranlarının zərərli təsirlərinin neytrallaşdırılması aspekti ilə yanaşdıqda, ölkəmizdə də dövlətin aqrar siyasətinin başlıca məqsədini ərzaq bazarının sabitləşdirilməsi və eləcə də sənaye sektorunun kənd təsərrüfatı xammalı ilə etibarlı şəkildə və sərfəli qiymətlərlə təmin edilməsini həyata keçirməkdən ibarətdir.

Qeyd etmək lazımdır ki, istənilən dövrdə dövlətin aqrar siyasəti məqsədli xarakter daşmalıdır. Əsas etibarilə bu məqsədyönlülük ölkə əhalisinin ərzaq məhsulları ilə təminatında, milli gəlirin formalaşdırılmasında və bölüşdürülməsində kənd təsərrüfatının iştirak imkanlarının təmin edilməsində, ətraf mühitin qorunub saxlanılmasında kənd təsərrüfatının iştirak payının yüksəldilməsində və s. proseslərdə nəzərə alınmalıdır. Müstəqilliyin əldə olunmasından sonra ke-

çən dövrün təhlili göstərir ki, aqrar islahatlar nəticəsində kənddə çoxukladlı iqtisadiyyat formalaşdırılmış, aqrar sahədə sahibkarlığın inkişafına istiqamətlənmiş zəruri tədbirlər keçirilmişdir. Lakin bununla belə kənd təsərrüfatında sahibkarlığın inkişaf etdirilməsi ilə bağlı həllini gözləyən çoxsaylı problemlər də mövcuddur.

Sxem 1-də istehsal münasibətlərinin formalaşmasına təsir edən amillər qrupunda ifadə edilmiş mühüm amillərdən biri də təbii iqlim şəraitinin və infrastrukturun mövcudluğu hesab olunur. Belə ki, həm bitkiçilikdə, həm də heyvandarlıqda qeyd olunan istiqamətlər ilkin (başlanğıc) komponentlərdən hesab olunur: həm birillik və çoxillik (meyvəçilik və s.) bitkiçilikdə, həm heyvandarlıq üzrə mövsümi hərəkətlənmələrdə (yaylaq və qışlaqlara köç və s.) təbii iqlim şəraitinin və müvafiq istehsal infrastrukturunun olması zəruri şərt kimi qiymətləndirilməlidir. Qeyd olunan məsələ ayrı-ayrı rayonların istehsal imkanları, ərazilər üzrə əhalinin yerləşməsi və digər aidiyyəti mühüm şərtlər nəzərə alınmaqla həyata keçirilməlidir.

Eyni zamanda diqqətdən yayınmamalıdır ki, aqrar sahə özünəməxsus istehsal xüsusiyyəti ilə fərqlənir, əsas məhsulla yanaşı, əlavə məhsulların (taxıl istehsalında – saman, ətlik heyvandarlıqda – süd və yun, balaverimi və s.) çıxışı mövcuddur. Belə vəziyyət bir tərəfdən, əlavə məhsulların şərti məhsul sifətilə ümumi məhsulun tərkibinə daxil edilərək onlardan istifadə olunmasını, digər tərəfdən isə “bitkiçilik – heyvandarlıq” qarşılıqlı əlaqələrində daha əlverişli şəraitə nail olmanı (məsələn, əkinçilikdə çıxan samandan heyvandarlıqda yem və texniki döşəmə kimi istifadə olunması, heyvandarlıqda çıxan peyindən əkinçilikdə “təbii kübrə” kimi istifadə edilməsi və s.) mümkün edir. Yaranmış vəziyyət kənardan alınacaq istehsal komponentləri əvəzinə özündə olanlardan istifadəni şərtləndirir ki, bu da istehsalda daha az məsrəflə son məqsədə nail olunmaya gətirib çıxarır. Deyilənlərlə yanaşı, sahələrarası analoji əlaqələr də mövcuddur.

Aqrar sferada sahibkarlığın inkişaf etdirilməsinə müsbət təsir göstərən amillərdən biri də maliyyə bazarlarının formalaşdırılmasıdır. Belə ki, məlum sahənin özünəməxsus spesifik xüsusiyyətləri, o cümlədən azgəlinliliyi və təbii iqlim şəraitindən asılılığı, nəticə etibarilə kommersiya qurumlarının bu sahəyə kredit ayırması imkanlarını məhdudlaşdırır.

Bazar infrastrukturunu sisteminin formalaşdırılması topdan satış ərzaq bazarlarının yaradılması ilə də bağlıdır. Bir çox hallarda aqrar sahənin əmtəə istehsalçıları məhsul satışının həyata keçirilməsi ilə bağlı müəyyən problemlərlə üzləşirlər ki, onlar da son nəticədə kənd təsərrüfatında istehsal edilən məhsulların reallaşdırılmasından əldə edilən gəlirlərin azalmasına gətirib çıxarır. Topdan satış bazarlarının formalaşdırılması qeyd olunan çətinliyi aradan qaldırmaqla yanaşı, satışın alternativ kanallarının yaradılmasına da şərait yaradır.

Tədqiqatlar nəticəsində aydın olmuşdur ki, bazar konyunkturunda baş verən dəyişikliklər, bir sıra hallarda qiymətlərin kəskin artımı ilə nəticələnir və bütöv-

lüksdə həmin qiymət artımlarının qarşılamaq və bu qarşılama artımlara kifayət qədər çevik reaksiya göstərmək həm istehlakçıların və həm də bir sıra hallarda istehsalçıların imkanları daxilində mümkün olmur.

Aqrar bazarın formalaşdırılması və inkişaf etdirilməsi, eləcə də kəndin sosial baxımdan dirçəlişinin təmin edilməsi, ekoloji tarazlığın təmin edilməsi, kənd təsərrüfatı ilə iqtisadiyyatın digər sahələri arasındakı disproporsiyanın aradan qaldırılması müasir şəraitdə dövlətin aqrar siyasətinin məqsədlərini özündə əks etdirir və onlar üzrə irəliləyişin əldə olunması həmçinin aqrar sahədə iqtisadi tənzimləyicilərin müvəffəqiyyətlə tətbiq edilməsindən, qiymət, vergi, kredit, büdcə və investisiya tənzimləyicilərinin əlverişli reallaşdırılmasından da asılıdır.

Kommersiya sahibkarlığının inkişaf etdirilməsi üçün kifayət qədər maneəverli fəaliyyət xarakterik cəhət hesab edilir. Bu maneəverli fəaliyyət ciddi səylərin göstərilməsini, eləcə də əlverişsiz şəraitdən kənarlaşmağa istiqamətlənmiş tədbirlərin reallaşdırılmasını özündə əks etdirir.

Nəzər yetiriləcək məsələlərdən birini də aqrar sahədə istehsal və kommersiya sahibkarlığında risklərin daha yüksək səviyyədə olması təşkil edir. Beynəlxalq təcrübədə belə hallarda risklərin səviyyəsinin minimuma endirilməsində atılan ən optimal addımlardan biri risklərin sığortalanmasıdır.

Milli iqtisadiyyatın formalaşdırılması və onun sahə strukturunun bazar konyunkturuna uyğunlaşdırılması sağlam sahibkarlıq mühitinin yaradılmasından bilavasitə asılıdır. Sağlam sahibkarlıq mühitinin yaradılması sahibkarlığın inkişafına istiqamətlənmiş dövlət himayəçilik və tənzimləmə tədbirlərinin genişləndirilməsindən də bilavasitə asılıdır.

Kənd təsərrüfatında kapital resurslarına olan tələbatın ödənilməsi ixtisaslaşmış kredit qurumlarının yaradılması ilə bağlıdır. Dünya praktikası göstərir ki, bir sıra ölkələr kənd təsərrüfatına faizsiz kreditlər verməklə, bütövlükdə sahənin kapital resurslarına olan ehtiyaclarını ödəyirlər. Bundan əlavə, kənd təsərrüfatında kapital resurslarına olan ehtiyaclarının ödənilməsi istiqamətində dövlətin məqsədli investisiya proqramları da əhəmiyyətli rola malikdir. Dövlət tərəfindən torpaqların meliorasiyasına istiqamətlənmiş tədbirlərin, eləcə də infrastruktur sisteminin genişlənməsinə istiqamətlənmiş tədbirlərin maliyyələşdirilməsinə investisiyalar ayrılır.

Dövlətin aqrar siyasətinin reallaşdırılması üçün zəruri tədbirlər sırasında kənd təsərrüfatı məhsullarının emalı ilə əlaqədar sahələrdə inhisarlaşma səviyyəsinin aşağı salınması da mühüm əhəmiyyətə malikdir. Belə ki, kənd təsərrüfatı məhsullarının tədarükünü həyata keçirən emal müəssisələri bir sıra hallarda inhisarçılıq fəaliyyəti həyata keçirirlər ki, kənd təsərrüfatı əmtəə istehsalçılarının bütövlükdə qiymət rəqabətinə məruz qalmasına, əmtəə istehsalçılarının iqtisadi vəziyyətinin pisləşməsinə gətirib çıxarır. Bu qəbildən olan tendensiyalar xüsusilə də istehsal texniki xidmət və maddi texniki təminat sferalarında özünü büruzə verir. Belə şəraitdə aqrar əmtəə istehsalçılarının maddi-texniki

təminat sistemi, demək olar ki, bazar özünü tənzimləmə mexanizminin ixtiyarına buraxılmış olur. Araşdırılan vəziyyətdə çıxış yollarından birini respublikamızda "Aqrolizinq ASC"-nin və onun yerlərdəki şəbəkəsinin yaradılması təşkil etmişdir. Təkcə bir faktı qeyd etmək yerinə düşər ki, bu qurumun Naxçıvan MR-də yaradılmasından 2012-ci ilin sonunadək olan dövrdə muxtar respublikaya 864 müxtəlif təyinatlı texniki vasitələr gətirilərək sahibkarlara əlverişli şərtlərlə paylanmışdır.

Sahibkarlığın inkişaf etdirilməsinə istiqamətlənmiş aqrar siyasət, eyni zamanda marketing xidmətinin formalaşdırılmasını da özündə əks etdirir. Sahibkarlıq fəaliyyətində marketing xidmətinin rolu və yeri aqrar sahə məhsullarının satış bazarlarının axtarılması, yeni satış bazarlarının və məqbul satış növ və formalarının seçilməsi ilə əlaqədardır. Nəzərə çatdırmaq yerinə düşər ki, hal-hazırda respublikamızda fəaliyyət göstərən aqrar əmtəə istehsalçılarının maliyyə və təşkilatlanma imkanlarının məhdud olması nəticəsində onların marketing xidməti ilə bağlı strukturlar yaratması məqbul səviyyədə deyil. Məhz belə bir şəraitdə dövlətin səyləri ilə regionlarda marketing xidmətinin formalaşdırılmasına xüsusilə mühüm ehtiyac vardır. Dövlətin aqrar siyasətinin prioritetləri kənd təsərrüfatında sahibkarlıq qurumlarının marketing xidməti ilə təchiz edilməsinə əlverişli şərait yaratmalıdır. Marketing xidməti daxili bazarın öyrənilməsi və tədricən xarici bazara çıxış imkanlarının təmin edilməsinə istiqamətlənməlidir.

Bazar iqtisadiyyatlı ölkələrdə dövlətin aqrar siyasəti sahibkarlara dövlət dəstəyinin göstərilməsini özündə əks etdirir. Sahibkarlara dövlət dəstəyinin göstərilməsi istiqamətində respublikamızda müəyyən tədbirlər həyata keçirilir. Bu istiqamətdə Sahibkarlığa Kömək Milli Fondunun təşəbbüslərinin xüsusilə mühüm əhəmiyyətə malik olduğunu qeyd etmək olar. Hal-hazırda respublikamızda fəaliyyət göstərən Sahibkarlığa Kömək Milli Fondunun dəstəyi vasitəsilə respublikamızın regionlarında emal müəssisələrinin yaradılmasına üstünlük verilir. Bundan əlavə, regionlarda kənd təsərrüfatı məhsullarının saxlanma kameraları ilə bağlı anbarların formalaşdırılmasına da bu istiqamətdə dəstək göstərilir.

Respublikamızda aqrar sektorda sahibkarlığa dövlət dəstəyi istiqamətində aparılan tədbirlər çərçivəsində İnformasiya Məsləhət Xidmətlərinin (və ya kənddə "Asan Xidmət" mərkəzlərinin uyğunlaşdırılmış, daha sistemli variantının) yaradılması da mühüm rol oynayır. Bu strukturlar aqrar əmtəə istehsalçılarının daxili və xarici bazarda baş verən dəyişikliklərə çevik şəkildə reaksiya göstərməsini, aqrotexniki tədbirlərin yerinə yetirilməsi ilə bağlı zəruri məsləhətlərin verilməsini, aqrar sahədə ortaya çıxan digər zəruri işlərin daha asan, keyfiyyətli və səmərəli şəkildə həyata keçirilməsini mümkün etməlidir.

Məqalədə göstərilən bəndlərin hər birinin amil şəklində aqrar sahə üzrə istehsal və satış münasibətlərinin formalaşması və tənzimlənməsində oynadığı

rolun daha dəqiq qiymətləndirilməsi üçün onun şaquli (yəni, sahəvi) tədqiqi ilə yanaşı, üfuqi (yəni, ayrı-ayrı ərazilər, regionlar üzrə) araşdırılması da zəruridir.

ƏDƏBİYYAT

1. Rüstəmov A.A., Qasimov D.Q. Aqrar sferanın iqtisadiyyatı və idarə edilməsi. Dərs vəsaiti. Bakı: Avropa, 2013, 406 s.
2. Rüstəmov A.A., Quliyev Ə.G., Qasimov D.Q. Aqrar sahənin inkişafının regional problemləri. Dərs vəsaiti. Bakı: Avropa, 2013, 173 s.
3. Bağirov M.S. Sosial-iqtisadi statistika. Dərs vəsaiti. Naxçıvan: İdeya, 2011, 2 cild. 488 s.
4. İbrahimov E.R. Heydər Əliyev və Azərbaycan Respublikasının aqrar kursu. Bakı: Nura, 2004, 360 s.
5. Aliyev İ.H. Aqrar sahənin inkişafının təkmilləşdirilməsi və regionlarda islahatların keyfiyyətli səmərəli aparılması. Bakı: Nurlan, 2004, 110 s.
6. Niftullayev V.M. Sahibkarlığın əsasları. Bakı: Zaman, 2002. 618 s.

Мехти Багиров

ФАКТОРЫ, ВЛИЯЮЩИЕ НА ФОРМИРОВАНИЕ ПРОИЗВОДСТВЕННЫХ И СБЫТОЧНЫХ ОТНОШЕНИЙ В АГРАРНОЙ ОТРАСЛИ И РЕГУЛИРОВАНИЕ ЭТИХ ОТНОШЕНИЙ

В статье в комплексном виде и по системно, на основе принципов маркетинга исследованы производственные и сбыточные отношения аграрной отрасли, уделено особое внимание на различные направления Урегулирования этих отношений.

Ключевые слова: аграрная сфера, производственные и сбыточные отношения, производственные факторы, регулирование сельскохозяйственных отношений.

Mehti Bagirov

REGULATION OF RELATION AND FACTORS WHICH IS INFLUENCED ON FORMATION OF PRODUCTION AND SALE RELATIONS

In the paper production and sale relations in agrarian sector are investigated guided by marketing principles complexly and systematically and different regulation aspects of these relations are taken notice of.

Key words: agrarian sector, production and sale relations, production factors, regulation of agrarian relation.

(Professor N.H.Əhmədov tərəfindən təqdim edilmişdir)

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI NAXÇIVAN BÖLMƏSİNİN XƏBƏRLƏRİ
İctimai və humanitar elmlər seriyası, 2013, № 3

ИЗВЕСТИЯ НАХЧЫВАНСКОГО ОТДЕЛЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
Серия общественных и гуманитарных наук, 2013, № 3

NEWS OF NAKHCHIVAN SECTION OF AZERBAIJAN NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
The series of social and humanities sciences, 2013, № 3

VÜSALƏ ABBASOVA
AMEA Coğrafiya İnstitutu

NAXÇIVAN MUXTAR RESPUBLİKASININ SOSIAL İNKİŞAFI

Sosial sfera əhaliyə xidmət göstərilməsi, onların həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi, sağlamlığı və iş qabiliyyətinin bərpa edilməsi, maddi və mənəvi tələbatının ödənilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Sosial xidmət sahələrinin inkişafı ölkənin sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsindən, əhalinin təsərrüfat sahələrində məşğulluq quruluşundan asılıdır. Bu sahələrin fəaliyyətinə ayrılan vəsaitlərin həcmi göstərilən xidmətlərin və inkişafın əsas göstəricilərindən biridir.

Naxçıvan MR-də müstəqilliyin ilk illərindən başlayaraq, xüsusilə son dövrlərdə xidmət sahələrinin inkişafına böyük diqqət yetirilir, ayrılan vəsaitlər hesabına yeni obyektlər şəbəkəsi

yaradılır, fəaliyyətdə olan müəssisələr yenidən qurulur. Burada "Regionların sosial-iqtisadi inkişafı Dövlət Proqramı" çərçivəsində xəstəxanalar, məktəblər və digər sosial-mədəni obyektlər tikilir. Görülən tədbirlər göstərilən xidmətlərin yüksəldilməsi ilə yanaşı, əhalinin həyat səviyyəsinin yaxşılaşmasına, yeni iş yerlərinin açılmasına imkan verir.

Açar sözlər: *sosial inkişaf, mənzil, kommunal təsərrüfat, səhiyyə, təhsil, mədəni maarif müəssisələri, sosial-mədəni xidmət.*

Əhalinin məskunlaşma areallarında yaşayış şəraitinin qurulması üçün sosial-mədəni obyektlər şəbəkəsinin yaradılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Sosial obyektlər əhaliyə mədəni-məişət, tibbi, ticarət və digər sosial xidmətlər göstərilməsi ilə yanaşı, onların məşğulluğunun təmin edilməsində, həyat səviyyəsinin yüksəldilməsində, təsərrüfat sahələrinin ərazi təşkilində, yerli təbii şərait və kurort-rekreasiya ehtiyatlarından istifadə edilməsində mühüm rol oynayır. Bura daxil olan sahələrin göstərdiyi xidmətlər sosial-iqtisadi inkişaf səviyyəsindən asılıdır. Ona görə keçid dövrünün ilk illərində ölkədə bu sahələrin fəaliyyətində müəyyən problemlər olsa da, son vaxtlarda mövcud müəssisələrin fəaliyyəti ilə yanaşı, yeniləri də yaradılır, təbii şərait və ehtiyatlardan istifadə edilməsi əsasında kurort-turizm və istirahət mərkəzləri təşkil olunur, əhalinin su, təbii qaz, istiliklə təminatı sahəsində mühüm əhəmiyyəti olan tədbirlər həyata keçirilir.

Azərbaycan Respublikasının ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvan Muxtar Respublikasının (MR) sahəsi 5,5 min km², əhalisinin sayı 418,5 min nəfərdir (01.01.2012). Muxtar respublikanın tərkibinə 7 inzibati rayon – Babək, Culfa, Kəngərli, Ordubad, Sədərək, Şahbuz, Şərur rayonları daxildir. Eyni zamanda muxtar respublikanın tərkibində onun paytaxtı Naxçıvan şəhəri inzibati ərazi dairəsi də ayrılır. Son dövrlərdə (2009) aparılmış inzibati-ərazi dəyişikliyinə görə Babək rayonunda yerləşən Əliabad qəsəbəsi, Bulqan, Hacıniyyət, Qaraçuq, Qaraxan-bəyli və Tumbul kəndləri Naxçıvan şəhəri inzibati ərazi dairəsinin tərkibinə verilməmişdir. Naxçıvan MR-in tərkibinə daxil olan Sədərək rayonu 1990-cı ildə, Kəngərli rayonu 2004-cü ildə təşkil edilmişdir.

Naxçıvan MR əhaliyə xidmət göstərilən sahələrin inkişafına görə fərqlənən regionlara aiddir. Səhiyyə, təhsil, sosial-mədəni və məişət xidməti sahələrinin inkişafında böyük nailiyyətlər əldə olunmuşdur. **Mənzil-kommunal təsərrüfatı** əhaliyə xidmət göstərilməsində mühüm yer tutur. Muxtar respublikada hazırda müasir tələblərə cavab verən mənzillər tikilir. Son vaxtlarda bu sahənin inkişafı üçün kifayət qədər dövlət və şəxsi vəsaitləri ayrılmış, şəhid ailələri, veteranlar, dövlət qulluğunda çalışanların mənzil şəraitinin yaxşılaşdırılması üçün mənzillər tikilmiş, onun təminatı xeyli yüksəlmişdir. Şəxsi vəsaitlər hesabına aparılan mənzil tikintisi də bu sahənin göstəricilərinin yüksəlməsinə xidmət edir.

Hazırda muxtar respublikada mənzil fondunun ümumi sahəsi 3846,2 min m²-dən çoxdur, əhalinin hər nəfərinə 8,4 m² mənzil sahəsi düşür. 1995-ci

ildən sonra başlanan iqtisadi islahatlar, yeni iş yerlərinin yaradılması, maddi gəlirlərin artması, mənzillər ilə təminatın yüksəlməsi hər nəfərə düşən göstəricinin artmasına imkan vermişdir. Yaxın vaxtlarda mənzil tikintisinə ayrılan dövlət vəsaitlərinin artırılması, gənc ailələrə güzəştli kreditlər verilməsi, mövcud mənzillərin məişət ehtiyaclarının təmin edilməsi sahəsində aparılan yenidənqurma işlərinin davam etdirilməsi zəruridir.

Səhiyyə əhaliyə xidmət göstərilən mühüm sahələrdən biridir. Xəstəliklərə qarşı mübarizə aparılması, əhalinin sağlamlığının qorunması, analara və uşaqlara tibbi xidmət göstərilməsi, uşaq ölümünün azaldılması bu sahənin inkişafından asılıdır. Son vaxtlarda muxtar respublikada səhiyyə obyektlərinin təmiri, yenilərinin tikilməsi, əhaliyə göstərilən tibbi xidmətin yüksəldilməsi üçün xeyli işlər görülmüşdür. Muxtar respublikada əhaliyə tibbi xidmət göstərilməsi üçün xəstəxanalar ierarxiya prinsipi üzrə qurulmuşdur. Xidmət gücü böyük, istiqamətləri müxtəlif olan ixtisaslaşmış xəstəxanalar muxtar respublikanın paytaxtında və inzibati rayonların mərkəzlərində, Diaqnostika Mərkəzi isə Naxçıvan şəhərində fəaliyyət göstərir. Kənd ərazi dairələrində isə ambulator-poliklinika müəssisələri əhalinin sağlamlığının keşiyində dayanır.

Muxtar respublikada son vaxtlarda 44 xəstəxana, 119 ambulator-poliklinika müəssisələri olmuşdur (cədvəl 1). 1995-ci ildən sonra həyata keçirilən tədbirlər nəticəsində burada ambulator-poliklinika müəssisələrinin sayı xeyli artmışdır. Xəstəxanaların sayının artımı, onların müasir avadanlıqlar, dərman vasitələri və sargı materialları ilə təmin edilməsi sahəsində tədbirlər genişlənir. Rayon mərkəzlərində bir çox ixtisaslaşmış xəstəxanaların yaradılması ilə onların sayında və göstərdiyi xidmətlərin səviyyəsində xeyli yüksəlmə getmişdir. Nəticədə muxtar respublikanın tibb müəssisələrində olan çarpayıların sayı və onların nisbi göstəriciləri də xeyli yüksəlmişdir. Görülən işlər xəstəxana çarpayılarının əhalinin hər 10000 nəfərinə görə olan göstəricilərinin də artmasına imkan vermişdir. Muxtar respublikada əhalinin hər 10000 nəfərinə görə xəstəxana çarpayılarının sayı ölkə üzrə olan orta göstəricilərlə (73,6 və 75,0) eyni səviyyədədir. 1995-ci ildə muxtar respublikada fəaliyyət göstərən xəstəxanalarda hər 10000 nəfərə 103,3 çarpayı olmuşdur. Bununla yanaşı, ambulator-poliklinika müəssisələrində hər 10000 nəfərə görə növbədə gələnlərin sayı (219,3) ölkə üzrə orta göstəricidən xeyli (116,0) yuxarıdır. 1995-ci ildə hər 10000 nəfərə görə növbədə gələnlərin sayı 179,2 səviyyəsində qeydə alınmışdır, müstəqillik illərində bu istiqamətdə xeyli artım baş vermişdir.

Cədvəl 1

Səhiyyə müəssisələrinin fəaliyyəti və onların kadrlarla təmin edilməsi

	İllər				
	1995	2000	2005	2010	2011
Bütün ixtisaslar üzrə həkimlərin sayı (nəfərlə)	788	677	718	779	832
Əhalinin hər 10000 nəfərinə	23,3	18,7	19,1	19,5	19,9

Orta tibb işçiləri (nəfərlə)	2933	2831	3008	2570	2535
Əhalinin hər 10000 nəfərinə	86,8	78,3	79,9	75,2	73,6
Xəstəxanaların sayı	52	53	47	44	44
Xəstəxana çarpayılarının sayı	3490	3550	3570	3082	3082
Əhalinin hər 10000 nəfərinə	103,3	98,2	94,8	75,2	73,6
Ambulator -poliklinika müəssisələrinin sayı	101	103	109	120	119
Ambulator-poliklinika müəssisələrinin gücü (növbədə gələnlərin sayı, nəfərlə)	6053	8912	8940	9182	9177
Hər 10000 nəfərə növbədə gələnlər	179,2	246,5	237,5	223,9	219,3

Xəstəxanaların kadrlarla təminatı əhaliyə xidmət göstərilməsi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Müəssisələrin müasir avadanlıqlarla təminatı, tibb elminin müasir nailiyyətlərindən istifadə edilməsi, əməliyyatların aparılması həkim kadrların hazırlıq səviyyəsindən asılıdır. Müstəqilliyin ilk illərində muxtar respublika xəstəxanalarında çalışan həkim kadrların sayında müəyyən geriləmələr olsa da, son dövrlərdə həkimlərin sayı artır. 1995-2000-ci illərdə burada çalışan həkimlərin sayı 111 nəfər və ya 14,1% azalmışdır (cədvəl 1). Lakin sonrakı illərdə tibb müəssisələrinin kadrlarla təminatı yüksəlmişdir. Son 10 ildə Naxçıvan MR-də çalışan həkimlərin sayı 155 nəfər və ya 22,9% çoxalmış və 832 nəfərə yüksəlmişdir. Ali tibb məktəblərində həkim kadrlarının hazırlanması, muxtar respublikada onlar üçün iş yerlərinin yaradılması iş yerləri ilə təminata, əhalinin hər 10000 nəfərinə görə olan həkimlərin sayının (19,9) artmasına, əhaliyə göstərilən tibbi xidmətin yüksəlməsinə imkan vermişdir. Gələcəkdə bu sahədə tədbirlərin genişləndirilməsi, yerlərdə əhaliyə keyfiyyətli tibbi xidmət göstərilməsi sahəsində işləri davam etdirmək lazımdır.

Orta tibb işçilərinin əhalinin hər 10000 nəfərə görə olan sayı isə ölkənin orta göstəricilərindən (hər 10000 nəfərə 70,3) az fərqlənir. Eyni zamanda səhiyyə obyektlərində çalışan orta təhsilli tibb personalının sayının artması davam edir. Bunun üçün muxtar respublikada orta tibb işçiləri hazırlanan məktəb yaradılmışdır.

Ölkədə səhiyyə işçilərinin sosial müdafiəsinin gücləndirilməsi, həyat şəraitinin yaxşılaşdırılması, əhaliyə göstərilən tibbi xidmətlərin səviyyəsinin yüksəldilməsi sahəsində tədbirlərin davam etdirilməsi, bu sahədə müasir üsulların və avadanlıqların tətbiqinin genişləndirilməsi lazımdır.

Muxtar respublikada kənd əhalisinə göstərilən tibbi xidmətlərin səviyyəsinin yüksəldilməsi üçün yerlərdə yeni ambulator-poliklinika obyektlər şəbəkəsi yaradılmış, onların kadrlarla təminatı üçün sosial müdafiə sahəsində əlavə güzəştlər tətbiq olunmuşdur. Həyata keçirilən Dövlət Proqramları çərçivəsində səhiyyə obyektlərində xidmətlərin yüksəldilməsi sahəsinə ayrılan maliyyə vəsaitləri artırılır və texniki avadanlıqlarla təminatın yaxşılaşdırılmasına daim diqqət yetirilir. Görülən tədbirlər onun inkişafının davamlı xarakter almasına şərait yaradır.

Təhsilin inkişafı gənc nəslin təlim-tərbiyəsində, insanların mənəvi tələbatının ödənilməsində, ixtisaslı kadrlar, mühəndis-texniki işçilər hazırlanmasında

da mühüm rol oynayır. Naxçıvan MR-də təhsilin bütün mərhələləri üzrə obyektlər şəbəkəsi fəaliyyət göstərir. Son dövrlərdə yeni təhsil obyektləri tikilir, mövcud müəssisələr yenidən qurulur, onların maddi-texniki təminatı üçün maliyyə vəsaitləri ayrılır, orta və texniki-peşə təhsili obyektlərinin yaradılması, bu sahədə kadrlar hazırlanması üçün tədbirlər genişlənir.

Cədvəl 2

Təhsil və mədəni-maarif müəssisələrinin fəaliyyəti

Göstəricilər	İllər				
	1995	2000	2005	2010	2011
Məktəbəqədər müəssisələrin sayı	104	103	75	14	15
Onlarda uşaqların sayı (nəfərlə)	5719	5507	4161	2033	2063
Məktəbəqədər müəssisələrlə təminat (100 yerə uşaq)	79	95	97	100	100
Orta ümumtəhsil məktəblərinin sayı	227	233	228	223	222
Şagirdlərin sayı (nəfərlə)	68756	73612	63569	49912	48030
II və III növbədə oxuyanların payı (%)	29,6	25,9	18,5	5,8	4,9
Kütləvi kitabxanaların sayı	298	293	234	237	237
Onlarda kitab fondu (min nüsxə)	2478,9	2409,8	2284,5	2150,6	2150,6
Hər 1000 nəfərə (nüsxə)	7338	6666	6069	5244	5139
Klub müəssisələrinin sayı	267	251	228	229	229
Muzeylərin sayı	12	16	20	23	23
Onlara gələnlərin sayı (min nəfərlə)	142,7	120,3	257,3	270,8	290,4
Əhalinin hər 1000 nəfərinə	426	334	684	667	701
Kino qurğularının sayı	75	-	1	2	2
Onlara gələnlər	12,6	-	3,3	9,3	9,8
Əhalinin hər 1000 nəfərinə	38	-	9	23	24

2009-cu ilin siyahıyaalma materiallarına əsasən Naxçıvan MR-də 15 və yuxarı yaşda 298,0 min nəfər müxtəlif pillələr üzrə təhsilə malik olmuşdur. Tam orta təhsilə malik olan şəxslərin sayı onlar arasında 70,8% təşkil edir və 211,0 min nəfərə qədərdir. 15 və yuxarı yaşda hər 1000 nəfərə görə 708 nəfər tam orta təhsili olan əhali qeydə alınmışdır [2, s. 63].

Muxtar respublikada kişilər və qadınların arasında təhsil səviyyəsində kəskin fərqlər yoxdur. 15 və yuxarı yaşlı təhsili olan əhalinin 145,4 min nəfərini (48,8%) kişilər, 152,7 min nəfərini qadınlar təşkil edir. Lakin ayrı-ayrı təhsil səviyyələri üzrə əhalinin cins tərkibində fərqlər vardır. Belə ki, ali təhsili olan kişilərin sayı (21,7 min nəfər) qadınların sayından 30% çoxdur. Hər 1000 nəfərə görə ali təhsilli kişilər 149 nəfər olduğu halda, qadınlar üzrə bu göstərici 92 nəfər təşkil edir.

Təhsil müəssisələri arasında məktəbəqədər tərbiyə mərkəzləri xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Son vaxtlarda bu müəssisələrdə təminat səviyyəsinin yüksəldilməsi üçün tədbirlər görülür.

Onların özəlləşdirilməsi sahəsində görülən tədbirlər, ayrılan maliyyə vəsaitlərinin artırılması, yenilərinin tikilməsi, bu sahənin işçilərinin sosial mü-

dafiəsinin gücləndirilməsi məktəbəqədər tərbiyə müəssisələrinin fəaliyyətinin genişlənməsinə gətirib çıxarmışdır. Nəticədə 2011-ci ilə qədər onların sayı xeyli artmış, burada yerləşdirilən uşaqların sayı 2063 nəfərə çatmışdır (cədvəl 2). Bu sahədə fəaliyyət göstərən müəssisələrin sayı və onlarda tərbiyə alan uşaqların sayı artmaqda davam edir. Uşaqların bu tipli müəssisələrlə əhatə olunması səviyyəsinin yüksəldilməsi üçün yeni obyektlər şəbəkəsi yaradılması, onların kadrlarla təminatının yüksəldilməsi sahəsində tədbirlərin davam etdirilməsi zəruridir.

Naxçıvan MR-də orta ümumtəhsil məktəblərinin geniş şəbəkəsi vardır. Kəndlərdə məskunlaşan uşaqların hamısı məktəblərdə təhsilə cəlb edilmişdir. Bu sahədə 48,0 min nəfər şagirdin təhsil alması üçün 222 orta ümumtəhsil müəssisəsi fəaliyyət göstərir. Ötən əsrin 90-cı illərinin ikinci yarısından başlayaraq təbii artımın azalması bura cəlb edilən uşaqların sayının da azalmasına gətirib çıxarmışdır. 1995-ci ildən sonra onların sayı 20,7 min nəfər və ya 30,1%, 2000-ci ilə nisbətən 25,6 min nəfər və ya 34,8% azalmışdır. Eyni zamanda yeni məktəblərin tikilməsi, şagirdlərin sayının azalması prosesində ikinci və üçüncü növbələrdə oxuyan uşaqların payı 6,0 dəfədən çox azalmış və 4,9%-ə enmişdir. Bu, ölkə üzrə ən aşağı göstəricilərdən biridir.

Muxtar respublikanın orta ixtisas məktəblərində 715 nəfər təhsil alır. Ümumilikdə, burada 15 və yuxarı yaşda orta ixtisas təhsilinə malik olan 15,3 min nəfər əhali vardır. Əhalinin hər 1000 nəfərinə görə onların sayı 50 nəfərdən yuxarıdır. Bu sahədə fəaliyyət göstərən müəssisələrə Naxçıvan Musiqi Kolleci, Naxçıvan Tibb Kolleci və Naxçıvan Dövlət Texniki Kolleci daxildir. Texniki peşə təhsili məktəblərində isə təhsil alanların sayı 353 nəfərə çatır. Keçid dövrünün çətinlikləri ilə əlaqədar orta ixtisas və orta texniki peşə təhsili sahələrində məktəblərin fəaliyyətində problemlər olduğuna görə bu səviyyələrdə təhsili olanların sayı da azdır. Aparılan iqtisadi islahatlar prosesində yeni istehsal və xidmət obyektlərinin tikilməsi, onların fəaliyyətinin genişlənməsi bu sahələrdə kadr hazırlığına tələbatı artırır. Ona görə yeni təhsil ocaqları təşkil olunur.

Ali təhsil onun ən yüksək səviyyəsi olmaqla yanaşı, kadr hazırlığında da mühüm yer tutur. Hazırda MR-də fəaliyyət göstərən ali təhsil müəssisələrinə Naxçıvan Dövlət Universiteti, Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu, Naxçıvan Özəl Universiteti aiddir. 2009-cu ildə ali təhsil müəssisələrində 7,7 min nəfər tələbə təhsil almışdır.

Muxtar respublikada AMEA-nın Naxçıvan Bölməsi təşkil edilmişdir. Burada yaradılan İnstitutlarda MR-in tarixi, coğrafiyası, torpaq-bitki örtüyü, etnoqrafiyasının tədqiqi sahəsində genişmiqyaslı işlər görülür. Batabat sahəsində Rəsədxana fəaliyyət göstərir.

Əhaliyə **sosial-mədəni xidmət** göstərilməsi onun dünyagörüşünün inkişafı və mənəvi tələbatının ödənilməsi üçün vacibdir. Son illər MR-də mədəni-maarif sahələrinin fəaliyyəti, bu sahələrə ayrılan maliyyə vəsaitlərinin artırılması, işçilərin sosial müdafiəsinin yüksəldilməsi sahəsində əsaslı irəliləyişlərə

nail olunmuşdur. Görülən tədbirlər onun inkişafında dönüş yaratmışdır. Yeni obyektlər şəbəkəsinin yaradılması, onların maddi-texniki baza ilə təmin edilməsi, əmək haqların yüksəldilməsi bu sahənin inkişafına müsbət təsir göstərir.

Müstəqillik illərində kitabxanaların sayında azalmalar olmasa da, onların yeni kitablarla təminatı, müasir texniki vasitələrin tətbiq edilməsi vacibdir. Muxtar respublikada da hər 1000 nəfərə 5139 kitab nüxsəsi düşür. Kəndlərdə əhaliyə göstərilən mədəni-maarif xidmətlərinin yüksəldilməsi üçün yeni binaların tikilməsi, uyğunlaşdırılmış binaların yerinin dəyişdirilməsi istiqamətində aparılan işlər təqdirəlayiqdir.

Naxçıvan MR-də hazırda 229 klub müəssisəsi fəaliyyət göstərir, muzeylərin sayı müstəqillik illərində iki dəfə artmışdır. Burada rayonların inzibati mərkəzlərində tarix-diyarşünaslıq muzeyləri, tarixi şəxsiyyətlərin, ədib və alimlərin ev muzeyləri yaradılmışdır. Muxtar respublikada H.Cavid, M.S.Ordubadi, M.Cəlil, Y.Məmmədəliyev və başqalarının ev muzeyləri vardır. Onların fəaliyyəti getdikcə genişlənir. 2011-ci ildə muzeylərə 290,4 min nəfər ziyarətçi gəlmiş, onun hər 1000 nəfərə görə olan nisbi kəmiyyəti 701 nəfər olmuşdur. 2005-ci ilə nisbətən muzeylərə gələnlərin sayı 33,1 min nəfər və ya 12,9%, hər 1000 nəfərə görə göstəriciləri 17 nəfər və ya 2,5% çoxdur.

Əhaliyə **pullu xidmətlər göstərilməsi** sosial, mədəni-məişət xidmətləri arasında fərqlənir. Pullu xidmətlərin, o cümlədən məişət xidmətinin həcmi əhəlinin həyat səviyyəsinin və maddi gəlirlərinin əsas göstəricilərinə aiddir. 2011-ci ildə muxtar respublikada 815,3 mln. manatlıq pərakəndə əmtəə dövriyyəsi olmuşdur (cədvəl 3). Onun ölkədə bu göstəriciyə görə payı 4,96% təşkil edir. 2005-ci ilə nisbətən pərakəndə əmtəə dövriyyəsi 667,3 mln. manat və ya 5,5 dəfə çoxdur. İqtisadi islahatların müsbət nəticələri, ticarət obyektləri şəbəkəsinin genişləndirilməsi, iş yerləri ilə təminatın yüksəlməsi, əhəlinin maddi gəlirlərinin artması əmtəə dövriyyəsinin yüksəlməsi ilə yanaşı, onlara göstərilən pullu xidmətlərin həcmi də yüksəlir.

Cədvəl 3

Əhaliyə göstərilən pullu xidmətlər

Göstəricilər	İllər				
	1995*	2000*	2005	2010	2011
Pərakəndə əmtəə dövriyyəsi (min manat)	182556	334626	147971,7	616454,4	815248,6
Ölkə üzrə əmtəə dövriyyəsində payı (%)	3,45	3,16	3,20	4,51	4,96
Göstərilən pullu xidmətlər, min manat	2514,1	8260,0	26301,7	107242,4	126780,6
Hər nəfərə görə (manat)	7507	23073	70,02	263,37	303,70
Məişət xidməti (min manat)	261,7	362,3	4282,7	21322,0	24824,2
Hər nəfərə görə (manat)	781	1012	11,4	52,36	59,78

*1995 və 2000-ci illərin əmtəə dövriyyəsi, pullu və məişət xidməti göstəriciləri mln. manatla

Naxçıvan MR-də əhaliyə göstərilən pullu xidmətlərin həcmi 126,8 mln. manat, o cümlədən məişət xidmətinin həcmi 24,8 mln. manatdır. Bu sahələrdə

göstərilən xidmətlərin səviyyəsi davamlı olaraq ildə orta hesabla 12,0-17,0% yüksəlir. Burada hər nəfərə görə pullu xidmətlərin həcmi 303,70 manat təşkil edir, onun 59,78 manatı məişət xidmətlərinin payına düşür (2011). Son illərdə bu göstəricilərin kəmiyyəti bir neçə dəfə yüksəlmişdir. Belə ki, 2005-ci ildən sonra pullu xidmətlərin həcmi 4,3 dəfə, məişət xidmətinin həcmi 5,2 dəfə çoxalmışdır. Gələcəkdə bu sahədə xidmətlərin yüksəldilməsi üçün əhalinin maddi gəlirlərinin yüksəldilməsi, yeni ticarət obyektləri şəbəkəsinin yaradılması, göstərilən xidmətlərin çeşidinin artırılması, yerlərdə əhaliyə xidmətlərin təşkili vacibdir.

Əhaliyə göstərilən xidmətlər arasında nəqliyyat və rabitə xidmətinin də özünəməxsus yeri vardır. 2011-ci ildə MR-də avtomobil nəqliyyatı ilə 70,4 mln. nəfər sənişin daşınmışdır. Yeni yolların çəkilməsi, kəndlərarası və onları rayon mərkəzləri ilə birləşdirən yolların yenidən qurulması ilə əhaliyə göstərilən nəqliyyat xidmətinin səviyyəsi yüksəlir, daşınan sənişinlərin sayı artır. Ona görə 2005-ci ildən sonra avtomobil nəqliyyatı ilə sənişin daşınması 31,3 min nəfər və ya 1,8 dəfə, sənişin dövriyyəsi 35,8% çoxalmışdır.

Naxçıvan MR-də 112 poçt müəssisəsi və ATS fəaliyyət göstərir. Son illərdə şəhərlər və kəndlərdə 20-24 yeni rabitə obyekti yaradılmışdır. Şəhərlərdə hər ailəyə 120 telefon olduğu halda kəndlərdə bu göstərici 34-dür. Kənd əhalisinə göstərilən rabitə xidmətinin yüksəldilməsi üçün yeni ATS-lərin tikilib istifadəyə verilməsi məqsəduyğundur.

Beləliklə, Naxçıvan MR-də sosial xidmət sahələrinin inkişafı, yeni obyektlər şəbəkəsinin yaradılması üçün son illərdə böyük işlər görülmüş, xeyli miqdarda maliyyə vəsaitləri sərf edilmişdir. Ona görə göstərilən xidmətlərin səviyyəsi yüksəlmiş, bu sahələrdə çalışanların sayı xeyli artmışdır. Bununla yanaşı, bir çox xidmət sahələri üzrə şəhərlər və kənd məntəqələri arasında fərqlər qalır. Bu fərqlərin aradan qaldırılması və göstərilən xidmətlərin səviyyəsinin yüksəldilməsi üçün gələcəkdə də tədbirlərin davam etdirilməsi vacibdir.

ƏDƏBİYYAT

1. "Azərbaycanın regionları – 2000". Bakı: DSK, 2001, s. 13-21.
2. "Azərbaycanın regionları – 2011". Bakı: DSK, 2012, s. 63-70.
3. Naxçıvan statistika güzgüsündə. Tarixi-statistik məcmuə. Bakı, 1999.
4. Regionların sosial-iqtisadi inkişafı (2004-2008). Bakı: DSK, 2009.
5. Azərbaycanın demoqrafik göstəriciləri – 2011. Bakı: DSK, 2012, 458 s.
6. Azərbaycanın əhalisi- 2011. Bakı: DSK, 2012, 109 s.
7. Azərbaycanın statistik göstəriciləri – 2011. Bakı: DSK, 2012, 840 s.
8. Naxçıvan Ensiklopediyası. Bakı: AMEA, 2002, 594 s.
9. Nadirov A.A., Nuriyev Ə.X., Muradov Ş.M. Naxçıvan iqtisadiyyatı XX əsrdə. Bakı: Elm, 2000, 104 s.

Вусале Аббасова

СОЦИАЛЬНОЕ РАЗВИТИЕ НАХЧЫВАНСКОЙ АВТОНОМНОЙ РЕСПУБЛИКИ

Социальная сфера имеет особое значение в повышении уровня жизни населения, в организации его обслуживания, восстановлении работоспособности и защиты здоровья, обеспечении духовной и материальной потребностей. Развитие социальной сферы зависит от уровня социально-экономического развития страны, структуры занятости населения в отраслях хозяйства. Объем средств, направленных на функционирование социальной сферы является одним из основных показателей развития и оказываемых услуг.

В Нахчыванской АР в последнее время большое внимание уделяется развитию обслуживающих отраслей, строятся новые объекты, идет реконструкция действующих предприятий. В рамках Государственных программ по социально-экономическому развитию регионов строятся больницы, школы и другие социально-культурные объекты.

Ключевые слова: *социальное развитие, коммунальное хозяйство, здравоохранение, анализ, культурно-просветительские учреждения, социально-культурное обслуживание.*

Vusale Abbasova

SOCIAL DEVELOPMENT OF THE AUTONOMOUS REPUBLIC OF NAKHCHIVAN

Social sphere has special role in improvement of level of living, developing services, recovering working abilities and health, ensuring spiritual and material needs of population. The development of the social sphere depends on the level of socio-economic development of the country, and the structure of employment in sectors of the economy. The amount of funds directed to the functioning of the social sphere is one of the key indicators of development and services.

In recent years, the great attention is paid to the development of service areas as well as the construction of new facilities, including the reconstruction of existing enterprises in the Autonomous Republic of Nakhchivan. Hospitals, schools and other social and cultural facilities are being constructed in accordance with the State Programs on social-economic development of the regions.

Key words: social development, housing, utilities, agriculture, health, education, cultural and educational institutions, social and cultural services.

(AMEA-nın müxbir üzvü Ə.Nuriyev tərəfindən təqdim edilmişdir)

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI NAXÇIVAN BÖLMƏSİNİN XƏBƏRLƏRİ
İctimai və humanitar elmlər seriyası, 2013, № 3

ИЗВЕСТИЯ НАХЧЫВАНСКОГО ОТДЕЛЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ АКАДЕМИИ НАУК АЗЕРБАЙДЖАНА
Серия общественных и гуманитарных наук, 2013, № 3

NEWS OF NAKHCHIVAN SECTION OF AZERBAIJAN NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
The series of social and humanities sciences, 2013, № 3

BİBLİOQRAFIYA

ƏLİYEVŞÜNASLIĞA DƏYƏRLİ TÖHFƏ

2013-cü il may ayının 10-da Azərbaycan xalqının böyük oğlu, görkəmli dövlət xadimi və diplomat, ümummilli lider Heydər Əlirza oğlu Əliyevin anadan olmasının 90 ili tamam olur. Bu münasibətlə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev 21 yanvar 2013-cü ildə “Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevin 90 illik yubileyi haqqında” mühüm tarixi əhəmiyyətə malik sərəncam imzalamışdır. Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisi-

nin Sədri Vasif Talibov Prezident sərəncamının Naxçıvan Muxtar Respublikasında icrasını təmin etmək məqsədi ilə 14 fevral 2013-cü ildə imzaladığı xüsusi sərəncamla “Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevin 90 illik yubileyinin Naxçıvan Muxtar Respublikasında keçirilməsinə dair Tədbirlər Planı” təsdiq etmişdir. Tədbirlər planına uyğun olaraq ulu öndərin yubileyi münasibəti ilə Naxçıvan Muxtar Respublikasında geniş miqyaslı tədbirlər həyata keçirilmiş, müxtəlif təyinatlı sərgilər, idman yarışları təşkil olunmuş, ümumtəhsil məktəblərində “Heydər Əliyev və Azərbaycan” mövzusunda inşaalar yazılmış, Heydər Əliyev Muzeyində silsilə dərslər keçirilmiş, müəssisə və təşkilatlarda fəaliyyət göstərən lektoriallarda “Heydər Əliyev dövlətçilik dərsləri” keçirilmiş, kütləvi informasiya vasitələrində bu böyük şəxsiyyətin həyatı və siyasi fəaliyyətinin müxtəlif məqamlarını əks etdirən verilişlər yayımlanmış, yazılar işıq üzü görmüş və s. tədbirlər həyata keçirilmişdir. Bu tədbirlər “Heydər Əliyev ili” elan olunan Naxçıvan Muxtar Respublikasında 2013-cü ilin əvvəllərində olduğu kimi bu gün də yüksək səviyyədə davam etdirilməkdədir və heç şübhəsiz ki, ilin sonuna qədər davam etdiriləcəkdir.

Bu günlərdə Muxtar Respublikanın ictimai-siyasi və mədəni-ideoloji həyatında çox mühüm bir hadisə baş vermişdir. Elmi fəaliyyətinin böyük bir hissəsini xalqımızın ümummilli lideri Heydər Əliyevin həyatı və siyasi fəaliyyətinin tədqiqinə həsr etmiş akademik İsmayıl Hacıyevin uzun illərdən bəri apardığı gərgin axtarışların nəticəsi kimi meydana çıxan “Heydər Əliyev siyasəti: tarixdə və günümüzdə” adlı monoqrafiyası “Əcəmi” Nəşriyyat-Poliqrafiya Birliyində yüksək poliqrafik səviyyədə nəşr olunaraq elmi ictimaiyyətin və oxucuların ixtiyarına verilmişdir. Bəri başdan qeyd edim ki, ulu öndər haqqında bir sıra əsərlərin müəllifi olan akademik İsmayıl Hacıyev kimi kamil bir alimin qələmindən çıxan bu əsər artıq müstəqil elm sahəsinə çevrilmiş “Əliyevşünaslıq” elmi xəzinəsini zənginləşdirəcək çox sanballı bir tədqiqat işidir. Əsərdən əldə olunan qənaət bir daha təsdiq edir ki, İsmayıl Hacıyev Əliyevşünas alimlərin sırasında ön yerdə dayanan tədqiqatçılardandır.

AMEA A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun “Əliyevşünaslıq” şöbəsinin müdiri, tarix elmləri doktoru Ədalət Qasımovun redaktorluğu ilə nəşr edilən və ilk səhifələrində Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 21 yanvar 2013-cü ildə imzaladığı “Azərbaycan xalqının ümummilli lideri Heydər Əliyevin 90 illik yubileyi haqqında” sərəncamının mətni verilən monoqrafiya ön söz, 5 fəsil, 22 yarım fəsil, nəticə və ədəbiyyat siyahısından ibarətdir. Heç şübhəsiz ki, müasir dövr tariximizin 30 ildən artıq bir dövrünün adı ilə sıx bağlı olduğu ümummilli lider Heydər Əliyev kimi görkəmli şəxsiyyətin həyatı və siyasi fəaliyyəti haqqında bir və ya bir neçə kitabda bəhs etmək mümkün olası bir iş deyil. Ona görə də ulu öndərin həyatı, onun geniş miqyaslı titanik fəaliyyəti haqqında bir kitab vasitəsi ilə oxucuda ümumi və aydın təsəvvür yaratmaq tədqiqatçıdan böyük bacarıq, yüksək peşəkarlıq tələb edir. Xüsusilə əhalisinin çoxu ulu öndərin müasiri olan, onun Azərbaycan Prezidenti kimi

fəaliyyətini öz gözləri ilə görən və izləyən, həyata keçirilən geniş miqyaslı tədbirlərin iştirakçısı və şahidi olan adamlara ulu öndər haqqında söz demək, onun siyasi portretini yaratmaq bu işə girişən tədqiqatçıdan böyük səriştə, məsuliyyət, geniş dünyagörüşü, yüksək təfəkkür, siyasi proseslərin mahiyyətinə varmağı bacarmaq və s. müsbət keyfiyyətlərin olmasını tələb edir. Tam qətiyyətlə demək olar ki, akademik İsmayıl Hacıyev öhdəsinə götürdüyü bu işin öhdəsindən layiqincə gələ bilmiş, haqqında çoxlu, saysız-hesabsız monoqrafiyalar, kitablar, məqalələr, xatirələr və s. yazılan ümummilli lider Heydər Əliyev haqqında yeni söz deməyi bacarmış, əsərin yazılmasında qarşıya qoyduğu məqsədə tam nail olmuşdur. Əsərlə tanış olarkən açıq-aydın görünür ki, müəllif ulu öndər Heydər Əliyevin çox zəngin həyatı və siyasi fəaliyyətinin əsas məqamlarına nüfuz etməyi bacarmış, ulu öndər haqqında bitkin və tamamlanmış tədqiqat əsəri yaza bilmişdir.

Əsərin “Heydər Əliyev şəxsiyyəti və siyasəti” adlanan I fəslində akademik İsmayıl Hacıyev ulu öndərin şəxsiyyətini öyrənilməmiş bir dünya kimi dəyərləndirmiş, onu Müstəqil Azərbaycan dövlətinin memarı, dünya miqyaslı siyasətçi kimi səciyyələndirmiş, görkəmli dövlət xadiminin siyasi fəaliyyətində türk dünyası məsələlərini və türk dünyasının iki nəhəng şəxsiyyətinin – Mustafa Kamal Atatürk və Heydər Əliyevin tarixi missiyalarında oxşarlığı təhlil edərək işıqlandırmışdır. Fəslə oxuyarkən ümummilli liderin şəxsiyyətinin, siyasi fəaliyyətinin heç də hamıya məlum olmayan məqamları ilə tanış olur, dünyanın aparıcı dövlət rəhbərlərinin, görkəmli diplomatların və başqa görkəmli şəxsiyyətlərin fikirləri ilə xalqımızın içərisindən çıxmış bu dahi şəxsiyyətə əcnəbilərin gözü ilə baxır, haqlı olaraq qürur hissi keçirirsən. Dünya siyasətində söz sahibi olan və bu siyasəti müəyyən edən ABŞ kimi super dövlətin Prezidenti Bill Klintonun “O nəinki Azərbaycanı və Amerikayı, bütün dünyanı idarə edə bilən dövlət xadimidir” sözləri ulu öndərin dünya siyasətinin hansı pilləsində dayandığını parlaq şəkildə əks etdirir.

Monoqrafiyanın ikinci fəslini “Heydər Əliyevin dövlətçilik təlimi”nə həsr edən müəllif burada Heydər Əliyevin elm və təhsil siyasətindən bəhs etmiş, onu Azərbaycan elminin, mədəniyyətinin himayədarı kimi xarakterizə etmiş, ulu öndərin dövlətçilik təlimində milli-mənəvi dəyərlərin yeri və gənclər siyasətindən söhbət açmışdır. Müəllifin fikrincə Azərbaycan ulu öndərin birinci və ikinci hakimiyyəti dövründə yüksək inkişaf yolu keçmiş, ölkə, o cümlədən Naxçıvan Muxtar Respublikası inkişaf etmiş elm, təhsil və mədəniyyət mərkəzinə çevrilmişdir.

“Heydər Əliyev: tarix və tarixi günlər” adlanan III fəsildə monoqrafiya müəllifi ilk növbədə ulu öndərin milli tarix konsepsiyasını ön plana çəkmiş, onun milli-tarixi yaddaşın bərpasında rolunu açıqlamış, tarixi keçmişimizə diqqət və qayğının ifadəsi kimi Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin tarixi rolunun qiymətləndirilməsindən söz açmış, taleyimizə yazılan bir gün – Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin 27 iyun 1997-ci il tarixli qərarı ilə “Qurtuluş gü-

nü” kimi rəsmiləşdirilən, ulu öndərin Azərbaycanda ikinci dəfə siyasi hakimiyyətə qayıdışı günü, 15 iyun haqqında bəhs etmişdir.

Müəllifin bu fəsildə ümummilli lider Heydər Əliyev və xalqımızın tarixində ən faciəli günlərdən biri olan 1990-cı il 20 yanvar faciəsi məsələsinə xüsusi yer ayırması diqqəti cəlb edir. Məlumdur ki, ulu öndərədək 20 yanvar faciəsinə hüquqi-siyasi qiymət verilməmiş, faciənin baş verməsinin səbəbkarları və günahkarları elan olunmamışdı. Monoqrafiyadan da məlum olduğu kimi bu işi ilk dəfə ulu öndər Heydər Əliyev Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisinin Sədri işləyərkən həyata keçirmiş, Azərbaycanda ikinci dəfə siyasi hakimiyyətə qayıdışından sonra 20 yanvar faciəsinə hüquqi-siyasi qiymət verilməsinə nail olmuşdu.

Müəllif əsərin IV fəslini “Heydər Əliyev və Naxçıvanın inkişaf strategiyası”na həsr etmişdir. Fəslə işləyərkən İ.Hacıyev 10 may 1923-cü ildə Naxçıvanda dünyaya göz açan Heydər Əliyevin tərcümeyi-halına nəzər salmış, onun həyatının və fəaliyyətinin Naxçıvan dövründə, xüsusilə 22 iyul 1990-09 iyun 1993-cü illərdə Naxçıvanda yaşadığı və işlədiyi dövrdəki fəaliyyətinə xüsusi yer ayırmış, Heydər Əliyev və Naxçıvan tarixi məsələləri, onun Naxçıvanda elmin inkişafındakı rolundan bəhs etmiş, ulu öndəri Naxçıvanın xilaskarı kimi xarakterizə etmişdir. Həmçinin fəsildə ulu öndərin Naxçıvan bölgəsinin yetişdirdiyi görkəmli şəxsiyyətlərə diqqət və qayğısına ayrıca yarım-fəsil ayrılmışdır. Naxçıvanın yetirmələri içərisində görkəmli dövlət xadimlərinin xüsusi yeri olduğunu vurğulayan alim digər görkəmli şəxsiyyətlərlə yanaşı 1995-ci ilin dekabrında Naxçıvan Muxtar Respublikasına uğurla rəhbərlik edən Ali Məclisin Sədri Vasif Talıbov haqqında da bəhs etmiş və göstərmişdir ki, 17 illik fəaliyyəti onun yetkin dövlət xadimi, bacarıqlı və qurucu rəhbər olduğunu təsdiq etmişdir. Müəllifin fikrincə bu illərdə Vasif Talıbovun qətiyyətli mövqeyi, məqsədyönlü fəaliyyəti blokada şəraitində yaşamasına baxmayaraq Naxçıvanın uğurlu inkişafını təmin etmişdir.

Nəhayət əsərin sonuncu, “Heydər Əliyev ideyaları Azərbaycanın uğurlarının əsasıdır” adlanan V fəslində aparılan təhlillər nəticəsində Heydər Əliyev ideyalarının, irsinin, onun hazırladığı inkişaf strategiyasının respublikamızın dayanıqlı inkişafının əsası olduğu qənaətinə gəlinmişdir. Burada, həmçinin ümummilli lider Heydər Əliyevin Yeni il, yeni əsr və üçüncü minillik münasibətilə Azərbaycan xalqına müraciəti haqqında bəhs edilmiş, bu sənəd “Azərbaycanın tarixi salnaməsi” kimi dəyərləndirilmişdir. Qeyd olunmuşdur ki, son on ilin gerçəklikləri əminliklə söyləməyə əsas verir ki, ümummilli lider Heydər Əliyevin ideyaları əsasında ölkəni irəli aparıb sivil ölkələr səviyyəsinə çatdırmaq məqsədi daşıyan strateji inkişaf kursu cənab İlham Əliyev tərəfindən məharətlə və böyük uğurla davam etdirilmişdir. Böyük bir dövrü əhatə edən müraciətdə Azərbaycanın keçdiyi tarixi yol dərinlən təhlil edilmiş, yeni yüzillikdə Azərbaycanın müstəqil dövlət olaraq inkişafının əsas istiqamətləri müəyyənləşdirilmişdir. Ulu öndər çox yüksək səviyyəli peşəkar tarixçi kimi müraciətdə

Azərbaycanın XX əsr tarixini dörd mərhələyə bölmüş, hər bir mərhələnin dərin təhlilini vermişdir.

Monoqrafiyanın “Nəticə” hissəsində ümummilli lider Heydər Əliyevi “Siyasət nəhəngi”, “Siyasət qrossmeysteri”, “Siyasət patriarxi”, “Kompüter insan”, “Canlı əfsanə”, “Dahi prezident” kimi səciyyələndirən akademik İsmayıl Hacıyev qeyd edir ki, “Heydər Əliyevin idarəetmə keyfiyyətləri, qarşıya çıxan ən çətin vəzifələrdən optimal yol seçmək bacarığı, qiblə ediləsi dəmir iradə, iti ağıl, yüksək intellekt, geniş dünyagörüşü... onu dünyamiqyaslı siyasətçiyə çevirmişdir”.

Fikrimizcə, çox zəngin materiallar əsasında yazılmış və elmi dövryyəyə yenidən daxil olunmuş “Heydər Əliyev siyasəti: tarixdə və günümüzdə” monoqrafiyası görkəmli Əliyevşünas alim, akademik İsmayıl Hacıyevin çox böyük uğurudur. İnanırıq ki, bu əsər Heydər Əliyev haqqında yazılan əsərlərin sırasında öz layiqli yerini tutacaq və Heydər Əliyev irsini öyrənənlərin, bütövlükdə Əliyevsevərlərin stolüstü kitabına çevriləcəkdir. Bu dəyərli əsər münasibəti ilə hörmətli alimimizi ürəkdən təbrik edir, ona yeni yaradıcılıq uğurları arzulayır və yeni əsərlərini gözləyirik.

Sonda bir məsələni xüsusi qeyd etmək istədim. Naxçıvan Muxtar Respublikasında aparılan geniş miqyaslı işlər içərisində elmin müxtəlif sahələrinə aid yazılmış fundamental əsərlərin nəşri də xüsusi yer tutur. İndiyədək Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məclisi Sədrinin qayğısı və dəstəyi ilə çoxlu belə əsər, o cümlədən 2 cildlik “Naxçıvan Ensiklopediyası”, “Naxçıvan Abidələri Ensiklopediyası”, “Naxçıvan Tarixi Atlası”, “Naxçıvan Muxtar Respublikasının Qırmızı Kitabı”, “Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ampeloqrafiyası”, 3 cildlik “Naxçıvan Folkloru Antologiyası”, “Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və Naxçıvan” və s. bu kimi sanballı əsərlər işıq üzü görmüşdür. Haqqında bəhs etdiyimiz monoqrafiya bu sıradan olan növbəti nəşrdir. Xalqımızın yetişdirdiyi şəxsiyyətlər içərisində yeganə olaraq ümummilli lider səviyyəsinə yüksələn Heydər Əliyev şəxsiyyəti, onun həyatı və siyasi fəaliyyəti haqqında oxucuda aydın təsəvvür yaradan “Heydər Əliyev siyasəti: tarixdə və günümüzdə” monoqrafiyası Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin haqqında bəhs olunan sərəncamından irəli gələn vəzifələrin yerinə yetirilməsinə, Naxçıvan Muxtar Respublikasında elan edilən “Heydər Əliyev ili”nə, bütövlükdə “Əliyevşünaslıq” elmi xəzinəsinə çox dəyərli bir töhfədir.

FƏXRƏDDİN SƏFƏRLİ,
AMEA Naxçıvan Bölməsi Tarix, Etnoqrafiya
və Arxeologiya İnstitutunun direktoru,
tarix elmləri doktoru, professor

MÜƏLLİFLƏRİN NƏZƏRİNƏ

1. Jurnalın əsas məqsədi elmi keyfiyyət kriterilərinə cavab verən orijinal elmi məqalələrin dərc edilməsindən ibarətdir.
2. Jurnalda başqa nəşrlərə təqdim edilməmiş yeni tədqiqatların nəticələri olan yığcam və mükəmməl redaktə olunmuş elmi məqalələr dərc edilir.
3. Məqalənin həmmüəlliflərinin sayının üç nəfərdən artıq olması arzuolunmazdır.
4. Məqalələrin keyfiyyətinə, orada göstərilən faktların səhihliyinə müəllif birbaşa cavabdehdir.
5. Məqalələr AMEA-nın həqiqi və müxbir üzvləri və ya redaksiya heyətinin üzvlərindən biri tərəfindən təqdim edilməlidir.
6. Məqalələr üç dildə – Azərbaycan, rus və ingilis dillərində çap oluna bilər. Məqalənin yazıldığı dildən əlavə digər 2 dildə xülasəsi və hər xülasədə açar sözlər verilməlidir.
7. Məqalənin mətni jurnalın redaksiyasına fərdi kompyuterdə, A4 formatlı ağ kağızda, “12” ölçülü hərflərlə, səhifənin parametrləri yuxarıdan 2 sm, aşağıdan 2 sm; soldan 3 sm, sağdan 1 sm məsafə ilə, sətirdən-sətrə “defislə” keçmə-

dən, sətir aralığı 1,5 interval olmaq şərti ilə rus və azərbaycan dilində Times New Roman şriftində yazılaraq, 1 nüsxədə çap edilərək, disketlə birlikdə jurnalın məsul katibinə təqdim edilir. Mətnin daxilində olan şəkil və cədvəllərin parametri soldan və sağdan 3,7 sm olmalıdır.

8. Səhifənin sağ küncündə “12” ölçülü qalın və böyük hərflərlə müəllifin (müəlliflərin) adı və soyadı yazılır.
9. Aşağıda işlədiyi təşkilatın adı və müəllifin E-mail adresi, “12” ölçülü adi və kiçik hərflərlə yazılır (məs.: AMEA Naxçıvan Bölməsi; E-mail: ada.nat.res@mail.ru). Daha sonra 1 sətir boş buraxılmaqla aşağıdan “12” ölçülü böyük hərflərlə məqalənin adı çap edilir. Sonra məqalənin yazıldığı dildə “10” ölçülü hərflərlə, kursivlə xülasə və açar sözlər yazılır.
10. Mövzu ilə bağlı elmi mənbələrə istinadlar olmalıdır və istifadə olunmuş ədəbiyyat xülasələrindən əvvəl “12” ölçülü hərflərlə, kodlaşdırma üsulu və əlifba sırası ilə göstərməlidir. “Ədəbiyyat” sözü səhifənin ortasında qalın və böyük hərflərlə yazılır.

Ədəbiyyat siyahısı yazıldığı dildə adi hərflərlə verilir. Məs.:

Kitablar:

Qasimov V.İ. Qədim abidələr. Bakı: Işıq, 1992, 321 s.

Kitab məqalələri:

Həbibbəyli İ.Ə. Naxçıvanda elm və mədəniyyət / Azərbaycan tarixində Naxçıvan, Bakı: Elm, 1996, s. 73-91

Jurnal məqalələri:

Baxşəliyev V.B., Quliyev Ə.A. Gəmiqaya təsvirlərində yazı elementləri // AMEA Naxçıvan Bölməsinin Xəbərləri, 2005, № 1, s. 74-79

11. Məqalənin xülasəsində müəllifin adı və soyadı “12” ölçülü kiçik, qalın hərflərlə; mövzunun adı böyük, qalın hərflərlə; xülasənin özü isə adi hərflərlə yazılır. Xülasə məqalənin məzmununu tam əhatə etməli, əldə olunan nəticələr ətraflı verilməlidir.
12. Məqalədəki istinadlar mətnin içərisində verilməlidir. Məs.: (4, s. 15)
13. Məqalələrin ümumi həcmi, qrafik materiallar, fotolar, cədvəllər, düsturlar, ədəbiyyat siyahısı və xülasələr də daxil olmaqla 5-7 səhifədən çox olmamalıdır.
14. Məqaləyə müəlliflər haqqında məlumat (soyadı, adı və atasının adı, iş yeri, vəzifəsi, alimlik dərəcəsi və elmi adı, ünvanı, E-mail adresi, iş və ev telefonları) mütləq əlavə olunmalıdır.

QEYD: AMEA Naxçıvan Bölməsinin “Xəbərlər” jurnalına təqdim olunan məqalələrin sayının çoxluğunu və “Tusi” nəşriyyatının imkanlarının məhdudluğunu nəzərə alaraq bir nömrədə hər müəllifin yalnız bir məqaləsinin çap edilməsi nəzərdə tutulur.

AMEA Naxçıvan Bölməsinin elmi nəşri
№ 3 (33)

Nəşriyyatın direktoru: *Qafar Qərib*
Redaktor: *Səadət Talibova*
Korrektor: *Yelena Muxtarova*
Operatorlar: *İlhamə Əliyeva,*
Aynur Təhməzova
Proqramçı mühəndis: *Taleh Maxsudov*

Yığılmağa verilmişdir: 05.08.2013
Çapa imzalanmışdır: 09.09.2013
Kağız formatı: 70 x 108 1/16
19,5 çap vərəqi. 312 səhifə
Sifariş № 65. Tiraj: 300

AMEA Naxçıvan Bölməsinin “Tusi” nəşriyyatında çap edilmişdir.
Ünvan: *Naxçıvan şəhəri, Heydər Əliyev prospekti, 35.*
E-mail: tusinesr@rambler.ru